

А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

A.Yesevi UKTÜ Bülteni
№1 (66)

ҒСҒ
ҒСҒ

Вестник МКТУ им. А.Ясауи
Қаңтар-ақпан

ҒСҒ
ҒСҒ

Bulletin of IKTU named A.Yasawi
2009

Қ о ғ а м д ы қ ғ ы л ы м д а р с е р и я с ы

БАС РЕДАКТОР

техника ғылымдарының докторы, профессор
ЛЕСБЕК ТӘШІМҰЛЫ ТӘШІМОВ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

ЕРГӨБЕК Құлбек Сәрсенұлы
филология ғылымдарының докторы, профессор

-Бас редактордың орынбасары

ӘБІЛДАЕВА Гүлжан Елібайқызы

-аға редактор

ШӘҢКІБАЕВА Әсем Шәңкібайқызы

-көркемдеуші редактор

А қ ы л д а с т а р а л қ а с ы :

Ағдарбеков Т.А., Айменов Ж.Т., Ақбасова А.Ж.,
Әбілтай М., Байдәулетов И.О., Байжігітов Қ.Б.,
Балабеков О., Бахтыбаев А.Н., Бердібай Р.,
Беркімбаев К., Ділбарханова Р., Жолдасбаев С.,
Жұмабаев М.Ж., Исабеков Б., Исламқұлов Қ.М.,
Кенжетай Д., Керімов Л.К., Құдайқұлов А.Қ.,
Мырзалиев Б.С., Нұсқабаев О., Раимбердиев Т.П.,
Тәукебаева Р.Б., Тұртабаев С.Қ., Шалқарова Ж.Н.

*Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері
жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8-қазанда тіркеліп, №232 куәлік берілген.
Индекс №75637*

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы,
Н.Назарбаев көшесі, 8а, Ғылым орталығы, 13-бөлме
☎ (8-725-33) 6-38-01, 6-36-36, 6-36-40, 6-36-41 (450)
E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz.

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*
Көлемі 70х100 1/6. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 37.5. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 278. ©

ФИЛОЛОГИЯ

Р.БЕРДІБАЙ

филология ғылымдарының докторы, профессор
ҚР ҰҒА академигі

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАЗАҚТАРЫ АҚЫН, ЖЫРАУ, ЖЫРШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДЕСТҮР

В статье рассматривается художественная традиция в творчестве казахских акынов, жырау, жыршы Каракалпакии.

This article deals with art traditions in the works of Kazakh akyns, zhyrau, zhyrshy of Karakalpakstan.

Қазақ халқының фольклоры мен ақындық поэзиясы «шан-теңіз. Сіздеріне айрықша ден қойған дарынды халқымыз ғасырлар бойында мазмұны терең, қыркөмдігі кемел, тербиелік мені зор шығармалар жаратқан. Олар талай буын үкілдеріне рухани таным, эстетикалық леззат беріп келеді. Ауыз едебиетінің заманалар сынынан үткен дүрді қазынасы бөлігінгі және келешек қауым үшін де маңызын жоймайтын теңдесі жоқ құндылықтар. Бұл орасан үлкен байлықты жинау, жариялау, зерттеу жолында атқарылған істер де елеулі. Қазақ фольклортану ғылымының негізін салушы Ш.Уәлихановтан және қыркөкті ғалымдар В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, С.А.Диваевтан бастап қазірге дейін ауыз едебиеті мен ақындар поэзиясы жүйінде қыптеген зерттеулер жазылды, ондаған том текстер жарық қырды. Халық даналығынан туған ертегілердің, аңыз-епсаналардың, эпос-дастандардың, мақал-метелдердің, жүймәкәттердің, үйірілтік және үйірілтік емес поэзияның, шешендік сөздердің, айтыстардың, ақындық шығармаларының татымды үлгілері үздіксіз жарияланып келеді. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясы М.Сүезов атындағы Едебиет және үнер институты фольклордың жүйе томынан үратын басылымын шығара бастауы ауыз едебиетін халық игілігіне айналдыру жолындағы істердің бірі...

Бұл кезге дейін жазып алынған, том-том болып ер кезеңде жарық қырган, зерттелген фольклорлық мұра қаншалықты қомқты болып қырынғанмен, елі де болса қалтарыста қалып қойған ауыз едебиетінің ескерткіштері аз емес. Демек фольклор мен ақындар поэзиясының туындыларын іздеу, жинау, жүйілеу қазіргі кезде де актуальдық менін жоймаған проблема.

Түрлі тарихи жағдайлардың салдарынан қазақ халқы соңғы ғасырларда үзінін ата мекеніне ығысып, қыршілес елдердің жерінен қоныс тепті. Бұл күйеде ербір үш қазақтың біреуі шет мемлекеттерде үратыны осы айтылғанның делелі. Атап айтқанда Қытай, ызбекстан, Ресейде, Монғолияда халқымыздың күйделі бүйегі шоғырланған. Солардың арасында сақталған, дамыған ауыз едебиеті мүйкі жалпы қазақтық айналымға енді-енді түйсе бастағанын білеміз. Осы аймақтардағы фольклор мен ақындық поэзияны түйтас қалпында игеріп, зерттеу жүйегізу зеру үззіпа.

Қазақ ауыз едебиетінің мұте бай мүлкесі – Қарақалпақстан. Бұл елді фольклор (материгі) десе де артық емес. Қарақалпақстан аймағындағы қазақтардың фольклоры мен халық поэзиясы қылем жағынан ондаған том құрарлық екеніне құз жетеді. Қазақстанның ұлан-байтақ мұірінде ерте замандардан бері теңіздей толқып жатқан ауыз едебиеті Қарақалпақ қазақтары арасында да сары алтындай сақталып, қауымның қажетіне жарап келген. Ендеше сол құркемдік мұраны жөйелі төорде зерттеу бір емес, құптеген еңбектерді қажет ететіні кеміл.

Филология ғылымдарының кандидаты, ауыз едебиеті мен ақындар поэзиясын ұзақ жылдар бойында зерттеп жөорген Қаржаубай Жұмажановтың «Қарақалпақ аймағы қазақтарының ақын, жырау, жыршылары шығармашылығындағы құркемдік дестөор жалғастығы» деген еңбегі, құз жоқ, фольклоршылар назарын аударарлық құбылыс. Ең алдымен Қ.Жұмажановтың жинаған материал бірнеше монография, диссертацияға жөок боларлық екенін құреміз. Зерттеуші қарақалпақ еліндегі қазақ ақын, жырау, жыршыларының XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың орта тұсына дейінгі шығармашылығын құз етеді. Зерттеуші жөозге жуық ақын, жырау, жыршының мұрасын жинап, солардың отыз екісінің еңбегін ғылыми айналымға төосіруге ұмтылған. Олар: Қарасай жырау (1848-1926), Лепес жырау (1861-1927), Амантұрлы жырау (1872-1938), Ережеп Тілеумағамбетұлы Аманжолов (1890-1963), Таңжарбай Бекіртұлы (1872-1926), Дариябай Тұребаев (1877-1933), Ақпан жырау, Ерғожа Құлпыбайұлы (1907-1981), Әтім Балтұғанұлы (1868-1936), Серікбай жырау (1880-1948), Сөбдімұрат Қоңырбайұлы (1897-1943), Серімбет жырау (1899-1976), Теңізбай Есенбаев (1905-1968), Қуанышбай Досымбаев (1908-1980), Қошқар Ахметов (1897-1970), Метнияз Тежібаев (1910-1973), Ермахан Жандайұлы (1891-1965), Еркембай Төшпенев (1895-1978), Жұмағали Сағынбаев (1876-1945), Аралбай Жалғасбаев (1893-1987), Жақсылық Мамытұлы (1899-1961), Жақсылық Тұлепов (1905-1972), Мұратбай Шоңқаров (1906-1979), Биман Кенжебаев (1910-1986)6 т.б. Осы аталған жеңе басқа құз шеберлерінің ақындық, жыршылық, жыраулық мүленьдері мен толғаулары, айтыстары мен дастандары ондаған мың жыр жолдарын құрайды. Қ.Жұмажанов мұншама мол назым-мұленді төорлі менберлерден (дерекқыздерден) топтаған. Бұлардың бір парасы жер-жердегі құйма-құлақ, құз мұнеріне бейім жандардың жинағандарынан алынса, тағы бір шоғыры Әзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақ филиалының қолжазба қорындағы материалдардан құралған. Зерттеушінің тікелей мұзі жазып алғандары да елеулі болып құрінеді. Бұлардың ішінде жалпы қазақ еліне мелім дестөорлі мұлен, толғау, дастандармен қатар олардың қысқарған немесе кеңейген вариант нұсқалары да, Қарақалпақ топырағында туған тұл туындылар да кездеседі. Кейде бір шығарманың ауқымына бұрыннан белгілі өлгілердің қосылып жөоргендері де ұшырайды. Бұл материалдар мұраның сақталу заңдылықтарын тануға мұте қызғылықты мағлұматтар береді. Бұл қөонде

бірте-бірте бірігіліп, қыздан таса, қызылден ғайып болып бара жатқан ауыз едебиеті мен ақындар поэзиясының алуан бөлгілерін кез арасынан алтын тапқандай сарыла іздеп, бірікті жинап жүйелеудің үзі еңбектің фольклортану ғылымы үшін жаңалық екенін алдымен айтуға тиіспіз.

Қ.Жұмажанов зерттеуінің мәнділігі қарақалпақ жерін соңғы бірнеше ғасырда мекендеген қазақтардың жалпы зиялы және ғылыми жұртшылыққа мәлім болмай келген, жоғалып бара жатқан қыркөмдік мәрасын тірнектеп жинап, ғылым игілігіне қосуында ғана емес, бұл қазынаны теориялық-методологиялық жағынан дұрыс сараптап, проблемалық, концептуальдық дұрыс талдау жасай алуында. Біз бұл зерттеудің үзіне тең ерекшелігі және қазақ фольклортану, едебиеттану ғылымына ескелген сонылығы неде деген сұрақтарға қысқаша кідіреміз.

1. Қарақалпақстанға қазақтардың қышып келуінің архивтік және аңыздық кездері негізінде байыпты баяндалуы, бауырлас қарақалпақ жұртымен қоян-қолтық араласып, ғасырлар бойында екі елдің тағдырлас, мәдделес үмір кешуінің, мәдени, рухани кездестірілістерді бір-бірімен тығыз байланыс бастында жаратуының тарихи жолдары қыркөсетілуі мәнді мәселе;

2. Бұл кезге дейін аты-жүні Қарақалпақстаннан тыс жерлерге танымал болмаған отыздан артық қазақ ақын, жырау, жыршыларының үмірбаяндық және шығармашылық мәліметтерін тәртіпті рет анықтауы да аса қажетті ғылыми міндетті мәтейді;

3. Ақын, жыршы, жыраулардың эпикалық репертуарын, дастандардың вариант, версияларын іздеп, табуы, олардың байырғы мәскасының сақталуы, тиісті өзгерістерге бішырау заңдылығын сүз етуі – маңызды жаңалық;

4. Еңбекте тегі, тілі мәте жақын қазақ, қарақалпақ ақын, жырау, жыршылардың өзара шығармашылық байланысы, бір-біріне ықпалы қып мысалдармен алғаш рет кең қылемде қарастырылған. Мәселен, қыркөкті ақын Сейделінің (1839-1928) қарақалпақ едебиетінің классиктері Бердақты, Ежіниязды, Әтешті үзіне бістаз тәтқанын, тағылым алғанын қыркөсету («Ежінияз жырдың дәлділі, Бердақ үмір бәлбәлі») едебиеттер байланысын зерттеуге қосылған жаңа беттер деп қарауға лайық.

5. Қазақ ақын, жыршылары қарақалпақтың бай фольклорын да жетік білген. Бір тақырыпты қазақ, қарақалпақ ақыны қатарласа жырлауы дәстүрге айналғанын, өз тарапынан қазақ ақындарының шығармашылығынан қарақалпақ еріптестері де тәсір алғанын зерттеу де едебиеттанудағы тыңнан жол салғандай қырыніс;

6. Қ.Жұмажановтың еңбегінде ақын, жырау, жыршылық үнеріндегі бістаз бен шекірт байланысы деген мәселе қып те кәп қытерілген. Зерттеуші белгілі айтушылардың бістазы кімдер екенін, шекірттерінің тізбегін нақтылы, дәлелді сипаттайды. Мәнішама қып сүз бісталарының үнерлік тағдырына есер еткен бістаздық пен шекірттің тарихын айқындап беруі – тағы да бір жаңалығы деп білеміз.

7. Қазақтың дәстүрлі эпикалық туындыларының басқа ел арасында сақталу ерекшелігін ашумен қатар қарақалпақ, қазақ елінің бастан кешірген ортақ оқиғаларын жырлаған мұң, дастандар қазақ поэзиясының тақырыптық қыжигін кеңейтеді. Бейбіт қазақ аулына тәуірмен басқыншыларының озбырлық зәбірін қирсетуге арналған бірнеше дастан («Асқар батыр», «Ермағамбет батыр», «Марқабай батыр») бірінші рет талдау тақырыбына айналып отыр. Бұл халқымыздың эпикалық дастандар қатарын байытады;

8. Қазақ, қарақалпақ, тәуірмен халықтарына ортақ дастандардың («Қырғи», «Бозғұл», т.б.) салыстырмалы типологиялық тәуірден тексерілуі тәуір халықтарының бірінен екіншісіне ауысқан фабулалардың сол елдердің поэзиялық мәніне айналғанын сипаттауға да аса қажет;

9. XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғыстарының оқиғалары қазақ эпикалық дастандарының көрделі бөлігін (Абылай, Қабанбай, Бүгембай, Жәнібек, т.б. туралы) қайтарыны мәлім. Еділ қалмақтарының басқыншылық шабуылдарын жеңе отан қарсы қазақ батырларының ерлік көрсетін баяндайтын «Асау – Барақ» дастанының тарихи негізі, қыркөмдігі жөнінде монографиялық тарау берілген. Бұл дейін кейбір еңбектерде ғана аты аталып отырған дастанның жанрлық, тарихилық бітімі кең талдануы, бұл дастанның эпикалық дәстүрмен байланысы ашылуы еңбектің татымды жетістіктері қатарына қосылады;

10. Бұрыннан азды-қымты аты белгілі кейбір дастан, толғау, айтыстардың (Сейделі мен Бейім) нұсқаларын салыстырып, текстологиялық жемістар жөргізуі, тәуірініктемелер беруі еңбектің ғылыми мәнін арттыра тәуіседі. «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек» дастандарының қарақалпақ қазақтары арасында жасалған варианттарын сөз етуі де диссертацияның шеңберінің кендігін қирсетеді;

11. Қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын, жыршы, жыраулар поэзиясының тілін, бейнелеу, суреттер қалдарын талдауға еңбекте жеке тарау берілген. Мұнда қазақ мұң, жырларындағы формулалық, жаңалық, даралық мәселелері қамтылған. Қарақалпақ, мұзбек, тәуірмен поэзиясынан ауысқан жекелеген бейнелі сөздер мен тіркестер де жөуіелі қарастырылған. Мұның мзі тәуір халықтары поэзиясының тіліндегі қыркөмдік дәстүр жалғастығының жаңа қырларын тануға жол ашатын тың қадам;

12. «Жырау» деген терминнің еуел бастағы мағынасына кейінгі заманда «мзгеріс» енгеніне, Қарақалпақстандағы қазақтар арасында ертеден келе жатқан қаһармандық дастандарды айтатын жыршыларды жырау деп атау қалыптасқанына зерттеуші анықтық енгізеді. Сондай-ақ ақындық пен жыршы-жыраулық мнердің бір дарын иесінің басынан табылып отыруы да дәстүрге айналғаны қып мысалдармен дәлелденеді;

13. Тұкпе ақындық мнердің жарқын қырсеткіші – айтыс жанрының Қарақалпақстан қазақтары арасында кең дамығанына да диссертацияда кең орын беріліп, қазақ ақындар айтысы қорын байытатын %олгілерінің келтірілуі, есіресе қарақалпақ, қазақ ақындарының мзара айтыстары сиз болуы зерттеудің соны қырларының бірі. Бұл қазақ пен қарақалпақтың поэтикалық тілі егіздің сыңарындай жақын екенін сипаттайтын қирініс;

14. Еңбекте эпикалық циклизация (тұтастану) заңдылықтары – Барақ батырдың ерлік істерін оның тұлы Асау батырдың жалғастыруына қатысты нақтылы талдау – айқындалған. Бұл тақырып Қ.Жұмажановтың фольклортанудың теориялық меселелерімен қаруланғанын аңғартады;

Қ.Жұмажановтың «Қарақалпақ аймағы қазақтары ақын, жырау-жыршыларының шығармашылығындағы қиркемдік дест%ор жалғастығы» деген еңбегі жинаған материалының ерекше байлығы, ғылыми талдауларының нақтылығы, қиртерген проблемаларының жаңалығы, алға қойған ғылыми міндеттерінің к%орделілігі жағынан фольклортану және едебиеттану мамандығы бойынша бағалы еңбек болып табылады.

Б.ӘБІЛҚАСЫМОВ

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қарағанды экономикалық университеті

Қ.Т.ҚАБАТАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

**«ДАЛА УАЛАЯТЫ ГАЗЕТІ» – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘДЕБИ-МӘДЕНИ
ТҰРҒЫДАН САЯСИ РӨЛ АТҚАРҒАН БАСЫЛЫМЫ**

В статье говорится о газете «Дала уалаяты», оказавшей большое влияние становлению казахской публицистики. Видные деятели того времени публиковали в ней вести о внутренней и внешней политике страны и просвещении самосознания народа.

This article is about the “Dala ualayaty” newspaper which exercised influence on the formation of Kazakh journalism. Outstanding politicians of that period published information about home and foreign policy of the country and about political education of people in this paper.

Қазақ тіліндегі екінші газет 1888 жылдың 1-қаңтарынан бастап шыға бастады. Омбы қаласында Дала генерал-губернаторының органы ретінде шыққан “Акмолинские областные ведомости” газетінің қосымшасы ретінде “Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям” деген атпен жарық көрді. Кейіннен 1894 жылдан бастап “Дала уалаятының газеті” деген атпен шығарылды. Бұл газеттің орысшасы “Киргизская степная газета” деп аталады. Газет редакторы ретінде И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А.Попов, Д.Лавров деген адамдар қол қойған. Газеттің қазақшасын аудармашы қызметін атқарған Ешмұхамед Абылайханов пен Дінмұхамед Сұлтанғазиндер басқарды. Газетке қатысқан қаламгерлер қатарында Р.Дүйсенбаев, Қ.Жапанов, Б.Чалымбеков, О.Әлжанов, Ж.Айманов, Д.Иманқұлов, А.Құрманбаев, А.Қылышбаев, А.Нөкербеков есімдерін атауға болады.

“Дала уалаятының газеті” - қазақ публицистикасының қалыптасуына үлкен әсер еткен басылым, әрі ірі қазақ публицистерінің мінбері болды деуге болады. Газет шығарыла бастады. Ол тек патша үкіметінің бұйрық, жарлығын ғана жариялап отырса, газеттен келіп-кетер пайда аз болар еді. Сол кездегі ақылды, парасатты қазақ зиялылары, оны халық санасын оятуға, ішкі-сыртқы саясаттан мол хабардар етуге пайдаланды. Бірақ бұл өте қиын да қауіпті іс болатын. Орыс әкім-қараларына қазақтың саяси ақыл-ойын алға сүйрейтін идеяларға толы мақалалардың жариялануы жақпады. Мәселен Ішкі істер министрлігінің барон Таубеге жазған хаты назар аударарлық. Онда былай делінген: “В 1887 году бывший степной генерал-губернатор генерал от инфантерии Колпаковский сообщил министру внутренних дел, что им сделано распоряжение об издании при “Акмолинских областных ведомостях” особого “прибавления” на русском и киргизском языках для ознакомления местных киргизов с правительственными распоряжениями, а так же для распространения в их среде полезных и необходимых для них сведений... Казалось бы для такого

темного люда, как киргизы, достаточно было – бы сообщать, кроме приказов и распоряжений местного начальства, лишь такие сведения, которые служили бы к улучшению их хозяйственного быта, внушали бы им здравые понятия об их обязанностях и т.п., но никак не выходили бы за черту того, что им необходимо и полезно. Между тем в истекшем году в “прибавлении” начало появляться в переводе на киргизское наречье “История тюрок Вамбери ...” принять меры чтобы “Прибавление” к “Акмолинским областным ведомостям” было издаваемо в направлении, более соответствующим потребностям инородцев, для которых оно предназначено” [1], – деген архив деректеріндегі мәліметтер сол кездегі цензураның аса күштілігін аңғартса керек.

Басын қатерге тіксе де ретін келтіріп, жалпы қазақ ұлтының қамын ойлайтын қоғамдық жайларға мойын бұрып, сәті түссе ресми емес бөлімде тарихи маңызы зор мақалалар жариялап жіберуді өз мақсатына айналдырғандардың бірі – газеттің қазақша нұскасына редакторлық жасаған Дінмұхамед Сұлтанғазин болды. Дінмұхамед Ғазыұлы Сұлтанғазин 1867 жылы 10 мамырында Семей қаласында туған. Ш.Уәлихановпен аталас, немере туыс. Әкесі Ғазы Болатұлы Шоқанның атасы Уәлидің Ғұбайдулла деген үлкен ұлының баласы екен. Дінмұхамед Томск университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, бір жылдан кейін Санкт-Петербург университетінің шығыстану факультетіне ауысады, оны 1895 жылы 1-ші дәрежелі дипломмен бітіргеннен кейін, сол оқу орнының заң факультетіне түсіп, 1897 жылы заңгер мамандығын алады. Небәрі 30 жасында 3 мамандық игеріп, араб, парсы, түрік, татар, орыс, француз тілдерінде еркін сөйлеген білікті қазақ азаматы соның ара-арасында газет ісіне де араласып, көрнекті қазақ публицисі болады, қоғам қайраткері дәрежесіне көтеріледі. Оның публицистік қызметі, әсіресе, 1888-1902 жылдары “Дала уалаятының газетінде” редактор және аудармашы болып істеген жылдарында көрінеді.

Д.Сұлтанғазин 1890 жылы “Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз” деген мақаласында тіл тазалығы мен анықтығы туралы мәселені көтереді. “Қырдың қазақ тілі хұсусында қазақша қалай сөйлеп, қалай нәху менен жазу турада. Анық қазақ тіліменен жазылған дұрыс жазып, анық сөйлеуді білдіретін мәшһүр һәм нәху кітаптары болмаған себебінен қазақ тіліменен аумай дұрыс жазу қиындау болып, қазақша жазатындары ғәйри түрік лұғаттарының нәхуларына жүгіртеді. Сонда да бұлай қылу анық қазақ тілімен жазуға көңілдегідей толымды келмейді” [2], – дей отырып сарт, ноғай тілдеріндегі және араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздерді қазақша айтылу, жазылу үлгісін сақтап жазу керектігін ескертеді, *тағзим*, *ганимат*, *ғұлама*, *насихат*, *маслихат* сияқты араб сөздерін ғылымсыз қазақтарға ұғымды етіп жазу керектігіне назар аударады. Мақалада Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің қырдағы бала оқыту хақындағы жазғанын, Омбы оязының молласы Бөкен Әдіковтің қазақ тіліндегі кітаптардың жоқтығын

жазғанын құптайды. Әсіресе: “Анық қазақ тілімен бір кітап жазған Алтынсарин марқұм солай ойлап еді” [2], – деп қазақ халқының әліппесін бір ізге түсірудің қажеттігін дер кезінде проблема етіп көтереді. Өйткені сол кезеңде баспасөз, кітаптарда бөтен сөзбен сөз арасы былғанса, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерінен айырылып қалатындығынан алдын-ала сақтандырады. Бұл проблема – өзінің көкейкестілігін әлі күнге жоғалтқан жоқ. Сұлтанғазин ойының құндылығы да сонда. Газеттің 1888 жылғы 48-нөмірінде “Бұрынғы замандағы билердің билік қылуы” атты мақала басылған. Орысша мақала авторы – А. Крахалев, қазақ тіліне тәржімалаған – Д.Сұлтанғазин. Мұнда қазақтың билік үкімінің әділдігі жан-жақты дәлелденеді. 1734 жылы Анна орыс патшайымы Иван Кириллов дегенді Кіші жүздің Бөкей ордасына қазақ ішіндегі билік рәсімдерін біліп қайтуға арнайы жібергендігі баяндалады.

“Қазақтың үлкендерге ас бергенінің бір пайдалы жері, асқа жиылған халықтар іс тексеріп дау бітіреді екен... Сол уақытта істі біліп, ақылды екенін көрсеткендерді би қояды екен”, – деп қазақ билерінің ел сеніміне қалай кіретіндігін көрсетеді. Мақалада қазақ биіне тән қасиеттер ретінде – ақылдылық, әділдік, шешендік, халық сеніміне ену, көпшіліктің сүйікті адамы болу керектігі аталады. “Билер жаза салып іс кескен уақытта ұятқа карап бұрынғы рәсім бойынша қылады екен. Билер кесім қылған мезгілде өздері де билік алады екен, мәжілісіне қарай, бұрынғы рәсімі бойынша билердің билігі кескен малдың он бөлгенінің біреуінен көп болмаса керек. Сондай билердің бір бітірген дау істің екінші қайтара дау қылып қайтадан билік қылмайды екен” [3], – деп қазақтың билік өнерін үлгі ретінде ұсынады. Шын мәнінде сол замандарда жер дауы, жесір дауы, мал дауы сияқты қылмысты істер билер үкімімен-ақ шешімін тауып жатқан. Ал аса ауыр қылмыс атаулы, тіпті қазақ даласының табиғатында болмаған сияқты. Ол кездегі адамдардың жанын таза ұстауы, ауыр қылмысқа бармауы, көсем билер үкіміне құлақ асуы – қазақ даласының жаймашуақ тіршілігінің үлгі боларлықтай көрінісі ретінде бүгінгі күнге публицистика тілі арқылы жетіп отыр.

Газеттің 1894 жылғы 12-нөмірінде Д.Сұлтанғазиннің “Кейінгінің қамын ойлап жазылған ақыл” атты хаты жарияланған. Бұл хат – асылы ең алдымен қазақтың көзі ашық оқығандарына, ал түптің түбінде бүкіл қазақ халқына жолданған хат.

“Қыр даласында үшбу уақытта біздің мұсылманша һәм орысша оқу білген білімді адамдар көп. Бұл адамдар жаңа жұмыстардың мән-жайын байқап біліп, бұл жұмыстарды қадірлеп, жай бұқара халықтарға ешбір тоқтамастан үлгі көрсетсе керек. Бұрынғы уақыттағы адамдар оқу білмеген соң, бір орнынан ешқайда бармаған еді. Жан-жағында, дүниеде не болып жатқанын білмеуші еді...” [4], – деп бастап, қазақ халқын оқуға, білімге, ғылымға үндейді. Ағартушылық бағытта жазылған осы шығармасында Д.Сұлтанғазин – публицист Сібірде жасалып жатқан темір жолдың ертең

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбілқасымов Б., Қабатаева Қ.Т. «Дала уалаяты газеті» - қазақ халқының әдеби-мәдени тұрғыдан...

қазақ даласына да жететінін телеграф пен откемелердің де қыр қазағына мәлім болатын күнінің алыс еместігін айтып, оқырманды өз ойымен

қызықтыра ілгері дамуға сүйрейді. Қазақ халқы да бұрынғы әдетін сақтап қала отырып, көп атақты халықтардан үлгі алып, ол жақсылықтарды өз ғұмырына пайдалану керектігіне мән береді. Егіншілік, жеміс егу, мал бағу сияқты шаруамен бірге, “Ақылы бар данышпан адамдар дүниенің мән-жайын біліп, өзіне қаратып алады” [4], – деген соқталы ой айтады. Дүниедегі білімді үйренбеген “надан халықтар қорқақ, именшек, жасқаншақ, не болса соған иланатұғын болады. Білімі көбейген сайын адамдар тиянақты, батыл келеді, білім көбейеді...” – деп надандықтың ауылынан шығып, білімді жарық дүниеге сапарға шығуға барша халықты шақырады. Шақырғанда да соқырға таяқ ұстатқандай етіп, білім-ғылымның нұрлы жолын көрсетеді.

Дәл осы білім-ғылым жолына түсудің бірден-бір жолы газет екендігін тайға таңба басқандай анық аңғартады. “Мұндай пайдалы білім шашатұғын нәрсе Дала уалаяты үшін шығарылмыш қазақ газеті деп білеміз. Көшпелі халықтың құрметті жақсы, атақты адамдары һәмма газеттің анық пайдалы екенін де біледі. Оның бер жағында қазақша газеттің әсіресе пайдалы екенін білсе керек. Бұл газет көз жетпейтұғын қыр даланың ішіндегі жатқан халықтың бірер нәрсеге мұқтаж турасында керекті. Бірінің айтқан ақылын біріне білгізеді. Егер де бұл ақыл мал бағып өсірмек, егін екпек, барша қыр даланың ішіндегі шаруаға һәм адамның ғұмырына тиесілі жауаптарға керекті болған болса. Жоғарғы айтылмашқа қарағанда біздің газет оқырмандарымыз хабар шашып тұрған бұл жалғыз газеттің қымбат, қадірлі екенін де білсе керек деп ойлаймыз...” [4]. Міне осы сөздерден Сұлтанғазин – редактордың газет шығаруды қандай мақсатқа бағындырғысы келетінін айқын аңғарамыз. Ол тек патша үкіметінің шешімдерімен елді таныстырып отыратын, тілмаш, аудармашы, орыс отаршылдарының қолшоқпары емес. Қайта орыс әкімдерінің сеніміне кіре отырып, қазақша газетті өз қолына алып, сол арқылы қалың қазақтың санасын оятатын қаламгер екендігі айқын көрінеді. Мақаланың соңында: “Біздің оқу білген оқымысты адамдар, өлеңші, жыршы, ертегіші, хикаяшы адамдар да ұмтылып жаһұт етіп жұмыстарын қолына алып оқушылардың пайдасы үшін мұны ынтық қылмақ үшін өздерінің білгенін, көргенін жазып тұрар деп көңіл айтамыз”, – деп тұжырымдайды өз ойын. Шындығында да “Дала уалаяты газеті” қазақ халқының әдеби-мәдени, жалпы рухани тұрғыдан дамуында зор ағартушылық, тіпті қоғамдық-саяси рөл атқарған басылым екендігі – бүгін алыстан асқар таудай “мен мұңдалап” көрінеді.

Публицистика қашан да сол кезеңдегі ең өзекті мәселелерге үн қатуы керек. Мұндайда публицист өз ойын газет бетінде жайып салады. Өз пікірін батыл білдіріп қана қоймайды, өз ұсыныстарын айтумен бірге, басқа да азаматтарды маңызды бір мәселе төңірегінде толғануға шақырады. Дәл осындай ыңғайда жазып-жарияланған Д.Сұлтанғазиннің бір мақаласы

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбілқасымов Б., Қабатаева Қ.Т. «Дала уалаяты газеті» - қазақ халқының әдеби-мәдени тұрғыдан...

«Қазақ сөзін қалайша жазу турасы» деп аталады. Мақалада қазақ тіліне орыс әрпін пайдалану керек пе, жоқ әлде бұрынғыдай араб әрпінде жазу керек пе – деген сауалдар төңірегінде ой өрбітіледі. Бұл – бір күндік мәселе емес. Бүкіл бір халықтың тарих, тағдырына қатысты зор қоғамдық мәні бар мәселе болғандықтан, Дінмұхамед – публицист тақырыпты жан-жақты ашып жазуға тырысқан. Әсіресе, қалыптасқан бірнеше пікірлерді құптайды. «Зор білімді

адамдардың бағзысы қазақ сөздерін араб әріптеріменен жазу жарамайды деп, ешбір араб әліпбиін басқа әріптер қосып толтырса керек деп әр түрлі сөз айтып жүреді бағзы бір білімдіміз деп жүрген есерлеу адамдар қазақтар өздеріне латын жұртының әріптерін алса керек деп.

Осы жоғарыда айтылған адамдардың сөздерінің ешбір дәмі жоқ екендігі көрініп тұр. Себебі, қазақ білмейтін бір бөтен әліпби шығарғанша бұрынғысын түзеткені жақсы. Егер қажет болса және бір түрлі білімді адамдардың қазақ сөздерін орыс әліпбиіменен, орыс әріптеріменен жазу жарайды деп айтқандары бір таңсық сөз» [5;6], – деп бір түйеді. Шын мәнінде автордың өзі араб әліпбиінің қазақ жазуына қолайлы екенін, әсіресе қазақ тілінің әуезділігін сақтауға келгенде тиімді екенін, әрі қазақтардың мұсылман жұрты ретінде араб әліпбиімен хат танып, хат жазып жүргендігін тілге тиек етеді. Бірақ публицист бір жақты пікірге ұрынып, тек сол араб жазуын ғана қолдану керек дегенмен тоқталып қалмайды. Ильминскийдің кейбір әріптерін өзгерте отырып, қазақ сөздерін орыс әріптерімен жазса, – деген ұсынысын және Григорьевтің орыс әріптерін өзгертпестен, қазақ сөздерін орыс әліпбиімен көшіру керек, – деген ұсынысын салыстырып, қайсысының ойының дұрыс-бұрыстығын айырып, саликалы, салмақты тұжырымдар жасайды. Қазақ әліпбиінің болашағы публицисті терең толғандырғандығы – оның әрбір жан ұшырған сөйлем-сөзінен аңғарылады. Ол арабша да, орысша да таза білімді екенін дәлелдей отырып, нақты қазақ әріптерінің, сөздерінің жазылуынан мысалдар келтіреді. Ильминский варианты қалай болады, Григорьев ұсынысы қалай жүзеге асады, арабша жазылғанда қалай болады – осының бәрін қалың оқырманға түсінікті түрде жаза отырып, бұл мәселеде бір шешімге келуге халықтың өзін шақырады. «Бұл екі түрлі әріптердің қайсысының өнімді екенін ойлап білуді бағзылар жақсы тәлім алған құрметті газет оқушылардың өз ықтиярына салып біздің қарындас-туыстарға айтатын бір сөзіміз қырда балаларды қазақша оқыта бастаған уақытта *балаларға біраз орыс әріптерін көрсетіп үйретсе пайдасы болар еді*.

Солайша орыс әліпбиімен оқытқан уақытта балаларға школдарына түсуге жеңіл болар еді және қырда ғылым білімнің көбеюіне себеп болар еді» [5;6]. Автор бұл жерде тек әліпби мәселесін ғана сөз етіп отырған жоқ. Қалың қазақ жастарының көкірек көзінің оянуы үшін орыс қарпін білу керектігін де ескеріп отыр. Өз ойын мектеп ашуға, білімге шақыруға үндеген ағартушылық көзқараста аяқтайды: «Осы айтылғандардан білініп тұр жақсылардың сондай орысша, қазақша оқытатын медреселер ашуға

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбілқасымов Б., Қабатаева Қ.Т. «Дала уалаяты газеті» - қазақ халқының әдеби-мәдени тұрғыдан...

жаһат қылатындарының қандай пайдалы екендігі.

Екі жылдай болды қазақ газетіне жазған бір сөзді біз қуанып оқыдық. Семей облысында бір ояздың қазақтары сондай бір школ ашты һәм балалар жақсы оқиды деген хабарды. Енді сондай школ ашушы адамдардың көбейіп, көп заманға атақтарын шығаруын қалап тұрамыз да» [5;6].

Қорыта айтқанда, «Дала уалаяты» газеті шыққан 1888 жыл мен 1902 жылдың аралығы – қазақ публицистикасы қалыптасуының тұтас бір кезеңі деп тұжырым жасаймыз. Бұл публицистиканың баспасөзбен тоғысып, ірі қоғамдық мәселелерге араласа бастаған кезеңі. Әрине патшалық Ресейдің

отаршылдық саясаты, оның қатал цензурасы қазақ көсемсөзінің қанатын кеңге жайғызбады. Бірақ, ірі публицистеріміз жол табуға тырысты, тіс арасынан сыздықтатып болса да көкейкесті қазақ мәселелерін алға тартты, ел құлағына жеткізді, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ішкі істер министрлігінен барон Таубеге жолданған хат // ҚРОМА. 64-қор; 1- тізім, 5378-іс. 1 б.
2. Дала уалаяты газеті, 1890, №6.
3. Дала уалаяты газеті, 1888, №8.
4. Дала уалаяты газеті, 1894, №12.
5. Дала уалаяты газеті, 1899, №22.
6. Дала уалаяты газеті, 1899, №23.

Н.ҚОШАНОВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

**Қ.ЕСЕНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС
СӨЙЛЕМНІҢ ҚАРАСТЫРЫЛУЫ**

В статье рассматриваются научные взгляды Х.Есенова о типах и особенностях сложноподчиненных предложений.

The article deals with Kh.Essenov's scientific views of types and peculiarities of complex sentences.

Сабақтас сөйлем – құрмаластың күрделі түрі. Мұның өзі сабақтас құрмалас сөйлемнің өзіндік табиғатынан шығады. Синтаксистік бірлік сабақтас құрмаласқан сөйлемнің бағыныңқы және басыңқы құрылым негізінде құралуымен айқындалады. Сабақтас құрмалас деп құрамындағы бір сөйлемнің екіншісіне тәуелді, бағына байланысуын айтамыз. Бағыныңқы компонентті жетектеуші, өзіне бағындырушы бөлшек – басыңқы сөйлем деп аталады. Сабақтас құрмаластың қарамағына түскен жай сөйлемдердің бір-бірімен өзара байланысы, ара қатынасы олардың тек жай ұласу, жалғасуы ғана емес, мағыналық және тұлғалық жақтарынан өзара тығыз, берік байланысқа түсіп, бір-бірімен ұласа айтылған күрделі ойдың бірлігі.

Қазақ тіл білімінде сабақтас құрмалас сөйлемді зерттеуші ғалым Қ.Есенов сабақтас құрмалас сөйлемнің өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтарын тексереді. *Ермек ашылмаған жастай ұялып қалғанда, Марияштың мөлдір көзі күлімдеп кетеді (Мұстафин)*. Мұнда алғашқы бағыныңқы сөйлем басыңқыға қатысты айтылып, сондағы болған әрекет қимылының қашан орындалғанын (мезгілін) білдіріп тұр. Марияштың мөлдір көзінің күлімдеуі Ермектің ұялуына байланысты. Олай болса, басыңқының өзін әдеттегідей тиянақты сөйлем деп атауымыз да бір жақты болар. Бұл тиянақтылық тек формалық жағынан ғана, мағыналық жақтан басыңқы сөйлем сырт қарағанда тиянақты сияқты көрінгенмен, бұл да өзіне екінші бір сөйлемнің сабақтас айтылуын тілеп тұрады.

Егер жоғарыдағы сөйлемнің алғашқы компонентін айтпай, тек екінші бөлшегін ғана айтатын болсақ, Марияштың мөлдір көзінің күлімдеуі неге байланысты, неліктен, қашан болатындығы белгісіз болатынын атап көрсетеді. Бұл бағыныңқы мен басыңқыларды өз алдына қанша жеке сөйлемдер болып танылғанымен, олардың бір-бірімен тұлғалық, мағыналық жақтарынан өте тығыз, берік байланыс екі сөйлемді тұтасқан бір бүтіннің бөлшектері екендігін айқындайды.

Ғалым Қ.Есенов сабақтас құрмалас сөйлемдер өзара топталып жікке бөлгенде, бағыныңқы компонент негізге алынатынын, бағыныңқының басыңқымен аралық қарым-қатынасы қай дәрежеде болуына байланысты сабақтас сөйлемнің түрлері ажыратылатынын басты назарда ұстайды.

Түркітанушы ғалымдар арасында бағыныңқы сөйлемдерді ажыратуда пікір алшақтықтары болды. Ғалымдардың бірінші тобы бағыныңқы сөйлемді айқындауда бастауыш меже бола алмайды деп, баяндауыш мүшенің болуын басшылыққа алады. Мұндай ілімді жақтаушылар қатарына Н.П.Дыренкова, А.Н.Баскаков, Т.А.Бертагаев, А.З.Абдуллаев, С.А.Аманжолов, М.Б.Балақаевтар жатады да, олар бағыныңқы сөйлемнің критерийін айқындауда баяндауыш мүшені ең басты меже ретінде ұсынып, бастауыштың әр компонентте болуын міндетті етпей, ортақтаса айтылуын көрсетеді. Ғалымдардың екінші бір тобы бастауышты бағыныңқы сөйлем түрлерінде саралай қолдануды ұсынады. (Сағибатталов, Г.Пешковский, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиев, т.б.). Олар бағыныңқы сөйлемнің бір түрлерінде бастауыштың болуын шарт деп қараса, енді бірінде оны міндетті деп санамайды. Бағыныңқы сөйлемдегі бастауышты саралай қарау - ортақ бастауыш ілімімен байланысып жатады, яғни бағыныңқының кейбір түрлерінде ортақ бастауыштың болуын теріске шығармайды. Айталық, С.Жиенбаев ортақ бастауышты құрмаласқа шартты бағыныңқыны, Ғ.Бегалиев шартты, қарсылықты бағыныңқыларды, Н.Т.Сауранбаев шартты, қарсылықты және мақсат бағыныңқыларды сөйлемдегі тұрлаулы мүшелердің қажет екендігін көрсете отырып, кейде бастауыштың сөйлем компонентінде ортақ болып келетіндігін де айтады.

Ғалымдардың үшінші тобы бағыныңқыға бастауыштың қажеттігін көрсетеді. Мұндай көзқарасты проф. А.Абдурахманов, М.З.Закиев, Т.Қордабаев, Қ.Есеновтер қолдайды. Олар құрмалас сөйлемнің әр компонентінде бастауыш-баяндауыштық қатынастың болуын жақтайды. Тіпті жіктік жалғауында қиыса айтылған шартты бағыныңқының өзінің де басыңқы компоненттен бөлек бастауыш болуын талап етеді. Егер сөйлемде қимыл иесі ортақ болса, ондай сөйлемді жай сөйлем құрамында қарау керек екендігін көрсетеді. Қазақ тілінде мұндай сөйлемдерді Қ.Есенов жай сөйлемнің күрделенген түрі деп атайды [1].

Бұл жайт қазақ тілі бағыныңқыларын саралауда предикаттық қатынас болсын деген тұжырымның бір жақты екендігін көрсетеді, сондықтан бағыныңқы сөйлем субъект-предикаттық қатынасқа негізделуі керек. Сабақтас құрмалас сөйлемді айқындауда бұл басты меже болып саналады.

Сонымен, сабақтас құрмаластың бағыныңқы компонентін айқындауда мынадай белгілер негізге алынады:

1. Компоненттің белгілі шамада сөйлемдік мағына дербестігі болады, яғни бұл компонент тұлғалық жағынан тиянақсыз болғанымен, толық сөйлемдік мағынаға ие болады.
2. Баяндауыш формасы есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларымен бірге шылаулардың тіркесуі арқылы жасалып, шартты рай тұлғалы баяндауыштан басқасы өз бастауыштарымен жақтаспайды.
3. Бағыныңқы компонент дербес бастауышты болады.
4. Бағыныңқы компонентке тән интонация – тиянақталмаған интонация.

Сабақтас құрмалас сөйлемдегі күрделі мәселесінің бірі – оның түрлерін саралау. Қазақ тіл білімінде бір кездері бағыныңқы сөйлемдерді саралауда орыс тіл біліміндегідей, алдымен, функционалды принцип үстемдік алды, яғни бағыныңқының қызметін жай сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерімен атады (А.Байтұрсынов [2], Қ.Жұбанов [3], С.Жиенбаев [4], Н.Сауранбаев [5] (анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш бағыныңқылар).

Қазақ тіліндегі бағыныңқы сөйлемдерді топтастыруда мағыналық принцип те негізге алынды (С.Аманжолов, Т.Қордабаев) [6,7]. Бұл принцип бойынша бағыныңқы сөйлем мен басыңқы сөйлемнің қарым-қатынасқа түсудегі екі арадағы мағыналық мазмұны басшылыққа алынды. С.Аманжоловтың "Қысқаша курсында" сабақтас сөйлемдерді 18 түрге жіктейді: себеп-салдар, мезгіл, шартты, ұқсасты, мақсатты, қарсылықты, дағдылы, үлестес, аяулы, мекен, сілтеу, үдетпелі, т.б.

Бағыныңқы сөйлемдерді топтастыруда мағыналық-тұлғалық принциптер де негізге алынды. Бұл принцип бойынша бағыныңқы сөйлемдер мен басыңқыны айқындаудағы мағыналық белгілері мен олардың жасалу жолдары өзара тығыз байланыста қарастырылады (түсіндірмелі, ыңғайлас сабақтас) [8]. Қ.Есенов те осы принципті ұстанып, сабақтас құрмалас сөйлемдерді: шартты бағыныңқылы, мезгіл бағыныңқылы, мақсат бағыныңқы, амал бағыныңқы, себеп бағыныңқы, қарсылықты бағыныңқы деп бағыныңқылардың басыңқы сөйлеммен мағыналық қатынасын алтыға, бағыныңқы сөйлем мен басыңқы сөйлем арасындағы тұлғалық-мағыналық қатысына қарай түсіндірмелі сабақтас, салыстырмалы сабақтас, үлестес сабақтас сияқты жіктейді.

Қазіргі кезде сабақтас құрмаластың 8 мағыналық түрі көрсетіліп жүр. Шартты бағыныңқылы, қарсылықты бағыныңқылы, салыстырмалы, мезгіл бағыныңқылы, себеп бағыныңқылы, қимыл-сын бағыныңқылы, мақсат бағыныңқылы, мезгілдес (ыңғайлас) сабақтастар [7.112].

Қ.Есеновтің сабақтас құрмалас сөйлемді қарастыруда тағы бір ерекшелігі шарт бағыныңқы, қарсылықты бағыныңқылы сабақтастарды құрамындағы синтаксистік бірліктердің мағыналық қатынасына қарай реалды, ирреалды шарт немесе қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерге жіктеуі:

«Шартты бағыныңқы сөйлемдегі синтаксистік компоненттер арасындағы болатын оқиға, әрекеттердің болашақ орындалу, орындалмау нәтижесі әр сапада болып отырады: бірінде шартқа негізделген оқиғаның орындалуы іс жүзінде шындыққа асырылуы көзделсе, енді бірінде мұндай қатынас керісінше көрінеді; яғни бағыныңқы компоненттегі қойылған шарттық болмыстың жүзеге асуына басыңқыдағы қимыл-әрекет қарсы тұрады. Осыдан барып құбылыстар арасындағы шарттастық нәтиженің орындалуы іс жүзінде болмай жатады. Ал енді бір шартты бағыныңқы сөйлемдерде баяндалған қимыл, әрекеттің орындалуы әлі белгісіз, екі талай, болжам ретінде болып тұрады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Кошанова Н. Қ.Есенов еңбектерінде сабақтас құрмалас сөйлемнің қарастырылуы

Шартты бағыныңқы сөйлемдер мағыналық жақтан бірде үш түрге (реалды, ирралды, болжалды) ажыратылса, енді бірде екіге бөлініп (реалды, ирреалды) қарастырылады» [8.79-80].

Қарсылық бағыныңқы сөйлемдерде орын алатын осындай әр түрлі мағыналық көріністі ескере отырып, Қ.Есенов оларды екі топқа жіктейді: реалды қарсылықты бағыныңқы және ирреалды қарсылықты бағыныңқы.

«1. Реалды қарсылықты бағыныңқы. Қарсылықты бағыныңқының бұл түрінде қайшыласа айтылған мазмұндағы оқиға желісінің орындалғаны немесе орындалып жатқаны баяндалады. Осы орайда бұл сөйлемнің баяндауыштары етістіктің болымды түрімен берілетін болады: *Қаниша ашу шақырдым десе де, Жәуке тыңдап отыр осы әнді (Б.Майлин)*.

2. Ирреалды қарсылықты бағыныңқы. Осы бағыныңқы сөйлемде түпкі нәтижелі істің орындалмағаны білініп тұрады. Мұндай мағыналық белгі басыңқы компонент арқылы айқындалады. Бағыныңқы сөйлемде белгілі бір іс-әрекет жайында қимыл жасағандық (болымдылық) байқалса, басыңқыда сол әрекеттің орындалуы теріске шығарылады (болымсыздық). *...Мен айтсам, қарысып тыңдамайды. (Б.Майлин)* [8,87].

Ғалым Қ.Есеновтің сабақтас құрмалас сөйлемдердің синтаксистік бірліктерін мағыналық-тұлғалық қатысына қарай салыстырмалы, түсіндірмелі, үлестес сабақтастар деп бөлуінің өзі құрмалас сөйлемдерді зерттеуде өзіндік орны бар екендігін көрсетеді.

Бағыныңқы бірлікте белгілі бір жайт сөз болады да, соның мән-мағынасы, түсінігі басыңқыда айқындалатын болады. Осы жағын ескеріп, Қ.Есенов мұны «түсіндірмелі бағыныңқылы сабақтас» демей, «түсіндірмелі сабақтас» деп атап, мұның өзін оның өз бойына тән ерекшелігімен тығыз байланыста қарайды.

Түсіндірмелі сабақтас сөйлемнің жасалу құрылысын төмендегіше саралайды:

«1.Бағыныңқы компонентте сөз болған белгілі бір жайт басыңқының басында *ол, бұл* сілтеу есімдіктерінің бірімен қайталана беріледі де, содан кейін оның мазмұны ашылатын болады, түсіндірілетін болады. Сілтеу есімдіктері басыңқыда сөйлемнің бастауыш қызметін атқарады: *Сенің малың кетсе, ол – азаматтың құны (М.Әуезов)*.

2.Сөйлем құрылысы *не десе* (бағыныңқы), *дер ем* (басыңқы) түрінде қалыптасады: *Жастық деген не десе, жарқыраған нұр деуші ем*.

3. Басыңқы компоненттің құрылысы бір-ақ сөзбен беріледі. Оның өзінде де ол баяндауыштың қызметін атқаратын болады, бастауышы (ол) арнайы айтылмайды. Бұл жолды түсіндірмелі сабақтастың алғашқы бірінші түрінің қысқарған құрылысы деп қарауымыз керек: *Жақындаған шапқыншыға жұрт көзін тіксе – Байжан»* [8.99].

Сабақтас сөйлемнің салыстырмалы сабақтас түрінде де бағыныңқы компонент басыңқыны әр түрлі мағыналық жақтан айқындап жатпайды, қайта керісінше мағыналық дербестігін сақтап, басыңқы компонентте

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қошанова Н. Қ.Есенов еңбектерінде сабақтас құрмалас сөйлемнің қарастырылуы

баяндалған оқиға желісінің мазмұнына тәуелді болмай, ондағы қимыл-әрекет өз беттерімен орындалады. Бағыныңқы сөйлемдегі осындай мағыналық тиянақтылыққа орай Қ.Жұбанов, С.Жиенбаевтар оны салалас сөйлемнің

18

қатарынан таныды, ал енді біреулері – мағыналық жақтан салаласа байланысу, тиянақсыз тұлғасы жағынан сабақтас сөйлем деп түсіндірген-ді.

Үлестес сабақтас сөйлемнің табиғаты ондағы компоненттердің бойында өздеріне ғана тән меншіктеулі, өзіндік үлесі бар жеке оқиғалардың тізбегі негізінде құралатынын баса көрсетіп, *Жамал хат жазып, Омар кітап оқып отыр* тәріздес сөйлемдермен түсіндіреді: «Мұндай сөйлемдердің табиғаты *Күн ашылып, жер көгерді* түрімен салыстырылып айтылғанда, айқын ашыла түседі: Жердің көгеруі күннің ашылуымен тығыз байланысты. Ал Омардың кітап оқуы Жамалдың хат жазумен байланысты емес, тек олардың іс-әрекеті бір мезгіл шеңберінде, өз ара үйлесе, ыңғайласа айтылу негізінде өтіп жатады. Сондықтан да осы тәріздес сөйлемдерді соңғы кездерге дейін “ыңғайлас сабақтас” деп атап келдік. Ал шын мәнінде осындай сөйлемдерді, бұрын атап көрсеткеніміздей, проф.С.Аманжоловтың терминімен “үлестес сабақтас” деп атаған әлдеқайда тиімді тәрізді» [8.103].

Қорыта айтқанда, Қ.Есенов – сабақтас құрмалас сөйлемдердің табиғатын, жасалу жолдарын, мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуде өзіндік ұстанымы бар ғалым. Құрмалас сөйлемдерді анықтауда осындай ғалымдардың пікірлерін саралау, арнайы талдау – қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисіне қосар үлесі мол тақырып.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есенов Х.М. Синтаксис осложненного предложения в казахском языке. -Алматы: 1992
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. -Алматы: 1992.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: 1966.
4. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. -Алматы: 1941.
5. Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. -Алматы: 1948.
6. Аманжолов С. Қазақ тілінің ғылыми синтаксисінің курсы. -Алматы: 1994.
7. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. -Алматы: 1995.
8. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. -Алматы: 1995.

С.ЕРГӨБЕК

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

**Ш.ЖӘНГІРҰЛЫНЫҢ «НАЗЫМ СИЯР ШАРИФ» ШЫҒАРМАСЫ
(жариялануы, зерттелуі, мәтінтанулық мәселелері)**

В статье сопоставляются издания текстов «Назым сияр шариф» книжно-религиозного поэта Шади Жангирулы.

This article deals with the comparison of two editions of the poem «Nazim Siyar Sharif» (1914 and 1995 years).

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басында шығармашылық еткен кітаби қаламгерлердің әрі шығармашылық, әрі ағартушылық мақсат-мұратының басты қазығының бірі діни шығармалар тудыру болғаны анық. Осы кезеңде діни тақырыпта шығармашылық етіп, мол өнім берген шайырымыздың бірі – Шәді Жәңгірұлы.

Оның «Һарунның жер жұтқан уақиғасы» Тәшкен, 1896, «Хикаят Халифа Һарун Ар-Рашид» (Тәшкен), «Хайбар киссасы» (Қазан), 1910, «Хикаят Қамар-уз-Заман» (Тәшкен), 1910, «Қисса-и Бәлғам Бағур» (Қазан), 1910, «Назым сияр шәриф», Тәшкен, 1914 секілді көптеген шығармалары басылым көріп отырған. Оның жырлаған тақырыптары дін, діни қайраткерлер өмірі, «Мың бір түн» ертегілері, «Шаһнама» жырлары, қазақ тарихына қатысты уақиғалар, т.б. болды. Оның «Абылай» дастаны 1991 жылы Алматыда басылған «Абылай» жинағына енді. «Ибраһим пайғамбардың хикаяты», (Алматы, 1999) секілді шығармалары қайта басылып шықты. Шәді төренің діни шығармаларының ішінде оқырман қауымнан ерекше ілтипат, ықылас көрген туындасы Мұхаммет пайғамбардың өмірі, діни қайраткерлік жолын жыр еткен «Назым сияр шәриф» болса керек.

Сира (көпше түрі сияр: жол, өмір жолы) – араб фольклоры мен әдебиетінің ежелгі жанры. Жанр жөнінде «Ислам энциклопедиялық сөздігінде»: «Сира (мн. ч. Сийар: «дорога», «путь», «образ жизни») – особый жанр ранней мусульманской историографий, жизнеописания основателя ислама Мухаммада» [1.209] деп, тікелей мұсылман дінімен және Мұхаммет пайғамбар есімімен байланыстырады. Ал, ғалым И.М. Фильштинский жанр тарихы мен табиғаты жөнінде «Складывавшийся начиная с VIII в. на основе средневековых сказаний о реальных или вымышленных героях до исламского и исламского времени поздний арабский эпос в форме народного романа, как называемой Сиры («жизнеописание»), получил свою окончательную письменную редакцию в XVI-XVII в.в. Этому предшествовала письменная фиксация устных преданий о жизни и подвигах легендарных доисламских и исламских героев или исторических персонажей, прославившихся своими героическими деяниями в событиях древней или средневековой истории» [2.595-596], – дейді. Ғалым пікірінен аңғарылатын жайт: жанр тарихының өте көнелігі –

уақыт жағынан исламға дейінгі дәуірлерден бастау алып жатқаны. Сонымен бірге, жанр шығармаларының Мұхаммет пайғамбармен қатар араб әлемінің өзге де қайраткерлері өмір жолын тілге тиек еткені аңғарылады. Соның бір дәлелі – «Сират Аттар», «Сират аз-Заһир Байбарыс» секілді шығармалар. Әйтсе де «Сира» жанрының түп негізі, кең өріс алып дамуы ислам дінімен және оның негізін қалаған Мұхаммет пайғамбар есімімен тікелей байланысты. Мәселе, Мұхаммет есімі мен ісі, пайғамбарлық, қайраткерлік өмір жолы, оның ізбасарлары – халифтер, ғазуат соғыс ерлері, т.б. болып дамыса керек. Сол себепті де қазақ арасында ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасырдың басында жырланған Мұхаммет пайғамбар, Әзірет Әлі, Омар, Оспан, Әмір Әмзе, Асан, Үсен туралы жырланған Кербала уақиғасы т.т. шығармалардың түп негізі араб әдебиетіндегі сира жанры туындыларында жатыр деп сеніммен айта аламыз. Араб әдебиеті сира жанры туындылары қазақ әдебиетіне қисса, дастан, хикая секілді атаулармен енген. Бұл – ұзақ әдеби үдеріс көрінісі. Сондықтан да ғалым И.М.Фильштинский араб сираларын халықтық роман деп танып, оның туу, даму, қалыптасу жолын сөз еткенде, араб фольклоры мен тарих жазбаларының астасып, бір-біріне кірігіп кететініне баса назар аударған. Ғалым «Обработка и письменная фиксация устных сказаний, на основе которых позднее сложились народные романы, длилась многие столетия. Первоначально филологи и декламаторы арабской поэзии (равии) заимствовали предания, сохранившиеся в народной памяти, и включали их в поэтические антологии и дивани поэтов в качестве комментариев. Из того же источника черпали материал авторы «Жизнеописания Мухаммада» и хадисов» [2.596], – дей келе, жанр иран, грек, үнді, бабыл, ежелгі мысыр ертегі-аңыздарымен бірге «Библия» материалдарын да бойына сіңіріп, қорытып отырғанын айтады.

«Весь этот письменно зафиксированный и изустно передаваемый разнообразный материал под пером многих поколений собирателей и народных рассказчиков пережил стадию циклизации. При этом творцы народных романов широко использовали в своих переработках и компиляциях различные виды произведений книжной историографии, в свою очередь обильно насыщенной легендарным и полуполулегендарным материалом» [2.596].

Айтылған жайттың қазақ арасына шығыстан, мұсылман әлемінен келіп енген көптеген қисса, дастан, хикаяларға, оларды қазақ тілінде қайта жырлаушы кітаби ақындар шығармашылығына қатысы мол. Мұнда түбі ауызша дүниеге келген шығарманың түрлі үдерісті бастан кешіп келіп, жазба әдеби туындыға, қайта жырлаушы шайырдың назиралық туынды авторына – кітаби ақынға айналу құбылысы көрініс тауып тұр. Сонымен бірге, қазақ әдебиетіне бірлі-жарым, саусақпен санарлық емес, шығыс классикасының мол ағыны келіп қосылған, бірлі-жарым шайыр емес, үлкен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ергөбек С. Ш.Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» шығармасы

ақындар шоғыры қалам тербеген, өздерінше дәстүр түзген, сол еңбектерімен бүгінгі көркейген қазақ әдебиетінің дамуына мол үлес қосқан. Сондай ақынның бірі – кітаби шығармашылық саласында көп еңбек еткен,

мол өнім берген Сұлтан Шәді Жәңгірұлы, сондай шығарманың бірі Мұхаммет пайғамбардың өмір жолын арқау еткен «Назым сияр шәриф» болды. «В значении «жизнеописание пророка» слова («Сира» – Е.С.) используется впервые, насколько известно, Ибн Хишамом (умер в 834 г.) в его редакции труда Ибн Исхака (704-767), посвященного Мухаммаду (хаза китаб сират расул Аллах – это книга жизнеописания посланника Аллаха)». По некоторым сведениям, в начале для обозначения рассказов о жизни Пророка употреблялась форма мн.ч. – сийар (в сочетаний с магази)» [1.209].

Әл-Вахиди, Ибн Исхак сиралары осы жанрда дүниеге келген көптеген шығармалардың басы әрі негізі болды. Қаламгер Шәді Жәңгірұлы күллі мұсылман әлеміндегі дәстүр – Мұхаммет пайғамбардың ақ жолын жырлауды қазақ әдебиетіне алып келді. Араб әдебиетіндегі сира жанры туындысын қадымша, түркілігі басым кітаби тілмен қисса етіп жырлады. Шығарма қазақ әдебиетіндегі пайғамбардың өмір жолы туралы жазылған ең көлемді, заманы үшін мол рухани қызмет еткен, ислам діні, пайғамбар өмір жолымен жыр арқылы терең таныстырған мазмұнды еңбек болды. Еңбек толық қайта жарияланып жатса да, оқырманы табылар әрі діни, әрі көркем, әрі мұсылман діні, Мұхаммет пайғамбар өмір жолы туралы оқырман танымын тереңдете түскен болар еді. Жалпы, тек мұсылман діні ғана емес, өзге әлемдік діндердің қай-қайсысы болса да, діни аңыздық, хикаялық әңгімелер арқылы уағыздалатыны аян.

Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» қиссасы 1995 жылы жеке кітап болып басылып шықты [4]. Бұны кеңестік дәуірде ұзақ жылдар рухани жан дүниеміздің бос қалған қуысын толық толтырмаса да, соған бастама болар, әрі әдеби, әрі діни көне мұрамызбен қайта қауыштырған табысты іс деуге әбден болады. Әйтсе де, шығарманың 1914 жылғы басылымы мен бүгінгі басылымы арасындағы мәтіндік біршама кемшіліктер жөнінде мына тұрғыда сөз етуге тура келеді.

1. «Назым сияр шәрифті» 1995 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарған ғалым – О.Құдышұлы. Кітап аннотациясында «Құрастырып, баспаға әзірлеген О.Құдышұлы» деп берілген. Осындағы «құрастырып» деген сөзде үлкен мән бар. Себебі Шәдінің көзі тірісінде бастырған, араб әрпімен терілген нұсқа 380 беттен тұрады. Оның 347 беті «Назым сияр шәриф» деп аталған да, оның 339-380 беттері, яғни кітап соңы «Расул алейһис-саламның затият уа сифатият уа харижият мұғжизалары баянында» деген атпен берілген Мұхаммет пайғамбардың ерекше қасиеттері туралы жырлармен өрілген. Ал, 1995 жылғы нұсқа – бүгінгі қазақ әрпімен берілген 120 беттік дүние. Араб әріптерінің өте сыйымды, ықшамдылығын ескерсек, Шәді еңбегінің бір бөлшегі ғана жарияланған деуге келеді. Әйтсе де XX ғасыр басында жарияланып, кеңестік саясат салдарынан ұзақ жылдар жабық

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ергөбек С. Ш.Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» шығармасы

жатқан еңбектің қайта кітап болып жатуының өзі – құптарлық, қуанарлық іс. Осы орайда, ғалым О.Құдышұлының: «Бар мақсатымыз – ұмытылған қазынамызды, рухани азығымызды, тамаша мұрамызды қайта жаңғыртып, оқушы қауымға ұсыну болды. Сөйтіп, ұмытыла бастаған дүниені халқымыздың қастерлейтін дүниесіне айналдыруға шама-шарқымызша еңбек еттік. Сондай-ақ дүниежүзілік мәдениетке, жалпы азаматтың рухани

байлығына үлкен үлес қосқан, адамгершілікті, әділеттілікті уағыздаған, дінімізді қалыптастырып, әлемге әйгілі еткен пайғамбардың іс-әрекетін, халық үшін атқарған қызметін оқырманға жария етуді мақсат тұттық» [3.5] деген өте шынайы пікірмен әбден келісуге болады. Дей тұрсақ та, XX ғасыр басында жарияланған шығарманың бүгінгі көркі, қатты қысқартуға, түзеу мен күзеуге ұшыраған бүгінгі нұсқасы біршама көңіл күйзелткендей. Еңбектің көне жәдігер ескерткіш ретінде түпкі қалпын сақтап, бүгінгі оқырманмен бүтін қауышуы қажет-ақ еді.

2. Қисса жанрының ең басты ерекшеліктерінің бірі – қиссашыл, кітаби нәзирашыл ақынның оқырманына арнап шығарған кіріспе сөзінің болуы. Бүгінгі тілмен айтқанда, алғысөздің міндетті түрде болуы. Мұнда автор шығарманың түп-төркіні және оны өзінің жырлау себебін, т.б. оқушысына арнап сөйлейді. Сол дәстүрді Шәді ақын да ұстанған.

Ол мұсылман діні, Мұхаммет пайғамбар және оның өмір жолы жырланған не әңгімеленген «Сияр кітап» туралы, «Назым сияр шәриф» туралы кіріспе сөз сөйлейді, өлеңмен толғайды. Біздіңше, еңбектің өзге жағын қысқартса да, ақын алғысөзін, араб әдебиетінің көне жанры сираны, оның жанр ретінде дүниеге келуіне себеп болған ислам дінін, Мұхаммет пайғамбар өмірін қазақ тілінде қисса етіп жырлаған, жанр және шығарма табиғатын қазақ оқушысына таныстырып отырған автор ой-идеясын танытар кіріспе сөзі тұтас берілуі керек еді. Кіріспенің:

«Бір кітап», «Алты бармақ» қойған аты,

Сиярдан алынған-дүр асылы заты.

Чиғарыб бул кітабны андын итдим,

Муҗтабар булғанлықдан риуаяты [3.5], – деген өлең жолдары

1995 жылғы нұсқада:

«Бір кітап», «Алты бармақ» қойған аты,

«Сиярдан» алынған ед асыл заты.

Шығарып бұл кітапты жария еттім,

Мағлұм болғаннан соң рауаяты,-

деп [4.7] шамалы өзгеріспен берілсе, келесі сәттерде Шәді өлең жолдары мол өзгеріске ұшырайды. Мысалы: «Зарурдин салауатсиз айтдим бәрін» деген өлең жолы «Заруардан мейіріммен айттым бәрін»,- деп мағыналық өзгеріске ұшыраған. Түпнұсқадан ауытқыған. Ақын өлең жолдары сақталмай, оның бүгінгі қазақ тіліндегі баламасы секілді өзге өлең жолдары жасалған. Қолдан жасалған кей өлең жолдарының мағынасы бұлдыр, түсініксіз, әрі қате түсінікке жетелейді. Мұсылманша мол білім алған,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ергөбек С. Ш. Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» шығармасы

шығыс әдебиеті қазыналарын қазақ тілінде жырлаған, қазақ әдебиетін тың туындылармен толықтыруға мол үлес қосқан зиялы, молда-қаламгер Шәді өлең жолдарының бұлай өзгеріске түсу себебін 1995 жылғы нұсқаға алғысөз жазған ғалым О.Құдышұлының сөздерінен табамыз. Ғалым: «Назым сияр шәрифтің» жарық көргеніне бір ғасырға жуық уақыт өткенін, онда көптеген түсініксіз араб, парсы, татар сөздерінің бар екенін ескере келіп, қазіргі оқырманға бейтаныс көптеген сөздердің баламаларын табуға көп назар аударылды. Тіпті, кейбір шумақтар мен жолдардың ұйқасымы, буын саны, сөйлем құрылысы қазіргі таңдағы поэзияның талабына сай келінкіремейтінін

ескеріп, оларға бір сыпыра өзгерістер енгізілді. Шығарманың мазмұнын толық сақтап, ықшамдап, өңдеп, стилистикасын бұзбай, тек көркемдік жағына, ұғынықты, ұйқасымды болу жайына көңіл бөлінді» [4.5], – дейді. Пікірде мол жаңсақтық жатқанын аңғару қиын емес. Ең басты қателік – көне жәдігердің бүгінгі ұрпақ үшін әр өлең жолының, сөзінің мұрты бұзылмай, бастапқы қалпын сақтап жетуінің қаншалықты маңызды екенін жете бағаламау. Көне мұраның әрқайсысын О.Құдышұлы секілді бүгінгі ұрпақ үшін қайта жазып шығу қажет болса, бар көне, асыл қазынамыздан айрыларымыз сөзсіз. Көне мұраны бүгінгі ұрпаққа жеткізудің жолы, ең алдымен, оның көнелігін бұзбай, сол қалпында қайта жариялау болса керек. Ең бастысы ғылыми алғысөз, түсінуге ауыр көне сөздер сөздігі, түсініктемелер секілді ғылыми жұмыстардан соң ғана жариялау болса керек.

3. Біршама өлең жолдарын қысқарту мақсатында ара-тұра Мұхаммет пайғамбар өмір жолы қара сөзбен баяндау арқылы берілуі. Бұл жәйт те – құптауға келе бермейтін мәселе. Яғни тағы да үлкен ғылыми қателік жіберілген деуге болады. Ғалым бұл мәселе жөнінде: «Мұхаммет пайғамбар туралы жазылған «Назым сияр шәрифтің» кейбір тарауларына қысқаша түсініктеме келтіргенде, У.Ирвингтің 1857 жылы жарық көрген «Мұхамметтің өмірі. Пайғамбар туралы кітап» атты шығармасына сүйендік» [4.6] деген пікір айтады. Бұл пікірді қолдауға, түсінікпен қарауға еш мүмкін емес, көне мұраны қайта жариялау, ғылыми тұрғыдан тану талабына қайшы, қате пікір. Ғалым еңбегінің, көне мұраның құнын көп түсіріп, төмендетіп тұрған пікір.

4. Бүгінгі қазақ тілінде бар, түсінікті сөздердің өзі орынсыз өзге сөздермен алмастырылуы да жиі орын алған. Соның бірі Мұхаммет пайғамбардың атасы Әбдімүтәліптің көп жерде Ғабдулмақлап боп берілуі. Сол секілді «қатын» сөзінің «әйел», т.т. ауыстырылып қолданылуы. «Мұхаммет», «пайғамбар», «расул» сөздерінің ретсіз орын ауыстырып қолданылып отыруы да түсініксіз. Сол секілді «Адамды топырақтан қылды бейне" деген жолдағы бейне сөзінің дұрысы «бінә» жасау деген мағынаны береді. Яғни Алла Адамды топырақтан жасады деген сөз. «Онан соң хазіреті Адам ағзаларын, Ел көрді бір мәртебе назар салып" деп қолдану да үлкен қателік. Себебі бар адам баласының атасы «Адам Ата пайғамбарды Алла тағала жаңа ғана топырақтан жасап, жанға оның ағзасына кір деп

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ергөбек С. Ш.Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» шығармасы

бұйырып тұр емес пе?! Өлі ел жоқ. Ел атасы Адам Ата ғана бар. Дұрысы: «Андин» соң хазіреті Адам ағзаларын, Жан көрді бір мәртебе назар салиб» [3.8]. Расулдың нұр шәрифін расулдың нұр шырағы деп қолдану да қолайсыз жайт. Сондай-ақ:

«Ики айде имгәк илан йүруб китди» (20-бет).

"Екі айда еңбектемей жүріп кетті" (17-бет) болып өзгерген.

Пайғамбардың сәби шағындағы тұруы, жүруі, сөйлеуі түпнұсқада екі айда еңбектеді, үш айда орнынан тұруға талаптанды, төрт айда дуалдан ұстап, тіке тұрды, бес айда тұрмақтығын анық қылды, алты айда ақырындап қадам басты, жеті айда дұрыс жүрді, сөйлеуге сегіз айда тілі барды. Тоғыз айда сөзі дұрысталып, әуелі бісмілләні аузына алды. Он айда балалармен

кетті жүріп деп беріледі. Осы жайт кейінгі нұсқада былайша әрі қате, әрі қысқа берілген:

Екі айда еңбектемей жүріп кетті,
Сөйлеуге үш-төрт айда тілі келіп,
Әуелі «Бісмиллә» деп сөйлеп кетті,
Төрт айда балалармен кетті жүріп", – болып [4.17] көп өзгеріп

берілген.

Біздіңше, ғасырлар бойы пайғамбар туралы жазылған сираларда қалыптасқан оның ерекше өсу жолдарын өзгерту, араб сираларынан да жылдамдату қалай дегенде де көңілге қонымсыз, мақсаты түсініксіз әрекет болса керек. Жалпы көне мұраны қайта жариялағанда амалсыз қысқартуға мәжбүр болса, қысқартудан қалған өлең жолдарын еш өзгеріссіз, түпнұсқаны қазық етіп ұстанып жұмыс жасауы ләзім еді. Сонда бүгінгі біздің тарабымыздан қаралып отырған көп кемшілік орын алмай, түпнұсқа көлемі кемісе де, тіл көнелігін, көне әдеби, діни көркін сақтап қалған болар еді.

6. Ақын Шәді Жәңгірұлының шығармаға жазған алғысөзі іштей жіктелген негізгі екі бөліктен тұрады. Кіріспенің алғашқы жартысы мұсылман діні, пайғамбардың ерекше жаратылысы, оның нұр шәрифі, Алла тағалаға мінәжәт ету, Пайғамбардың бірнеше есімдері, т.т. болып келсе екінші жартысы нәзіралық туындының дүниеге келуіне тікелей себеп болған жағдайлар сөз болады. Сондықтан кіріспенің бұл жартысы да міндетті түрде еш қысқартусыз берілуі қажет-ақ еді. Ақынның тақырыпқа бару себебі кешегі оқушыны қалай қызықтырса, бүгінгі оқырманды да бей-жай қалдырмасы анық. Әрі нәзирашыл ақынның шығармашылық ерекшелігі де көрініс береді.

Шәді ақынды осы еңбекті жазуға алып келген басты мәселе - сол кездегі араб, парсы әлеміне жақсы таныс «Сияр шәрифтің» түркі әлемінде болмауы.

Сол секілді кітаптың дүниеге келуіне Сайд Ахмад деген кісі себеп болып, ақын алдына бірнеше шығармашылық міндет қойып, ұсыныстар айтқан:

а) Бұған дейін «Сияр шәрифтің» түрлі тілдерде болуы, бірақ түрік тілдерінде болмауы және сол себепті «Сиярды» түрік жұртының оқып ұғынуының күрделілігі;

ә) «Сияр шәрифті» түркі әлемінің оқып, қабылдауына жеңіл, ұғынықты жырлауды мақсат тұту;

б) Мұхаммет пайғамбардың кітаптарда нақты сөз болып келе жатқан оқиғаларын ғана жырға қосу. Осы орайда өз жанынан ештеңе қоспауын қатаң талап етуі. Сонымен бірге, араб тілінің күрделілігінен түсінуге қиын соққан сәттерді қоспай қалдырып кету. Демек, пайғамбар өмірі мен қызметі жөніндегі қалыптасқан, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан әңгімелер желісінен ауытқымау мәселесі басты талап, шығармашылық қазық ретінде ұстаным болған;

в) Ең басты шығармашылық мақсат мұсылман дінінің негізін қалаушы ұлы қайраткер пайғамбар Мұхамметтің өмірі мен қайраткерлік қызметін күллі түрік әлемінің оқуы, тануы, діни ой қазығын бекіте түсуі болды. Түрік халықтары үшін жазылған туындының таза, шынайы жазылуы және «бақи қалуы» ұзақ ғұмырлы туынды болуын мақсат тұтуы. Сол себепті де ақын өз шығармасын қазақ тілінде жаздым демеиді. Қожа Сайд Ахмад та қазақ тілінде сондай еңбек жаз деген. Шәді Жәңгірұлы да «түркі тілде» жазып шықтым деп отыр. Демек, шығарманың дүниеге келуіне себепкер болған Қожа Сайд Ахмад та, автор да күллі түрік әлемінің бірлігін таныған, сол бірлікке қызмет еткен тұлғалар болып табылады, күллі түрікшіл ой-танымдары аңғарылады. Сондықтан да болуы керек шығармада сол кездегі күллі түрікке ортақ жазба тіліндегі араби, парсы сөздер көп қолданылған.

Шығарманың нәзиралық дәстүрде дүниеге келуіне қатысты жайттерді түйіндей келе айтқымыз келетіні ауыр істі қолға алып, жақсы ниетпен тәуекел еткен ғалым О.Құдышұлы да шайыр Шәді шығармашылық қазық ретінде ұстанған ұстанымдар деңгейінен табылуы қажет еді. Ең бастысы ғалым көне жәдігердің бір әрпінің де бүлінбей бүгінгі ұрпақпен қауышуына, еңбектің өз көлемін толық сақтап жариялануы және мәтіндік өзгеріске ұшырамай басылуына қызмет етуі керек еді деген ойдамыз. «Назым сияр шәрифтің» осы басылуы, ондағы мәтіндік өзгерістер жөнінде ғалым Р.Бердібай «Шайыр Шәді және оның «Сияр шәриф» дастаны» атты мақаласында былай дейді: «Ондаған жылдар бойында көзден ғайып болған дастанды бүгінгі оқушы қауымға таныстырайын деген ниетпен түпнұсқаға «өзгерістер енгізілгенін» түсінуге болады. Бірақ мұндай өңдеу шығарманың асыл нұсқасын танып білуге нұқсан келтіретінін ашық айтуымыз керек», – [5.220-221] деп жәдігер ескерткіштің мәтіндік тұрғыдан өзгеріске түсуінің бұрыс әрекет екенін сөз етеді.

Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған келелі мәселенің бірі – «Назым сияр шәриф» секілді бірегей туындының түпнұсқасын еш өзгеріссіз қайта жариялау, ғылыми алғысөзбен жабдықтау, сөздігін жасау және тілдік, көркемдік тұрғыда қарастыру, зерттеу, тану мәселесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ислам. Энциклопедический словарь. -М.: 1991.
2. Филытинский И.М. История арабской литературы X-XVIII века. -М.: 1991.
3. Шәді-төре Жаһангерұлы. Назым Сияр Шәриф. Ташкент, 1914; -Алматы: 2003.
4. Шәді Жәңгірұлы. «Назым сияр Шәриф» кыссасы. -Алматы: «Санат», 1995.
5. Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. -Алматы: 2000.

Ж.КАМАЛҚЫЗЫ

филология ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

РОМАНДАҒЫ ХАРАКТЕРДІҢ ЖАҒДАЙМЕН БАЙЛАНЫСЫ

В статье раскрывается связь приемов раскрытия характера с ситуацией в казахских романах.

This article reveals the connection between the ways of describing a character and a situation in Kazakh novels.

Характер – адам мінезінің өзіне тән ерекшеліктерімен сомдалуы. Көркем шығармадағы адам мінезін жасаудың сан қыры бар. Классикалық әдебиет теориясында саясаттан тысқары адамның рухани дүниесін көркем бейнелеу жолдарын талдап көрсетіп отырған. Қазақ әдебиетінде роман жанры қалыптасып, дамыған жылдары – кеңес дәуірі болды. Сондықтан сыншылар мен зерттеушілер, негізінен, романға баға бергенде оның көтерген тақырыбын, еңбекші адамды ұлықтауды мақсат еткен идеясын есепке алды. Шығарманың нағыз өнер туындысы болуына қарай емес, оның коммунистік идеологияға қаншалықты қызмет еткеніне қарай бағалады. «Көркемдіктің түйінді мәселесі дегенде әр түрлі адасушылық, түсінбеушілік бәріміздің жолымызда кездескен кедергі», – деп мойындайды әйгілі сыншы М.Қаратаев [1.150]. Ғылым үшін өте маңызды болғандықтан, сол адасушылық пен түсінбеушілікті де анықтап көрсетеді. «Бір кез форма десе-ақ формализм болады дедік, ал – тақырыбы мен идеясы «жақсы» болса, – әне сол біздікі дедік. Көркемдігі дегенді тіптен кішігірім мәселе көрдік» [1.150]. Мазмұн мен форма бірлігі туралы сыңаржақтықты да сол өз кезінде әділ көрсете біледі. «Көп адамның ұғымында мазмұн дегеніміз ол өмір шындығынан алынған құбылыс қана. Ол көркем шығармада көркемдік түр тапқан ба, гармониялық бірлік негізінде жарасымды қиысқан ба – ол арасы есепке алынбайды» [1.150] – деген сөзінде көркемдікке қойылар нақты талаптар, теориялық талдаулар қажеттігі сөз болған. Ғылым сыншы өз сөзінің келер ұрпақ арасында талқыға түсерін біліп, саясаттың ықпалымен өзі біліп отырған әдебиет заңынан ауытқыған кездері болғанын ашық мойындап кеткенін көріп, сол заманның қыспағы сенің де жаныңды сығып тұрғанын сезесің. М.Қаратаев 1969 жылы «Жұлдыз» журналының 8- нөмірінде жарияланған ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың «Шеберлік шарттары туралы ойлар» деген мақаласын да сынайды. Бұл мақалада шынайы ғалым ғылыми қорытындылар айтуға тырысқан. Әдебиеттің нағыз өз жолымен дамуына кедергі жасамау қажеттігіне мән берген. Өз уақытында батыл әрі дұрыс көтерілген мәселе партия саясатына сәйкес келмейтіндіктен, ірі ғалымның сынына ұшыраған. Мақалада 1920-30 жылдардағы әдебиетте белең алған тұрпайы социологиялық талдауларды, сындағы біржақтылықты сөз еткен. «Бұл сықылды тұрпайылаудан Б.Майлин, М.Әуезов сияқты автор ғана бойын еркін ұстады. Өнерге Майлин, Әуезов тәсілі жакын бола тұрса да, ол кезде бұларды «жолбике»,

«өгей ұл» деп күстаналаудың болғаны есімізде» [2], – дейді ғалым. Көріп отырғанымыздай, ғалымның пікірі дәл бүгінгі күннің ойын білдіріп, әдебиетті тек өз заңымен түсіну қажеттігіне назар аудартады. Бірақ біле тұрса да, М.Қаратаев ғалымды орынсыз сынайды, сынауға мәжбүр болады дегеніміз дұрыс болар. Сол жылдары революцияны жырлап, социалистік әдебиеттің классиктері атанған қаламгерлерге, әрине, бұл ой оңай тимегені анық. «Егер заман, орта, уақыт шеңберінде әрекет етуге тиіс геройға автор өз көзқарасын ретсіз кигізе берсе, образ өзінің күйінен, табиғатынан айырылады» [2], – деген Ә.Қоңыратбаев сөзіне сыншы дау айтады. «Автордың ролі мұншалық жоққа тән болғанда, оның идеялық тұрғысы, эстетикалық идеалы қайда қалмақ» [1.580], – дейді. Өнердің үстінен социалистік реализм ережелері үстемдік етуге тиіс екенін қатаң ескертеді. Бұл келтірілген үзінділер біздің жоғарыда айтқан пікірімізді дәлелдей түсетіні анық. Демек ХХ ғасырдың екінші жартысында әдебиеттану ғылымын еркін жібермей, тұсап ұстаған партия саясаты көркем әдебиеттің бірыңғай саясаттануына әкеп соққанын көреміз. Ғалым Б.Кенжебаев «Жиырмамыншы жылдардағы сын мәселелері» деген мақаласында 1920-1930 жылдар аралығындағы сын еңбектерге жалпы шолу жасап, баға береді. Сол сындардың негізі көркемдіктен гөрі, көркем шығарманың қай таптікі болатынына маңыз бергенін көрсетеді. Таза еңбекші тап әдебиетін жасау жолдарын шарқ ұрып іздеген жандардың үнін естиміз [3.15-30]. Ғ.Мүсіреповтің «Успехи и задачи казахской прозы (Қазақ прозасының жетістіктері мен міндеттері)» деген баяндамасында да романдар көбіне тақырыптық жағынан бағаланады [4.13-150].

Қазақ әдебиетінде сәл еркін тыныстаған «жаңғыру» жылдары әдебиет сыны мен ғылымына да еркіндік әкелді. Осыны пайдаланған ғалымдар әдебиетті нағыз өнер туындысы ретінде бағалап, классикалық әдебиет өлшемдерімен талдап түсіндіруге көшті. Қазақ романының теориясын қалыптастыруға көп еңбек сіңірген, елу жылдай қазақ романының әрбір жаңа туындысынан жаңалық іздеп, жетістігін қуана хабарлап, оқырманға алғашқы лебізін білдіріп отырған бүгінгі академик Р.Бердібайдың мақалалары мен зерттеулерінде теориялық нақты талдаулар бар. Соларды жинақтап, қазақ роман теориясының жасалуындағы академик әкелген сонылықтарды жүйелеу ғылым үшін қажет. Р.Бердібай романдағы характер жасайтын негізгі компоненттерді танытады. Характер жасайтын негізгі компоненттерді тану, оның көркем шығарма үшін маңызын түсіну – классикалық әдебиет теориясының басты құндылығы. Академик Р.Бердібай өз замандастары арасынан осы қадамға батыл барғанын көреміз. Нағыз әдебиет заңымен бағалау – ол заманда да, дәл қазіргі күні де оңай емес. Сынның қатты қиналатын тұсы деуге болады. Р.Бердібайдың роман зерттеушісі ретіндегі еңбегін және осы жолдағы батыл қадамдары туралы пікірлер сол ХХ ғасырдың 60-жылдарындағы әр түрлі ғылыми еңбектерден

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Камалқызы Ж. Романдағы характердің жағдаймен байланысы

кездестіруге болады. «Қазақ романының ерекшеліктерін және даму бағдарын анықтаған», – деп бағаланады [1.37]. Академик Р.Бердібай қиын да болса қазақ романдарын зерттеуде романдағы характер жасау заңдылығының

28

орындалу-орындалмау тарапынан келіп араласты. Характер жасау – көркем шығармадағы негізгі міндет. «Көркем әдебиет қаһармандарының жасалу шарттылығы – аса күрделі теориялық мәселелердің бірі. Шығармада тұлғалардың толысып шығуын көптеген тәсіл, амалдар шешеді», – [9.236], – деп, характер жасау бір ғана жолмен шешілмейтінін ескертеді. Біз бұл мақалада Р.Бердібайдың романдағы қаһарманды жасау үшін жазушыға қажетті теориялық білімнің бірі - жағдайды таныту туралы түйіндеулерін түсіндірмекпіз. Көркем шығармаға баға бергенде өзінен бұрынғылар да, өз тұстастары да жағдайдың атқарар қызметін елеусіз қалдырғанын ескертеді. Жағдайдың (обстоятельства) атқаратын көркемдік қызметіне былай баға береді: «характердің жетілу процесін, өсу бағытын белгілейтін - жағдай» [5.129]. Қазақ романдарында осы жағдайға көп мән берілмейтіндіктен, көркемдік талап орындалмайды. Шығармалар өз биігіне көтеріле алмайтын себебі теориядағы осы бір аттап өтуге болмайтын қажеттіліктің орындалмай қалатындығынан деп түсіндіреді. Оқырманды иландырмайтын, сендірмейтін туындылардың басты кемшілігі - автордың жағдайды тани алмауынан, суреттеп бере алмағандығынан шығып жататынына назар аудартады. Жағдай суреттеу дегенде, ең қажеттісін дәл танып, соны ақиқат қалпында суреттеу болып шығатынына көңіл бөледі. «Әлбетте, кез келген шығармада барлық кейіпкердің үй ішін, жиған мүлкін, қатынасатын адамдарын, істейтін кәсібін түгелдеп шығу шарт та емес, қажет те емес», – дейді аталған мақаласында. Бірақ өте қажет кезде елемей кетсе, көркемдікке нұқсан келеді. «Көркемдік шеберліктің аса елеулі түйіндерінің бірі – характер мен жағдайдың қабысуы. ...қазіргі әдебиетіміздегі сәттілік пен сәтсіздіктің де бір ұштығы осы проблемаға келіп тірелері ақиқат», – [5.129] деп түйіндейді. Жағдай - қаһарман өмір кешетін ортаның, уақыттың, заманның объективтік шындығын суреттеу. Нағыз көзден өшпейтін, көңілден кетпейтін шынайы мінез кей тұстарда жағдай арқылы көрсетіледі. «Характердің әлеуметтік әрекеттеріне негіз, түрткі болған жағдайларды көрсетіп отыру - көркем туынды шарты», - деп нақты ереже ұсынады. Өйткені реализм әдісінің негізгі ерекшелігі туралы анықтамаға айналған тұжырымның өзі осы характер мен жағдайдың арақатысынан алынғанын көреміз. Реализм әдісінің анықтамасы ретінде коммунизм теориясын жасаушы ғалымның бірі Ф.Энгельстің Гаркнеске жазған хатындағы мына сөздерді пайдаланатыны белгілі: «Менің көзқарасымда, реализм дегеніміз детальдар шындығының үстіне типтік характерлерді типтік жағдайда бейнелеу шындығы деген сөз» [6.11]. Осы ереже басшылыққа алынса да, бұл орындалуы қиын шарттардың бірі болғанын көреміз. Көркем әдебиеттің өз заңымен жүріп, адамзатқа қажетті мұра жасауына ықпал еткен, сол үшін күрескен ғалым Р.Бердібай

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Камалқызы Ж. Романдағы характердің жағдаймен байланысы

кез-келген жазушының шеберлігі өз кейіпкерінің характерін жағдай арқылы таныта білуінде екенін бүкіл зерттеулерінде көрсетіп отырған. Жағдайды суреттей білу, сол арқылы тұтас өмірді таныту бір қарағанда еш жаңалық сияқты көрінбеуі мүмкін. Жағдай арқылы типтік характердің өзгелермен қарым-қатынас диалектикасы ашылатынын ескертеді. Бірақ шеберлік негізі осы жағдайды қаламгердің көре білуі, оны ең қажет тұста бейнелей алуы екенін Р.Бердібайдың сын мақалалары мен зерттеулерін ақтара оқыған жанға

айқын көрінері анық. Сыншы, ғалым ретінде жазушылардан осы шеберлікке үйренуді үнемі қадай ескертіп отырады. Ең шебер жазылған шығармалар жағдайды дәл танытуымен ерекшеленетініне назар аудартады. Кейіпкер іс әрекетінің нанымсыздығы да осы жағдайды толық зерттемей жазылғандықтан деп көрсетеді. Көп мінездердің жақсы-жаман қасиеттері беріледі, бірақ оның себебі түсіндірілмейді. Тек салдар баяндалғандықтан, сенімсіз жаратынды дүниеге келеді. Сол түпкі мақсатқа жету үшін кейіпкер өз ортасында, айналасымен қарым-қатынас үстінде, біртіндеп өсу барысында суреттелу керек. Міне, осы мәселенің бәрін шешетін көркемдік құрал - жағдай. Жағдай - өмір материалы, қаһармандар мінезі қалыптасатын орта. Ұлы суреткер М.Әуезов: «Жазушы неге нашар жазады? Мұның себебі біреу ғана емес. Ең әуелі өмірді нашар білу бар. Жазам деген ортадан сыртқары тұрып жазуға болмайды. ...Таңдап алған ортасын және тиісті байланысты жайларын сүйіп сезінген көңілге ғана шыншыл терең сенімді суреттер сай келеді» [7.395], – деп біз сөз етіп отырған жағдай мәселесін көрсетеді. Социалистік реализм әдісінің теоретигі болған ғалым сыншы М.Қаратаев та типтік жағдай туралы бірнеше жерде сөз етеді. Бірақ негізінен көркем шығармадағы партиялық идеяның қатеге ұрынбауына көбірек назар аударғандықтан, бұл талап өз дәрежесінде орындалмай қалған. Мысалы, С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының жетістігінің бірі ретінде: «Үшіншіден, олар творчестволық қиялдан туған картиналармен, топшылау, толғаулармен, портрет, мінездемелермен тұтасып, реализмнің принципі бойынша адам образын жасауға, адамның типтік характерін типтік жағдайда ашу мақсатына қызмет еткен» [(8.195)], – деп көрсетеді. Паң Нұрмағамбет аталған қазақ қоғамындағы сирек кездесетін тұлғаны қазір біз қалай бағалауға киналамыз. М.Қаратаев оған типтік жағдай тұрғысынан баға береді. «Осындай құлдық пен күндік, қайғы мен зар жайлаған қазақ аулы Нұрмағамбет тәрізді тип туғызған типтік жағдай еді» [8..196], – дейді. «Көп адамның даурықпа жалған ұрандарға алданып, адасқан аласапыран жағдайды дұрыс түсінген Сәкен сол жағдайдың типтік ерекшелігін Салық болыстың характері арқылы тамаша бейнелеген» [8.197], – деген қорытындысын типтік жағдай туралы шарттылықтарға сәйкес келеді деуге болмайды. Характер арқылы жағдай көрсетілмесе керек. Жағдай үстінде характер ашылуға тиіс. Бұл жерде сыншының жалпы реализм талабын түсінгенімен, жағдайдың суреттелу

шарттылығынан ауытқығанын көреміз. Ғалым Р.Бердібай көркем шығармаларға баға бергенде көркемдіктің сан қырларын танып, шығарманың құндылығын нақты мысалдармен көрсетіп отырады. Қазақ роман зерттеушілерінің ішінен характер сомдау шеберлігінің бір және бірегей міндеті жағдайды тану, суреттеу екеніне үнемі бақылау жасап отырады. Жалпы кейіпкерге ұзын сонар баға беруі, еш дәлелсіз мазмұндауы сиректеу. М.Әуезовтің шығармаларынан да көркем заңдылықтардың орындалу мүмкіндігін тауып, дәлелдермен талдап көрсетеді. «М.Әуезов туындыларында табиғат суреті тұңғыш рет жай тамашалау болмай, характерді, жағдайды анықтай түсерлік жанды, қажет бөлшекке айналғанын көреміз» [9.233], – дейді. Осыған мысал іздеп көрсек, шындығында талай ғажап көріністерге куә боламыз. Қай жерде оқырманның көңілінде өшпестей болып сақталып қалатын кезеңдер мінездің жағдай арқылы ашылған сәттері екеніне көз жеткізесіз. Бірінші кітапты ашқаннан Семейден Құнанбай мекеніне барар жол суреттеледі. Осы тұтас табиғат көрінісі - бала Абайдың характерін таныту үшін суреттелген жағдай. Жеткізбестей көрінген ұзақ жолдың суреттелуі – жазушының болашақ кейіпкері өскен орта, мекен, тұрмыс қандай екенін таныту үшін алынған жағдай. Ұзақ жол жағдайын суреттей отырып, болашақ кейіпкерінің характерін аша білген.

1.Қандай екеніне қарамастан, өз елін сүюі. Болашақта «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» дейтіндей ұлы жүректі ақын бейнесін сомдауға дайындық осы жағдайды суреттеу үстінде жасалады.

2.Батылдық, өз ойын дәлелдеуге, өз пікірін танытуға қабылеттілік. Ұрыларша келіп, өзінің ересек серіктеріне ойын көрсетуі.

3.Сыпайы мінез, әдепті парасаттылық. Қасындағы серіктерінен кешірім сұрап, кішілік көрсетуі.

С.Мұқанов романдарының ішінен «Өмір мектебі» мемуарлық романына ерекше ілтипат танытып, оның көркемдік деңгейінің өзге туындыларынан жоғарылығын көптеген еңбектерінде қайталай айтып отырады. «Шығармаға зорлап, жетелеп әкелетін кейіпкер мұнда жоқ есебі, қай-қай қаһарман да өзіне тиісті шыншыл ортада табиғи іс-әрекеті үстінде көрінеді. Әрі оқуға қызық, әрі ақиқат адам тарихы көз алдымыздан өтеді» [10.239], – дегенде жағдай анық табиғи суреттелетініне сілтеме жасайды. Бұған мысалды көптеп келтіруге болады. Өзіміздің өмір бойы көз алдымыздан кетпей қалған бақытсыз сұлу Ұмсын бейнесін алайық. Жазушы Ұмсынның бар характерін жағдайды суреттеу арқылы береді десек қателеспейміз. Оның трагедиялы халі де сол жағдай үстінде көрсетілген. Ата-ананың аяулысы, білімді, хас сұлу жан сол жазушы суреттеген жағдайда мәңгі көз алдында сақталып қалады. Аманатын тапсыру үшін іздеп келген жас Сәбит өзі көрген жағдайды сол қалпында дәл береді. Ұмсынның өзіне арналған оңаша үйін, ондағы жиһаздар, кітап сөрелері, ондағы сыртын алтындаған қалың-қалың кітаптар, бір қалың кітаптың ашық беті, кітап оқуға арналған ағаштан

жасалған сәнді сөре, бәрі-бәрі өшпес сурет болып қалып кетеді. Осының барлығы Ұмсынның кім екенін танытады. Ұмсынды әрі қарай талдап, мінезін баян етудің қажеті жоқ. «Өзгелер бір ауыз сөзбен аттап өтіп кететін кей тұстан жазушы көптеген сырлар, шындар табады. Жеке детальдарды ойнатуға, немесе елден ерек оқшау, үздік оқиғаларды іздеуге күш салмай, әңгіменің «кілтін» тұтас, толық көріністерін беруден табушылық С.Мұқановтың өзгешелігі» [10.239], – деп бағалағанда, жазушының жағдайды дәл танып, анық суреттеу шеберлігін көрсетіп отыр. Сол жағдайды суреттеуде жазушы тапқан «шындар» мен «сырлар» қаһарман характерін сипаттаудағы әдебиеттің ежелгі заңдылығы. Жазушының әпкесі Ұлтуған бейнесі де, саятшы Ораз да, Ақан сері, Балуан Шолақ, Қажымұқан, Иса ақын, т.б. кейіпкерлердің оқырман көз алдында қалып кету себебі - оларды жағдай үстінде суреттеуінде.

Ғ.Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгіме», «Боранды түнде», «Сөз жоқ соның іздері» әңгімелеріне ерекше көңіл бөледі. «Автордың «Сөз жоқ соның іздері» новеллалық әңгімесі өмірдің қарапайым шындық желісінен ұзамаған, барлық бөлшектері сай классикалық туынды» [10.259], – деп аса жоғары, үзілді-кесілді баға береді. «Этнографиялық әңгімеге» «бақылаудың дәлдігі, типтендірудің қонымдылығы жағынан суреткердің мазмұны терең, формасы кемел шығармаларының бірі» [10.259], – деп көрсетеді. Ғ.Мүсіреповтің басқа да көрнекті романдарын, әңгіме-новеллаларын білетін, оған оң баға беріп жүрген ғалым осы новеллаларына соншалықты мән беру себебін іздесек те, классикалық әдебиет заңымен ғана жауап бергенін көреміз. Өз сөзімен айтқанда «сөз өнерінің кәнігі қағидаларынан» ауытқымайтынына куә боламыз. «Бақылаудың дәлдігі» дегенде әңгімеде ақсүйектердің уақытқа бейімделе алмай, тек сырттай ғана өз тектіліктерін сақтауға тырысқан халін, олардың характерлерін ашу үшін жағдайды соншалықты дәлдікпен суреттейді. Оларға сөз шығындап, мінездеуді қажет етпейді. Сол жағдай арқылы бар болмысын танытып шығады. «Бұл әңгімеде қоғам өмірінде кездесетін аса ауыр ситуация шынайы қалпында баяндалған» [10.259], – деп, «Сөз жоқ соның іздері» әңгімесінің де шеберлік сырын жағдайды дәл суреттеуінен екенін ұғындырады. Әңгімеде идея негізінен жағдайды суреттеу арқылы жүзеге асқан. Кейіпкер характерін тек жағдай үстінде танимыз. Сөзге сараң суреткер қар үстіне түскен ізді толық әрбір деталіне дейін суреттеу арқылы қиянатшыл жанның азғындаған болмысын ашуға кілт тапқан. «Боранды түнде» деген әңгімедегі характерді жағдай арқылы көрсетуіне бір ғана мысал алайық. Адасып жүріп, іздеген қалыңдық жасырынған үйге келіп кірген жас баланы күтіп алған үй ішінің суретін көріңіз. Осы жағдай арқылы тұтас қазақ дәстүрінің баға жетпес қымбаттығын аша білген. Қалыңдықтың шай құйған кезін суреттеуіне назар аударыңыз. Әлі өз төрінде отырған, келін боп түспеген бойжеткеннің өзі барар елге, болашақ жарына деген құрметі, шексіз ризалығы, сол сәттегі

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Камалқызы Ж. Романдағы характердің жағдаймен байланысы

қыздың үнсіз әрекетінен көрінеді. Бұл шеберлік сыры – жазушының жағдайды дәл танып, қаһарманын сол жағдайда суреттей білуі. Шығарманың

өміршендігі де осындай өмірлік жағдайдың өшпес суретін сала алуымен өлшенетініне көз жеткізгендей боласыз. Ғалым барлық шығармалардың ғажап көркемдігі автордың жағдайды суреттеу шеберлігінен келіп шығатынын өз еңбектерінде үнемі сөз етіп отырады. Т.Әлімқұлов сынды сөз зергерінің ғаламат күші де осы жағдайды суреттей алу қабілетінде екенін байқатады. «Қарой» әңгімесі туралы пікірінен мысал келтірейік. «Әрбір сурет қоштасу әніндей, күйдің соңғы қайырымындай қатал шешімге тоқтаусыз жетелейді. Адамның да, заманның да сұрқы шынайы жазушы Махамбет өлімінің себебін жағдаймен де, мінезбен де дәлелдей алған [11.91]. Осы ойларды тарқата қарасақ, классик жазушының шеберлік сырын дәл тани аламыз. Әңгімені бастағаннан суреттелетін табиғат көрінісі, ақынның жалғыз үйі, баланың әрекеттері анық жанды қалпында көз алдыға келеді. Махамбеттің соңғы минуттарының жақындап келе жатқанын іштей сезіндіреді. Бұл – жазушы бейнелеген жағдайдың шынайылығынан. Ғалым қазақ әдебиетінің роман жанрының корифейінің бірі, классигі С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романын бағалағанда да өзі ұстанған тенденциядан ауытқымайды. Классик жазушының заман үніне орай, әдебиет заңдылығынан ауытқи суреттеуіне кешірім жасай алмайды. Өйткені әдебиет бір күннің мүлкі емес, болашақтың қазынасы. Әдебиетте көркемөнер заңы ғана билік құруға тиіс деп пайымдайды әділетті сыншы ғалым. «Дегенмен, шығарманың кейбір олқы деген тұстарын да ескертіп айтуымыз орынды. Соның ең бастысы – романда нанымсыз, дәлелдемесі жеткіліксіз, қолдан әсіреленген сияқты құбылыстардың жиі ұшырайтындығы» [11.101] «Оқиға, ситуация, типтік жағдай таңдауда, мінез даралауда автор алдағы кезде ойланатын жайлар жоқ емес» [11.102], – дейді. Демек, танымдық қасиеті жоғары тарихи романның кемшілігі де – жағдай таңдауда жазушының қателесуінен келіп шыққан. Әйгілі Шоқанды халықтың жақтаушысы етіп көрсету үшін әйгілі жазушы өмір шындығынан ауытқи соққан. Өз қиялына ерік берген. Бірақ ол пайда бермеген. Характерді айқындайтын шынайы жағдай табу көркемдіктің шарты екенін осымен түсіндіруге болады. І.Есенберлиннің «Ғашықтар» романының кемшілігін көрсеткенде де осыны көреміз. «Психологиялық, элеуметтік талдаудың, жағдай мен ортаны типтендірудің жеткіліксіздігі сезіледі» [11.109]. М.Сүндетовтің «Ескексіз қайық» романының көркемдік жағынан ақсаған тұстарын танытқанда да нақты дәлелі бар. «Әсіресе, орталық қаһарман ретінде алып отырған адамдарын іргелі істерге, мінез ашыларлық, адамгершілік сыналарлық жағдайларға апармауы ұтылыс болып табылады» [11.113]. Ғалымның қазақ романдарындағы ең осал тұс - автордың жағдай арқылы характер сомдауға жетісе алмай жатқандықтарын кейде талдай түсіндіріп, кейде нақты ереже түрінде айтқан пікірлері үлкен бір еңбектің объектісі болуға лайық екенін көрдік. Өз еңбегімізде мұны тереңірек талдап

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Камалқызы Ж. Романдағы характердің жағдаймен байланысы

көрсету ойда бар. Бұл мақалада тек характер жасаудағы жағдайдың ролі қаншалықты болатынын ғана айтып өттік.

Зерттеушілерден А.Нұркатов жағдайдың характерге қатысын аздап сөз етеді. Бірақ оны нақты көркемдік құралы ретінде объекті етіп алмай, қосалқы, сөз арасында ғана атап өтеді. «Абай жолы» романын талдаған

33

мақаласында Құнанбай қажылыққа шығайын деп тұрғанда, Дәркембайдың келіп Қодардың құнын сұрайтын мезетін сөз ете келіп: «Сөйтіп, талай түйін келіп табысқан осы эпизодта геройлардың характерлері ұтымды айқындалып тұр. Яғни, бұл эпизодты оқығаннан кейін оқушы Құнанбайдың тақыстығын, Абайдың гуманизмін, Дәркембайдың өткір тілділігін, батылдығын бұрынғыдан да мол тани түседі. Сонымен бірге осы көрініс өз геройларын жазушының **типтік жағдайға** душар етуге, сол арқылы характерді терең ашуға бейімділігін де көрсетеді» [12.51], – дейді. Кейіпкерлерін жағдай үстінде танытып отырғанын түсінеді, таниды. Зерттеуші жағдайды эпизод деп көрсетеді. Осы зерттеуінде бірнеше жерде эпизодтардың мәніне назар аударады. Бірақ, әдебиет заңдылығындағы жағдай мәселесін түптей сөз етпейді. М.Әуезов туралы: «Ол өзінің геройларын типтік жағдайларға тап қылған және оларға лайықты типтік терең характерлер тауып бере алған» [12.115], – дейді. Нақты қай тұста екенін ашып көрсетпеген.

Қорыта айтқанда, қазақ романдарындағы елеулі кемшілік пен жетістіктердің бір сыры – характерді жағдай арқылы көрсете білу шеберлігінде жатқанын дұрыс тану. Роман зерттеушілерінің ішінде романды теориялық негізде зерттеп, қазақ роман теориясына өзіндік қолтанба қалдырған ірі ғалым Р.Бердібай осы мәселені түбегейлі қарастырған. Бұл - роман зерттеудегі өзіндік жаңалығы деуге тұрарлық, бұл саладағы соны ойлар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. 3 томдық. 3-т. -Алматы:1974.
2. Қоңыратбаев Ә. Шеберлік шарттары туралы ойлар// Жұлдыз.№8.1969.
3. Кенжебаев Б. Шындық және шеберлік. -Алматы: 1966.
4. Сборник статей о Казахской литературе. -Алма-Ата: 1957.
5. Бердібаев Р. Характер және жағдай// Жұлдыз. №2.1967.
6. Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве. Т.1. -М.: 1957.
7. Әуезов М., Уақыт және әдебиет. -Алматы: 1962.
8. Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. 3 томдық. 2-т. -Алматы: 1974.
9. Бердібай Р. Әдебиет сынының көкжиегі. -Түркістан: 2006.
10. Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. -Алматы: 1977.
11. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. -Алматы: 1973.
12. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов творчествосы. Мақалалар. -Алматы: 1965.

Ж.ӘЛМАШҰЛЫ

филология ғылымдарының кандидаты

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЩЫ САТИРА ТУРАЛЫ

Мұхтар Омарханович занимался драматургией и преподавательской деятельностью. Это статья поможет более подробно познакомиться творчеством великого казахского писателя.

Mukhtar Omarkhanovich was concerned with dramatic art and was busy with teaching activity as well. This article will help to make ourselves more familiar with the creation of the great Kazakh writer.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов, өмірбаяны мен шығармашылық мұраларынан байқалатынындай, сөз жоқ, көсегелі көркем ойдың алыбы, көркем сөз кестелеудің биік шыңына көтеріле білген бірегей талант. Оны бұл күнде туған әдебиетіміз ғана емес, әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерімен қатар қоя әңгімелеуге, тіпті қатар қоя мақтануға әбден болатынына көз анық жетеді. Саңлақ суреткер, талантты жазушы, драматург болумен қабат, түркология ғылымын терең зерттеген деп айтуға да болады. Себебі ол көркем әдебиеттің арғы-бергісін зерделеген ғалым ретінде де артында мол мұра қалдырғаны анық. Оның осындай елеулі-елеулі қырларының қай-қайсысы да жеке дара әңгіме өзегі бола алады. Біз бүгінгі зерттеу еңбегімізде оның осындай сан-салалы қаламгерлік келбетінің бір қырын, осы күнге дейін ауызға алына қоймаған, зерттеу тақырыбы бола қоймаған қырын – көркем мұраларындағы психотрагизм мен психокомизмнің қатар өрбіп отыруы, оны шығарма шырайын аша түсуге қалай шебер пайдаланғаны туралы сөз етпекпіз. Әсіресе, сатира мен юморды өз шығармаларында қалай, қандай әдіспен пайдаланғаны, оған қалай қоғамдық салмақ, жүк арта білгені де назардан тыс қалмайды. Сөйтіп, Мұхтар мұрасының тағы бір көркемдік кілтін іздестіреміз.

Сөз бен істің аралық байланысы - бітірген жұмыспен, артында қалған еңбегіңмен айқындалатыны белгілі жәйт. Бұл ретте ұлы М.Әуезов мұралары сол "сөз бен істің" алшақ жатпағандығын тағы да дәлелдей алады. Өйткені, саңлақ суреткер не туралы айтса да, соны өз ісімен, өз жұмысымен шегелеп отырған. Ә.Тәжібаев жазғандай: "...Мұхаң көзін жұмғанша еліміздің әдебиет ғылымын ірілендіруге аз еңбек сіңірген жоқ. Ол өзі өсірген жас ғалымдармен бірлесе отырып, қазақ әдебиетінің көне замандармен туысатын терең тамырларын табуға болысты" [1].

Айталық, ол қай кезде де сатираның қуатты қару екендігін тілге тиек етумен болса, сол бағытта көптеген жұмыстар да атқарыпты. Ол еңбегі – көркем дүниелеріндегі образ сомдауда, күлкілі сурет салуда ғана емес, жалпы сатира мен юмордың ұлт әдебиетінде, оның ішінде ауыз әдебиетінде алатын орнын айқындау бағытындағы мақала-зерттеулерінде де кеңінен көрініс тауыпты.

Осы жерде айта кетуіміз керек, ауыз әдебиетіндегі әзіл-қалжың, мысқыл-әжуаны кейде юмор деп, кейде ирония, сарказм деп, тіпті кейде оны жеңіл анекдот сарындас деп анықтама беріп келе жатқанымыз рас.

Әдебиетші ғалым, филология ғылымының докторы Ж.Әбілұлы ауыз әдебиетіндегі күлкіні сөз ете отырып, оны "ауызекі тіл пародиясы" деп анықтама береді [2]. Бұл да ойланарлық ой. Енді біз осы төңіректе әңгіме сабақтамақпыз. М.Әуезов қазақ ауыз әдебиетінің білгірі, ұлт мәдениетінің арғы-бергісімен түгел танысқан білімдар ғалым екендігі зиялы қауымға өзінен-өзі түсінікті. Ол өз зерттеулерінде сол қазақтың халық ауыз әдебиетіне тереңдей бойлап, ондағы әжуа, әзіл-қалжыңды таразыға салады. Байсалды күлуді, байыпты күлуді сол ауыз әдебиетінен үйрену керектігін айтады. Бұл бағытта жазылып қалған ғылыми зерттеулері көп-ақ.

Ғалым өз зерттеулерінде ауыз әдебиетіндегі күлкінің жанрларына тоқталып жатпайды, бірақ олардың юмордан алшақ жатпағандығын атап өтеді. Біздіңше, ауыз әдебиетіндегі күлкіде пародия да, ирония да, сарказм да, тіпті жеңіл анекдот та бар. Өйткені, оның бағыты да, сюжеті де, берілу әдісі-тәсілі де сан-салалы, сан қилы. Сондықтан оны бір ғана атауға тели салу орынсыз.

Ғалым эпостық жырларды, ертегілерді бастан-аяқ сарапқа салып, ондағы әлеуметтік ойды, халықтық пікірді бірінші кезекке шығарады. Сондағы ел арманынан туған аңызды талдап, зорлықшыл топты сынға алады. Әсіресе, ол осы халықтық жырлардағы ащы мысқыл, адуынды әжуа, қыршып түсер қалжыңдарды әсірелеп, әрлеп, жеріне жеткізе суреттеп жазады. Оның уытты болу себебін ашады, халық ашуы, халық кегі қашанда осындай өткір, ащы, уытты болатынын, тіпті жеңіл қалжыңның өзінің астарында зіл жататынын тілге тиек етеді.

Зерттеуші, әсіресе, өзінің бірқатар мақалаларында күлкінің көмбесі іспетті бейне – Алдаркөсеге көбірек тоқталатыны байқалады. Алдар, расында да басқалардан гөрі сатиралық әжуаға бейім, сөзінің астарында ащы мысқыл, ауыр әзіл жататын халықтық бейне, бірегей де бөлек бейне ғой. Бәлкім сосын да көреген қаламгер оған ерекше мән беріп, әзіл-қалжыңның биік шоқтығы ретінде бағалаған болса керек. Әсіресе, "Әдебиет хрестоматиясынан" деген еңбегінде Алдардың Шық бермес Шығайбайды мазақ, күлкі объектісіне айналдыруын риза пейілмен жазады.

"Алдаркөсе әңгімелерінің негізгі мазмұнын алсақ, бұл түбінде, көпшілік бұқара, қалың еңбекші ел санасынан туған шығарма болады. Сол көпшіліктің сараң, жеміт, сасық байға арналған таптық, қоғамдық мысқылын білдіреді. Алдардың "Шық бермес Шығайбайды" алдап, мазақ еткенін көрсетеді. Алдар жайындағы өте өткір, күлдіргі, шебер әңгіменің бірі осы. Мұнда көпшілік бұқара дүние қоңыз, шірік, арам қорда байдың сұм құлқынын өлтіре мазақ етеді" деп, бұған зор зейін қойған жазушы әрі қарай оның әртүрлі күлкі, әжуа суреттерін саралаған [3.95]. Ол өз мақалаларында халықтық бейне – Алдаркөсеге қайта-қайта оралып соғып, оның уытты тілін, өткір сөздерін тере жазады, ондағы ел аузынан шыққан ащы мысқылды, адуынды әзілді таразылайды. Мәніне үңіледі. Талдап жазады. Осы ретте біз кейбір зерттеушілеріміздің "Мұхтар Алдаркөсені жеріне

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әлмашұлы Ж. Ауыз әдебиетіндегі ащы сатира туралы

жеткізе зерделей алған жоқ" деген ойымен келіспейтіндігімізді де айта кетпекпіз. Олай дейтін себебіміз – біріншіден, Әуезов бұл саланы арнайы

тақырып етіп зерттеген жоқ, екіншіден, осы аз ғана еңбектерінің өзінен оның ойын, тұжырымдарын сезу, байқау еш қиын емес.

Сөз мәнін терең түсіне білген ғалым тағы бір бөлек образ – Жиренше шешенге де едәуір тоқталып, оны да өз дәрежесінде бағалай отырып, Алдармен салыстырды. Жиреншенің Алдармен ұқсастығы деп "оның аты да жаппай атау" болып кеткенін, оған қоса "мұндағы әңгіме де қара сөзбен айтылатын, қысқа-қысқа, жеке әңгіме боп құралатынын" бөліп көрсетеді. Солай деп келеді де, енді Жиренше туралы әңгімелердің ерекшелігіне де баса назар аударған.

"...Жалғыз-ақ Жиренше әңгімелерінің Алдардан бөлек бір ерекшелігі - бұған бұқара ортасынан шыққан әңгімелерден басқа үстем тап санасынан ауысқан жамаулар көбірек. Жалпы алғанда, Жиренше әңгімесінің көпшілігі де бұқара санасынан туған. Мұндағы негізгі әңгімелердің мазмұны сол - бұқараның шешендік, шапшаңдық, тапқырлықты мықты құрал етіп, қоғамдық, таптық құрал етіп пайдаланғаны көрінеді" дейді ғалым [3.96].

Сондағы сөз түйіні, біздіңше, мынаған саяды. Алдаркөсе ел аузында әжуашыл, қалжыңқой, сықақшыл бейне болып көрінсе, Жиренше шешен сөз төркінін терең түсінетін, ауызекі уәжде ешкімге дес бермейтін, тапқыр да ұтымды жауабы бар, сатираға да, юморға да кезек қоңсы қона алатын көреген екен.

Бұдан әрі қарай зерттеуші сөзі мен ісі бірдей күлкі тудыратын, елдің өзінің ортасынан шыққан өкіл – Қожанасырға да ат басын тірейді. Ол туралы айта келіп, "күлдіргі-анекдот әңгіменің бәрінің жиылатын жері осы бір Қожанасыр аты боп кетуі даусыз" екендігін тілге тиек еткен. Алайда сол анекдоттардың терең астарына үңілсек, әрине, халықтық әжуа, халықтық мысқыл анадайдан мен мұндалайтыны айқын. Күлдіргі сөздің астарында күйдіріп түсер ащы шындықтың тасаланып жатқаны тағы бар. Дәл осыны М.Әуезов те қадап айтқан.

Ғалым Әуезовтің өз жазбасында Алдарды, Қожанасырды, Жиреншені кезек ала отырып, сөз тізгінін сатира мен юморға, мысқыл мен әжуаға қарай бұра беруі, сөз жоқ, көрегендіктің, байқампаздықтың белгісі іспетті. Біздің ұлттық сатирамыздың, юморымыздың қайнар бұлағы, міне, осы бейнелерде жатыр. Туған әдебиетіміздің, ауыз әдебиетіміздің бастау-бұлағында тұрып, оның көсегесін көгерткен бұл бейнелер әзіл мен қалжыңды, мысқыл мен әжуаны да өз бойларына молынан сіңіргендігі рас. Күлкі мен әжуа жөнінде сөз қозғағанда бұларды айналып өтуге болмайды, егер оларды назардан тыс қалдырсақ, онда біздің сатирамыздың бастауы қысқарады, өрісі тарылады.

Тіпті оны айтасыз, біз өзіміздің қалай ел болып, қандай соқтықпалы-соқтықпасыз жолдардан өткенімізді білгіміз келсе де, кешегі қоғамның мерезі мен індетін сезгіміз келсе де, сөз жоқ, осы халықтық бейнелерге ат басын тіреуге міндеттіміз.

Білімдар ғалым мұнымен қабат әр кездерде елдің аузында жүрген, ешқашан ұмытылмайтын белгілі есімдер – Қорқытқа тоқталады.

Өз кезегінде Қорқыт ата халық жадынан кетпейтін, көптің жүрегінен орын алған бейне екені бұрыннан белгілі. М.Әуезов Қорқыт жайындағы аңыз-әңгімелердің түрі көп екендігін, ол халықтың шығарған әңгімесі екендігін айтады. Және қай әңгімені алсаңыз да Қорқыт үлкен мүдденің, зор мүдденің соңында жүреді. Ел сөзін айтады. Әсіресе, ерекше қадап айтарлығы – Қорқыт туралы аңыздардың бірқатарында ащы мысқыл, әдемі әзіл, терең қалжың қатар өрбіп отыратындығы. Мұны М.Әуезов те айтып өткен. Әзірейілдің Қорқытпен кездесетіні жайындағы ертегіде "Қорқыт... ойнақы, мысқылшыл, әзіл-айлашыл жан болып көрінетіндігін" Мұхаң ерекше бөліп айтқан [3.238].

Қайғышыл Асан мен уайымшыл Қорқыт екеуін кезек ала отырып, зерттеуші Әуезов тағы да бұл екеуіне ғылыми тұрғыда баға береді. Олардың ел жүрегінде, халық жадында болатыны – көптің ойынан шыға білгендігі екендігін, ал іс-әрекеттеріндегі күлкілі көріністер мен қалжыңға сұранып тұрған қимыл-әрекеттері өз алдына бір бөлек әңгіме екендігін жеткізеді.

Демек, Қорқыт та халықтық әжуаның, халықтық мысқылдың бір нәрін бойына сіңірген, айтпасына болмайтын, тілге тиек етпесіңе қоймайтын бейнелер. Сосын да Әуезов – зерттеуші бұларды айналып өтпеген.

Біздің, түптеп келгенде ұлттық ой-санамыздың өсуі, жетілуі де осы халықтық бейнелер арқылы көрініс таба алатыны рас. Және ұлттық жаман әдеттер мен кеселдер де осы бейнелер арқылы бізге мағлұм етілген. Осыны ескерген ләзім.

Әуезов – зерттеуші ендігі бір шоғыр еңбектерінде қазақ ертегілеріне тоқталады. Ауыздан-ауызға беріліп, халық жадында талайдан сақталып келе жатқан "Қырық өтірік мағынасы" деген мақалада Мұхаң қырық өтірік әңгімесін талдайды.

"...Бұл әңгімелердің өзгешелігі, бағасы неменеді? Өзгешелігі, халықтың тапқырлық, жүйріктік сияқты өнерді сүйгендігін білдіреді. Қиыннан қиыстырғыш өткір қиялды бағаланғандығын көрсетеді. Халық фантазиясының тереңдік, жүйріктігіне айғақ болады. Ол фантазия өмірде барды ғана сөз қылмайды, өмірде болса екен дегенді де сөз қылады" дейді зерттеуші [3.99].

Осы бір ғажап әңгіменің ішіндегі фантазия, халық қиялы туралы толғана жазады. Армандай, аңсай отырып, айналадағы келеңсіз көріністерді қалайша тістеп өтетініне тағы да баса назар аударады. "Қырық өтірік" - тек өтірік әңгіме емес, өтірікті айту арқылы, өтірікті айтқан болып, шын өмірдің кемшілігін әшкерелеу, әжуалау. Біз неге сондай болмаймыз, біз неге

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әлмашұлы Ж. Ауыз әдебиетіндегі ащы сатира туралы

сараңбыз, біз неге наданбыз деген астарлы ой әр-әр жерінен жылт-жылт етіп шаң береді. Ал, оны айтушы - қарапайым ғана бала, жетім бала. Әйткенмен, ол халықтың ұлы, елдің баласы. Сосын да сөзінің астары ел мүддесіне ұштасады, ел ойындағы ащы мысқылды тілге тиек қылады. Мұны Мұхаң дөп басып айта алған.

"...Бұл әңгімені айтушы халық ортасынан шыққан өзі кедей, өзі елеусіз, көптің бірі, жетім бала болады. Бұлай болуда мағына бар. Жалпы осындай өнерді туғызушы халық. Сондықтан ол әрқашан шешен, тапқыр, ер, өнерпаз қып өз өкілін, өз ортасынан шыққан адамын көрсетеді" дейді ғұлама ғалым.

Ойлы ғалым өзінің "Ертегілер" атты мақаласында да терең талдауға орын бере отырып, ел арманы мен аңсарынан дүниеге келген ертегілерде де халықтық юмор, халықтық әжуа, қалжың, әзіл мол кездесетінін айтып өткен. Олай болатын себебі - ертегі де ойды ойнатып жеткізудің, әсерлеп жеткізудің, дөп берудің бірден-бір құралы. Ендеше ондағы әрбір көрініс, әрбір қимыл ел жүрегінен шыққандай болып тұрмаса, онда ол халық жадында да сақталып қала алмас еді ғой. Ертегі дегеніміз - ең әуелімі, ауыз әдебиеті, халық әдебиеті, ал оны ғасырдан ғасырға тек ауызша айту арқылы ғана жеткізіп отырған сол халықтың өзі емес пе!..

Сосын да ертегілерді оқиғаның шымыр болуымен қатар оның кейіпкерлері де соншалық қанықты, тартымды, зор. Бұл жөнінде кезінде М.Горький әдемі айтып өткен болатын. "Кейіпкерлердің ең терең, ең айқын және көркемдігі жағынан әбден жетілген түрлері-типтері фольклорда, еңбекші халықтың ауыз әдебиетінде жасалған. Геркулес, Прометей, Микула Селянинович, Святогор сияқты толық бейнелерді онан кейін доктор Фауст, Василиса Премудрая және ісі оңына келе беретін аңқау Иван сияқты толық бейнелерді және де докторды, попты, полицейді, шайтанды, тіпті өлімді жеңетін Петрушка сияқты көркем бейнелерді жасауға халықтың ақыл-ойы, үлгі-тәжірибесі, сана-сезімі бірдей тегіс қатынасқан. Бұлай келуі фольклорды туғызушының болмысты жасауға, өмірді жаңғырту күресіне тікелей қатысты болғандықтан деп білу керек" деп жазды ол [4].

Ертегілер туралы жаза келіп, Мұхаң оларды енді саралап, топ-топқа бөліп, тақырыптық тұрғыдан екшейді. Және сол тақырып аясы бойынша оның көтеріп тұрған әлеуметтік жүгін әңгімелейді.

"Қиял-ғажайып ертегілері" туралы айта келіп оның "барлық ертегілер тобының ішіндегі аса ескі заман ұғым-нанымдарын, тұрмыс-болмыстың ең көне түрлерін көрсететін әңгімелер" екендігін еске салады. Яғни, мұнда қиялдық ертегінің негізін құрап отыр дейді. "Еділ-Жайық", "Жерден шыққан Желім батыр", "Күн астындағы Күнекей қыз", т.б. ертегілерді мысалға ала отырып, осындағы небір жауыз жемқорларды баяндай отырып, жазушы бір жерінде: "Адам қауымында зиянды өзімшілікке басқан, еңбекші елін қанаушы топтан шыққан жауыз, жыртқыш жандарға ертегі тілімен, шебер бейнелеу жолымен жасалған сын – жиренішті сын осы емес пе?" деп түйеді [3.100].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әлмашұлы Ж. Ауыз әдебиетіндегі ащы сатира туралы

Мұндай ертегілердің арасында сатира элементтерін сақтаған, мысқыл-әжуаға құрылғандары да баршылық. Мұны М.Әуезов ерекше қадап айтады да.

"...Қиял-ғажайып ертегілері жөнінде тағы бір өзгеше ерекшелік – бұлардың бірталайы мысқыл сатира түрінде туған әңгімелер болады. Негізінде қанаушы тапқа халық қарсылығын көрсетуші ертегілердің бәрінде көркем бейне арқылы тап тартысы айқын сезіліп отырады.

Сол ретте қиял-ғажайып ертегілерінде де өзге барлық ертегілер түріндей, сатиралық ертегілер өзгеше орын алады. Қанаушы, зорлықшыл, қаскөй күштерге қарсы арналған халықтың ащы мысқыл, аямас әжуасы бұл жөнінде де үлкен қызықтық үлгілер тудырады. Қиял ертегілерінде бұл топтар қиянатшыл хандарға қарсы, уәзірлерге қарсы, әр алуан обыр байларға қарсы, зорлықшыл, содыр және өздері көп жуан, зорлықшыл айғайларға қарсы туған сатиралық қиял-ғажайып

ертегілері: "Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек", "Қаңбақ шал" сияқты ертегілер [3.205-206].

"Хайуанаттар жайындағы ертегілерді" талдай келе, М.Әуезов былай дейді:

"...Бұл ертегілер еңбек елінің жуан, содыр, айлалы, зорлықшыл әкімдеріне, неше алуан қанаушыларына қарсы арналған сын мен ызалы қарсылық ойы мол екенін ол адамдар ашып айтысқан. Әсіресе тап тартысының бітімсіз қайшылықтары қиын шешілетін түйіндер көрсетілетіні аталған. Және сатираның ең бір өтімді, көпшілік көңіліне қонымды, шебер, келісті құрылыстары осы хайуанаттар жайындағы ертегілерді тамаша тапқырлықпен көрсетілгені айтылады" [3.217].

Осыны астарлап айтып келеді де, одан әрі хайуанаттар ертегісінің ішкі мәніне, түріне, идеялық мазмұнына үңіледі. Соған үңіле отырып, ғұлама ғалым тағы да жоғарыдағы айтқан ойына айналып соғып, мұндағы сатира элементтерінің молдығын айтып, соны барынша аша түсу керектігін жазады.

"...Осы тұрғылардан қарағанда, хайуанаттар жайындағы ертегінің де совет фольклористикасы ашатын ең мәңгі ғылымдық-тарихтық зор мәселесі: осы алуандас халық ауыз әдебиетінің идеялық мазмұнын ашуда. Хайуанаттар жайындағы ертегілердің сол өзгешеліктері көп кезде ірі сатира түрінде келетінін еске алып, қазақтағы бұл алуандас ертегідегі сатиралық элементтерді айқындап ашу қажет. Көркемдік, шеберлік ерекшеліктерін алғанда қазақтың да хайуанат жайындағы ертегілерінің бейнелегіш образдары тамаша келеді. Оқиға тартыстың сұрыпталып, сығымдалған жинақтылығы және дөп тигіш мәнділігі айрықша талдауды қажет етеді. Көркемдік қасиеттерін, поэтикасын талдауда бұл ертегілерде жәндіктерді сөйлестіру – диалог формасы ерекше шебер келтірілетінін еске тұту қажет" деп, Мұхаң болашақ зерттеушілер алдына мәселе қояды [3.210]. Әрі қарай бұнымен де шектелмей, хайуанаттар ертегісі туралы осының жалғасын "қазақтың хайуанаттар жайындағы ертегілері қоғамдық сатира екендігін, сол арқылы тап тартысының астары, тамыры тереңдеп ашылып отырғанын, көп уақытта юморлық, мысқыл, әжуаның өтімді, күлдіргі тілдің тамаша шебер үлгілерін танытатынын есте тұту" керектігімен түйіндеген.

"Салт ертегілері" туралы өз ойларын білдірген зерттеуші мұнда да сатира, юмор элементтерінің аз кездеспейтінін айтады. Соны талдайды. Соған арнайы тоқталады.

"...Салт ертегілерде көбінесе күлкі, әжуа, сайқымазақ, сатира тап тартысының құралы есебінде қолданылады. Көп салт ертегілерде еңбекші шаруаның алдыңғы қатарлы топтарының салт-санасы көрінеді" деп жазады М.Әуезов [3.217].

Қазақ халқының тұрмыс-салтын негізге алып, сол төңіректе ой қозғайтын, ой түйіндейтін мұндай ертегілердің астары тереңде, идеясы әріде жатады. Оны жәй ғана аңдау мүмкін емес. Ал, ондағы халықтық әжуа, қалжың болса, тіпті де астарлы. Ол елдің, жұрттың ашу-ызасы, реніші түрінде де көрініс табуы мүмкін. Міне, осы жайды М.Әуезов былай деп түйіндейді:

"...Қазақтың да еңбекші халқын алғанда салт ертегілерінде барлық ызалы сынды: хандарға, байларға сол таудай ыза мен жиреніш түрінде қалыптағанын көреміз.

Әрине осы айтылғандармен қатар қазақтың салт ертегілерінде, халықтық болған күйдің өзінде де таптық сананың өсу шамасы, тарихтық жағынан жеткілікті болмағандықтан және тар көлемді болғандықтан, оның үстіне көпшілік санасына қанаушылардың салт-саналық ызғары, тізесі, зорлығы әсер ететіндіктен кей кездерде анық көрінетін қайшылық та болады. Сондықтан кейбір салт ертегілерінде өзінің теріс мінезінен өкініп, қайта түзеліп кететін зорлықшыл хандар кездеседі. Тағы бірталай ертегілерде "жақсы хан" болды-мыс дегендей жайлар байқалады" [3.219].

Осынау ойдың тоқ етер түйіні мынаған саяды: қай ертегіні алсаңыз да, түпкі астарында халықтық күлкі, халықтық әжуа жатады. Халық – өз заманының сыншысы. Ал, ол күлкінің, ол әжуаның, әрине, уыты күшті, зәрі ащы.

Білгір ғалым М.Әуезов өз еңбектерінде тек ертегілермен ғана шектеліп қалмаған, ол сонымен бірге туған ұлтымыздың ертеден келе жатқан әр түрлі көркем мұраларына да назар аударған. Сөйтіп, оларды зерттеу объектісіне айналдырғаны бірден көзге түседі. Ол қазақ халқының батырлық, лиро-эпостық, тағы басқа дастан-жырлар туралы да әр уақыт қалам тербеп, ондағы сатира, әжуаны ерекше атап, бөліп көрсетіп отырды. Мысалы, "Ер Тарғын", "Қобыланды", "Айман-Шолпан", тағы басқа жырларды зерттей отырып, оның көркемдік дәрежесін сөз ете отырып, ондағы күлкілі, юморға толы көріністерді де зерттеуші өз назарынан тыс қалдырған емес. Осындағы күлкілі кейіпкерлерді жеке-жеке алып сөз етуге болатынын, ащы мысқылмен, әжуамен жазылған көріністерді де талдап жазуға тұратынын ғалым еске салып отырады. Сөйтіп, зерделі ғалым ұлттық сатираның негізі – ауыз әдебиетінде жатқандығын өзінің жазбалары арқылы нықтай түседі.

Жалпы, М.Әуезовтің зерттеу мақалаларында бір ғана сала қамтылып қоймайды, онда барлық сала мүмкіндігінше сөзге тиек болады. Мұхаң көбіне түркологияның осындай бір аса маңызды тұстарын барынша зерттеген ғалым. Біз сондықтан да зерттеуші ғалымның ғылыми мұраларына көбірек тоқталып отырмыз. Сөз ретінде қазақ дастандарына да ат басын тіреп отырғанымыз сондықтан. Әрине, әрбіреуін жеке-жеке сөз етуге де болар еді, бірақ зерттеу еңбегіміздің тақырыбы басқа екенін ескеріп, көлемі көтермейтіндіктен, әзірге тоқтала тұрамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әуезовтің М. Әдебиет тарихы. -Алматы: 1991.
2. Әбілов Ж. «Қалтай Мұхамеджанов драматургиясы» атты кандидаттық диссертациясы. -Алматы: 1995.
3. Әуезов М. Таңдамалылар. 17, 18 том. -Алматы: 19
4. Горький А.М. О литературе. -М.: 1937.

ОТАНШЫЛДЫҚТАН ГУМАНИЗМГЕ ДЕЙІН

В статье рассматривается вопрос художественного воспевания тем патриотизма и пантюркизма в стихах поэта.

This article deals with the matter of artistic praising themes of patriotism and panturkism in the poems of the poet.

Мағжан есімі елімен қайта қауышты. Қазақ ақын шығармаларын оқып, аялар бақытқа қол жеткізді. Елдің шүкір айтар тұсы да осы. Мағжан таланты жөніндегі Жүсіпбек, Ахмет, Сайфи, Мұхтарлардан бастау алатын дұрдана ойлар бүгінде Мағжантану саласын да қалыптастарды.

Ақын мұрасын ел игілігіне жаратуда Б.Кенжебаев, Х.Махмудов, Т.Нұртазин, І.Омаров, И.Шухов, А.Жұбанов, Т.Ахтанов, т.б. зиялылар қаншама қиындықтарды бастан өткерді. Мағжантану тәуелсіздік тұсынан қайта өрледі. Абыз ақын Ә.Тәжібаев халқымен бірге Мағжан рухына бас иіді. Қазақ ғалымдары ақын шығармашылығының әрбір көркемдік қырларын зерттеп, зерделеуге жол салды. Бұл орайда Р.Сыздықова, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Р.Бердібай, Р.Нұрғали, Ш.Елеукен, Т. Есенбеков, Б.Қанарбаева, т.б. еңбектерінің маңызы зор. Біз бүгінгі сөзді ақын жырларындағы патриотизм мен түрікшілдіктің көркем әдебиетке ойысқан поэтикалық құрылымындағы орны мен мәні төңірегіне арнасақ. Ақын өлеңдеріндегі отаншылдық, ұлтшыл рухтың зерлі діңгегін құрайтын көркемдік аспектілердің негізі қайда жатыр дейтін мәселелер ойлы оқырманын қызықтырады сөзсіз.

Алдымен Мағжан ақындығының идеялық, әдеби бағыты жөнінде бірер сөз. XX ғасырдағы халқының жойылу не қайта қалыптасу кезеңінде азаматтық танытқан ақындар санаулы. Халық тағдыры сыналған тұста «Зулап тұрған отқа өзім түспедім бе?!» деп жырлаған ақын замана ағысына қасқайып қарсы тұрды. Демек, ең әуелі Мағжан қатардағы қазақ ретінде Абай аңсаған азаматтық формуланың ерек үлгісі. «Ақын болу міндет емес азамат болу парызың» дейтін аталы сөздің дәйектік мәйегі. Өмірдегі азаматтық болмыс пен өмірдегі азаматтық тұтасқан жерде зайырлы интеллекттілі өнер мен тұлғаны тудыратыны түсінікті. Қайраткер С.Әшімбаевтың «Нағыз азаматтықтың шынайы формуласы кең масштабтағы адамгершілік, патриоттық, күрескерлік іс-әрекеттер мен қасиеттердің табиғи бірлігімен ғана өлшенетіндігін ендігі ретте өміршең принцип ретінде ұстаған жөн болар» [1.158] деуінде де терең танымдық сыр жатыр. Мағжан ақындығы идеялық-көркемдік әлемінің қан тамырлары азаматтық пафостан нәр алғандығы белгілі. Азаматтық кейіпке енген жыр әлемінің жүрегі – ұлттық рух. Әлсіреген намысты жанып, жаралы рухты әр қазақ кеудесінен қайта оятуды көздеген ақын жаңашылдыққа барды. Ақынның идеялық азаматтық позициясы көркем өнерге ойысқан тұста

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ислам Д. Отаншылдықтан гуманизмге дейін

батыстық әдеби ағымдарды көркемдік қызметіне бағындырды. М.Әуезов айтқандай Мағжан «елшілділік» бағыттағы ақын.

Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласында бағдарланатынындай, Мағжан қазақ поэзиясына символизм, синтементализмнің белгілерін құнарлы топырағымызда аунатып, Еуропалық дәстүрді ұлттық қалыппен түлетіп жіберді. М.Жұмабаев шығармашылығы сыршыл лиризм, асқақ романтикамен құндақтаулы. Ақын мұрасына жанрлық-стильдік ізденістермен келген неше алуан көркемдік әдіс-тәсілдер де тән. Мұның бәрі жоғарыда айтылған азаматтық, адамгершілік категориялардың эстетикалық биікпен ұлт ақынының гуманистік идеяларын берудегі көркемдік сатылар.

Ұлттық дүниетаным тұрғысынан да Мағжан не басқа да ақындар патриотизмін жекелеген өлеңдерге теліп қарастыруға болмайды. Ақын мен патриотизмнің арасында қабырғалы шарттылықтар орнауы да неғайбыл. Ал, ұлт ақыны Мағжан шығармашылығындағы патриотизм, оның елдік бағытын танытқан көркем мәтін желілерінің әрбір қиырында сайрап жатыр.

Ұйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген.
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен.
Бірге жусап, бірге өрген,
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін
Сол елімді сүйемін! («Сүйемін»)

Ақын сүрген дәуірдегі қазақ ұлтының болмысы. Қазақ дейтін қасиетті халықтың табиғи менталитеті. Далалық ата заңды қастерлеген, жалқаулығы да жетерлік момын ел кейпі. Өз қолын өзі ұзартпайтын елдің мінін біле тұра ақын үлкен жүрегімен сүйеді. Себебі, «өлік сахарасындай» меңіреу тыныштықпен тербелген байтақ даланың перзенті ол. Өлең өзегін лирикалық субъектінің жан толғанысынан өрбіген ойлар қамтыған нысанын қарапайым суретті баяндау өрген сезім құрайды. Өлең әуезі сағыныш күйімен толқиды. Күй болғанда да бір үнді дыбыстармен ескен күй. Торыққан, жаны қамыққан адамның жүрегін, жасын жұбатқан сағыныш сарынды күй. Аяулы анасын, жарын, ардақты Алашын, туған жерін сүйген ақын көңіл түкпіріндегі сағыныш иірімдерін психологиялық параллелизммен, бірде нәзік лиризммен өрнектейді. Мәселен, «Көзінде көк нұры жоқ» дейді сүйген жарының болмысын суреттегенде. Мұнан жастық жалынды көктемін күз ала бастаған көңіл иесін, жарын танысақ керек. Ақын сүйген жарының сыртқы ажарындағы солғындық пен жан түкпіріндегі бейғам тыныштықты көлеңкелі күн тіршілігімен қатар алып, санаға зерлі салмақ түсіреді. «Білгені қазан-ошағы» дейді ақын. Қазан-ошақ – қазақтың ұлттық дүниетанымы мен табиғи болмысында, тіршілік күйі мен салт-

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ислам Д. Отаншылдықтан гуманизмге дейін

дәстүрінде орны, мәні зор заттық ұғым. «Қара қазан сары бала қамы үшін» кек қуған Өр Махамбеттердің рухын қайнатқан ұлттық қасиет. Демек, өлеңдегі қазан, ошақ, заттық әлемнің көркемдік функциясы тура мағынасынан әлдеқайда терең. Қасиетті от жалаған қазан, ошақтың қасиетін білген жарын «неге екенін білмей сую де» оқырманын ойға жетелесе керек.

Мағжан қазақ дүниетанымындағы дәстүрлі ұғым, түсініктерді санада қайта жаңғыртқан жаңашыл ақын. Бұл орайда, психолог ғалымдығы да өлеңдегі лиризмнің сан алуан үлгісін жасауына әкеліп соқтырды. Жоғарыдағы өлеңнің «Сағымы сайран қурады» дейтін бір жолының өзінде лиризмнің заттық ұғыммен астасып берілген жанды суреті жатыр. Көз алдыңызға жазғы даланың шөбімен майысқан жел әсерімен сағымдай тербелген бейне оралатыны белгілі. Ал, сағымның сайран құруы адам көңілін неше алуан күйге бөлесе керек. Лирикаға заттық ұғымның сыртқы формасымен лиризм дарыту хас шеберге ғана тән тәсіл. «Шолпы», «Толқын» өлеңдері осы шеберліктің үлгілері. Мағжан өлеңдерін идеялық- синкреттілік бірлікте ұстайтын өзек ұлттық рухта жатқандығын айтқанбыз. Ақынның рух ақыны болуы да осы табиғатынан. Жұрт жаңа қоғамдық идеяларға бейімделіп жатқанда, ақынның асау тұлпардай тебініп арғы замандарға бет бұруы идеялық ерекшелігінің ұлттық тамырдан жем іздеуінде жатқандығы. Халқының намысы езілген тұста, дәстүрлі тақырып атаулының өзіне жаңалық ендіріп, «Баян батыр» деудің орнына «Батыр Баян» деп дастанына ат қоюы көп мәселені аңғартса керек. Бұл ретте ғалым Т.Есенбековтың сыртқы композицияға қатысты ойларын қараңыз [2]. Қазақ халқының тарихын, дүниетанымын терең меңгерген ақын халықтық жадыны тірілтіп, ұлттық санаға қозғалыс әкелді. Осыдан келіп, өмір шындығына ақынның асқақ арманы қарсы қойылған романтикалық сарын туындайды. Мағжан өткенді дәріптеу арқылы бүгіннің бағытын айқындағысы келді. Әруақты ұмытып бара жатқан елге «Қорқыт» болып күңіреніп, «Қойлыбайдың қобызымен» тіл қатқан. Абылай әруағымен үндесіп, қажымай, алға шапқан арыстан болды. Ұлтын сүйген үлкен жүректі ақын «Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп («Батыр Баян») қазақ халқы басындағы трагедиялы ахуалды берді. Сөз өнеріндегі ойындық реңк дастандағы сөздік қолданыстан танылып философиялық сипат алған. Автор сөзді ойнату арқылы кемел ойдың кенін аша білген. Бұл мәселені арнайы зерттеген А.А.Щербина каламбурдың полисемияға, омонимияға, сөздердің дыбысталуы жағынан үндесіп келуіне негізделетін түрлері бар екеніне тоқталады [3]. Ақын жырларындағы фольклорлық қырлар да ұлттық рухты көтерудің көркемдік тәсілі ретінде көп қызмет атқаратыны белгілі.

Бұлтты айдап, сылдыратып сумен ойнап,
Ерке жел тасты құшып, сылқ-сылқ күлді.
Аллалап ну қарағай шулай-шулай,
Төменде тулай-тулай толқын өлді («Оқжетпестің қиясында»).

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ислам Д. Отаншылдықтан гуманизмге дейін

Біріншіден, бұл шумақ тұнып тұрған бейнелі жанды суреттерге толы. Екіншіден, өлеңде символдық белгілердің идеялық-көркемдік қызметі ерекше орын алған. Ғалым Р.Сыздықованың «Символ – идеяның заттық (болмыстық) нышаны, астарлы образы... Мағжан ақынның айтпақ идеясын заттық нышаны ретінде желдің өте күшті образ болып келген тұстарын біраз өлеңінен табуға болады» [4] деуінде үлкен мән жатыр. Өлеңде, тек табиғат көрінісі бейнелі суреттелген деп тарыла алмаймыз. Өлең пафосында

азаматтық позициясы да нәзік өрілген. Терең үңілсек, XX ғасырдағы қазақ халқының қилы тағдырының көрінісі де елес береді.

Уақыт дәлдігін айқындай түсетін «жел» бейнесі. Мұндағы «жел» дәстүрлі қазақ поэзиясын тамырынан көктеп, батыстық бояумен әрленіп Мағжан шеберлігімен жанды образға айналған XX ғасыр әдебиетінің бейнелі сөздік бұйымы.

Алғашқы сурет халық басына үйірілген бұлтты қуып, тақаппар болмысымен еркелеп күлген ақынның не лирикалық қаһарманның автобиографиясымен жымдасса, соңғысы халық, халықты бастаған ерлер ісімен үндеседі. Халық пайдасына шешілмеген тарихта, аллалап күн өткізген кездер жетерлік емес пе? Мағжан өлеңдерінің патриотизмін тану қаншалықты жеңіл болатыны сияқты, оқырманға соншалықты қиын болатыны да осындай күрделі, көркемдік аспектілердің көп қырлылығында жатса керек.

Ендігі сөзді Мағжан шығармашылығындағы түрікшілдік сарын жөнінде өрбітсек. Бұл мәселеге академик Р.Бердібай «Түрік даңқының жыршысы» дейтін арнайы мақала жазды. Рахаң «...Бір заманда өзбек әдебиетінде Әлішер Науаи түрікшілдік идеясын қандай жоғары көтеріп, қаншама ұмытылмас еңбек етсе, қазақ топырағында тек Мағжан ғана сол даңқты дәстүрді дамытып, әдебиетімізге «бітімі бөлек, аңсары өзгеше жарқын беттер қосты» [5.240] деген сүбелі пікір қозғады. Ғалым ақынның түрікшілдік тақырыбын «Орал тауы», «Пайғамбар», «Алыстағы бауырыма», «Қазақ тілі», «Жер жүзіне», «Айға», «Сағындым», «Тұранның бір бауырында», «Түркістан», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян» өлеңдері мен дастандарын жатқызады.

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың,
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз – бабам тілі, сен қалдың!
Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Таралған түрік балаларын бауырыңа

Ақ қолыңмен тарта аларсың сен тілім! («Қазақ тілі»)

Өлең тақырыбы «Қазақ тілі» аталғанымен, тек тілге арналған туынды деп олақ қабылдай алмайсыз. Тақырыптық атаудан өрбіген фабулалық желі өлеңнің ұлттық рухымен тұтасып, идеялық мазмұнды байыта түскен. Мұнда

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ислам Д. Отаншылдықтан гуманизмге дейін

XX ғасырдағы қоғамдық, тарихи, әлеуметтік жағдай толыққанды суреттелген. Ұлттық қасиеттердің табанда жаншылып, қасіретке айналған кезеңін ақын «жауыз тағдырдан» көреді. Ақын үшін халқының кешегі тарихы, өткен бақыты сын-ды. Елдік жолында қиылған тағдырлар, елдік тағдырдан әлдеқайда мағыналы екен. Өткен дәуреннің өңі алтын күндей нұрлы болғандығы да, сол замандардағы өршіл рухтың өлмес ерлігімен таңбалануында. Мағжан романтикасының биік пафосы тереңнен тамыр салғаны да осында. Ақын әулиелілігі болар, қазақтың атар таңмен күтер алтын күні өткенінің бауырында жатқандығын ерте ескертуі. «Алтын күннің» бағасыз белгісі бабамыздың рухы, бабамыздың тілі. Қазақ халқы

тілін жоғалтпаса өткен алтын күнімен қайта қауышарына ақын сенеді. Осы өлеңде, ақын «ана тілі» деп қолданатын дәстүрлі сөз тіркесіне жаңаша өң беріп тұрғандығын байқауға болады. Мұндағы тіл бейнелі адамдық атауға айналып отыр. Тіл кеудесінде жаны, жүрегі бар кісілік тұлғалы кейіпке енген адам образымен алмастырылған. Ақын «ақ қолыңмен» деп тілдің арғы жағындағы ишараларды да айқындай түскен. Мәселен, «бір қолыңмен не оң, қос қолыңмен» деп атаса да болмайды емес пе деп сұрақ қойыңыз. Жок, болмайды екен. Болмайтынын, ұлттық дүниетанымдағы «ақ» түсінің сонау фольклор мен ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі символдық ерекшелігімен түсіндіреміз. Ақын үшін бабалар жолы да ақ. Балаларын бауырына басатын ана не атаның жолы да ақ. Таралған түрік балаларын жүрегімен аялар ата мен ананы аңсаған Мағжанның түрікшілдік идеясын көксеген тілегі де ақ. Түрік балаларының басын қосатын түрікшілдіктің зерлі діңгегі бабамыз тілі мен мұрасында жатқандығын түрік халықтары болып ойлансақ керек. Мағжанның бұл тақырыптағы өлеңдері, басқа да өлеңдері секілді драмалық тартыс белгілерімен оқшауланады. Ақынның тарихи шындыққа өрілген көркемдік концепциясы көбіне адамзаттық, гуманистік ойларымен шешіліп, түйінделіп отырады. Түрікшілдік идеяларының өзегінде ар, адамгершілік, әділдік, рухани кемелділіктің бой көтеруі, ұлттық әдебиетіміздегі эстетикалық тәліммен қатар, рухы биік ұрпақ тәрбиелеу үшін де маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. -Алматы: Жазушы, 1993. -624 б.
2. Есембеков Т. Драматизм в казахской прозе. -Алматы: Қазақ университеті, 1998.
3. Щербина А.А. Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). –Киев: 1958.
4. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі (Монография). -Алматы., Санат, 1995. -208 б.
5. Бердібай Р. Ел боламыз десек... -Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2000. -400 б.

М. БАЛАУБЕКОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

Ж.ИСАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

ӘБІШ КЕКІЛБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

В статье рассматривается язык произведений творчества А. Кекилбаева.

This article deals with the creation of A.Kekilbayev and the language structure of his works.

Публицистиканың қоғам өмірімен тығыз байланыстылығы оған үгіт-насихаттық сипат береді. Сондықтан публицистикалық шығарманың тақырыбына, мазмұнына сай сөздер мен сөз тіркестерін сұрыптап, қолдана білудің және қажетті синтаксистік құрылымдарды пайдалана алудың өзіндік үлкен мәні бар. Стильдің бұл түрі қоғамдық саясат негізінде жазылған шығармаларға байланысты болып отыр. Басқа сөзбен айтқанда, бұл қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады.

Бүгінгі публицистикаға қойылатын талап – шығарма қандай тақырыпқа жазылса да логикалық жағынан дәлелді, көңілге қонымды болуы шарт. Ал ол тілдік құралдарды қолдана білуден байқалады.

Жалпы, публицистикалық стильде қоғамдық-саяси мәселе әр сипатта қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда Әбіш Кекілбай шығармашылығы қазіргі қазақ публицистикасындағы тілдік категориялар мен нормалардың қолданыс табуын нақтылай зерттеп, қарастыратын нысан бола алады деп ойлаймыз. Өйткені қазіргі қазақ публицистері шоғырында Ә.Кекілбайдың дара қолтаңбасы, тілдік-стильдік ерекшеліктері айрықша байқалады.

Жазушының шығармаларын мазмұны мен мақсаты жағынан екі түрге топтауға болады: бірі – көркем әдебиет үлгісінде жазылған өлеңдері, тарихи роман, повестері; екіншісі – публицистикасы (қоғамды жаңартудың саяси-мәдени мәселелері жайында сөйлеген сөздер, әр түрлі басылымдарда жарияланған мақалалары, халықтың рухани мұрасына құрмет сезімін қалыптастыратын көркем публицистикалық шығармалары).

Қайсыбір әдеби көркем немесе публицистикалық шығарма болсын, ол әрбір автордың табиғи тілдік, стильдік ерекшелігін айқындайды. Бұл жерде “тілдік, стильдік” деп қатар атауымыздың өзіндік мәні бар. Егер тіл мен сөз әрқашанда диалектикалық бірлікте дамитын болса, сөз саптап сөйлеу, тілді орнымен қолдана білу – стилистиканы жетік меңгеруден келіп туады. Ә.Кекілбай публицистикасындағы тілдік ерекшеліктерге назар аударатырып, оны зерттеу нысаны етіп бөліп қарастырғанда, міне, осы айнымас қағиданы басшылыққа алуға тырыстық.

Әбіш Кекілбай тілі – аса көркем, публицистикалық жанрлар стилі аясына сыймай, газет тілі заңдылықтары шеңберінен шығып, кейбір ресми қасандықты сырып тастайтын тіл. Ақпа тіл, окказионал сөздермен ойды

кестелеп жеткізу ерекшелігі арқылы жазушы әлі күнге дейін өз машығынан жаңылыспағандығын байқатады. Жалпы, қазақ тіл білімінде қоғамдық лексиканың негізі болып табылатын мемлекет қайраткерлері тілі осы кезге дейін арнайы, жан-жақты зерттелген емес. Ғылыми түйін-тұжырымдарды күтіп тұрған бұл мәселе газет материалдары негізінде де жеке қарастырылуы тиіс сияқты. Дегенмен XIV ғасырдағы хан жарлықтарының тілі жөнінде жазылған еңбектің бар екендігін айта кетуіміз керек. Еңбектің авторы А.Ибатов "жарлықтардың тілі түркі тілдерінің ежелгі үлгілерін молдап сақтап қалған деректер екендігімен аса бағалы" болғандығын ерекшелеп жазады [1]. Аталмыш лексика түрі алғаш "Қазақ" газетінде де көрініс берді. Бұл мәселенің кеңес дәуірінде жете зерттелмеуінің өзіндік себептері бар. Солардың бірі – ұлт қайраткерлерінің тілін зерттеудің "ұлтшылдық" ретінде бағалануында жатса керек. Қазіргі кезде қоғамдық жүйенің демократиялануы тұсында қоғамдағы жаңалықтар газеттердегі қоғамдық-саяси лексика арқылы көрініс тауып отыр.

Ә.Кекілбай әлеуметтік-экономикалық тақырыпта айрықша қалам тартқан азамат. Сондықтан да оның тілдік құралдарды пайдалануына қоғам дамуындағы құбылыстар ерекше әсер етіп отырған. Жалпы, сөздік құрамдардың дамуына қоғамдық құбылыстардың әсер етіп отыратынын зерттеуші Р.Сыздықова да жоққа шығармайды. Осыған қарағанда, публицистикалық стильдің баспасөзден бастау алатынына тағы да көз жеткізгендей боласыз. Мұны Р.Сыздықованың "Баспасөз – қазақ тілі публицистикалық стилінің алғашқы нышандарын көрсетуші" [2] деген тұжырымы да дәйектейді.

Сөз жоқ, заман қозғалысы тілге әсерін тигізеді, қоғамдық құбылыс жаңа сөздерге дем береді. Осыдан келіп тілдердің лексикалық және жалпы тілдік ерекшелігі айқындалады. Ә.Кекілбай публицистикасындағы тілдік жағдай, әсіресе, жеке сөз, сөйлем, жалпылама сөздердің тілдік ерекшелігіне орай талданады. Бұған жазушы шығармаларындағы тіл байытар тәсілдердің көптеп ұшырасуы себепші болатын сияқты. Солардың бірі – сөздердің көп мағыналылығы. "Әр сөздің әр сипаттағы тура һәм туынды мағыналарын жігі айыра танып, әрқайсысын тек өз орнында ғана ұтымды қолдана алса, сөзбен жасалған ой мен ұғым дәлдігіне жетеді де, шығарма әсерлі күш дарытады. Ал дәлдік – жазушы шеберлігінің ең ірі қырларының бірі" [3], – дейді бұл турасында З.Қабдолов. Публицист шығармаларында мұндай ережеге сүйенген сөздер көптеп кездеседі.

Туындыгердің терминдер мен жаңа сөздерге байланысты сөз қолданысында бірқатар ерекшеліктер бар. Кейбір терминдерге ол жаңашыл сипатта түсінік беріп отырады. Мәселен, "Олардың пір тұтатын адамы ешқашан жұмыс, парыз, міндет, жауапкершілікті білмейтін, ешкімді, ештеңені жақтамайтын, ешқашан үгіт етпейтін дезангажамент" [4], – деп шегелеп ұғындырады. Яғни, осы арқылы қоғамдық мәселеге қатысты ой айтып, сол ойын белгілі бір образбен байланыстырып, оған нақты терминдік атау берген. Автор мұнда терминді ой жүйелілігіне байланысты қолданып тұр. Газет тіліндегі сөзжасам процесінің жалпы тілдегі сөзжасамнан ерекшелігінің жоқ екендігін ескерсек, публицист осы бағытта біршама үлес қоса алғандығын айқындап айтуға болады. Дегенмен, сөз жоқ, жаңа номинациялық атаулар мен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Балаубеков М., Исаева Ж. Әбіш Кекілбай шығармаларының тілі

жаңа қолданыстардың пайда болуында газеттің, оның ішінде публицистердің қызметінің айрықша екендігі сезіледі.

Публицистің шығармаларында қосарлы сөздер де жиі кездеседі. Бір ерекшелігі бұлардың барлығы тілдік және стильдік талаптарға бағынған тұлғалар түрінде көрініс табады. Әрі ол жазушының тіл байлығының айғағы әспетті. Сөз арқылы қоғамдық маңызы бар мәселе көтеру – публицист шығармашылығының ерекшелігі. «Сөз – шығарманың негізгі материалы», – дейді Федин. Ал З.Қабодолов «Шығарма тіл арқылы жазылса, тіл сөз арқылы құралады» [3], – дейді. Ендеше, Ә.Кекілбай сөйлемдерінде жиі кездесетін «қай-қай», «ту-ту», «бар-бар», «шыбық-шыбық», «бәрі-бәрі» «қайта-қайта» сияқты қосарлы сөздер осының айғағы.

Әбіш Кекілбай шығармаларындағы қос сөз сөйлемдегі белгілі бір заттың көптік тұлғасын, уақыт кеңістігінің мәнін, шексіздігін білдіріп тұр. Мәселен, «үстінде шыбық-шыбық сұр көйлек» деген қосарлы сөз бір жағынан көйлектегі сызықтың көптігін, яғни анықтауыштық мәнін білдірсе, екінші жағынан бейнелі мағына түрінде алынып тұр. Бейнелі сөздің бастауы еліктеуіш сөз екенін ескерсек, мұндағы қос сөздің де сол мәнге жақын тұлғада алынғандығын байқаймыз. Тереңірек зерделесек, Әбіш Кекілбай шығармаларында жиі кездесетін “қай-қай” қосарлы сөзінің де жеке тұрғанда нақты сипатының оншалықты байқалмай, ал қосарланған жағдайда әсерінің күшейе түсетіндігін аңғарасыз.

Екі түрлі формадағы мәндес сөздердің қосарлануы арқылы жасалған сөйлемдер де публицист шығармашылығының бір ерекшелігін көрсетеді. Әсіресе, синонимдік қатарлардың сызықша арқылы ажыратылып, сөйлем ішінде ұтымды қолданылуы суреткер сұлулығын ашқан: «қоса-қабаттаса», «езілген-жаншылған», «ұзын-шұбақ», «жалбарыну-жалыну», «толғаныс-тебіреніс», т.б. Осы арқылы әрбір сөйлемнің астарлы мағынасы, мән-маңызы айқын байқалып тұрады. Бір сөзді бірнеше мәрте қайталамау мақсатында ол сөздерді әрқалай ойнатып беруге асығады. «Мүмкін» деген сөзді «кәдік», «төбелесу» деген сөзді «сілкілесу» мағыналарында қолданады. Жалпы, Әбіш Кекілбай тілі арқылы синонимдік қатар түзілуі мүмкіндігі мол екендігі байқалады. Бұл құбылыс сөздердің жаңа мағыналарының көрінуіне, олардың өз мағыналық реңктерін аша түсу мақсатында контекстерді таңдап қолдануына мүмкіндік береді. Осылайша, тіліміздегі абсолютті синонимдер пайда болуының себептерінің бір қыры ашылады әрі тілдің сөздік қоры толығып отырады. Мұнымен қатар, публицист шығармаларында антонимдік тұлғадағы қосарлы сөздердің де жиі кездесетінін байқайсыз: «жалған мен шындық», «әділет пен қиянат», «дерт пен денсаулық», «аң мен адам», т.б.

Әбіш тілі – бай тіл. Оның хақас, алтай, қырғыз, тува, шор тілдеріне негіз болған көптеген архаизмдерді ұтымды пайдалана отырып, шығарма тілінің әсерлі болуына мән беріп отыратыны аңғарылады.

Қорыта келгенде, публицистің қайсыбір шығармасы да әділет пен шынайылықты ту ете отырып, қоғамдық өмірдің әрбір қырын кеңінен қозғай жазуға негізделгендігі байқалады. Сол шығармалары арқылы оның тілдік ерекшеліктерінің өзіндік сипаттары айқындалады. Оны тек туындыгер көсемсөздерін мұқият оқып, зер сала қараған адам ғана анық байқай алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Ибатов А.* XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. -Алматы: 1990.
2. *Сыздықова Р.* Абай шығармаларының тілі. -Алматы: 1968.
3. *Қабдолов З.* Қазақ әдебиетінің теориясы. -Алматы: 1967.
4. *Кекілбаев Ә.* Заманмен сұхбат. -Алматы: 1996.

Н.УМИРЗАКОВА

кандидат филологических наук
МКТУ им. А.Ясауи

**МЕСТО ПОЭТИЧЕСКОГО ОБРАЗА В ИЗОБРАЖЕНИИ ПСИХОЛОГИЗМА
(в поэзии узбекского поэта Усмана Насыра)**

Мақалада жалпы поэзиядагы психологизм қоринистери акын У.Насыр олендери мысалында көрсетиледи.

The author of the article writes about the place of a poetic character in psychological delineation on the base of poems of the Uzbek poet U. Nassyr.

Исследование проблемы психики человека является актуальным не только для литературоведения, но и для таких наук, как психология, эстетика, медицина. Масштабная интерпретация психики человека со всей ее сложностью и многогранностью, с противоречиво-неуловимыми, порой скрытыми чертами представляет собой крайне трудный процесс.

Психоаналитическое учение З.Фрейда, признанное как великое революционное открытие XX века, основывается на запутанных, невидимых для глаза, безграничных и широких слоях подсознания, что определяет актуальность его постоянного изучения, ибо, по трактовке З. Фрейда, «сознательное «Я» – лишь только вершина могущественной бессознательной ментальной жизни» [1.569].

Так как в основе художественного произведения лежит образ человека, главной целью писателя является раскрытие его психологического мира. Мастерство писателя также непосредственно определяется степенью правдивого изображения душевных переживаний человека. Как верно заметил У. Норматов, «ни какая отрасль не может сравниться с литературой, заменить ее в исследовании истины человеческого бытия и его природы, его души, психики» [2.98].

Как известно, каждый писатель своеобразен своим талантом видения мира. Он с присущими только ему характерными особенностями изучает и раскрывает природу человеческой психики. Первопричина этого – в убеждениях его личностных качествах и неоспоримых достоинствах, в его поразительно глубоко содержательном духовном мире. Как и в самой природе, в которой нельзя найти абсолютно одинаковых листьев или цветов с одинаковым запахом невозможно найти людей с одинаковой человеческой психикой. Следовательно, именно разнообразность психологического мира, обособленность путей воздействия становятся причиной для появления новых образцов творчества в художественной литературе.

Как известно, поэзия отличается от других форм искусства своей тонкостью, богатством многогранных чувств и ощущений, образностью, художественной красочностью и впечатлительностью, ибо стих – бунт волнения чувств, исходящих из глубины души, страстное, иногда непримиримое отношение к действительности. Поэтому поэзия является могущественной силой, способной передать всю глубину драматизма

человеческой души со всеми присущими ей противоречиями, бурями и мятежом. Именно поэтому мир стиха, стихотворное явление, его своеобразная природа находятся в центре внимания литературоведов, философов, эстетиков. Но «каждое новое стихотворение – новое явление. Следовательно, у него есть своя природа, свое переживание, своя грация образов. Поскольку это так, невозможно полностью охватить все волшебные тонкие грани поэзии» [3.10]. Однако, несмотря на это, есть такие общие закономерности поэтики, которые дают возможность в определенной степени понять, осознать мир поэзии. Одна из них – интерпретация психологического мира.

Понятно, что основной фактор настоящего искусства, особенно, поэзии – это психологический мир лирического «я». Без психологического бытия всякое содержание безжизненно. Без души лирического героя, полной сложных, противоречивых чувств, разнообразных переживаний, страстей, поэзия не может превратиться в образец настоящей художественной литературы. Психологический мир в поэзии проявляется посредством множественных художественных элементов, в первую очередь, через образы и образность. Образность превращается в основной фактор, объединяющий в одно целое другие элементы в открытии граней психологического мира поэтических героев.

В данной статье предпринята попытка освещения художественного мастерства Усмана Насыра именно с этой точки зрения. В стихотворении «Юрак» («Сердце»), поэтическим образом раскрывающим идейно-художественный замысел поэта, психологизм лирического «я» передается через составляющую образ-«сердце».

В стихотворении *сердце* превращается в материальное и моральное средство для передачи психологизма лирического героя, его своеобразных тонких граней. В первом четверостишье моральная основа, т.е. «сердце», превращается в метафору и вместе с поэтическими образами *саз, най, луна* служит для выражения определенной эстетической цели. Здесь *сердце* превращается в *саз, най* и обретает силу своеобразного выразителя переживаний лирического героя, который таким образом, переступая грань, становится влюбленным.

Составляющая образа-сердце, родившееся уже в первых строках стихотворения, от строки к строке развивается, совершенствуется и в конечном итоге в последних, завершающих строках стихотворения определяет и психологический мир, мировоззрение, и высокий морально-нравственный облик как личности лирического героя, т.е. поэта:

Итоат эт!
Агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чакмоққа айлан сен,
Ёрил! Майли, тамом ўлсам!

Повинуйся!
Если даже Родина недовольна тобой.
Лопни, превратись в молнию.
Лопни! Даже если я умру!

Поэт сумел поднять составляющую, т.е. деталь, *сердце* до уровня образа «сердце – душа» и тем самым исследовать самые тонкие грани духовной сущности человека. Самое главное – научно обосновано, что данный образ превратился в важное поэтическое открытие, движущее замыслом лирического произведения – многогранно ярко отразить внутренний мир лирического героя, его чувства и переживания.

В стихотворении «Вновь к стиху» автор понятия «поэт» и «стих» поднимает до уровня поэтического образа, делает ни с чем не сравнимое поэтическое открытие. Поэт проводит образную параллель, сравнивая стих со своей душой. Как известно, душа является основой всего живого, бытия, природы, ибо без души человек превращается лишь в форму, а природа – в картинку. Разумеется, стих для поэта – источник жизни и любви, мироощущения, одним словом, бытия. Лишаться этого источника равносильно смерти. Эта концепция находит свое еще более углубленное, еще более всестороннее развитие в последующих строках стихотворения. Стих, вначале сравниваемый с душой, сердцем лирического героя, в последующих строках объявляется и болью, и печалью, и радостью, и весельем, и сокровенным помыслом, желанием. Поэт переносит характеристику образа от общности к частности, конкретности:

Бутун умрим сенинг буйнингда,
Сахарда қон тупурсам майли,
Мен – Мажнунман, шеърим, сен – Лайли.
Вся моя жизнь – это ты,
Но и пусть, если буду кровь глотать до зари,
Я – Меджнун, мой стих ты – Лейли [4.93].

В этих строках можно наблюдать, как чувства, душевный трепет лирического героя достигают своей кульминации. Лирический герой обретает качества истинного влюбленного. Он себя представляет царем любви – Меджнуном, а свою возлюбленную – Лейли. Поэт, мастерски используя поэтическую фигуру *талмих*, создаёт своеобразный опозитизированный облик образа «стих». Мастерство поэта заключается в том, что он приводит образы Меджнуна и Лейли, символизирующие в классической литературе любовь и преданность, и как бы выражает тем самым свою безграничную любовь к стиху. Поэтическое открытие автора – в сравнении образа Меджнуна с лирическим героем, а образа Лейли – со стихом. Благодаря этому открытию психологические ощущения лирического героя выходят за рамки обыденного представления. Стихотворение имеет ту же непримиримость, тот же порыв, тот же правдивый психологический мир, присущий стихотворению «Сердце». Это

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Умирзакова Н. Место поэтического образа в изображении психологизма

подтверждает ведущий пафос поэзии Усмана Насыра, основу которого составляют пронизательные, бурлящие, страстные, искренние,

непримиримые порывы его молодого сердца. Лирический герой Усмана Насыра не проявляет своих чувств в обузданном либо приспособленном к определенным нормам и правилам виде. Наоборот, он преподносит читателю их такими, каковы они в действительности в своей сущности: и мощными, и слабыми сторонами. В стихотворении имеется два поэтических образа, раскрывающих психологизм лирического «я». Первый, влюбленный – лирический герой, это сам поэт; второй, возлюбленная – стих, т.е. плод творчества самого поэта. Следовательно, в стихотворении имеется два предусматривающих, дополняющих, раскрывающих друг друга поэтических образа. Кроме того, стихотворение имеет ряд поэтических символов, поэтических деталей, без которых невозможно достигнуть такого художественного совершенства, какого добился поэт. Ведь, – как верно замечает Д. Раджабов, – «так же, как невозможно представить движение идеи без образа, невозможно представить движение образа без художественного символа или художественной детали» [5.47].

Как видно из проведенного анализа, Усман Насыр, как поэт, наделенный большим талантом, смог реализовать свое мастерство в поэтически высоких произведениях, добившись передачи идейно-эстетического смысла, психологии лирического героя во всей ее красоте, изяществе, сложности и противоречиях на основе использования ярких поэтических образов.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Скирбекк Г., Гилье Н.* Фалсафа тарихи. -Ташкент: Шарқ нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2002.
2. *Норматов У.* Умидбахш тамойиллар. -Ташкент: Маънавият, 2000.
3. *Саримсоқов Б.* Лирикада бадий тафсил // *Ўзбек тили ва адабиёти.* 1992. №5-6.
4. *Носир У.* Танланган асарлар. Икки томлик. -Ташкент: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 1-том. Б. 93.
5. *Раджабов Д.* Бадий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати: Филол. фан. номз. ... дис. -Ташкент: 1998.

К.Т.АНДАБАЕВА

старший преподаватель МКТУ им. А.Ясауи

**К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Мақалада экономикалық мамандықтар студенттеріне кәсіби ағылшын тілін үйретудің кейбір мәселелері қарастырылады.

This article deals with some problems of teaching English for special purposes at the Economy faculty.

Преподаватель английского языка в высшем учебном заведении сталкивается с необходимостью обучения специализированному или профессиональному английскому языку (English for Special Purposes – ESP). Переход от общего английского к специализированному способствует определению более реальных целей, а также мотивирует интерес студента к изучению языка, так как студент осознает необходимость ESP в его дальнейшей трудовой деятельности.

Обучение специализированному английскому языку (ESP) акцентирует большее внимание на развитие коммуникативных навыков говорения, чем на заучивание грамматических правил, так как умение строить грамматически-правильно-оформленные предложения не ведет автоматически к способности общения. Обучение ESP не существует без проблем. Преподаватель английского языка сталкивается с некоторыми из них, которые непосредственно связаны с областью специализации. Одними из основных проблем являются: а) выбор определенного лингвистического материала (лексического и грамматического); и б) координирование обучения лингвистического материала и коммуникативных навыков в специализированной области. В данной статье представлены некоторые материалы по обучению студентов экономических специальностей профессиональному английскому языку. Целью обучения является умение использовать навыки английского языка в изучении и решении проблем в области экономики.

Экономический английский входит в силу обучения в так называемом пост-элементарном уровне. Студент, переходя на изучение ESP, испытывает ряд трудностей, сталкиваясь соответственно со сложными идеями экономического характера, которые ему необходимо выразить. Лингвистические навыки, требуемые теоретическими характеристиками экономической дисциплины, влекут за собой необходимость введения соответственных определенно-сложных языковых явлений.

Последующее обучение ESP преподаватель распределяет по следующим 3-м направлениям: а) фонетико-лексическое; б) грамматическое; в) тематическое (то есть специализированное). Перейдя к уровню изучения ESP, студент (при условии, что он изучал английский язык в школе) владеет необходимыми базовыми лексическими и грамматическими нормами.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Андабаева К.Т. К вопросу о некоторых проблемах обучения студентов экономических...

Теперь в лексическом направлении цель преподавателя - расширить вокабуляр студента за счет экономической терминологии. В работе с экономической терминологией следует отметить сходность многих терминов в английском и русском языках. Следовательно, студенты-казахи (в большинстве своем обладающих навыками говорения на русском языке) не испытывают трудностей в запоминании некоторых экономических терминов. Следует лишь обратить особое внимание на распределение ударных слогов. Ударение в английском языке несет определенную нагрузку, то есть одно и то же слово с разными ударными слогами может иметь различный перевод, например: *'export - ex'port* (экспорт – экспортировать).

Для обучения специализированной лексике могут быть использованы следующие типы упражнений:

1. по причине схожести терминов в английском и русском языках дается задание на узнавание слова: *guess the words (bank, sector, budget, refinancing, dividends, deposit, credit, bank note, finance, fiscal, etc. ...)*

2. задание на образование однокоренных слов (студенты, зная значение лишь одного слова и функции аффиксов и флексий, могут за счет этого расширить запас слов):

*finance – to finance – financial – financier
to distribute – distributing – distribution – distributive – distributor*

3. задание на нахождение соответствий. В экономической терминологии очень часто встречаются парные слова, например, *национальный доход – national revenue, финансовый год – fiscal year, денежные отношения – monetary relations, иностранная валюта – foreign currency* и т.д. Для закрепления в памяти этих парных терминов и дается задание *“Match the words”*:

*a) national, foreign, fiscal, monetary, public, economic, wholesale
b) banking, currency, revenue, finance, relations, entities, year*

Задача студента составить парные термины, соединив слова из группы (a) со словами из группы (b). Затем в устной форме преподаватель закрепляет усвоение этих парных терминов:

Teacher: public - ...

Student 1 - public finances

Teacher” – social - ...

Student 2 - social policy etc....

Работа преподавателя в грамматическом направлении.

В экономике изобилуют причинно-следственные отношения, особенно в обсуждении предположений, предсказаний и экономических прогнозов. Вследствие этого в речи экономистов часто употребляются предложения с придаточными предложениями условия. Так, например, Р. Липси на 20-ти, взятых наугад, страницах своего учебника для студентов-экономистов, использовал 85 предложений с придаточными предложениями условия (Lipseу Richard G. An Introduction to Positive Economics). Предложения с придаточными предложениями условия в экономических текстах встречаются намного чаще, чем в текстах другого направления. Частотность употребления такого грамматического явления, как условное наклонение, способствует более раннему его введению в курсе английского языка для экономистов, чем оно вводится в курсе общего английского языка.

А.Я сауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Андабаева К.Т. К вопросу о некоторых проблемах обучения студентов экономических...

Примеры употребления условного наклонения в экономических текстах:

If the demand increases, the price will rise.

*How much will the suppliers want to produce if the price rises?
If the export of oil increases, the national revenue of the country will rise.*

Такое грамматическое явление, как степень сравнения имен прилагательных и наречий, тоже очень часто используется в речи экономистов, например в языке прогноза:

In the short run, average revenue in a monopoly is greater than average cost.

When were exports first higher than imports?

Why was 2006 an important year for the Kazakh economy?

When was the steepest rise in exports?

Compare the import figures for 2002-2003 with 2004-2005.

Помимо степеней сравнения имен прилагательных и наречий здесь также идет активная работа по закреплению временных форм (прошедшее, настоящее и будущее), а также лексического материала (*always, sometimes, next year, etc., many, a lot of, a few, etc.*)

Такие соединительные слова, как *although, whenever, therefore, however, consequently, as soon as* необходимы для выражения актуальных идей в любой области. Преподаватель должен все это учитывать в процессе отбора и классификации своего обучающего материала.

Помимо языковых проблем, студенты сталкиваются с проблемой интерпретации тех наглядных данных, которые зачастую используются в экономических учебниках. Это материалы, включающие в себя статистические таблицы, карты, схемы, диаграммы и графики. Следовательно, преподаватель вынужден объяснять не только языковые проблемы, но и использование этих данных в сочетании с языковым материалом. Эти наглядные материалы могут быть использованы в качестве вспомогательного учебного приспособления. Также они не только заставляют студентов вырабатывать практику в 'прочтении' этих схем, таблиц, графиков и т.д., но и предоставляют следующие преимущества: а) графики, таблицы и т.д. выражают как языковые проблемы, так и теоретические характеристики основного предмета; б) они очень актуальны в учебной ситуации: например, карта Казахстана с указанием расположения нефтедобывающих компаний и маршрут нефтепроводов с графиком экспорта нефти, что способствует иллюстрации реальной ситуации; в) различного рода диаграммы включают в себя основную суть экономического аргумента и используются экономистами для объяснения теории в более доступной форме.

Третье направление постоянно переплетается с первыми двумя, то есть, вводя экономическую терминологию и необходимые (актуальные, частотные) грамматические нормы, мы подводим студента к выработке навыков говорения, то есть коммуникативных навыков, в области экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lipsey, Richard G. An introduction to Positive Economics. Wiedenfeld and Nicolson, 1966.
2. Pit Corder, The Visual Element in Language Teaching. Longman, 1966.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

М.БАЛАУБЕКОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

**ТЫНЫСБЕК ҚОҢЫРАТБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ**

В этой статье рассматривается характеристика ономастических названий в трудах Тынысбека Қоңыратбаева.

This article deals with characterization of onomastic titles in T. Konuratbaev's works.

Ұлт тілінің ономастиконын, оның ішінде антропонимдерді – тарихи-мәдени категория деп тануға болады. Тілдің ұлт ділімен, этностың эпикалық санасымен, халықтың тарихи зердесімен және этникалық төлтума мәдениетімен тоғысын айқын аңғартатын тілдік деректер қатарына ономастикалық лексиканы жатқызуға болады.

Жалқы есімдердің тарихы қоғамның даму тарихымен, ұлт мәдениетінің дәстүрлі үрдістерімен тығыз байланысты болып келетіндігі күні бүгінге дейін айтылуда.

Әрбір кісі есімін тарих деп санауымызға болады, себебі ол белгілі бір дәуірде туады. Жалқы есімдердің халық тарихымен сабақтастығын ғалым В.А.Никонов: “Антропонимиканың алғашқы заңы ономастиканың барлық заңы сияқты – тарихилық” деп атап көрсетеді [1.7].

Эпостардағы ономастикалық атаулардың тарихи мәніне, өзіндік семантикасына, шығу төркініне көптеген ғалымдар, атап айтсақ, В.Жирмунский, Этторе Росси, К.Э.Босфорт, т.б., ал қазақ ғалымдарынан – Т.Жанұзақов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан сияқты белгілі профессорлар зерттеулер жүргізіп, өз еңбектерінде семантикалық талдаулар жасаған.

Осы бағытта зерттеу жүргізген ғалымдардың қатарында Тынысбек Қоңыратбаевтың өзіндік орны бар. Зерттеуші көп жылдар тынбай еңбек етіп, өз зерттеулерінің нәтижесін нақты дәлелдермен өз кітаптарында баспасөз беттерінде (“Эпос және этнос” монографиясы. Алматы, Ғылым, 2000 ж.; “Ел мұрасы”, А., Мер Сал. 2003 ж. “Ақиқат” журналы, №7, 1999 ж., «Алматы ақшамы» газеті, «Адам әлемі» жураналы, т.б.) беріп келеді. Зерттеуші Тынысбек Қоңыратбаев қаһармандық жырлардың тарихи-этникалық сипатын анықтау арқылы ондағы антропонимдік атаулардың атқаратын қызметінің елеулі екендігін, берілген антропонимдерді саралау арқылы олардың генеологиялық жүйесін, жасалу жолдарын, құрылымдық этимологиясы мен семантикалық мән-мағынасын тануға арналатындығын айтады [2.170].

Қазақ тіл білімінде эпостағы кісі аттары туралы пікір сабақтастығын қазақ ғалымдарының ішінен кездестіруге болады. Мәселен зерттеуші Есет Жұбанов өзінің эпос туралы зерттеу еңбегінде Қарабай - Сарыбай атауларының мағыналарына семантикалық талдау жүргізу барысында “Қара – жаманшылықтың символы, ал сары – жақсылықтың нышаны болуға тиіс” деген пікірін айтады [3.153].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Балаубеков М. Тынысбек Қоңыратбаев еңбектеріндегі ономастикалық атаулардың берілу сипаты

Тынысбек Қоңыратбаев ең алдымен зерттеуші тілшілеріміздің анықтамаларына сүйене отырып, мәселен Е.Қойшыбаевтың бұл сөзді кең, үлкен деген мағынада қарастырғандығын айтса [4.190-192], ғалым Ә.Қайдардың *Сарыарқа топонимінің* үлкен арқа, кең аймақ деген ұғым беретінін айта отырып [5.272.], зерттеуші түркі тайпаларында түр-түске

қатысты атаулардың өзіндік мән-мағынасы болса, олардың семантикасын жасанды түрде өзгертумен ғылым мұраты түгенделмесін тілге тиек етеді [2.171]. Сонымен қатар, бір ғана зұлымдықтың, жаманшылықтың белгісі емес, оның күшті, құдіретті деген мағына беретінін мысалдармен («Қорқыт ата кітабындағы» III жыр «Қара Көнеұлы, Қара бодақ бірде қыпшақ ханымға қан құстырған қара күш иесі аталса, бірде Хамид Мардин қамалдарын қиратқан батыр» мағынасында) келтіреді.

Сондай-ақ, Қобыланды жырындағы Қараман антропониміне де зерттеу жүргізген. Эпостағы «қараман» сөзінің этимологиясы тұсында оның «қара» деген түбір сөз бен «ман» аффиксі арқылы жасалып тұрғандығын айтады. Зерттеушінің айтуынша, мұндағы «қара» – ң атауы, теке ішіндегі таире (ру). Яғни, Е.Жұбанов пікіріне қарама-қарсы «қуатты», күшті, ер жүрек деген ұғым беретінін, «ман» – адам, тайпа деген мағынаны білдіреді дейді.

Эпостануда «Қобыланды» жырының негізгі бас кейіпкері саналатын «Қобыланды» антропонимінің этимологиясы, семантикасы туралы да көптеген мәселелер көтерілген. Бұл туралы А.Есенұлы бұл атаудың түбірін «қобу» түбірінен тудырып, «Осы формада «Қобыланды» жалқы есімі өсудің нәтижесі деген мағына береді» дейді [6.10].

Т.Қоңыратбаевтың қарастыруынша: «Қобыланды – тарихи антропонимнің түпкі нұсқасы емес, поэтикалық өзгеріске түскен тұлғасы. Себебі: сөз түбірі – «Қобылан», «ды» – түркі тілдерінде өткен шақты білдіретін қосымша» деп атап көрсетеді. Яғни –ды, –ді қосымшасына келгенде зерттеуші М.Қашқаридың еңбегіне жүгініп, –ды, –ді қосымшасы жыраудың іс-әрекетті көзімен көріп, куә болғандығынан хабар береді [7.75] деген пікірді ұсынады. Зерттеуші мұны сезімдік-эмоциялық негізде туған теңеу, яғни поэтикалық құбылыс емес, этникалық сипаты айқын антропоним деп көрсетеді [8.42]. Сондай-ақ, зерттеуші «Қобыланды» атауының этимологиясын да анықтайды. Бұл атауды этникалық құбылыс аясында саралап, қыпшақ этносымен қабыстыра сөз етеді. Зерттеуші Қобыланды есіміндегі *құба жон*, *құба төбел* деген заттың түрі мен түсін білдіретін сияқты емес, рудың атын білдіретін сөз, ру аталуы мағынасында айтылып тұр, яғни Қобылан дегендегі ұлан (ұл) құба түсті ұлан (ұл) емес, құба руының ұланы (ұлы) деген мағынада» деген Е.Жұбановтың пікірімен [3.175] келісіп, «Қобыланды» антропонимінің түп-төркіні қыпшақ деген мағынада қолданылған «*құба*» және *батыр*, *бала*, *ұл* деген ұғым беретін “ұғлан” сөздерінің қосындысынан жасалған деген ғылыми болжам жасайды. Сөйтіп,

“қобылан” сөзінің төркінін этнонимдік тұлғада жасалған «құба ұлған» тіркесінен тудыруға негіз бар екенін айтады. Қорыта айтқанда, «Қыпшақ елінің батыры» деген семантикалық мағынаға ие болатынын зерттеуші өз еңбектерінде дәлелдеп көрсетеді [2.178].

Сонымен қатар, зерттеуші “Алпамыс” жырындағы Алпамыс атауының түп-тегін анықтап, оны түрік сөзі деп көрсетеді. Бұған ұқсас үндес атауларды орта ғасырлар жазбаларынан мысалдар арқылы келтіреді. Мысалы, Рашид ад-дин шежіресінде Қоңырат елінен шыққан Қалмыш есімді тұлғаны келтіреді. Сондай-ақ “Құтты білік” жазбасынан Өгдүрмүш, Оғдүрмыш есімдерін мысалыға келтіреді. Бұл антропонимдердің негізгі ерекшелігі – «*мыш*» қосымшасы арқылы жасалып, Мамыш – Алпамыш – Алпамыс атауларымен үндес, түбірлес болуында деп көрсеткен [2].

Эпостану ғылымында Алпамыс батырдың тарихи прототипі Әбілғазының “Түрікмен шежіресіндегі” Қоңырат руынан шыққан Мамышбек есімімен байланыстыруды зерттеуші былай түсіндіреді: «түрік» сөзінің «түркі» болып жұмсалғаны секілді. «Бамсы» антропонимінің «Бамыс» (Бамыш) тұлғасында қолданылуы әбден мүмкін. Бұл антропонимінің алдында түрік батырларына қолданылған эпитет (Алып) қосылған кезде, алып Бамыш – Алып Мамыш болып өзгереді, яғни тарихи антропоним. Мамаш – түркімен құрамындағы ру атауы [2.127].

«Қорқыт ата кітабындағы» Қорқыт есімінің түп-төркінін талдай келіп, «Қорқыт» сөзінің мағынасы «құтты адам» немесе «құт әкелетін адам» ғана емес, еліне құт әкелетін батыл да ержүрек адам деген ұғым беретінін айтады, әрі «құт» сөзінің түбірі орхон дәуіріндегі Құтлығ тегін, оғыз заманындағы Құтлу Мелік атауларында да сақталғанын атап көрсетеді [2.99]. Қорыта айтқанда, Т.Қоңыратбаев еңбектеріндегі қазақ антропонимдерінің ұлттық-мәдени мазмұнын «Тіл және мәдениет» контекстінде айқындаудың ұлттық тарихи жадыны, эпикалық сананы жаңғыртудағы рөлі айрықша. Өйткені ол мазмұн халық ділінің өзегімен, этнос болмысының эстетикалық талғамының өзіндік ерекшеліктерімен, этногенетикалық қауымдастықтың тарихи даму кезеңдерімен, ұлттық мәдениеттің рухани тұғырларымен тұтасып жатады.

Т.Қоңыратбаевтың зерттеу еңбектерінде жоғарыдағы келтірілген антропонимдік атаулардан басқа да топонимикалық, ойконимдік, т.б. көптеген атауларды кездестіреміз. Зерттеуші өз туындыларындағы антропонимдердің этимологиясын, семантикасын тарихи тұрғыдан жүйелі де дәлелді түрде көрсетеді. Антропонимдердің ұлттық-мәдени мазмұнын жүйелі түрде кешенді зерттеудің мемлекеттік тіл саясатының құрамдас бөлігі саналатын еліміздегі ономастикалық ахуалға қатысты практикалық мәселелерге де тікелей қатысы бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Никонов В.А. Имя и общество. -М.: 1974.
2. Қоңыратбаев Т. Эпос және этнос. -Алматы: Ғылым, 2000.
3. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. -Алматы: Ғылым, 1978.
4. Койчубаев Е. Краткий словарь топонимов Казахстана. -Алматы: Наука, 1974.
5. Қайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. -Алматы: Наука, 1986.
6. Есенұлы А. Күй-тәңірдің күбірі. -Алматы: Сорос, 1996.
7. Қашқари М. Түрік сөздігі 2 том. -Алматы: 1997.
8. Қоңыратбай Т. Ел мұрасы. -Алматы: Мер Сал, 2003.

Э.ӘДІЛБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті,
«Түркі тілдер» кафедрасының меңгерушісі

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ДАСТАН ЖАНРЫНЫҢ
ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮР**

В этой статье рассматриваются эпические традиции и исследование жанра дастан в казахской литературе.

This article is devoted to the research of epic traditions and Dastan genre in the Kazakh Literature.

Қазақ халқына тән халық әдебиеті жанрларының ішінде дастандардың ерекше орны бар. Өйткені, ертегі, аңыз және қияли әңгімелермен топтасып, бір әдеби маңызға ие болған әуенді немесе әуенсіз айтылатын бұл жырдың негізгі ерекшелігі – халықтың өмірін насихаттау.

Дастан – парсы тілінен аударғанда “тарих, аңыз, әңгіме” мағынасын білдіретін сөз. Негізгі атауы “дасытан” болған екен. Бұл сөз әр түрлі сөздіктерде бір-біріне жақын мағынада түсіндіріліп берілген. Айталық, түрік тілінде дастан:

1. Эпикалық (батырлар және батырлық туралы баяндалған жыр);
2. Легенде (аңыз, ертегі);
3. Жыраулардың әлеуметтік, тарихи және әжуа тақырыптардағы мәселелерді өлең түрінде айтып жеткізу деп түсіндіріледі [1.35].

Қорыта келгенде, “дастан – жалпы ескі дәуірлерде батырлық жырларын, ұлттың, құдайлардың, батырлардың соғысы мен бастан кешкендерін баяндайтын үлкен өлеңді шығарма” деп анықтама беріледі [1.46].

Ал, түрік әдебиетінде көбіне-көп “дастан” өте маңызды, қоғамның және батырлардың ғажайып оқиғаларын ұзыннан-ұзақ жырмен баяндайтын ұлттық шығарма деп сипаттама беріледі.

Дастандардың халық өмірінде маңызы зор. Бұлардың әрі тарих, әрі ақыл-ой және өнер жағынан да шексіз мәні бар. Бұл да бастауын тарихтың өте ескі кезеңдерінен алған. Болмысы тарихтан бұрынғы дәуірлерге сүйенетін, халықтың өмірі туралы деректерден мол мағлұмат беретін де осы дастан.

Қазақ халқының ұлттық санасын оята отырып, үміттерін жалғайтын және жарқын болашақ сыйлайтын идеялар қазақ дастандарында да бар. Халқымыздың өмір салты мен өмір шежіресінен өшпейтін із қалдырған дастандардың Қазақстандағы зерттеу жұмыстарының ғылыми бір деңгейге жетіп, жинақталуына өз үлестерін қосқан ғалымдарға келсек, ең алдымен Ш.Уәлихановтан бастар едік.

Ш.Уәлихановтың қай зерттеу еңбегін алып қарасақ та Қазақстанда тұратын халықтың ғана емес, Орта Азия, Сібір, Еділ және Шығыс Түркістан аймақтарындағы халықтардың да тарихи жағрапиясы және ауыз әдебиеті араласып кездесетіндігін көреміз. Оның қазақ, қырғыз фольклорына тән ерекшеліктерін ашуға, халық өмірі мен олардың арақатынасын зерттеуге ден қоюына үлкен себептер бар еді. Ол өз еңбектерінде салыстыру әдісін қолдана отырып әр түрлі халықтардың фольклорындағы ұқсастықтардың

шығу төркінін таныту мақсатын көздеген болатын. Өйткені ол үшін ең маңыздысы – қазақ дастандары мен басқа да халықтардың ауыз әдебиетінің байланысы, олардың құрылымы, қалыптасу дәуірі және ғылымдағы орны болды. Ғалым-зерттеуші қазақ халқының дастандары туралы ғажап эстетикалық жолмен суреттелген ойларын “Ұлы жүз қазақтарының аңыздары”, XVIII ғасырдағы батырлар жөніндегі тарихи аңыздар сияқты еңбектерінде тұжырымдаған болатын [2].

Қазақ әдебиетінде дастанды жинақтау, жариялау, зерттеу, талқылау жұмысын классик жазушымыз, әрі атақты ғалым-ағартушы Мұхтар Әуезовтың еңбегінің де алатын орны зор. Ол жүргізген зерттеулердің нәтижесінде ауыз әдебиеті былай топтастырылады:

1. Халық салт-дәстүр жырлары, жар-жар, беташар, сынсу, жоқтау, естірту, қоштасу;
2. Ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер;
3. Батырлар жыры (Едіге, Қобыланды батыр, Ер-Тарғын, Ер Шора);
4. Ғашықтар жыры (Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан);
5. Тарихи дастандар;
6. Айтыс [3.68].

Қазақ әдебиетіне тән дастандардың тарихи болмысын анықтау ісін С.Сейфуллиннің де еңбектерінен де көруге болады. Ол өз зерттеулерінде қазақ дастандарының қырым ноғайларының дастандарымен ұқсатығын байқағандығын атап өтеді. Сондай-ақ олардың бір-бірімен туыс болған тегінің әртүрлі себептермен әр қилы және ұзақ географиялық ортада өмір сүрсе де аңыз-әңгімелердің еш өзгермей сақталғандығын анықтап берген. Бұл ойын дәлелдеу үшін “Орақ Мамай”, “Едіге”, “Ер Тарғын”, “Жиренше” сияқты аңыз-әңгімелердің тек қана қазақтарда ғана емес, қырым татарларында да тура сол қалпында сақталып келгенін айтқан [4].

Қазақ ауыз әдебиеті мен эпосы туралы еңбектерімен қазақ фольклорына үлкен үлес қосқан С.Мұқановтың еңбектерін екі салада қарастыра аламыз:

1. Дастандардың жариялануы;
2. Батырлық дастандардың зерттелуі.

С.Мұқановтың “Халық мирасы” атты еңбегінде батырлық жырлардың Отанды және халықты қорғау ниетінен туғанын айта келе:

1. Батырлардың көпшілігі ата-аналарының қартайып, балалы бола алмайтын шағында дастандардан орын алған;
2. Батырлардың көбі бала кезден ақылды, өжет болады;
3. Батырлардың екі жақын досы бар;
4. Батырлар жырының көбінің тақырыбы бір: батыр дұшпанымен соғысуға кете салысымен артында қалған адамдардың және отбасының басына жаман жағдай туады;

5. Батырлардың алдында дұшпандары шыдай алмайды, жеңіледі. Олардың аттары құстардан да жүйрік және адамдардан ақылды деген тұжырымға келеді [5.82].

Қазақ ғалымдары арасында дастан туралы пікір айтқандардың бірі Б.Кенжебаев та 1930 жылы бұл тақырыпта жазылған мақалаларында қазақ дастандарында әрі тақырып, әрі құрылым жағынан түркі әлеміндегі халық дастандарымен ұқсастық және жақындық байқағанын, мұнымен қатар дастан кейіпкерлерінің өмір сүрген-сүрмегендігі туралы қазақ батырлар жыры шығыс дастандарына біршама жақындығын атап өтеді. Оның пікірінше, жырлар қазақ халқының ескі кезеңдерінен қалған ортақ мирас және “Күлтегін”, “Тоныкөк”, “Оғызнама” секілді дастандар қазақтың эпикалық дәстүрімен тығыз байланысты.

Қазақ фольклор зерттеушілерінің арасында дастандарды түрлеріне қарай жіктеп, ойларын тұжырымдаған ғалымдардың бірі – Қ.Жұмалиев. Оның дастанның құрылымына, негізіне, жүйесіне қарай айтқан пікірінше, бір батырдың батырлық серуені, ерлігі туралы айтылып, басқа да оқиға мен мотивтер жалғанып жазыла ғасырлар бойы жыраулар тарапынан жырланады, сөйтіп халықтың қазынасына айналады.

Қ.Жұмалиев қазақ фольклортанушыларының ішінде дастан кейіпкерлерінің өзіне тән сын-сыйпатын зерттеген ғалым ретінде алатын орны ерекше. Ол батыр болатын баланы Тәңірден сұрап алатынын және жалғыз ұл болатынын, “тез өсіп, ерлік жасауын” бүкіл дастандардың ортақ ерекшелігі деп таниды. Ғалым дастандарды зерттеудің нәтижесінде дастанның жинақталуы, жариялануы, зерттелуі турасында мыналарды атап өткен:

1. Батырлар жырын зерттеу үшін оның он немесе жиырма, ең аз дегенде бірнеше варианты болу керек;

2. Жыршы-жыраулардың өздеріне тән дәстүрлерін, Қазақстанның әрбір аймағының өзіне тән ерекшеліктерін, жырау-жыршылардың репертуарларын қарастыру керек;

3. Эпикалық мирасты бір ғана халықтың мирасы секілді зерттеу дұрыс емес. Сол себепті де көрші және туыс мемлекеттердің тура сол сияқты нұсқаларымен салыстыру керек;

4. Тарих пен эпос арасындағы байланыстың ара қашықтығы анықталу керек. Әсіресе эпостың тілін, құрылымын және өнер туындысы ретінде танытқан жырларын білу керек [6.39].

Қазақ халқының эпикалық мұрасын зерттеу жолында еңбектер жазған ғалымдардың бірі - Ә.Марғұлан. Ол көбіне қазақ дастандарындағы тарихи жағдайлар мен бұларды Сібір, Алтай, Орта Азия халықтарының әңгімелерімен салыстыра отырып зерттеу жүргізді. Қазақ дастандарының пайда болған дәуірлеріне қарай жинақталу мәселесінде 1940 жылы былай деп бір тұжырымға келеді:

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Ә. Қазақ әдебиетінде дастан жанрының зерттелуі және эпикалық дәстүр

1. Ең ескі дәуірлердегі дастандар (“Ер Төстік”, “Ақ Көбек”, “Құла Мерген”, “Шола Мерген”).

2. Оғыз-қыпшақ (XI-XII ғ.) дәуірінде пайда болған дастандар (“Домбауыл”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”).

3. Тарихи дастандар (XIII-XIV ғ.). Бұл дәуірдегі дастандар өз ішінде екіге бөлінеді. Бұлар қазақ соғыстарын “Қобыланды”, “Ер Тарғын” және ол

мемлекеттердің құлдырау кезеңін жырлайтын дастандар “Қамбар батыр”, “Қартуған батыр”, т.б. Бұлар ноғай дәуірінің дастандары деп те аталады.

4. Жоңғарлардың қазақ жеріне шабуылы мен оларға қарсы жасалған күрестерді баяндайтын “Қабанбай”, “Бөгенбай”, “Олжабай” т.б.

5. XIX ғасырлардағы тарихи, лирикалық дастандар [7.96].

Эпикалық дәстүрде жазылған шығармаларды ғылымда “лиро-эпос”, “ғашықтық эпос”, “романдық эпос”, “дастан”, “тарихи жырлар”, “батырлар жыры” т.б. деп атау қалыптасқан. Енді соларға тоқталар болсақ, романдық эпос – стадиялық тұрғыдан қарағанда көне эпос пен қаһармандық эпостан кейін пайда болған жанр. Бұлардың өзінен бұрынғы эпикалық жанрлардан тақырыптық жағынан, сюжеттің күрделілігі жағынан әлдеқайда ауқымдырақ екені байқалады. Бұл шығармалардың бойында көне эпостарға да, қаһармандық эпостарға да тән белгілер кездесе береді. Бірақ мұнда көне эпостағыдай дүниенің жаратылысы және т.б. тылсым күштер жөніндегі түсіндірулер орын алмайды. Сондай-ақ қаһармандық эпостың көтеретін проблематикасы басқа. Ал мұнда жеке адамның тағдыры, мақсат-мүддесі бірінші орында көрсетіледі.

Қазақ халқының төл туындысындай болып кеткен бұл жырлардың бір тобы – сюжеті шығыстан келген эпикалық туындылар. Алайда “Жүсіп-Зылиха”, “Ләйлі-Мәжнүн”, т.б. жырларын көркемдігі жағынан қазақтың тұрмыс-тіршілігінен алынған жырлардан бөліп қарауға болмайды. Шығыстан келген жырларды “қисса-дастандар” деп атап, бұл топтағы туындыларды жазба әдебиетке қатысты мұра деп санайтын ғалымның бірі – А.Қыраубаева.

Эпикалық жанрдағы шығармалардың енді бірі – батырлық эпос. Батырлар жыры елдің сан ғасырлар бойы бастан кешкен тарихын, салт-санасын өзгеше көркем жинақтап баяндайды. Тарихта орын тепкен белгілі уақиғалардың дәлме-дәл шежіресі, көшірмесі болмағанымен, тіршіліктің мәнін аңғартады. Көптеген ғасырлар бойы бұл шығармалардың ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, ұмытылмай келуі – оның көркемдік бітімімен байланысты. Батырлар жыры өз бойына қиялдау-бейнелеудің алуан түрлі бірліктерін жинақтаған. Қаһармандық эпосты ел жүрегіне жақындататын ондағы Отаншылдық идея. Онда ел бірлігі мен тыныштығы, бақытты өмір орнату мәселесі басты проблема болады. Әрбір жырдың құрылысында, идеялық бағытында ерлік әртүрлі сипатта көрініс береді. Батырлар жырындағы ерліктің сипаты өзгеше. Мұндағы қаһармандар ел үшін қандай да болмасын қауіпке қарсы, неше түрлі әуре-сарсаңдарға, ауыр сындарға душар болады,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Э. Қазақ әдебиетінде дастан жанрының зерттелуі және эпикалық дәстүр

соңында мұратына жетеді. Қазақтың қаһармандық эпосының ішінен жұртқа танымал “Алпамыс батыр”, “Қобыланды батыр”, т.б. жырларынан классикалық батырлар жырына тән бітім-болмысты байқаймыз.

Қазақ батырлар жырында эпикалық жаулар – қалмақ немесе қызылбас болып келеді. Жаудың сипатынан эпикалық жинақтауды көреміз. Эпикалық жинақтау тек қана эпикалық жаудың бойынан ғана емес, эпикалық уақыттан да көрінеді. Батырлар жырындағы эпикалық уақыт та мифтік уақыт сияқты идеялданған уақыт. Эпикалық уақыт – халық санасында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» тамаша заман еді. Сол халықтық ұғым бойынша

заман барған сайын бұзыла түседі. Болашақты “ақыр заман” күтіп тұр деп саналады. Барлық жақсылық өткен дәуірлерде қалған етіп көрсетіледі. Эпикалық уақыт – осындай идеялармен сабақтас түсінік.

Эпикалық жинақтау эпикалық сананың керектігін көрсетеді. Өмірде болған кішігірім істер, күрестердің барлығы халықтың есінде сақтала бермейді. Өмірде ел есінен мәңгілік кетпестей із қалдырған, жер бетінде бар болу немесе жоқ болу таласы секілді оқиғалар ғана жырлаушының назарына ілінеген. Сол себепті эпикалық жырларда нақтылықтан гөрі жалпылық басым.

Эпикалық сана бойынша, батырлардың соғысы - әділетті соғыс етіп көрсетіледі. Ал әділетсіздік көрсеткенде батырлар көбіне сәтсіздікке ұшырап отырады. Мәселен, Қобыланды батырдың Көбікте жасаған шабуылы.

Батырлар жырында қиял көбірек орын алады. Ол әсірелеу түрінде көрініп отырады. Әсірелеу – батырлар жырына тән бірден-бір көркемдік құрал. Сондай-ақ метафора, метонимия, синекдоха, теңеу, эпитет, т.б. көріктеу құралдары батырлар жырында молынан пайдаланылады. Мұндағы қиял өмірде болған шындық ретінде қабылданады.

Тілдік құралдармен бірге уақыт пен кеңістік батырлар жырында көркемдік рөл атқарады. Батырлар жырында уақыттың сығымдалып немесе созылып көрсетілуі – оның көркемдігін арттыра түседі. Мәселен, батырдың туылуынан ер жетіп аттанғанға дейінгі уақыты жедел түрде көрсетілсе, жауға ұзақ сапарға аттанып қайта оралғанға дейінгі уақыттың жылжығаны, өткені байқалмайды.

Барлық түркі халықтарындағы батырлар жырының ұқсастығы – олардың шығу тегінің бірлігінен келіп шыққандығын айта келе, ғалым Ш.Ыбыраев өзінің “Эпос әлемі” атты монографиясында жырдың сюжетіндегі мотивтердің орналасу тәртібіне орай төмендегідей сюжеттік инвариант жасаған [8.56]:

I сюжет – Батырға тән балалық және кейіпкердің үйленуі:

1. Ру, тайпа, ата-аналар;
2. Кейіпкердің ғажайып жаратылысы;
3. Батырға тән балалық шақ;
4. Алғашқы ерлік;

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Э. Қазақ әдебиетінде дастан жанрының зерттелуі және эпикалық дәстүр

5. Қалыңдық туралы хабар;
6. Қалыңдықпен белдесу, сынға түсу. Күйеулер арасындағы бәсеке;
7. Жеңіс және батырдың қалыңдығымен оралуы.

II сюжет – Батырға тән ерліктер:

1. Жаудың шабуылы туралы хабар;
2. Жорыққа аттану;
3. Батырдың белдесуі;
4. Жекпе-жек және кейіпкердің жеңіске жетуі;

Тарихи жырлармен бірге әртүрлі тарихи оқиғалардан елес беретін тарихи өлеңдер де бар. Тарихи өлеңдердің кейбірі лирикалық түрде, кейбірі баллада түрінде шығарылады. Бұл – оның тарихи жырлардан басты айырмашылығы. Тарихи өлеңдер көп жағдайда басқа жанрлармен араласып жүреді. Олар

аңыздар мен әпсаналардың құрамында кездеседі. Тарихи өлеңнің көпшілікке белгілі бір түрі – “Қаратаудың басынан көш келеді”.

Ғашықтық жырлардың негізгі тақырыбы – жастардың бас бостандығы, ғашықтық, тұрақты махаббат. Мұнда салт-сананың, тұрмыстың көріністері көбірек көрінеді. Оны романдық сипатқа жақындататын осы қасиеті. Шығыстан келген ғашықтық жырларда діни ұғымдар көбірек араласады. Романдық эпос адамдар арасындағы достық пен қастықтың әр алуан жайын көрсетеді. Тіршіліктің келелі сұрақтарына жауап береді. Онда өмір қайшылықтарының шығу себебі көрсетілгенімен, әлеуметтік талдау жасалмайды.

Романдық эпостарда ауыз әдебиетінің түрлі жанрларының басы қосылып кетіп отырады. Мәселен, айтыс формасы көрініп отырады. Яғни ғашықтық жырлар арқылы поэзиямызға мол көркемдік бейнелеу сөздері енді. Шығыстан келген жырларда шығыс поэзиясының өлең үлгілері жиі кездеседі.

Романдық эпос сүйіспеншілікті жырлап, адамның асыл қасиеттерін дәріптеп, тазалыққа тәрбиелеумен ғана емес, көркемдік қасиетімен де аса құнды. Мұның ауқымы кең. Онда фольклордың жоқтау, естірту, қоштасу, жар-жар, айтыс сияқты өзге де жанрлары сыйып кете береді.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – осы уақытқа дейінгі зерттеуші-ғалымдардың эпикалық дәстүрде жазылған дастан, ғашықтық жырлар, батырлық жырлар, тарихи жырлар, тарихи өлеңдер, т.б. қаншалықты дәрежеде зерттегеніне қарамастан кейінгі толқын әлі де зерттеу үстінде. Зерттеледі де. Бұдан ұққанымыз - түркі халықтарына ортақ сарындардың басымдығы. Соған қарамастан, қазақ ауыз әдебиеті болсын, жазба әдебиеті болсын өзіне тән ерекшелігін сақтап қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердібай Р. Дастан – халық қазынасы. -Анкара: 2002.
2. Бердібай Р. Қазақ эпосы. -Алматы, 1982.
3. Ауезов М. Қобыланды батыр. Таң дергісі. №2. 1925.
4. Ыбыраев Ш. Эпос. -Алматы: 1986.
5. Мұқанов С. Батырлар. -Алматы: 1939.
6. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: 1948.
7. Марғұлан Ә. Қазақ халық эпикалық әңгімелері. Канд. Дисс. -Алматы-Москва: 1945.
8. Ыбыраев Ш. Дастан құрылымы. -Анкара: 1998.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

М.С.ОШТАНОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

В этой статье рассматриваются особенности и значения самостоятельной работы студентов по английскому языку.

This article deals with the importance and peculiarities of the student's self-study work at the English lessons.

Қазіргі заманның талабы жоғары. Бұл болашақ мамандардан белсенді болуды, шығармашылық бағытта іздене білуді қажет етеді. Мұнда оқыту формасының шығармашылық стилі бар маман даярлауда өзіндік жұмыстың маңызы өте зор. Өйткені, олар білімдер жиынтығын тек қана дәрісханалық сабақтарда ғана емес, өзіндік жұмыс барысында да жинақтайды. Өз бетімен

қабылдаған біліктіліктің анағұрлым терең болатындығын жеке айтып жатудың қажеті жоқ.

Нарықтық экономикаға сәйкес белсенділікке төтеп бере алатын маман даярлау үшін өздігінен білім алумен қатар оқыту формасының осы түрін ұйымдастыра білудің мәні зор.

Өзіндік жұмыстың жалпы оқу үрдісіндегі маңыздылығы мынадай ерекшеліктері бойынша сипатталады:

- өзіндік жұмыс студент ойларын жазабаша түрде көрсете білуімен қатар шығармашылық ойлауының және зерттеу жұмыстарының негізін бекітуін қамтамасыз етеді;

- дәрістен алған білімдерін кеңейтіп, тереңдетумен қатар теориялық, түпнұскалық материалдарды талдау дағдысын қалыптастырады;

- оқу бағдарламасына сәйкес студенттің қаншалықты белсенділік, шығармашылық бағытта өсуін бақылауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, өзіндік жұмысты орындаудың тәрбиелік мәнін де атап көрсету керек. Студенттердің ынтасын, маман ретінде алдына қойған мәселесін табандылықпен орындау дағдысын қалыптастырады. Өкінішке орай, барлық студент жайлы осындай ойлар айта алмайсың. Өйткені студенттердің 30-40 пайызы ғана өзіндік жұмысты дер кезінде орындауға тырысады. Ал қалғандары «ертеңге» қалдыра береді [1].

Студенттердің өзіндік жұмысын зерттеумен айналысатын көптеген авторлар оның негізгі қызметі студенттердің жеке тұлға ретіндегі қасиеттерін, шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймайды, қайта оларды танымдық дербестіктің жоғары деңгейіне көтеру деп санайды [2].

Көптеген зерттеулердің нәтижесі қазіргі білім беру жүйесіндегі студенттердің білім, білік және дағдыларында кездесетін негізгі кемшіліктер мектептердегі білім беру, олардың өзіндік жұмыс жасау біліктерінің төмендігінен деген қорытынды жасауға тіреп отыр. Бұлай деуге негіз, теориялық тұрғыдан алғанда оқу үрдісін дамытатын кез-келген мәселені шешу арнайы ұйымдастырылған өзіндік жұмысынсыз жүзеге аспайтындығымен түсіндіріледі.

А.А.Сауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оштанова М.С. Ағылшын тілі пәні бойынша студенттің өзіндік жұмыстарының маңызы

Қазақстан Республикасында жүріп жатқан ғаламдану, әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістерге байланысты шет ел тілін білуге, өз бетінше үйренуге деген құлшынысты арттырып, оның ролін күшейтіп отыр. Әлемдік білім алу кеңістігінде (шет ел тілін оқыту) интеграциялық процестердің тереңдеп, кең қанат жайған жағдайында шет ел тілін оқыту өзекті біліктілігі жоғары дәрежеде маманданған, білімі жағынан бәсекеге түсе алатын, өзін халықаралық еңбек жәрмеңкесінде еркін сезініп, жүре алатын мамандар дайындау мәселесінің бөлінбес бөлігі болып табылады [3].

Жоғары оқу орнында шет ел тілін оқыту өзіндік мән-мазмұны, құрылымы бар толық аяқталған курс болып табылады. Қазіргі заман тілдері: тіл үйрету, оқыту, бағалау, Еуропа одағы қолдаған жалпы еуропалық біліктілік стандартына қол жеткізуге бағытталған. Жоғары оқу орнымен қатар, мектепте оқылатын шет ел курсы мен жоғары оқу орнында оқылатын курстың жалғасын табуын қарастырады. Демек, мектеп қабырғасында шет ел тілін үйренудің негізі қаланса, ал университетте болашақ мамандарға шет ел тіліне кәсіптік бағдар беріледі [4].

«Шет ел тілі» курсының құрылымы Қазақстан республикасының мемлекеттік стандартына сәйкес барлық жаратылыстану-гуманитарлық саласындағы мамандықтардың бәріне бірдей 6-8 кредит белгіленген. Бір кредит 15 аудиториялық сағатқа және 30 сағат өз бетінше жұмыс істеуге белгіленген, соның ішінде 15 сағат мұғаліммен өз бетінше жұмыс істеуге берілген.

1-семестр – 2 кредит – міндетті аудиториялық сабаққа – 30 сағат, оқытушымен жұмыс істеу және өз бетінше жұмыс істеуге – 60 сағат белгіленген. Мұғаліммен бірге жұмыс істеуге – 30 сағат.

2-семестр – 2 кредит – 30 сағат – міндетті аудиториялық сабаққа – 30 сағат, оқытушымен жұмыс істеу және өз бетінше жұмыс істеуге – 60 сағат белгіленген.

3-семестр – 2 кредит – 30 сағат – міндетті аудиториялық сабаққа – 30 сағат, оқытушымен жұмыс істеу және өз бетінше жұмыс істеуге – 60/120 сағат белгіленген.

Бұдан байқалатыны өздік жұмыстың сағаты едәуір көбірек. Әрине, бұл кәдімгідей ойланатын жәйт. Ендеше өздік жұмысқа жұмыс бағдарламасы бойынша көбірек тақырыптарды қалдыруға болады.

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында өздік жұмыстың екі түрі бар. Дәстүрлі, яғни, СӨЖ, студенттің бос уақытында, қалаған уақытында, аудиториядан тыс орындалатын жұмыс. Екінші түрі – аудиторияда оқытушының басшылығымен студенттің өз бетінше орындайтын жұмысы (ОБСӨЖ). Бұл көбіне кеңес беру түрінде өтеді. Студенттің өзіндік жұмысы шет тілін оқытудың белсенді формаларының бірі болып есептеледі. Өзіндік жұмыс еңбектенуге үйретеді. Өзіндік жұмысты сәтті орындау үшін жоспарлау және оқытушы тарапынан бақылау қажет, сонымен қатар, мамандық шығарушы кафедралар, оқу бөлімі, т.б. басқа әдістемелік бөлімдер студенттің өзіндік жұмысын жоспарлайды және бақылайды [5].

Өзіндік жұмыстың түрлі анықтамалары бар. Соның бірі, өзіндік жұмыс – бұл студенттің жоспарлы жұмысы делінген, оқытушының тапсырмасы мен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оштанова М.С. Ағылшын тілі пәні бойынша студенттің өзіндік жұмыстарының маңызы

әдістемелік басшылығы арқылы орындалады. Жоғары оқу орнының орта мектептен басты айырмашылығы негізінен оқу жұмысының әдістемесі және студенттердің өз бетінше әрекеттенуі. Оқытушы студенттердің танымдық іс-әрекеттерін тек жоспарлайды. Өзіндік жұмыс оқу жұмысының барлық түрлерінің мақсаттарын біріктіреді [2].

Шет тілін үйрену көп еңбектенуді қажет етеді. Өзіндік жұмысты дұрыс жоспарлаудың маңызы зор. Бәрінен бұрын студенттер пәнді меңгеруге аса зор құлшынысы болып, өз уақыттарын тиімді пайдаланып, жауапкершілікті сезініп, ең алдымен меңгерген білімдеріне қанағаттануы тиіс. Шет тілін меңгеруде сабақ үстіндегі белсенділікпен қатар, тапсырмасын мұқият орындап, пысықтаудың арқасында жақсы нәтижеге қол жететіні құпия емес. Күнделікті тілді қолдануға жаттығу жақсы нәтиже береді. Өзіндік жұмыс сәтті орындалу үшін, берілген тапсырмаларды қалай орындау, не үшін орындау қажеттілігін жан-жақты түсіндіру қажет.

Шет тілін үйренуде өз бетінше жұмыстың әр түрі бар. Ең алдымен бұл жүйелі оқу. Мәтінді оқу барысында сөздік қор молаяды, грамматикалық материал пысықталады және жалпы білім толығады. Оқу барысында алынған мағлұматтар шет тілін әрі қарай меңгеруге қызығушылықтарын арттырады және тезірек меңгеруге мүмкіндік береді [6].

Студенттердің өз бетінше жұмысы студенттердің оқу әрекетінің өз бетінше орындайтын дидактикалық тапсырмаларды істеу, танымдық әрекеттерге деген

қызығушылығын қалыптастыру, шет ел тілі саласы бойынша білімін тереңдету. СӨЖ студенттердің шығармашылық белсенділігін дамыту, оқу материалын меңгеруге ізденіс тұрғысынан қарауды қамтамасыз ететін практикалық мақсаттарды іске асырумен байланысты.

Біздің тәжірибемізде ағылшын тілі сервистік пән ретінде әр түрлі мамандықтарда оқытылады. Осыған орай, өзіндік жұмыстың әр мамандықтарда өз ерекшеліктері бар. Мысалы тарих мамандығында оқитын студенттер үшін: “Kazakh Khans”, “History of Kazakhstan”, “Great People in the Kazakh History”, “Ancient Cities”, “Historical Monuments”, “Historical Towns in the South Kazakhstan”; журналистика және тіл мамандықтары үшін: “Journalism in Kazakhstan”, “Newspapers in Kazakhstan”, “Magazines in Kazakhstan”, “Kazakh Writers”, “My Favourite Writer”, “My Favourite Book”, “Modern Writers of Kazakhstan”; құқық мамандығы үшін: “At a Law Court Trial”, “Criminal Cases”, “Civil Cases”, “Courts in Kazakhstan”, “Types of Crimes”, “Criminals”, т.б.

Қорыта келе, қазіргі оқытудың кредиттік технологиясына байланысты студенттердің өзіндік жұмысына көп көңіл бөлінуі қажет. Студенттердің шығармашылық белсенділігі дамуы үшін, мамандық шығаратын кафедралар заман талабына сай, бәсекелестікке төтеп бере алатын мамандар даярлау барысында ағылшын тілін меңгеруді жақсарту мақсатында өзіндік жұмыс сағаттарын оқу жүктемесіне енгізіп, ер студентке келетін кеңес сағаттарын ұлғайту қажет деген пікірдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есеева Р. Өзіндіктің жұмыстың маңызы зор // Қазақстан мектебі №4, 2004.
2. Педагогика и психология высшей школы. Формы организации учебного процесса в ВШ. Ростов на Дону. Феникс 1998.
3. ҚР Мемлекеттік Білім Стандарты. Жоғары кәсіптік білім беру. ГОСО РК Негізгі қағидалары. 3001-2000. Астана, 2000.
4. Тлепина И. Аудиторные формы самостоятельной работы студентов // Қазақстан Жоғары мектебі. № 2, 2001.
5. Жалпы білім беру пәндері бойынша типтік оқу бағдарламалары. Сл-Фараби атындағы ҚҰУ. Алматы, 2005.
6. Левочкина М.В. Самостоятельная работа – важнейший этап овладения иностранным языком // Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. №4, 2005.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Э.ӘДІЛБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті,
«Түркі тілдер» кафедрасының меңгерушісі

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕНУ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ СТИЛЬДІК СИПАТЫ

В этой статье рассматриваются обычаи и традиции свадебного обряда тюркского народа.

The author of this article describes wedding customs and traditions of Turkic peoples.

Әлемнің кең байтақ жерін мекендеген түркі халықтарының некелесу және үйлену тойын өткізу салт-дәстүрі жайында мол деректер бар. Ел арасында қазірге дейін сақталып келе жатқан дәстүрлер жайында кәрі құлақ қариялардың айтқандарына, ауыз әдебиетінің мұраларына сүйене отырып, белгілі бір тұжырымдар жасауға болады.

Түркілер арасында жастай некелестіру ертеден келе жатқан дәстүр. Кей уақытта қыздарды 13-14 жасында ұзатса, ер балаларды 15-16 жасында балиғатқа толды деп үйлендіре берген. Бұл дәстүр халық арасында ашық көрініс тапқан. Халық түсінігі бойынша неғұрлым жастарды ерте үйлендірсе, олар әрбір жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпақтары көп, мықты болады деген сенімде болған [1.39].

Түркі халықтарының арасында жеті атаға қыз алыспау себебін халық өзінше топшылайды:

а) Қандастық, жақындастық некелескен уақытта ұрпақтың болмауына не аз болуына, тіпті оның азып, тәуір қасиеттерден жұрдай болуына әсер етеді деп ескерткен.

ә) Қандас туыстар арасында жыныстық қатынастарға байланысты сескенетіндіктен.

б) Жеті атадан бергі ұрпақтардың өзара туыстық қатынастары созыла берсе, жеті атадан асқан аталастар мен қыз алысу арқылы жақындасып, құдандылық қарым-қатынас бірлікті ұлғайта береді деп қараған [2.98].

Түркі халықтарында некелесудің ең негізгі түрі қалыңдықты қалың мал төлеп алуға негізделген құдалық арқылы неке құру болды. Сонымен қатар әменгерлік, балдыз алу ғұрпы бойынша неке құру әдеті де өте жақсы сақталған. Әр түрлі жағдайларға байланысты ел арасында қыз-келіншектерді алып қашып некелесу де бар. Бұларға тоқталар болсақ, қалыңдықты қалың мал төлеп алуға байланысты құдалық арқылы некелесудің өзі оны жан-жақты қарап, сан-алуан сипаттарын еске ала отырып, толық қажет етеді [3.99].

«Құдалық» деген сөздің өзі некелесудің бір түрінің тек ата-әке не басқа туыстар еркіне байланысты, тіпті, күйеу өз тізгінін өзі алған адам болған күнінде де оның атынан сөйлейтін кісі тарапынан жүргізілетіндігі көрсетіледі [4.69].

Әр әке өзінің шама-шарқына қарай мүмкіндігінше өзіне тең адамды таңдайды. Алайда құда болудың бірнеше түрі бар. Кей тағдырларда ұштасып, достасқан екі адамның әйелдері екі қабат болса, босанбай тұрып,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Э. Түркі халықтарының үйлену салт-дәстүрлері және стильдік сипаты

кімде ұл, кімде қыз боларын білмей-ақ ниет қосып құда болатын. Мұны «бел құда» дейді [3.1-99].

Некелесудің тағы бір түрі – қызды алып қашып үйлену. Қазақ арасында қыз алып қашудың ең көп кездесетін түрі - өзінің айттырылған заңды қалыңдығын алып қашу. Күйеу жағын мұндай іске мәжбүр ететін әр түрлі себептер болатын: қыз әкесі құдасына не күйеу баласына көңілі толмай немесе өзіне пайдалы басқа адаммен құдандалы болып, оны өз мүддесіне сай пайдаланғысы келеді [5.67].

Қыз алып қашудың тағы да бір түрі – біреудің айттырып қойған, қалың малы да төленген қалыңдығын алып қашуда кездеседі.

Халықтың түсінігі бойынша теңіне қарап қызын ал, соғуына қарап қару ас, көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық, «шешеге қарап қыз өсер» дегендей, тіпті текті қыздың белгісін, тәлім-тәрбиесін айқындайды. Әдетте, текті жердің қызы әдепті, көргенді, инабатты, іске шебер, қиыншылыққа төзімді болып келеді. Өскен ортасы мен ата-анасының артынан жаманат сөз ермейді. Сол себепті бабаларымыз: «Аяғын көріп асын іш, шешесін көріп қызын ал», – деп өсиет қалдырған [3.99-109].

Түркі халықтарының отбасында қыз баланы «үй құты» деп бағалап, оған ерекше сый-құрмет көрсеткен.

Басы бос бойжеткенді киген киімінен бірден қыз көрушілер қызының ұнағанын оның әке-шешесіне сөз емеурінімен сездіреді. Қыз шешесі «қымызды кім ішпейді, қызды кім айттырмайды», «қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет», – дейді. Жігіт әкесі үйдің төріне қамшысын іліп,

«Құдалықтың басы осы болсын», – деп шешесі аманат қылған тақия, сырға, сакиналарын жігіт бойжеткенге ұсынады. Осындай жоралғылардан кейін ол үйдің қызы «үкілі қыз» атанады да «қыздың басы бос емес, біреудің қалыңдығы» танылады. Төрдегі қамшы құда түсу тойы болғанша ілулі тұрады. Қыз әкесі бір немесе бір жарым жыл жаушы күтеді. Осы аралықта жігіт жағынан еш хабар болмаса, қыз үйі жігіт әкесінің қамшысын кері қайтарады. Бұл салт «қамшы қайтару» деп аталады да, «қызымның басын босаттым» деген ишараны білдіреді [6.48].

Жаушы - қыз айттыруға баратын өкіл. Ол жөн-жосықты білгіш, сөзге шешен, әзілге жүйрік адам болуы шарт. Міндеті – қыз әкесін көндіріп, бойжеткенге құда түсіп, құдалыққа келер күнді белгілеп қайту. Жаушы сөзі – түркі тіліндегі ең көне сөздің бірі. «Ұлы тәңір жіберген елшілердің бірі» деген ұғымды білдіреді [5.28].

Ал, Түркия түріктерінде бұл салт, яғни жаушы жіберу салты-«сөз кесме» деп аталады. Бұлар арасында тек аталу өзгешеліктері болмаса, араларында айтарлықтай ерекшелік көрінбейді [7.458].

Жаушы келген соң ет-бауыр, жанашыр туған-туыстары жиналып, құдалыққа барудың қамына кіріседі. Құда болып барушы адамдардың саны мен сапасы анықталады. Көргені көп салт-дәстүр, жөн-жобаны жақсы білетін сөзге шешен, өнерлі адам бас құда болып тағайындалады. Қыз

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Э. Түркі халықтарының үйлену салт-дәстүрлері және стильдік сипаты

аулына 3-4 тен 20-30-ға дейінгі адам жиынын құрып, құдалыққа аттанады. Бұл сапар «құдаласу тойы», ал оған арнап жасалған той «құда түсу тойы» делінеді [3.97].

Дәстүр бойынша алдымен ақ жол тілеп, құдалық берік болу үшін бір мал шалынады. Оны бауыздап, қанына қол батырып, бата бұзбауға серттеседі. Мал бауыздалғанда бата берген құда «бауыздау құда» деп аталады [8.28].

Құда түсу тойы аяқталған соң, киіттің үлкенін жігіттің әкесіне кигізіп, өзгелеріне жолының үлкендігіне қарай ат мінгізіп, түйе жетектетіп, риза қылып шығарып салады.

Есік-төр көрсету тойының мақсаты – қалыңдық жағынан келген құдаларды күйеудің ағайын, туғандары, ел-жұртының бақ-дәулетімен таныстыру. Той аяқталысымен жігіт әкесі қалың малдың алғашқы бөлігін бөліп береді. «Өлі тірілердің сауап-саулығы үшін» деп күйеу әкесі «өлі тірісіне» бір мал қосады [9.88]. Түркі халықтарының түсінігінде егер қыздың «өлі-тірісі берілмесе» келін ауру болып қалады деген сенім бар. Бұл дәстүр Түркия түріктерінде «каршы даветлер» деп аталады [10.67].

Күйеу баланың қалыңдығымен кездесуге баруын «ұрын бару», осыған орай ұйымдастырылған той-думан «ұрын той» деп аталады. Тойдың мақсаты – екі жасты оңаша кездестіру, махаббат жайлы сыр шертуге мүмкіндік туғызады. Олардың келе жатқан хабарын ести сала, кексе әйелдер күйеу балаға арнайы үй тігуге кіріседі. Күйеу бала алдынан қарсылай шыққан қыздың жеңгелеріне 20-30 аршын мата – «ентікпесін» береді, үй тіккен әйелдерге «шатыр байғазысын», балдызын көргені үшін «балдыз көрімдігін» сыйлайды. Қыз әкесі күйеудің жолдастарын өз үйіне қонақ қылады. Қыз әкесінің босағасын аттасымен күйеу жолдас тіпті босағаға «ілу» іліп, түрлі сыйлықтарын ретінше таратып береді. Ауыл үлкендеріне көрінбей, қыз-

келіншектердің ортасында отырған күйеу балаға қайын атасының дастарханынан төс салынған дәстүрлі табақ тартылған кезде, ол иіліп тағзым етіп, турап таратады да, «төс салар» кәдесін береді [3.275].

Бұдан соң жігіттің әкесі қалың мал берудің қамына, қыз жағы қалыңдықтың жасауын жасауға кіріседі. Бұл салтанат Түркия түріктерінде «сөзлерин дуруму» деп аталады [7.28].

Қалың мал – қалыңдықтың жасауына, сәукелесіне, той малына, кәделі алыс-берістеріне жұмсалатын қаражат көлеміне сай төленетін төлем. Дәстүрлі қалың мал мынадай бөлімдерден тұрады:

Бас жақсы – түзу мылтық, бөрік сауыт, қашса құтылатын, қуса жететін бір сәйгүлік, малдығы артық бір түйе немесе олардың әрқайсысының орнына бес ірі қарадан – 20 жылқы беріледі [11.39].

Қара мал – қалың малдың ең өзекті бөлімі. Ірі қара саны бір жиырмадан бес жиырмаға дейін (21-25 жылқы) барады.

А. Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбілбекова Э. Түркі халықтарының үйлену салт-дәстүрлері және стильдік сипаты

Ілу – қызын тәрбиелегені үшін ұрын барғанда берілетін кәде. Егер ілуге көп қаражат жұмсалса, тиісінше қара мал саны азайтылады.

Той малы – қыз ұзату тойына сойысқа апарылатын мал, жыртыс және қалыңдық жасауының шығыны. Той малы жиырма-жетпіс бас жылқыға дейін жетеді.

Сүт ақы – қалыңдықтың анасына берілетін бір – жеті түйе.

Жігіт түйе – қыз әкесінің ата күшіне төленетін ақы. Бұған екі түйе және міндетті түрде күйеудің жақсы сырт киімі мен ер-тұрманы беріледі.

Жасау – жігіт жағынан келген қалың мал мөлшеріне шамалас, ұзатылған қызға міндетті түрде берілетін мал-мүлік. Жасауға жаңа отау құрған екі жас үшін ең қажетті – ақ отау, төсек орын, киім-кешек, құрал жабық және әр түрлі сыйлық бұйымдармен қатар, қазан-ошақ, көрпе-төсек, текемет-кілем беріледі.

«Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз той болмайды» дегендей қалыңдықтың туған-туысқандары қызын ешқашан жасаусыз үйінен шығармаған. Себебі, қызына жасау беру әрбір түркі халқының бірінші борышы болып есептеледі. Бұл Түркия түріктерінде «нишан хадисеси» деп аталады [6.89].

Құдалар бәтуаласқан соң қыздың барлық туған-туысқандары жиналып қыз-ұзату тойының қамына кіріседі. Той басталарға екі-үш күн қалғанда 5-6 жолдасымен сүт ақы, той малы, жартысымен түрлі кәделерге арналған мал-мүліктерін алып күйеу келеді. Бір топ қыз-келіншек олардың алдынан шығып, ауыл сыртынан қарсы алады. Жездесінің атын жетектеп келіп, көрмеге байлағаны үшін балдызы маталай «ат байлар» сыйлығын алады. Күйеу бала жолдастарымен оңаша отауға түсіріледі.

Қыз ұзату тойы басталардан алдын екі-үш күн бұрын шақырушылар жіберіледі. Ауылдың өнерлі жастары ымырт түсісімен киіз үйдің іргесін түріп тастап, қыздар іште, жігіттер сыртта тұрып, қызу айтысты бастап жібереді. Кешқұрым жастар жиналып жар-жар айтылады.

Соңғы күні ұзатылар қыз үй-үйді аралап жүріп, ел-жұртымен қоштасады. Ұзату тойы өткен соң жақын туыстары қыз үйіне шақырылып, дәстүр бойынша қыздың жасауын көрсетеді. Жасауға ризашылық білдірген

құдаларға киіп кигізіп, түйе жетектетіп, ат мінгізеді. Болашақ отаудың көшер көлігі, сауып ішер сиыры мен биесі де қыз жасауының құрамына кіреді. Сойыс малы бір-бір жарым жылға мөлшерлеп беріледі. Ежелден келе жатқан дәстүр бойынша ұзатылған қыз әке малынан әр түлік бойынша «мал құты» деп есептелетін бір-бір мал, сондай-ақ әке мүлкінен түзу мылтық, берен сауыт қалауына болады. Дәстүр бойынша, қызы не сұраса да әкесі бетін қайтармайды. Бас құданың рұқсатымен қыз жасауы буылып, түйіледі. Әр теңнің арасына әйелдерге арналған кішігірім «тең шешер» сыйлықтары салынады. Қыз аттанарда қимас ата-анасы, туған-туыстары, құрбы-құрдастарымен қоштасып «сыңсу» айтады. Бұл Түркия түріктерінде «Гайре кушагы» деп аталады. Қалыңдық көшіне қыз шешесі, екі жеңгесі және қосшы жігіт ереді [11.399].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әділбекова Э. Түркі халықтарының үйлену салт-дәстүрлері және стильдік сипаты

Ел аналары, яғни сол сол әулеттің абыройлы келіндері ақ фатамен беті жабылып тұрған келіннің қолына май беріп, ыдысқа салынған оттың шоғына жеті түйір майды салғызып, әруақтарға сиынып, «мен сияқты ел келіні болғай» деп босағаға оң аяғымен аттатқызып, үйге кіргізеді.

Келін неғұрлым майды көбірек салса, ырысы соғұрлым көп болады деген ұғым бар. Майды отқа салдырып болғаннан соң, келінді босағаға оң аяғымен аттатқызып, үйге кіргізеді. Басына орамал салып, «келін келді» деп шымылдың ішіне отырғызады. Қасына жас қыздар бірге отырады. Келінді «оң аяғымен кіргізу» – «құдай қаласа, оң жолы болсын, аман-есен осы үйдің адамы болып кетсін» деген мағынаны білдіреді. Үйленуге байланысты әдет-ғұрыптардың бірі – беташар. Ауыл адамдарымен жаңа түскен келінді таныстыру үшін «беташар» басталады. Ертеңіне «келін түсіру тойы» жасалады. Түркия түріктерінде бұл салтанатты рәсім «гелинлик» деп аталады [12.39].

Үйлену тойының ең бір жауапты кезі – қыз бен жігіттің некесін қию. Осы ретте қыздың, жігіттің ризашылығы сұралып, неке суы ішіледі. Бұл Түркия түріктерінде «никах төрени» делінеді.

Дәстүрлі үйлену тойындағы сынды да, шешуші сәт «ақ неке түні» деп аталады. Бұл дәстүр Түркия түріктерінде «дуғун» деп аталады [13.225].

Дәстүр бойынша келін бала алдымен түскен жерінің үлкен-кішісі ер-әйелдеріне өзінше ат қоя білуі тиіс. Жас мөлшері мен ерекше белгі-қасиетіне, туыстық қатынасы мен мәртебесіне қарай қисыны табылып қойылған әрбір аттан келіннің тапқырлығы мен ақылдылығы танылады. Бұл дәстүр – жас келінді әдептілікке баулудың бастамасы.

Жас келін барлық жұртта ерте тұрып, кеш жатып, бір тынбай көп іс бітіреді. Келін баласы тұңғыш баласын босанып, сәбиі ит көйлегін тоздырған соң, енесі оны өзіне сәлем беруден, босағаға отырудан босатады.

Түркі халықтарының үйленуін, салт-дәстүрлерін жалпы алып қарайтын болсақ, әдет-ғұрпымыз жағынан ешқандай да өзгешеліктер байқамаймыз десек те, әр түрлі салт-дәстүрі бар. Бірақ түркі халықтарының салт-дәстүрлері бір-біріне өте жақын. Бұдан шығатыны түркі халықтарының арғы ата тегі бір екеніне тоқталамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ эпосы және түркология. -Алматы: 1987.
2. *Қалиев С.* Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл. -Алматы: 2000.
3. *Дәуренбеков Ж.* Беташар. -Алматы: 1991.
4. *Арғынбаев Х.* Қазақ отбасы. -Алматы: 1996.
5. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ фольклорының тарихы. -Алматы: 1991.
6. *Садырбаев С.* Қазақ халық әдебиеті. -Алматы: 1990.
7. Folkloristik. Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı. -Ankara: 1998.
8. *Сапаралов Б., Дәуренбеков Ж.* Той. -Алматы: 1993.
9. *Құралұлы А.* Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. -Алматы:1998.
10. *Мұқанов С.* Қазақ қауымы. -Алматы: 1995.
11. Желмая. Мамыр, 2006, №19.
12. Türk Boylarının Destanları, Prof.Dr. Karl Reichl. Çeviren Doç. Metin Ekici, Ankara, 2002,433 sayfa.
13. Türk Halk Edebiyatı, El Kitabı, M. Öcal Oğuz, 2 Basım-Ankara, 2004, 422 sayfa.

Ж.Т.БАЙНИЯЗОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ТЕОРИЯСЫ МЕН ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ¹

В статье рассматривается вопрос о видах словарей и ее роли в общественной жизни. Кроме того делается анализ видов и используемых терминов как теоретической, так и индивидуальной лексикографии, а также о связи между наукой лексикографией с другими предметами. Основное внимание в статье уделяется описанию научных основ понятия «лексикография».

The author of this article examines different types of dictionaries and their role in the social life. Moreover she analyses the terms of theoretical and individual Lexicography and the connection between Lexicography and other subjects. The main attention in the article is given to the description of scientific principles of Lexicography conception.

Адам баласының тілі – негізінен сөздерден тұратын тіл. Осыны білгендіктен Ф. Соссюр де сөздердің тіл механизмінің өзегін құрайтындығын айтып еді [1.143]. Осыған ұқсас пікірді орыс ғалымы А.И.Смирницкий де айтқан болатын: «Сөз – тілдегі сөздік құрамның негізгі бірлігі ғана емес ол, сонымен қатар, жалпы адамзат тілінің орталық өзегін құрайтын бірлік» [2.183]. Қазіргі кезде лексикографияның негізгі салалары ретінде жалпы лексикография, терминологиялық лексикография, есептемелік лексикография және оқу лексикографиясы қалыптасып үлгерді. Олардың өздерінің ішінде де жана салалардың бой көтеруі – табиғи процесс. Мысал үшін терминологиялық лексикография саласында деректерді автоматты өңдеу мен сөздіктерді машина (электрондық есептеуіш машиналар) көмегімен түзу қолға алынуда. Осыған байланысты есептемелік лексикографияда да жаңалықтар көбейе түсуде.

Лингвистиканың қоғам алдында есеп беретін, қоғамға көрсететін басты өнімі – сөздік. Тіл білімі ғылымынан хабары жоқ қарапайым қоғам мүшесінің түсінігі бойынша, жалпы лингвистиканың бар болмысын ақтайтын жалғыз өнім – сөздік.

Адамзат қоғамында практикалық лексикографияның пайда болып, сөздіктердің түзіле бастағанына төрт мың жылдан астам уақыт өткен. Ал содан бергі кезеңде жасалған сөздіктердің жалпы саны, XX ғасырдың ортасында жасалған санақ бойынша, он мыңнан асқандығы белгілі. Лексикография мәселелерін зерттеушілер сөздік түзу саласында мол тәжірибе жинақталғанымен, сөздік құрастыру тәжірибелерін қорытып, ғылыми талдау жасаудың, оны жетілдірудің ғылыми-теориялық негіздемесін даярлау ісінің тым кеш қолға алынғанын айтады. Расында да, лексикография атты ғылым саласының XX ғасырдың ортасына дейін жетілген теориясының болмағандығы да шындық. Осы орайда, лексикография теориясының мәселелерін жүйелі түрде зерттеп, оны жеке ғылыми пән ретінде қарастырудың XX ғасырдың орта кезеңіне дейін, яғни академик Л.В.Щербаның еңбегіне дейін [3] жүйелі түрде жүргізілмегенін айтпай отыра алмаймыз. Теориялық мәселелерді зерттеудегі кемшіліктер лексикографиядағы практикалық жұмыстардың болашағының айқын болмауына, сапасының нашар болуына әкелді. Кеңес Одағы тіл

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Байниязова Ж.Т. Лексикография теориясы мен ұғымы туралы

¹ Жұмыс «Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті қоры» қоғамдық қордың демеушілік қолдауымен жасалды.

білімінде лексикография теориясын алғаш рет қарастырған ғалым П.Н.Денисов болатын. Ғалымның еңбегінде негізінен сөздіктер типологиясы мен сөздіктің элементтері мәселелері сөз болады [4]. Лексикографияның теориялық мәселелерін жан-жақты зерттеу ісін оқу лексикографиясы саласында жалғастырған В.В.Морковкин жоғарыда аталған екі аспектіге тағы да бес аспектіні қосып, олардың жалпы санын жетіге жеткізеді («лексикография» ұғымының мазмұнын ашу, сөздіктік лексикология, сөздіктердің типтері туралы ілім, сөздіктің құрылымдық элементтері туралы ілім, лексикографиялық құрастырманың негіздері туралы ілім, бастапқы сөздіктік материалдар туралы ілім, сөздік түзу ісін жоспарлау мен ұйымдастыру туралы ілім). Ғалым лексикография теориясының құрылымын төмендегі үлгі бойынша бейнелеуді жөн санайды:

Лексикография

1. теоретикалық лексикография.

1.1 лексикография теориясы.

1.1.1 «лексикография» ұғымының көлемін, мазмұнын, құрылымын анықтау.

1.1.2 сөздік лексикологиясы.

1.1.3 сөздіктердің жанрлары мен типтері туралы ілім.

1.1.4. сөздіктің элементтері мен параметрлері туралы ілім.

1.1.5 лексикографиялық құрастырма негіздері туралы ілім.

1.1.6 бастапқы материалдар (картотекалар) туралы ілім.

1.1.7 сөздік түзу ісін жоспарлау мен ұйымдастыру туралы ілім.

1.2 лексикография тарихы.

1.2.1 сөздіктер тарихы.

1.2.2 типтік лексикографиялық мәселелерді шешу тарихы [5].

Біз теоретикалық лексикография мәселелері бойынша осы үлгіні қабылдай отырып, оны негізге аламыз. Сол себепті лексикографияның теориясына байланысты бұдан арғы зерттеу жұмысы осы жүйе бойынша жүргізіледі. Лексикографияның теориялық мәселелері күн тәртібіне сөздік түзу ісін ғылыми тұрғыдан қамтамасыз ету мақсатында қойылған болатын. Бұл саланы жеке ғылыми пән ретінде қарастырып, теориялық тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі бірінші рет 1817 жылы неміс ғалымы Э.Манн еңбегінде сөз болды [6]. Сол кезден бері сөздіктер, бір жағынан, лексикографиялық практиканың нысаны, екінші жағынан, лексикографиялық теорияның зерттеу пәні болып табылады.

Лексикографияның жеке ғылым саласы екендігі, оның өз ғылыми нысаны болатындығы дәлелденді. Қандай түрлі сөздік болса да оны түзу процесінде, белгілі бір тілге лексикографиялық сипаттама жасау кезінде лексикограф күрделі теориялық мәселелерге душар болады. Олардың шешімін дұрыс табу үшін осы саланың ғылыми-теориялық негіздерін білу шарт. Тіл-тілдегі жекелеген сөздердің мазмұны уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырап, жаңарып отыратыны тәрізді, сол сөздерді тіркеп, түсіндірумен айналысатын

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Байниязова Ж.Т. Лексикография теориясы мен ұғымы туралы

лексикографияның да ғылыми әдіс-тәсілдері жаңғырып отырады. Осыған байланысты типтес лексикографиялық мәселелердің шешімдері де әр тарихи кезеңде өзгеріп жатыр. Жаңалықтар көп. Жаңа кезең жаңа талаптар қояды.

Сөздіктердің құрылымы өзгеруде. Олардың жаңа типтері мен жанрлары пайда болуда. Қазіргі кезеңде лексикография лингвистика ғылымының аясынан асып, ғылым мен техниканың жүздеген, мыңдаған салаларында қызмет жасауда.

Теориялық проблематикасы бар, демек теориясы бар жеке лингвистикалық пән ретінде қарастырудың қаншалықты ақиқаттылығын анықтау үшін, ең алдымен, осы проблематиканың көлемін анықтап алу қажет. Сол үшін де лексикографияның басқа лингвистикалық пәндермен байланыстарын қарастыру қажет. Тілдегі сөздік құрамды тіркеп, көрсетудің тәсілдері мен көлемін зерттеуші теориялық пән ретінде, лексикография, әсіресе, лексикологиямен тығыз байланыста. Тілдегі сөздік құрамды жүйелі түрде зерттейтін пән болғандықтан лексикология көбінесе лексикографиялық туындыларда бейнеленген материалдарды пайдаланады. Тілдегі лексикалық бірліктерге лексикография тұрғысынан жасалатын тізімдеме мен сипаттама ұзақ уақыт бойы лексикологиялық зерттеменің бір түрі саналып келді. Шындығында, лексикология лексиканың жекелеген фактілерін зерттеумен айналысатын болса, лексикография тілдегі лексикаға жаппай сипаттама жасаумен айналысады. Сөз мәселесін зерттейтін лексикология лексикография үшін ең маңызды нәрсені: ұлт тілінің сөздік құрамына толық сипаттама жасауды, ұлт тілінің сипатын ашатын ерекшеліктерді ашып көрсету ісін жүзеге асыра алмайды. Ұлттық тілдің толық сөз құрамы тек қана лексикографиялық туындыларда көрініс табады. Мұндай сипаттама табиғи тіл құралдарының немесе қосымша арнаулы метатілдің көмегімен жасалады. Лексикографиялық туындыларда лексикалық бірліктің грамматикалық сипаттамасы да жасалады. Сөздік мақала құрамында берілетін сипаттамада бірліктің жеке өзіне тән грамматикалық белгілер (категориялық, парадигматикалық, синтагматикалық) қамтылады. Сөздіктің көптеген түрлерінде, әсіресе аударма сөздіктерде, бұған қосымша қысқаша грамматикалық очерк беріледі. Демек, сөздік пен грамматикада да проблематика ортақтығы бар. Сөзге толық лексикографиялық сипаттама жасау кезінде оның фонетикалық ерекшеліктері де қамтылады. Тілдің фонетикалық құрылымы туралы деректердің көлемі сөздіктің көлеміне, мақсаты мен міндеттеріне байланысты өзгеріп отырады.

Лексикографияның негізгі қызметі лексикалық бірліктің мағынасын ашу болғандықтан, ол сөздің мазмұндық құрылымының компоненттерін қарастыратын ғылым ретіндегі семасиологиямен тығыз байланыста дамып отырады. Осы тұрғыда, мысалы, сөздің басты, лексикалық мағынасынан өзге мағыналары мен мәндері туралы айтуға болады. Олардың қатарында лингвоелтанымдық және лингвомәдениеттанымдық мағыналарды атауға болады. Сөз болған мағыналар тілді тұтынушылар арасында белгілі бір сөздің мәніне қатысты болатын алуан түрлі мазмұнды белгілер мен жағдаяттардың жиынтығын береді. Демек, сөз мағынасының құрамы мен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Байниязова Ж.Т. Лексикография теориясы мен ұғымы туралы

құрылымына, оларды сөздіктерде қамтудың әдіс-тәсілдеріне қатысты мәселелер екі пәнге ортақ болып табылады. Лексикографиялық туындыларда ұлттық тілге тән ассоциациялар жүйесі бейнеленеді. Бұл мәселенің психолінгвистикаға қатысы болатыны белгілі. Себебі олар ұлттық дүниетаным, ұлттық діл ерекшеліктерін құрайды. Демек, лексикографияның

дамуы үшін психолингвистикалық, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің нәтижелері маңызды болмақ.

В.Г.Гак теоретикалық лексикографияның қарастыратын мәселелері қатарында сөздіктердің жалпылама типологиясы мен жаңа типтерін жасауды; сөздіктің макроқұрылымын зерттеуді (лексиканы сұрыптап алу, сөздер мен сөздік мақалаларды орналастыру принципі, омонимдерді беру, сөздікте және оның соңындағы қосымшада қосалқы материалдарды: грамматикалық мақалаларды, дәйектемелерді, т.б. беру); сөздіктің микроқұрылымын, яғни жеке сөздік мақаланың құрылымын (сөздің грамматикалық және фонетикалық түсіндірмесі, мағыналарға бөлу мен жіктеу, сөздік анықтамалардың түрлері, шартты белгілер жүйесі, тілдік дәйектеме материалдардың түрлері, фразеологияның берілуі, қосалқы деректерді орналастыру, т.б.) зерттеуді атайды [7.258-259].

Теоретикалық лексикографияның құрамы туралы қазақ лексикографиясында бізден бұрын жүргізілген зерттеу жұмыстарында жақсы жазылған: «Қазіргі кездегі әлемдік лексикографияда қалыптасқан жіктеме бойынша теоретикалық лексикография өзара байланысты екі бөліктен: лексикография теориясы мен лексикография тарихынан құралады. Лексикографияның тарихы түрлі тарихи дәуірлер мен кезеңдерде жасалған сөздіктерге жалпыфилологиялық талдау жасап, оларды ғылыми айналымға қосу мәселелерімен айналысады. Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары (принциптері) мен әдіс-тәсілдерін жасайды. Лексикографияның теориясы лексикографияның тарихына, лексикографиядағы отандық және әлемдік дәстүрлерге, сондай-ақ, теориялық зерттеулерге сүйенеді. Лексикографияның теориясы, тарихы, практикасы өзара бірлікте қарастырылатын, бірінсіз бірі болмайтын, бірімен бірі өте тығыз байланысты, біріне бірі тәуелді салалар болып табылады» [8.25-33]. Біз де осы тұжырымды жөн көреміз.

Лексикографияның теориясында қарастырылатын алғашқы мәселе, бірінші аспект – «**лексикография**» ұғымына анықтама беру болып табылады. Белгілі бір ғылым саласының арнаулы ғылыми тілін, ондағы ғылыми аппарат құрамын, ұғым мен зат, құбылыс атауларының табиғатын талдау ісімен салалық метатіл ілімінің айналысатыны белгілі. Лексикографияның да өз метатілі бар [9.64-72; 10]. Ғалымдардың **лексикография** терминіне берген анықтамалары әртүрлі. Испан лексикографы Х.Касарес оны «сөздік жасау өнері» деп атайды [11.28]. XX ғасырдың орта шеніндегі ғалымдар осыған

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Байниязова Ж.Т. Лексикография теориясы мен ұғымы туралы

ұқсас көзқарасты ұстанған: «Лексикография – сөздіктерді түзу өнері, сөздік түзу техникасы» [12.9]. Кеңес Одағы тіл білімінің өкілдерінің пікірі бойынша лексикография – «сөздік түзу бойынша жасалатын ғылыми жұмыс» [13.137; 14], «сөздік түзумен айналысатын ғылым түрі» [15.173]. *Лексикографияға* үлкен лингвистикалық сөздікте: «сөздік түзудің теориясы және практикасымен айналысатын ғылым саласы» [16.258-259] түрінде түсінік беріледі. Қазақ тіл білімінде аталмыш терминге берілген негізгі анықтамалардың бірінде (Ғ.Қалиев) ол екі мағынада: 1) сөздік жасаудың теориясы мен практикасын зерттейтін тіл білімінің саласы; 2) белгілі бір тілдегі я ғылым саласындағы

сөздіктердің жиынтығы – ретінде көрінеді [17.197]. О.С.Ахманованың лингвистикалық терминдер сөздігінде: 1) сөздік түзу туралы ғылым; 2) тілдегі лексикаға сипаттама жасау ретінде сөздік түзу ісі; 3) тілдегі немесе білім саласындағы сөздіктер жиынтығы [18.215] – деген анықтама беріледі. Кірме сөздер сөздігінде: 1) сөздік түзу ісі; 2) тіл біліміндегі сөздік түзудің теориясы мен тәжірибесін зерттейтін сала; 3) сөздік түрінде басылған еңбектердің жиынтығы, сөздік түріндегі әдебиет [19.174, 336]. Кеңестік дәуірдегі екі тілді (аударма) лексикография теориясының негізін қалаған ғалым В.П. Берковтың пікірі бойынша, *лексикография*: 1) сөздік түзу ұстанымдарын зерттеумен айналысатын ғылым саласы, сөздік жасаудың теориясы; 2) сөздік түзу ісі; 3) тілдегі сөздіктердің жиынтығы; 4) елдегі сөздіктердің жиынтығы [20.4].

Қорыта келгенде, «Лексикография – лингвистикалық қызметтің барлық нәтижелерін жария етіп, жарыққа шығаратын негізгі канал» (В.В.Морковкин) екендігін, оның үстіне, тіл білімі ғылымындағы жеке сөздің, сөздік бірліктің барлық қасиеттерін жинақты түрде қарастыратын бірден-бір саланың да лексикография болып табылатындығын тілші қауым біледі. Осы тұрғыдан лексикографияны тіл туралы ғылым санатындағы *лингвистика* мен тілді танып білуге ықыласты *қоғам* арасын жалғайтын *тілдесім қызметі* десе де болғандай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Соссюр Ф.де.* Труды по языкознанию. -М.: 1977.
2. *Смирницкий А.И.* К вопросу о слове (Проблема «отдельности слова») // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию. -М.: 1952.
3. *Щерба Л.В.* Опыт общей теории лексикографии // Известия АН. Отд. л-ры и языка, 1940. Вып.3.
4. *Денисов П.Н.* Основные проблемы теории лексикографии: автореферат дис. ...докт. филол. наук. -М.: 1976.
5. *Морковкин В.В.* Об объеме и содержании термина «лексикография» // Вопросы языкознания, 1987. №1.
6. *Mahn E.A.* Ph. Darstellung der Lexicographie nach allen ihren Seiten // Ein Beitrag zur philologischen Erklärungskunst, besonders des A.T. für biblische Exegeten und Sprachforscher überhaupt. Bd.I. Rudolstadt, 1817.
7. *Гак В.Г.* Лексикография // Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: 1990.
8. *Денисов П.Н.* Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Словарные категории. -М.: 1988.
9. *Гвишиани Н.Б.* К вопросу о метаязыке языкознания // Вопросы языкознания, 1983. №2.
10. *Никитина С.Е.* Семантический анализ языка науки. -М.: 1987.
11. *Касарес Х.* Введение в современную лексикографию. -М.: 1958.
12. *Tollenaere F.de.* Nieuwe wegen in de lexicologie. Amsterdam, 1963.
13. *Булаховский Л.А.* Введение в языкознание. Ч.2. -М.: 1953.
14. *Галкина-Федорук Е.М.* Современный русский язык. Лексика. -М.: 1954.
15. *Карпович А.Е.* О лексикографической терминологии // Современная русская лексикография / Сб. ст. -Ленинград: 1977.
16. *Большой энциклопедический словарь.* Языкознание. -М.: 1990.
17. *Қалиев Ф.* Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
18. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. -М.: 1966.
19. *Современный словарь иностранных слов.* -М.: 1992.
20. *Берков В.П.* Вопросы двуязычной лексикографии (Словник). -Ленинград: 1973.

Л.У.АБЕНОВА

«Сырдария» университетінің аға оқытушысы

С.МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

В этой статье рассматриваются нынешние положения произведений С.Муканова, входящие в школьную программу. А также представляются пути их усвоения в виде развития новых технологий.

This article deals with nowadays position of S. Mukanov's works which are included into the school program. The ways of their understanding in the period of development of new technologies are presented as well.

С.Мұқанов шығармаларындай кең тарап, кемел оқылған жазушы сирек. Жазушының еркін жазылған шығармалары қазақ оқушыларының бәріне де еркін жетті. Оқушылар С.Мұқанов кейіпкерлерімен тірі адамдай сырласты.

С.Мұқановтың қазақ әдебиеті тарихындағы орны жайында арғы-бергі зерттеулерді айтпай-ақ, М.О.Әуезовтің бір ғана "Жолы кең жазушы" деп аталатын мақаласынан-ақ, көп жағдайды аңғаруға болады.

Мақала жазушы Сәбит Мұқановтың творчестволық еңбегіне 25 жыл толу қарсаңында жазылып, 1946 жылы "Социалистік Қазақстан" газетінің қаңтардағы санында және 1946 жылғы "Лениншіл жас" газетінің 1 ақпанындағы санында "Жалынды жазушы" деген атпен жарияланған. Мұнда әрі ақын, әрі романшы, әрі драматург және әдебиет тарихының зерттеушісі – Сәбит Мұқанов есімі қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, аса қымбат екенін, оның аты бүкіл Одақ елінің оқушысына да мәлімдігін айта келіп:

"Сәбиттің өмірі мен еңбегі жазушының бір басының ерекшелігін ғана баян етпейді. Ол қазақ әдебиетінің тарихындағы аса бір күрделі дәуірдің өскен жолын, іздеген мүддесін, жеткен өрісін де баян етеді. Сол себепті оның көрнекті, көркем шығармасының көпшілігі қазақтың бастауыш және орта мектебінің барлық оқу құралдарына кірген жұртшылық жазушыны жете біліп, жақсы көреді» [1], - деген оймен түйіндейді.

М.Әуезовтің осы бағалы пікіріне сүйене отырып, С.Мұқановтың мектеп оқулықтарына енген шығармаларының қазіргі жай-күйін және оларды оқытудың дамыта оқыту технологиясы бойынша жолдарын ұсынамыз.

Сәбит Мұқанов шығармашылығының, әсіресе поэзиясы мен прозасының бүгінгі дәуірге үндес үлгілерінің оқытылу жайын сөз етпес бұрын орта мектептің әдебиет оқулықтары мен бағдарламасын қарап шықтық [2;4].

"Өмір мектебі" ғұмырнамалық романынан үзінді, "Ботагөз" романы, т.б. бірді-екілі прозасынан басқа өлеңдерін, поэмаларын аз кездестірдік.

Арнаулы, орта, жоғары оқу орнына арналған қазақ әдебиеті бағдарламасында да осы жай қайталанған.

С.Мұқанов шығармашылығының мектеп бағдарламасында оқытылу жайын төмендегідей кестеден көруімізге болады.

Р/с	Сыныбы	Өтілетін сабақ тақырыбы	Сағат саны
1	5- сынып	Лашын («Менің мектептерім» романынан үзінді)	1
2	7- сынып	Есіл бойында («Өмір мектебі») романынан үзінді	2
3	11- сынып	С.Мұқанов өмірі Поэзиясы, прозасы «Ботагөз» романы	1 1 2

Қазіргі заман талабы мектепке де, мұғалімге де, оқушыға да жанаша талап деңгейіне көшуді міндет етіп жүктейді. Елімізде болып жатқан оң өзгерістер мектеп өміріне де жаңалық лебін әкелуде, осы орайда бүгінгі күн ізденімпаз, таным белсенділігі жоғары, еңбекқор ұрпақ тәрбиелеуді қажет етеді. Ал, ізденімпаз оқушы тәрбиелеу үшін мұғалімнің өзі ізденімпаз болуы шарт. Ұстаздың бұл қасиеті оның өз сабағын мейлінше қызықты етіп өткізуінен байқалады. Сабақтың қызықты болуы оның түріне, формасына да байланысты. «Таптаурын болған сабақ түрлері оқушының ынтасын, пәнге деген қызығушылығын төмендетеді, ойлау белсенділігін тежейді, танымын сұйылтады» [3].

Қызықты да тиімді сабақ үлгілерін орта буын оқушыларына қолдануға болады. С. Мұқанов шығармашылығы бойынша орта мектепте өтілетін көркем шығармаларынан сабақ үлгілерін ұсынсақ, мысалы,

7- сыныпта С.Мұқановтың «Есіл бойында» («Өмір мектебі» романынан үзінді) шығармасы оқытылады, шығармаға 2 сағат бөлінген [5].

«Есіл бойында»

1- сабақ

Сабақтың мақсаты: Оқушылардың С.Мұқанов шығармашылығы бойынша білімдерін кеңейту.

Сабақтың міндеттері

Білімділігі: шығарманың мазмұнын меңгерту; оқиға желісімен танысу.

Дамытушылығы: шығарманың сюжеттік желісін, композициялық құрылымын ажырату үшін жоспар құра білуге үйрету.

Тәрбиелік : адамгершілікке, бауырмалдылыққа тәрбиелеу.

Типі. жаңа ұғымды меңгерту.

Түрі: дамыта оқыту технологиясы.

Сабақтың барысы.

I. Ұйымдастыру: 1) оқушыларды тексеру ; 2) сынып бөлмесінің сабаққа даярлығы.

II. Үй тапсырмасын сұрау.

1. М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі сұралады.

2. М.Әуезовтің шығармашылығы бойынша жинақталған материалдарын саралау.

III. Жаңа сабақ.

С.Мұқановтың өткен сыныптарда оқыған «Лашын» шығармасы бойынша оқылған үзінділері еске түсіріледі. Жазушының осы сыныпта оқылатын шығармасы «Есіл бойында» екені хабарланады.

Әдебиетті оқуға ынталы оқушылар шығарманы ертерек оқиды. Шығарма көлемді, сондықтан оқушының есте сақтауына ыңғайлы әрі оқиға сюжетін, композициялық құрылысын, көркемдік қуатын байланыстыра суреттеуде жоспардың мәні ерекше.

Мәтін бойынша сыныпта жоспар құрылып, үйде осы жоспар негізінде шығармаға дайындалады.

Бөлімдері	Тақырыбы	Суреттер, оқиғалар
I	Есіл бойының табиғаты	1. Есіл өңірінің табиғаты: 1) сағымы; 2) тоғайы; 3) шалғыны; 4) желі. 2. Ондағы жеке көріністер, суреттер. 3. Шалғын арсында өсетін жеміс-жидек 4. Есілдің суы.
II	Табиғаттың тамаша «хоры»	1. Жазушының табиғатты суреттеуде қазақтың музыка өнерімен шебер өріп келтіруі. 2. Хор «мүшелерін» сипаттауы 3. Жазушының шуақты сезімдері
III	Жүргізушілер	1. Тарантасқа мініп келе жатқан жолаушылар. 2. Керей- Уақтың ең ірі әншісі 3. Мырзатайдың әншілігі.
IV	«Есіл тасып барады» әнінің шығу тарихы	1. Бекберді болыс туралы 2. Ұлпа мен Мұратбектің ғашықтығы. 3. Есіл өзенінің тасуы. 4. Ұлпаның Мұратбекке арнап «Есіл тасып барады» әні мен өлеңін шығаруы.
V	«Есіл тасып барады» өлеңінің ерекшелігі	1. Өлеңнің оқиғаға құрылуы. 2. Бір пікірді айтуға арналуы. 3. Қыздың жігітке арнап өлең шығаруы.

Бекіту: 1. Пейзаж, суреттеу, табиғат көркін сипаттаудағы жазушы шеберлігі. 2. Табиғатты суреттеу С.Мұқановтың тағы қандай шығармаларында кездеседі?

2- сабақ

Сабақтың тақырыбы: С.Мұқановтың «Есіл бойында» шығармасының көркемдік тілі және ерекшелігі.

Сабақтың мақсаты: С.Мұқановтың көркем шығарма жазудағы шеберлігі.

Сабақтың міндеттері

Білімділігі: табиғаттың жанды суреттерін жасаудағы жазушының тіл шеберлігі.

Дамытушылығы: оқушыға көркем ойдың айнасы – көркем сөз екендігін үйрету.

Тәрбиелік: табиғатты тани білуге, сүюге тәрбиелеу.

Типі: білік пен дағдыны қалыптастыру.

Түрі: дамыта оқыту технологиясы.

Сабақтың барысы.

I. Ұйымдастыру: 1) оқушыларды тексеру; 2) сынып бөлмесінің сабаққа даярлығы.

II. Үй жұмысын тексеру.

Зерделеу стратегиясы

1.«Есіл бойында» шығармасының оқиғалық өзегі (жоспар бойынша).

2.С.Мұқановтың шығармашылығы бойынша жинақталған материалдарын саралау.

III. Жаңа сабақ.

Ізденіс стратегиясы

1.С.Мұқановтың Есіл бойын суреттеуде қолданған ұқсату, теңеу, сипаттау сөздері мен сөз тіркестерін табу.

2.Жазушы шеберлігін танытатын тұс автордың табиғат суретін кейіпкердің ішкі дүниесіне сай суреттеуі (табиғатты музыка өнерімен салыстырып, хор «мүшелерін» сипаттауы).

3.Жүргіншілер бейнесі.

4.Есіл өңірінің пейзажын мәтіннен тауып оқу. Жазушының шалғын арасында өсетін жеміс-жидектерді суреттеуіне көңіл аудару.

5.Кейіпкердің Есіл өзенінен алған ішкі сезімінің суреттелуі.

6.Жүргінші монологтарын мәтіннен тауып оқыту.

Ой салыстыру стратегиясы

1. «Есіл тасып барады» әнінің шығу тарихы мен ерекшелігін таныту.

2. Осы өлеңге ұқсас оқиға, шығармалармен ауызша салыстыру.

«Ой түю» стратегиясы

«С.Мұқанов тілі – оқырманға эстетикалық ләззат беретін әсем тіл» [6] деген пікірмен қорытылады.

Сөз соңында айтарымыз, С.Мұқанов таланты мен табиғатының арқасында заманымыздың заңғар жазушысы атанған қаламгер.

Халқына мол мұра қалдырған С.Мұқановтың біз талдау жүргізген прозалық туындыларымен бірге поэзиялық мұралары бүгінгі уақыт талабына орай қазақ әдебиеті оқулықтары мен мектеп бағдарламаларынан өз орнын тапқаны дұрыс деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әуезов М. Таңдамалы шығармалар жинағы. 18-том, зерттеулер мақалалар. -Алматы: 1995. 283 б.
2. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиетінің бағдарламасы. -Алматы: 1991.
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. -Алматы: 1997. 288 б.
4. Қазақ әдебиеті бағдарламасы (V-IX). -Алматы: 1999.
5. Құтқожина Р., Бітібаева Қ., Шаманбаева Қ. Әдебиет. 7-сынып. -Алматы: 2007. 256 б.
6. Мүсірепов Ф. Заман және әдебиет. -Алматы: 1982.

Ұ.ЖОЛДАСОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНДАҒЫ
КӨРКЕМДІК АСТАР

В этой статье рассматриваются особенности художественного контекста методов и приемов поэтики.

This article deals with peculiarities of context of art, methods and ways of poetry.

Жастайынан қазақтың өлеңді ортасында өсіп, қанына тегінен дарып, ортасымен бекіген ақындықтан, жанталаса соққан ақындық жүректен туған көркем дүние Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық ғұмырбаянын өзгеше талдап, жаңаша бажайлауға ықпал етеді. Бала жастан өмірден көргені мен түйгенін өлеңге айналдыруға бейім боп өскен ақынжанды жазушының тұтас шығармашылық ғұмырбаянында ақынға тән әсершіл, байқампаз, өмірдің анығын нақ басатын нағызшыл желі бар. Қоғам ұсынған жаңалық пен оның нәтижесін қорытуға жүйріктік, әрі прозасына тән эмоционалды, экспрессивті сарын да өз бастауын ақын жаратылысынан алса керек. Жүсіпбек өз шығармашылығына қатысты азаматтық та, ақындық да ұстанымын «Мағжанның ақындығы» мақаласында айқындап берген [1.267]. Жүсіпбектің сыншылық пікіріне сүйенсек, әлеуметтің ілгері қозғалысы да, қатарынан кейін қалғаны да ақынға артығырақ батады, ақын жүрегін көбірек толқытады. Әлеуметтің мұң-зары дегенде ақын салқынқандылық таныта талмайды. Өзгеден өмірді анық танып, жете білгендіктен, басқа жаннан ертерек қам жейді, күйінеді, жаны ауырады. Ақынның бұл мінезден өзгелік танытуы мүмкін емес. Жүсіпбек те өзі анықтама беріп отырған ақын қауымының белді өкілдерінің бірі. Қаламгер шығармашылығы қоғамның дауылды, тартысты, ұлтының тағдыры сынға түскен заманға түс келді. Өмірлік дүниетаным – табиғи болмыстан туып, заманның талабымен, өмірлік тәжірибемен қырланып жетілетін, әрі көркем шығармашылықта көрініс бермей қоймайтын құбылыс. Шығармашыл тұлға бойында қалыптасқан көзқарас көркем туындыда поэтикалық дүниетаным арқылы көрініс береді. Жазушының белгілі әңгімесіндегі елес бейнесінде көрінген жазушы рухының тілімен айтсақ, жазушы мен ақын- заманның айнасы. Жаңа заман әдебиеті ескі әдебиеттен нәр алып, шын өмірді, деректі өмірді жазуға тиіс. «Елес» айтқан ой Ж.Аймауытовтың шығармашылық жолының негізгі желісіне айналды. Жүсіпбек шығармашылығын тұтас зерттей қарастырғанда көрінетін ерекшелік – заман шындығының шеберлікпен көркем шындыққа айналуы. Мақалаға негіз болып отырған «Ақбілек» романының табиғатының өзгелігі де ақындық дүниетаным көрінісі мен көркемдік тәсілдің даралығынан туындайды. 1928 жылы жарық көрген «Ақбілек» романы қазақ прозасына жаңашыл ізденіспен бірге, проза мүмкіндігінің кеңдігін дәлелдеп берді. Романнан жазушының жаңа заманның қазақ үшін жетістігі мен кемшілігін анық байқап, дәл басқан

аңғарымпаздығы байқалады. Табиғатында ақындық болмыс басым Жүсіпбек тез әсерленіп, тез қорытынды жасайды. Ұзақ толғанып отырмай, заман әсерін суытып алмауға тырысады. Жүсіпбек реализмнің ерекшелігі де осында.

С.Сәдуақасовтың Жүсіпбек прозамен жазатын ақын, ақындық болмыс оның стилінен де байқалады, оның жазғандары қарапайым прозадан гөрі өлеңмен жазылған прозаны көбірек еске түсіреді деген пікірі [2.45]. Жүсіпбек прозасының ерекшелігін тануға кілт болмақ. Жүсіпбек «Ақбілек» романын ерекше тебіреністі жырмен бастайды. Ақын жаны Алтайды, оның сұлулығын, оны мекен еткен қазақтың ауылын қалтқысыз жақсы көре отырып жырлайды. Ақынның Алтайды сүйе жырлаған сезімі оқырманды көркем әлемге еріксіз ендіреді. Жазушымен бірге оқырман Алтайдың ұшар басынан оның етегінде бейғам өмір кешіп жатқан қазақтың мамыражай ауылына түседі. Мамырбайдың Мамырбай атында жаныңды жай тапқызар сабыр бар. Ауылдың кешқұрымғы суретін баяндағанда да Жүсіпбек тілі өлеңдетуге бейім: «Тау бетінен андағайлап жатағына мал келді. Бала у-шу, малай қику, мал маңырап, ит жаң-жұң. Ауыл түтін, өзен күріл. Қызыл іңір. Малын жайлап, шайы қайнап, ел де орынға отырды». Жазушы шығарманың өн бойында оқырманмен сырласып, сөйлесіп, ақылдасып отырады. Жазушы мен оқырман арасындағы қашықтық жақындай береді. Жазушы «оның бірі – манағы айтқан, өзің көрген салт атты» деп оқырманды да оқиға куәгеріне айналдырады. Жүсіпбек оқырманмен ақылдасып отырып, кейіпкерлерінің өзін сөйлетуді жөн көреді. Кейіпкер өзін-өзі ашады. Бұл көркем тәсіл жазушының проза саласындағы ізденісінің көрінісі екендігі анық. Мұнда да Жүсіпбектің ақындық машығы бой көрсетеді.

Әдемі табиғат бауырында қамсыз тіршілік кешіп жатқан қарапайым қазақ ауылы бір сәтте астан-кестен болды. Оқырман жазушымен ілесіп отырып, әдемі үйлесімді бұзған оқыс оқиғаның куәгері болады. Жау келгендегі ауыл халі ерекше экспрессиямен баяндалады. Тәптіштеп суреттеуден гөрі, болып жатқан оқиға қимыл, әрекет арқылы ашылады. Ауыл тыныштығын бұзған төрт аттының әрекеті көз алдыңнан іркес-тіркес өте береді, әрекеттің иесінен гөрі оның нәтижесі баса суреттеледі: «Сол төрт атты шаттан шығып, ылдига түсе өкшелерін қадады. Қадап еді, ат пысқырды, ауыздығын қарш-қарш шайнап есілді. Есілді де екпіндетіп, үңгірдегі бір ауылға келді саусылдап. Келе тарс-тұрс. Үріктірді, бөріктірді, елдің апшысын қуырды». Тыныш жатқан ел көзді ашып-жұмғанша астан-кестен болды. Алтайдың бейбіт өмірін бұзуға тек жат жұрттық қана пейілді болса керек. Алтайдың сұлулығын оның жаны жырламасы анық. Ауылдың бейғам көңілін қорқыныш пен үрей билеп алды. Алтай тауы сыйлаған әдемі ырғақ бұзылды. Мұнымен бірге онда тіршілік кешіп отырған ел де ырғағынан жаңылды. Тап сол сәтте «абайсыз ауыл абалаған ит даусына айналды; ауылдан бажылдаған, балдырлаған жат үн шықты; бір тайпа ауыл – үш мылтықтың албастысы басып, тұншықты». Жазушы қазақ өмірінің

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жолдасова Ұ. Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы көркемдік астар

символына айналдырған Алтай тауын қайғы басты. Оқиға өтетін көркем кеңістікке Алтайдың таңдалуы да кездейсоқ емесі анық. Алтайды, қазақ

мекен еткен жер мен елді суреттегенде акынша екпіндеп, жырлай жөнелетін Жүсіпбек, қаланы, оның өмірін салқынқанды, сабырлы күймен баяндайды. Керісінше өзі жанындай жақсы көретін даласын жырлағанда Жүсіпбек позициясы анық байқалады. Қала өміріне бойын үйрете алмаған Бекболаттың ауылға келіп аңға шыққан сәтін оқырман тағы да әсерлене отырып тамашалайды. «Өйт шіркін! Шерттір! Шерттір!». Құйысқан – қысқа, ер – ықшам, үзеңгі – аяқтың ұшында. Тақым жабысқан. Желдей ескен аяңшылға мінгенің бар ма? Мінсең білесің: ат үсті адамды аруақтандырады, көңілді көкке серпеді, аузыңмен құс тістейсің!» деп бір желпінсе, Кәмиланың жалғыз мұңайып отырып ауылын еске түсірген сәттегі сезімін: «Шіркін-ай! Біздің ауылдың жайлаудағы шалғыны қандай еді. Бұзау көрінбей жатушы еді. Ауыл келіп қонғанда, жұпар иісі мұрынды жарушы еді!» деп кейіпкермен бірге сағынышын басады. Қаладан қайтқан оқығандар Алтайға көтерілгенде жазушы өз тәсіліне адалдығын тағы бір байқатады. «Сеңгір-сеңгір таулардан, үңгір-үңгір құздардан, түйе өркешті шыңдардан, қыз емшекті тастардан өтіп, бұраң-бұраң сүрлеумен бес атты кісі құмырсқа боп өрмелеп, Алтайдың басына шықты. Алтай бойды да, ойды да көтереді» деп Алтайды мақтанышпен суреттейді.

Жүсіпбек прозасында поэтикалық амал-тәсілдер ерекше шеберлікпен қолданылады. Ақтар келген тұстағы ауыл жағдайын суреттеуде қолданған жазушы тәсілі қазақ прозасында бұрын-соңды қолданылмаған тың тәсіл. Табиғат та, оқиға да, соған орай кейіпкер бойында туған түрлі сезім де әрекетке айналады. Жазушы жанындағы беймазалық шығармаға ауысады. Оқиға үзік-үзік, әрі жылдам, оқырманның балбыраған күйін лезде ширатып, ерекше тәсілмен баяндалады. Ақбілекті қоршаған ортаға түгел жан бітіп кеткендей. Шығарма басындағы әдемі суреттен белгі жоқ. Ауылды белгісіз үрей билеген. Қызыл іңірде астан-кестен болған ауыл «абалаған ит даусына айналып кетеді». Ауыл итінің даусы қорқыныш пен үрейдің белгісіндей Ақбілекті ақтар алып кеткенше басылмайды. Итпен бірге «ажал да абалады». Адам дауысы естілгенде Ақбілектің жүрегі зырк етті, жақындаған дүрсіл жүрегінің дүрсілі емес, ажал шықыры болып шыққанда, «құйқа тамыры шымыр етті». Ақбілектің «апатайлаған» айғайы жерді-көкті жұлды. Жер де айғай, көк те айғай. Тау күңгірлеп, тас шықырлайды. Тау сатыр-сұтыр етеді. Аталған тәсіл Ақбілектің ақтардан босап, қасқырлаға тап келген тұсында тағы да көрінеді. Адам жанының қорқыныш билеген тұстағы жан серпілісін жазушы үздіксіз соғысып жатқан адам мен қасқыр шайқасынан туған әрекет арқылы ашады. «Қасқыр одан жаман өршеленеді. Ақбілек жан ұшыра сермейді. Қасқыр қамалайды. Ақбілек сабалайды, қасқыр абалайды, Ақбілек сабалайды, қасқыр абалайды. Ақбілек «аллалайды», қасқыр долданады, Ақбілек дөңгелейді... Ақбілек шырылдайды... Қасқыр күркілдейді... Ақбілек шырқырайды...». Жанын үрей

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жолдасова Ұ. Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы көркемдік астар

билеп, өмір үшін жанталасқан Ақбілектің сол сәттегі психологиясы кезектесе берілген әрекеттің нәтижесі арқылы ашылады. Ж.Аймауытов кейіпкер жан дүниесіндегі арпалысты осы бір тың тәсіл арқылы ашуға тырысады.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ прозасының үлкенді-кішілі көркем шығармаларының басым бөлігінің негізгі кейіпкері әйел болды. Әйел табиғатында, оның жан түкпірінде ұлттың ғасырлар бойы жинаған алтын қазынасының асылы жатыр. Ұлттың болашағының жарқындығы да әйел жанындағы асыл қасиеттің көрінісі мен ұлттық мінезден туған рухта жатса керек. Жүсіпбек те қилы кезеңде қазақ ауылы тап болған келеңсіз жайдың салдарын әйел образы арқылы жеткізуді мақсат етеді. Ақбілек образына қатысты жазушы позициясын тап басу қиын. Жат жұрттықтың құрбаны болған Ақбілекті жазушы бірде ақтағысы келсе, бірде оның шешімін сынайды. Шығарманың өн бойында авторлық сын бар. Намыс пен тірі қалсам деген пенделік сезім Ақбілек жанын арпалысқа салып, соңғысының жеңісімен тынады. Осы тұста жазушы Ақбілек шешімін жанамалап сынайды. «Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсын, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... Азар болса, жазықсыз құрбан болып жатқан көп қорғансыздың, көп сорлының бірі шығар...» деп Ақбілек шешімін «ақтап алғысы келеді». Кейіпкер психологиясын жазушы Ақбілектің жаяу жүрген жолы бойында түйген тұжырымдары арқылы ашады. Жол бойы Ақбілек қасқырмен арпалысты, арып-ашып келе жатып Ескендір дуанаға жолықты, елге жеткенде қай үйге түсерін білмей бір қиналса, өз үйіне жеткенде әкесінің жүзіне қарай алмай екі қиналды. Бекболатты ойлап, қалай болар екен деп жанын қоярға жер таппады. Балалы болатынына көзі жеткен кезде өлгенім жөн еді деп зарлады. Он бестен енді ғана асқан Ақбілек көрмеген қорлықты бастан кешірді. Осындай күйді кешірген Ақбілек жайын жазушы оның қалаға барып, күйеуге шығып, еліне қайтқан соң, баласына ие болып, «ана болып, көп әйелден дана болып, кеудесіне бағы сыймай, кемерінен аса шыпылдайды» деп қорытады. Автор Ақбілек образынан қазақ халқының болашақ тағдырын көреді. Ақбілек психологиясындағы өзгерістен жазушының ұлт тағдырына алаңдап отырғанын байқайсың. Оған романның соңғы жолдарындағы астарлы авторлық сын дәлел болса керек. Ұлттың болашағының баяндылығын дуана Ескендірдің образы арқылы танысақ, бала Ескендірдің характері ашылатын кішкене оқиға сол болашаққа деген сенімге селкеу түсіреді. Ескендір дуана дала кезіп жүрген қазақ сияқты аңғал, адал халықтың рухындай.

Жалпы, Жүсіпбек Аймауытов заманының шындығын өз халқының тағдырына қатысы тұрғысынан бағалауға жүйрік. Халқының ұлттық болмысындағы артықшылық пен заманның әсерінен туған өзгеріс жазушыны бей-жай қалдыра алмайды. Қоғам беталысындағы кез-келген

кері жағдай жазушы жанын толғандырады. Соған сәйкес өзінің суреткер ретіндегі көзқарасын шығармашылығы арқылы білдіруге тырысады.

«Ақбілек» романына негіз болған жағдай мен оқиға, көркем кеңістік, кейіпкер табиғаты Ж.Аймауытов прозасына тән шеберлікпен ашылады. Жазушы романынан тым байқампаз және дүниеге ақын көзімен қарап, ақынша бағалайтын жазушы тілін байқаймыз. Ақбілектің орыстар қолына түскен сәті, қара мұртпен арасындағы жағдай, еліне қайтқан жолдағы көңіл-күйді дәл жеткізудегі жазушы шеберлігі таңқалдырмай қоймайды. Апанға орыстар келіп қалған кездегі Ақбілектің күйін «бала қамаған лаққа, торға ілініп өкпесін соққан торғайға» теңесе, «саусылдаған сары қолдың» ортасына түскен кездегі халін «жер қорқақ болған ботадай; беті бәкіше бүктетіліп, бас-аяғы кірпіше жиырылып, құнысып; қолға түскен құралайдай, екі көзі мөлдіреп, көп ит анталаған күшіктей құнысып» деп бағалайды, ал, қалың орыстан аман қалып, еліне жаяулап тартқан тұсын «көшкен орыстың жұртында бұралқы күшіктей қаңғырып; сары далада сары уайым жамылып» келеді деп қорытады. Жазушы Ақбілектің жан рахатын тапқан кезін «тамырлары тұтанды» десе, қуанғандағы күйін «тамырлары желпініп» шаршағанын ұмытып кетті дейді.

Романда Алтай образының ашылу табиғаты да ерекше. Табиғат ана жаратқан Алтай, жазушының шебер қаламынан бауырындағы қыбырлаған жанды дүниенің тағдырына бей-жай қарай алмайтын сезімге бейім тірі құбылысқа айналып жүре береді. Бауырында өтіп жатқан бүкіл оқиғаға Алтай баға беріп тұрғандай әсер қалдырады. «Ызғырығы ызылдап, бойды мұздатып, сабалақ қара бұлттан түн жамылған күздің көзсіз қара түні» алдымен ақ бас Алтайдың басына қара бурадай шөгіп, содан соң Ақбілектің жанына еніп, қорқыныш сезімін оятады. Ақбілек қасқырмен алысқан тұста «қараңғы түн қаптаған қызыл көз болып» кетеді. Күздің мейірімсіз қара түнін жамылған Алтай да Ақбілекті сынап алғысы келгендей міз бақпайды. Тек таң атар шақта оянып, «аспанның күн жақ туырлығы ақшыл тартып, тау басы алтын жалатқандай күлімдеп» шыға келеді. Ақбілек қаладан елге келе жатқан тұста Алтайға көтеріледі. Алтайдың бауырында адам құмырсқадай. Тау басына шыққанда Ақбілекке өткен өміріндегі өксікті күндері барса келмеске біржола кеткендей көрінеді. Алтай өзінің бауырында өскен аруын жатырқамайды, жанын тазалайды. Ақбілек өзгергенмен, Алтай тауы ешқашан бөтен мінез көрсетпек емес. Марқакөл де баяғы қалыпта. «Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап көнек-көнек лықылдайды». Ақбілек қана өзі бір кездері сүйген жігіті Бекболатты көргенде сезімі селт етпей, «басқа бір жаңа дүниеге көшкендей, бір жоғары көңіл пайда болып», Бекболатты іштей аяйды. Ал, алып Алтай бір күндері қайғы басып, зар еңіреген Ақбілегін жоғарыдан қарап аямайды, төбесіне шығарып аялайды.

Қорыта айтқанда, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романы қазақ прозасындағы болмысы бөлек туынды. Шығарма болмысының өзгелігі қаламгер болмысының даралығынан. Шығарма Ғ.Мүсіреповтің сөзімен айтқанда «қара сөзден құйылған дастан толғау» болып шыққан. Ұлтын сүйген қаламгер заманының шындығын Ақбілек арқылы ашты. Көркем шындыққа айналған өмірлік шындықтың бағасын беруді жазушы оқырманының еншісіне қалдырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Аймауытов Ж.* Мағжанның ақындығы/ Бес арыс. -Алматы: Жалын, 1992.
2. *Садуақасов С.* Собрание сочинений. -Алматы: 1995.
3. *Аймауытов Ж.* Шығармалар. -Алматы: Жазушы, 1989.

Г.ЖАМАНТАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ЗАТ ЕСІМДЕРІНІҢ
САЛҒАСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматриваются сходство и различие имен существительных в китайском и казахском языках.

This article deals with the comparative research of nouns in Chinese and Kazakh.

Дүние жүзінде үш мың шамасында тіл бар деп есептеледі. Олардың ішінен орыс тілі, ағылшын тілі, француз тілі, қытай тілі, араб тілі және испан тілі халықаралық тілдер болып саналады.

Халықаралық тілдердің ішіндегі тарихы өте ұзақ, ең көне, күрделі тіл – қытай тілі.

Тіл білімінде дүние жүзіндегі тілдер екі түрлі тұрғыдан: біріншіден, шығу тегінің бірлігі тұрғысынан, яғни генеалогиялық классификация, екіншіден, грамматикалық құрылысының, ыңғайластығы, ұқсастығы тұрғысынан, яғни типологиялық классификация делініп топтастырылады [1.472].

Генеалогиялық және типологиялық классификация бойынша қытай тілі - қытай-тибет тілдерінің таи-қытай тобына, даралаушы типке, қазақ тілі - түркі тілдерінің қыпшақ тобына, агглютинативті типке жатады. Екі тілдің туыстығы жоқ болғандықтан тіл білімі саласында, сонымен бірге тіл мәдениетінде үлкен айырмашылықтар бар.

Қытай тілінде сөздерді атауыш және көмекші сөздер деп бөлсе, қазақ тілінде атауыш, көмекші және одағай сөздер деп бөледі. Қытай тілінде атауыш сөздердің қатарына зат есім, сан есім, сын есім, бірлік есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеуіш сөздер, одағай сөздер жатқызылса, қазақ тілінде зат есім, сан есім, сын есім, есімдік, етістік жатқызылады.

Енді қытай және қазақ тілі зат есімдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарына тоқталайық.

Қытай тілінде кейбір зат есімдер, мысалы, *ren* (адам), *nian* (жыл), *jia* (отбасы), *tian* (күн), т.б. осы сияқты зат есімдер АА формасы бойынша (*ren ren* - әрбір адам, *nian nian* - әр жыл) қосарланып, *әр, әрбір* деген мағына білдіреді, ал қазақ тілінде зат есімдер мұндай формада қосарланбайды.

Қытай тілінде зат есімдер сан есімдермен тікелей тіркесе алмайды, олардың арасына міндетті түрде бірлік есім келуі шарт, мысалы, *yi ge ren* (сөзбе-сөз: *бір түйір адам*), *yi ben shu* (сөзбе-сөз: *бір дана кітап*), т.б., ал қазақ тілінде зат есім сан есімге тікелей тіркеседі, мысалы, *бір адам, бір кітап*, т.б.

Қытай тілінде *men* (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер) көптік жалғауы тек адамды меңзейтін жалпы есімдерге ғана жалғанады, басқа зат есімдерге жалғанбайды, мысалы, *peng you men* (*достар*), *lao shi men* (*мұғалімдер*), *tong zhi men* (*жолдастар*), т.б., ал қазақ тілінде кісі аттарына да, заттарға да жалғана береді.

Қазақ тілінде көптік мағына -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғаулары арқылы білдірілсе, қытай тілінде *men* (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер) көптік жалғауы адамды мензейтін жалпы есімдерге ғана тіркесу арқылы көптік мағына, *duo* (көп) сөзі *hen* (өте) үстеуімен және *xie* (бірнеше) сілтеу есімдіктеріне тіркесіп, жиынтық мағына білдіреді.

Заттың біреудің иелігінде екендігін көрсететін тәуелдік жалғауы қазақ тілінде жекеше, көпше түрде үш жақ бойынша, мысалы: *менің үйім, біздің үйіміз* деген сияқты тиісті жалғаулары арқылы жасалса, қытай тілінде үш жақтың жекеше, көпше түріне *de* құрылымдық демеулігінің тіркесуі арқылы жасалады да, тәуелді затқа қосымша жалғанбайды, мысалы, *wo de jia, women de jia* (сөзбе-сөз: *Менің үй, Біздің үй*),

Қазақ тілінде тәуелділікті көрсететін -*нікі, -дікі, -мікі* жұрнақтарына қытай тілінде *shi...de* формасы сәйкес келеді. Қазақ тілінде бұл жұрнақ жалғанған тіркестер тәуелдік заттың аты оның иесін білдіретін сөзден бұрын тұрса, қытай тілінде заттың иесі *shi...de* формасының ішінде тұрады. Қазақ тілінде де, қытай тілінде де тәуелді затты атайтын сөзге ешбір қосымша жалғанбайды. Мысалы: *kitan Anarđiki* (*shu shi a na er de*), *qalam Asandiki* (*qianbi shi a san de*), т.б.

Қытай тілінде зат есімнің алдына *shi* (тұжырымды білдіретін етістік) тіркесіп жіктеледі де, жіктелетін сөзге қосымшалар жалғанбайды. Мысалы: *wo shi xuesheng* (сөзбе-сөз: *Мен студент*), *ni shi laoshi* (сөзбе-сөз: *Сен мұғалім*), *women shi yuwen xuejia* (сөзбе-сөз: *Біз филолог*), т.б. Қазақ тілінде зат есім үш жақ бойынша жекеше, көпше түрде жіктеліп, жіктелген сөзге тиісті қосымшалар жалғанады.

Зат есімнің мағыналарын түрлендіріп, оларды басқа сөздермен байланыстыратын жалғау – септік жалғау. Септік жалғаулар сөз мағынасын өзгертпейді. Сөз бен сөздің арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді. Қытай тілінде сөздер септелмейді, бірақ қазақ тіліндегі септік жалғауларға сәйкес келетін демеулік пен септеуліктер бар. Олар:

1. *de* (-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің);
2. *dui, wang, chao, xiang, dao* (-ға, -ге, -қа, -ке);
3. *ba* (-ды, -ді, -ты, -ті, -ны, -ні);
4. *zai* (-да, -де, -та, -те);
5. *cong, zi cong, da, you* (-нан, -нен, -тан, -тен, -дан, -ден);
6. *gen, he, tong, yu, ji* (-мен, -бен, -пен).

Қытай тілінде ілік септігінің жалғауына сәйкес *de* құрылымдық демеулігінен басқа септеуліктер септелген сөздің алдында тұрса, қазақ тілінде септік жалғау септелген сөздерге жалғанады [2.54-55; 3.31-32].

Қазақ тілінде зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдермен жасалады. Қытай тілінде туынды зат есім жасаудағы ең өнімді тәсіл – морфологиялық тәсіл. Қазақ тілінде морфологиялық тәсіл арқылы

жасалатын зат есімдер есімдерден және етістіктерден зат есім тудыратын жұрнақтар арқылы жасалса, қытай тілінде де дәл қазақ тіліндегідей.

Қазақ тілінде есімдерден зат есім тудыратын жұрнақтарға: *-шы, -ші, -шылық, -шілік, -лас, -лес, -дас, -дес, -мас, -мес, -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік, -хана* жұрнақтары жатса, қытай тілінде *er, tou, zi, du, zhe, xue, xing, zhang, zhu yi* секілді жұрнақтар арқылы жасалады; қазақ тілінде етістіктерден зат есім тудыратын жұрнақтарға: *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -қын, -кін, -ғын, -гін, -ыс, -іс, -с, -у, -ыш, -іш, -ш, -қы, -кі, -ғы, -гі, қыш, -кіш, -ғыш, -гіш* жұрнақтары жатса, қытай тілінде *zi, tou, er, zhe, jia, shi, yuan, fa, shou, shi* сияқты жұрнақтар арқылы жасалады [2.58-59; 5.80-81].

Қазақ және қытай тілінде жоғарыда көрсетілген зат есім тудыратын жұрнақтардан басқа да көптеген сөз тудырушы жұрнақтар бар. Біз солардың ішінен ең өнімділерін, сөз тудыруға неғұрлым қабілеттілерін көрсеттік.

Енді зат есімдердің сөйлемде атқаратын қызметтеріне тоқталайық. Қытай тілінде сөйлем мүшелері қазақ тіліндегідей тұрлаулы және тұрлаусыз деп бөлінеді, бірақ қытай тілінде алты сөйлем мүшесі бар, алтыншысы тұрлаусыз мүше - толықтырғыш.

Қытай тілінде зат есім толықтырғыштан басқа қызметтің барлығын атқарады. Мысалы:

1) *Siji xiao le* (*Шофер күлді*) /бастауыш/.

2) *Ta da yan jing, hong lian dan* (*Ол үлкен көзді, қызыл шырайлы*) /баяндауыш/.

3) *Ta can guan le tu shu guan* (*Ол кітапхананы аралады*) /толықтауыш/.

4) *Bei jing de wan shang hen hao kan* (*Пекиннің кеші өте әдемі*) /анықтауыш/.

5) *Ta zuo tian qu zhong guo le* (*Ол кеше Қытайға барды*) /пысықтауыш/.

Зат есімдер туралы айтылғандарды жинақтай келгенде, мынадай қорытындылар жасауға болады деп ойлаймыз:

1. Қытай тілінде кейбір зат есімдер қосарланып, *эр, әрбір* деген мағына білдіреді, ал қазақ тілінде зат есім қосарланбайды.

2. Қытай тілінде зат есімдер сан есімдермен тікелей тіркесе алмайды, олардың арасына бірлік есім келуі шарт, қазақ тілінде зат есім сан есімге тікелей тіркесе алады.

3. Қытай тілінде *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* көптік жалғауы тек адамды меңзейтін жалпы есімдерге ғана жалғанса, қазақ тілінде кісі аттарына да, заттарға да жалғана береді.

4. Қытай тілінде зат есім сөйлемде тек толықтырғыш қызметін атқара алмайды, қазақ тілінде зат есім сөйлемнің барлық мүшесі бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. -Алматы: 2003. 496 б.
2. Қапасов Б. Оқушы анықтамасы. -Алматы: 2002. 165 б.
3. Ye Pan Yun. Yu fa pian. Beijing, 2000. 467 б. (қытай тілінде).
4. Huang Bo Rong. Xian dai han yu. Beijing, 2002. 337 б. (қытай тілінде).
5. Lu Fu Bo. Duiwai hanyu jiaoxue shiyong yufa. Beijing, 2005. 281 б. (қытай тілінде).

Р.Т.ӘМЕТ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

«ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ГАЗЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАРЫ

Первые издания газеты «Қазақ әдебиеті». В статье речь идет об истории возникновения газеты «Қазақ әдебиеті» и поднимавшихся на ее страницах острых по тем временам проблемах.

This article is devoted to the history of origin of the «Kazakh adebyeti» newspaper. The author of the article also writes about problems published on the pages of this paper in that period.

Тәуелсіз қазақ елі өркениет жолымен алға басып келеді. Бұқаралық ақпарат құралдары ешкімге жалтақтап отырған жоқ. Дегенмен, еркіндік кезіндегі сөз бостандығы жайы бір бөлек әңгіме болса, бодандық тұсында өткір мәселелерді көтере білу бір басқа. Жетпіс жыл коммунистік партия басқарған әкімшілік-әміршілдік идеология тұсында да ұлттық сананы оятуда аянбай маңдай терін төгіп келе жатқан баспасөз жайлы сөз қозғағымыз келіп отыр. Осындай басылым ретінде халқымыздың рухани өсуіне, тәуелсіз мемлекетіміздің іргесі бекемдене түсуіне өлшеусіз еңбек сіңіріп келе жатқан бірден-бір басылым екенін өз үні, өз ұстанымы арқылы «Қазақ әдебиеті» газеті дәлелдеген.

Ел арасында коммунистік партияның «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» деген ащы ұраны белең алып тұрған 1932 жылдың 26 ақпанында кеңестік Қазақстанның бүкіл жазушылары мен аудандық газет редакторларының тұңғыш рет басын қосқан үлкен жиын болды. Онда Қазақстанда шығатын баспасөздің жайы талқыланып, қазақ пролетариат жазушыларының міндеттерін айқындау және сол тұстағы тұңғыш қаламгерлер ұйымы – Қазақ пролетариат жазушылар қауымдастығының (Қаз АПП) жұмысын қайта құру мәселесі көтерілді. Осы жиында қалың жұртқа әдеби басылым қажеттігі алғаш рет сөз болды.

Сол тұста қабылданған ВКП (б) Орталық Комитетінің «Көркем әдебиет ұйымдарын құру туралы» қаулысына сәйкес көркемдікке мән бермейтін, жалағай, жалаң үгітшілікті ұран етіп, жікшілдікпен айналысқан бұрынғы пролетар жазушылар қауымдастығы таратылды. Оның орнын басатын жаңа ұйым – Қазақстан Жазушылар одағын ұйымдастыру комитеті құрылып, өзінің бірінші пленумын өткізеді, онда Ілияс Жансүгіров «Әдебиет ұйымдарын қайта құру және советтік Қазақстан жазушыларының міндеттері» деген тақырыпта баяндама жасайды. Осы баяндамада және кейінгі жарыссөздерде жазушыларды алалап, жіктемей, партиялық бір бағытқа жұмылдыратын жаңа жазушылар ұйымын құру қажеттілігі айтылумен қатар «Қазақ әдебиетінің» аты азан шақырылып қойылмағанымен қалың бұқараны идеялық-көркемдік бағытта тәрбиелейтін, біріктіретін дербес басылымның керектігі де қайта-қайта тілге тиек болды.

Кейінірек осы мәселемен Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов төртеуі Қазақстанның сол тұстағы басшысы Мирзоянға кіреді. Оларды Крайкомның үгіт-насихат бөлімін

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әмет Р.Т. «Қазақ әдебиеті» газетінің алғашқы қадамдары

басқаратын Жанайдар Садуақасов алып барған: тәуекелшіл төртеудің талап-тілегін тыңдап, толымды сөзіне тоқтаған Мирзоян Совнарком бастығы Ораз Исаевты шақырып алып, осы мәселемен айналысуды тапсырады [1.6]. «Қазақ әдебиеті» газетінің жарық көруіне себепкер болғандар ұлтымыздың осы ұлы ұлдары болды.

Сөйтіп «Қазақ әдебиеті» газетінің бірінші саны 1934 жылы 10 қаңтар күні жарық көрді. Жауапты редакторы – Ғабит Мүсірепов [2.3].

Газеттің тұңғыш редакторлығына 32 жастағы Ғабит Мүсірепов тағайындалды. Газетті ұйымдастыруға, оның жұмысын алға бастыруға қазақ әдебиетінің жоғарыда аталған көрнекті өкілдері қызу атсалысты. Жауапты хатшылығына Мұхамеджан Қаратаев бекітілді. Редколлегияға Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Ілияс Қабылов, Әйтеке Мусин, Ғабит Мүсірепов және Мұхамеджан Қаратаев мүше болды. «Қазақ әдебиетінің» өз қаржысы болмағандықтан оның екі басшысы айлықты «Жазушы» баспасынан алып тұрған.

Маңдайшасына «Қазақ әдебиеті ұлт мәдениетін көтеруде үлкен орын алсын!» деп жазылған. Бір мың таралыммен шыққан газеттің алғашқы номерінде аударма материалдармен қатар өлеңдер мен мақалалар, әр алуан хабарлар жарияланды.

Газеттің таралымы алғашқы жылдары – 1934 жылы 1 мыңнан 3 мың көлемінде болса, 1935 жылы 3500-ге жеткен [3.5].

Ұлы Отан соғысы қарсаңында «Қазақ әдебиеті» газетінің шығуы тоқтатылды. Арада он бес жыл үзілістен соң 1955 жылдың 14 қаңтарында қайта жарық көре бастаған басылымның арқалаған жүгі жеңіл болған жоқ.

Барлық баспасөз ол кезде тек қана бесжылдықтар тынысы мен социалистік жарыс, өндіріс, шаруашылық пен саяси науқандар, жоспар мен міндеттемелердің орындалуы туралы ғана жазып, ұлт тағдыры, жұрттың рухани-әлеуметтік мұң-мұқтажы, мәдени-әдеби, тарихи көкейкесті мәселелер назардан тыс қалатын.

«Қазақ әдебиеті» алғашқы санынан бастап ана тіліне айрықша көңіл бөлді. Мұхтар Әуезов «Сәт сапарға дос ниет» деген көлемді мақаласында басылымның алдағы ұлан-ғайыр міндеттерін белгілей отырып, былай баса көрсетеді: «...Өсудің үлкен айғағының бірі – әдебиет тілдің көркеюінен, шеберленіп өнерленуінен көрінеді. Кей уақытта күнделікті қолданып жүрген тілдегі жетіспеген олқылық, олақтық, дәмсіз, нәрсіз, сұрғылт жүдеулік пен штамп тәрізді арзан қолды схемалық көп болса, сондай міндерді де түзей отыруы керек» [4.3].

Әдебиет газеті өзі қайта шыға бастаған кездің өзінде-ақ бірсыпыра өзекті мәселелер көтеріп, алдағы самғауларға дайындалғандай мінез танытты. Басылымның сол кездегі тізгінділерін қарап отырсаңыз газет редакторы С.Мәуленовтің де, редакцияның барлық қызметкерлерінің де әр номер сайын маңызды, жанды тақырыптарды қозғауды көздеп, тынымсыз ізденіс шағын бастан өткізгенін аңғарасыз.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әмет Р.Т. «Қазақ әдебиеті» газетінің алғашқы қадамдары

Газеттің үлкен рухани серпіліске түскен жылы елу алтыншы жыл болды. Сол кезде жас публицист, газет қызметкері Р.Бердібаевтың қазақ қоғамын дүр сілкіндірген «Ең үлкен мәдени байлық» (1956, 22 сәуір) атты мақаласы

да дәл осы тұста жарық көрген болатын. Мақалада мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда, ұлттық мәдени мұраны меңгеруде орын алып отырған кемшіліктер, мұның ана тіліне, ұлт ретінде дамуымызға орасан зор кедергі екені ашып айтылып, қоғамда белең алып бара жатқан орыстандыру саясатына қарсылық білдірген болатын.

Сол кездегі тәртіп пен идеология жайында академик, ғалым Рахаманкүл Бердібаевтың өз пікірін келтіргенді жөн көрдік: «Елу бесінші жылы «Қазақ әдебиеті» газеті қайта шыққан кезде сөз бен істің арасы басы қосылмастай алшақ тартып, көңілің сенгенді емес, ресми саясат талап еткенді ғана айту, әрбір еті тірі адамның меңгеріп алған «өнері» еді. Сондықтан да ілуде бір айтылып қалған шыншыл тұжырым, тәуелсіз пікір адам естіп көрмеген ерсілік саналатын. Ондай ойлар айтуға батылы жеткендерді жабыла мансұқтап, тез арада тәубесіне келтіру тіпті оңай көрінетін... [5.614].

...Қазақстан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Қазақ әдебиеті» газетінің жұмысы туралы жасырын қаулысы талқыланған кезде де ресми басшылық өзінің қырына алғанын ешбір дәлелін естігісі келмейтініне көз жетті. Ақылға сыймайтын өрескел өтірік болса да, партияның атынан айтылғанды дұрыс деп мойындай беруің керек екен. Жазушылар одағының партия жиналысында бір байқағаным – біздің қаламгерлердің көбі өз пікірін айтуға үрейленіп жалтақ болып қалғандығы. «Қазақ әдебиеті» газетінде партияға, совет үкіметіне қарсы ешқандай пікір айтылмағанын, қайта газеттің бетінде аса маңызды проблемалар көтерілгенін ашық айта алмаса да, газетке деген айыптаулардың көбі негізсіз екені сездіре алған Сәбит Мұқановқа, Әбділдә Тәжібаевқа, Тахауи Ахтановқа сол сәттердегі ризалық сезімім ұмытылған жоқ» [5.619].

Осы шағын мақаламызда қазақтың барлық мұң-мұқтажын ашық айтқан, өз пікірін білдіруге тайсалмаған ұлттың жанашыр басылымының «тәй-тәй» қадамдары жайын сөз еттік. Ұлт мүддесінен сомдалған «Қазақ әдебиеті» газетінің жетпіс бес жылдық тарихында талай-талай қиын-қыстау кезеңдерді өткізіп, өзінің ежелгі биігінде келе жатқанын сүйінішпен айту керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Шарахымбай Б.* Әдебиет пен сынның биік белесі //Қазақ әдебиеті. 24.12.2004.
2. *Әдеби өмір шежіресі.* Құр. Ә.Нарымбетов. -Алматы: Ана тілі, 2005. 488 б.
3. *Садықұлы С.* Ұлттық рух жаршысы. -Алматы: Алаш, 2005. 102 б.
4. *Әуезов М.* Сәт сапарға дос ниет // Қазақ әдебиеті. 14.01.1955.
5. *Бердібай Р.* Әр жылдар ойлары. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ: «Тұран», 2007. 680 б.

Н.Ш.БАЗАРБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

ХАЛҚЫН СҮЙГЕН ҚАЛАМГЕРДІҢ СУРЕТКЕРЛІК ТҮЛҒАСЫ

В статье широко освещены высокий талант и мастерство писательской деятельности известного писателя Бексултана Нуржекеева.

The article is devoted to the talent and mastery of creative activity of the well-known writer Beksultan Nurzhekeev.

«Әдебиет – халық өмірінің айнасы» болатын болса, сол халық өмірін, оның тыныс-тіршілігі мен болмыс-бітімін дәріптеп, оны жалпақ жұртқа әйгілеуде айрықша еңбек сіңіріп жүрген санаулы ғана талантты тарландарымыздың бірі, ой санасы қалғып кеткен, мәңгірттікке бой алдырған сәттерде халқының қамын жеп, намысын жыртып, қадыр-қасиетін қызғыштай қорғап, жүрек сөзін жұртына арнап жүрген сондай жазушының бірегейі Бексұлтан Нұржекеұлы. Жер жәннаты Жетісудың төрінде тұрған Баркөрнеудің шыңдарына күн қонып, ай түнеген биік таудың баурайында туып-өскен Бексұлтанның тұңғышы «Кінәлі махаббат» повесінен, әлі бояуы кеуіп үлгермеген – жарыққа жаңа шыққан «Жау жағадан алғанда» романына дейін, барлық жазған шығармаларының алтын арқауы, өміршең өзегі бір арнаға құятын бір ғана тақырып аясында өрбиді. Ол аяулы атамекен, онда ғұмыр кешіп жатқан тағдыр-талайы әрқилы адамдар.

Жазушының жүрегін жарып шыққан шығармаларын ойша шолып, көңіл айнасына түсірсең, кітап кейіпкерлері сияқты небір хикаяларды бастан кешіріп, әлденеше ұрпақ, тұтас бір халықтың өмір жолымен жүріп өткендей әсерге бөленесің. Қазақ елінің ғасырлық ғұмырының көркем шежіресін жазуға тал бойындағы талантын бағыштаған Бексұлтанның осы орайдағы олжасы да аз емес. Айталық, ұлттық әдебиетімізде әлі де болса жеріне жеткізе жаза алмай, көп қырлары қалтарыста қалып келген кешегі бұйығы, томаға-тұйық ел ішінің тыныс-тіршілігін түбірінен өзгертіп, өзге арнаға түсірген сонау Қазан төңкерісі қарсаңындағы, сонау ұжымдастыру кезіндегі, мынау соғыс тұсындағы қазақ ауылы екені бесенеден белгілі. Осы олқылықтың орнын толтырып, жігін жатқызуға жазушы Бексұлтан шығармалары ерекше үлес қосып, жаңа леп беріп, тың үрдіспен толықтырды. Міне, бұл тап осы әргі-бергі замандардың кезеңдік көріністерін келісті кестелеген, күрделі тақырыптың шырайын шығарып, тың образдар тауып, жаңаша жазуға тәуекел жасап, осы жолда биік белеске көтеріле білген жазушы Бексұлтанның табысы. Жазушы қай шығармасында болмасын, ылғи бір ерекше сезімтал, барынша бауырмал замандастарымен жолықтыруға асық [1.6].

Бексұлтан қаламынан шыққан туындылардан оның бейқам, алаңсыз балалық дәурен, жалынды жастық шақ мейлінше көбірек толғанып, көсіле, есіле жазған таңдаулы тақырыбы болғанын байқаймыз. Бұл ретте «Күтумен кешкен ғұмыр», «Бір өкініш, бір үміт», «Ерлі-зайыптылар» романдарын тілге тиек етсек те жетіп жатыр. Кезінде Мұқағали ақын тұңғыш танысып, алғаш баға берушісі болған, «Жұлдызда» жариялануына жәрдемі тиген «Кінәлі махаббат» осы тақырыптың бастауы болатын. Ол бір өзі Зерен сынды саңлақ келіншектің жесір махаббатын жырлаған шырайлы шығарма.

Сұңғыла суреткердің сарабал шығармаларының басты қаһармандары қыз-келіншектер қауымы. Қаламгер, әсіресе, жас жесірлер тағдырын жазуда айрықша шеберлік танытады. Соғыс жылдары туралы жазылған туындыларға туған әдебиетіміз, әсте, кенде емес. Олардың бәрінде де жетім бала, жесір әйел тағдыры назардан тыс қалмағаны тағы да айқын. Солай бола тұрса да Бексұлтан бейнелеген

кейіпкерлер олардан оқшау, өзіндік сыр-сипатымен, бет-бейнесімен ерекшеленіп тұрады. Өзіміз оқыған соғыс туралы туындыларда жас жесірлер соғысқа бармай елде қалған шولاқ белсенділердің тұзағына түсіп, құшағына құрбандық болып кете баратын. Ал Бексұлтан нақ осындай оқиғалардың өзіне басқаша көзқараспен қарап, өзінше ой түйеді. Бексұлтан бейнелеген жас жесірлер жаңылыс басса да, тағдыр тауқыметін тартса да, оны жеке адамдардың жасаған қысастығынан көре алмайсың. Зереннің, Жәмиханның жаза басулары жастық албырттықтың, қызуқандылықтың әсерінен туған табиғат заңдылығы екендігін еріксіз мойындауға мәжбүр боласың. Әдеттегідей, әдеби кейіпкерлерге жазушымен бірге жаның ашып, қабырғаң қайыса қиналасың, өзегің өртенер сезімді бастан кешіресің. Қызығы да, қиындығы да бұдан кейін мәңгі қайталанбайтын дәуренін қимай, жан азабын тартқан, ақылды, сезімтал, қазақы салт-ғұрыпты сыйлап өскен жас келіншектердің іс-әрекеттерін теріске шығармай, қайта іштей бақытын тапса деп тілеулес болып отырасың. Олардың отбасындағы тәтті тіршіліктерінің ойламаған жерде ойраны шығуы, сүйіп қосылған қосақтарының қадірін білмей, сезім желігіне түскен сәтсіз қадамдарынан емес, соғыстың салған зардабынан екендігі айдан анық жайт. Олардың жылы ұяларын бұзып, ата-енелерін аңыратып, қимаса да балаларын тастап кетуі оқырмандарды ойлантады, опынтады, сұм соғысқа қарғыс айтқызады, бірақ орынсыз жазғырмайды. Міне, бұл да қаламгердің шеберлігі әрі адам тағдырын адамгершілік, имандылық биіктен бағалай, саралай білуге ұмтылысы. Қалыпты өмір құбылыстарына жазушының жаңаша көзқараспен үңіліп, өзінше пайымдауы деп осыны айтсақ керек [2].

Туған әдебиетімізге Бексұлтан әкелген кейіпкерлердің бір парасы қарттар бейнелері. Байтарақ, Айсары, Сүлеймен, Мәмет, Бәтжан, Ермұқан, Елқонды. Олардың ішінен тосын тұлғалы Мәмет қарт пен Бәтжан әженің образдары қиыннан қиыстырылған, елестері ой-санаңнан ешқашан өшпейтін күрделі бейнелер. Мәмет қарт бізге қажет жерінде иілемес, қайырылмас қаталдығымен, кей кездері ақберен жанның адалдығымен қымбат. Дана қария біздерді қиындыққа қайыспай қарсы тұруға, ісіміз бен сөзіміздің бір жерден шығуына, ата жолынан айнымауға шақырып тұрғандай. Ал Бәтжанның тұла бойы – бүтін жаратылысы қайырым-мейірім, ізгілік пен имандылықтан құя салғандай Бәтжанның асқақ адамгершілік қасиеттеріне тәнті болып, «менің де анам осындай болса, арманым болмас еді» дегендейсің. Жалпы, Бексұлтанның қарттары ұлттық мінез-құлқымен, халықтық қасиетімен оқшауланып тұрған дара тұлғалар. Жазушы қаламының тайпаланған жорғадай көсіле шауып, шабыттана шалқитын тұсы – оның өнер адамдары жайындағы жазғандары. Бексұлтанның үлкенді-кішілі шығармаларының бәрінде де әрдайым әнші кейіпкерлермен кездесесіз. Солардың ішінен біреуіне ғана – «Күтумен кешкен ғұмырдың» бас кейіпкері Әтіке әншінің тағдырына тоқтала кетсек дейміз. Революция қарсаңындағы қалың қазақ аулында ержетіп, өнер өріне енді көтеріле бастаған жас әншінің қилы тағдыры – мұңды махаббаты, атағы алысқа жайыла бастаған кезде он алтыншы жылдың аумалы-төкпелі кезеңіне кезігіп, ақыры өлі-тірісі белгісіз, жұмбақ жағдайда жоғалып кеткен Әтікен ел ішіндегі алауыздықтың, өнердің қадір-қасиетін түсінбейтін өресіздіктің құрбаны. Қыршынынан қиылған қайран талант иесінің қайғылы тағдыры жай қызық үшін жазыла салған кездейсоқ дүние емес. Оның ойланған кісіге астары бар, бүгінгі күнге сабақ алар сабақтастығы бар шығарма екендігі айдан анық. Романда әнші өнерінің тамырқазығы туған жер, өскен ел екендігіне автор айрықша мән берген. Іленің арғы бетіне сапар шегіп қайтқан жас әншінің атақ-даңққа алауланып, қоныс аудармақ болып әуре-сарсаңға

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Базарбекова Н.Ш. Халқын сүйген қаламгердің суреткерлік тұлғасы

түсетіні бар. Алайда атағы Барнакөрнеуден - атамекенінен, туған жерден табан аударса өнері де өгейсіп қалатынын Әтіке кейін түсінеді [3].

Қаламгер өзінің өмірлік, жазушылық принциптеріне берік те бекем. Оның өзге шығармаларындағы әйел кейіпкерлер де өз тағдырына біз бен сізді ортақтастырып, оп-оңай ілестіріп әкетеді. Өзіңді бейнебір олармен күнде кездесіп, сырласып, мұңдасып жүрген кісідей сезінесің. Олардың ой-пікірлері, іс-әрекеттері кейде көңіліңнен шығып, кейде жүрегіңді ауыртып, әйтеуір бей-жай күйде қалдырмайтыны анық. Бексұлтанның кейіпкерлері өзіңмен бірге жүріп, біте қайнасқан кісілер сияқты. «Күтумен кешкен ғұмырдағы» Қайныкеш, «Бір өкініш, бір үміттегі» Бүбіш мен Шәзия, «Ерлі-зайыптылардағы» Гүлбаршын қазіргі қазақ әдебиетіне Бексұлтан қосқан кейіпкерлер. Оның оқырман ойынан шыққан себебі де содан [4].

Жалпы, суреткер ретінде Бексұлтанның шығармашылық қолтаңбасын елден бөлек ерекшелеп тұрған бір қыры – оның кейіпкерлерінің, мейлі олар қай кезеңде ғұмыр кешіп жатса да, ұлттық мінезге бай, салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты білетін әрі соны ұстанатын, күллі жүріс-тұрыс, тіпті сөйлеу мәнеріне дейін қазақы қалып танытуымен тартымды, сол қадір-қасиетімен құнды. Бексұлтанның роман-повестеріндегі кейіпкерлердің қай-қайсысы болмасын ата жолын атамау, қазақы қалпын сақтау жөнінде жаңылыспайтыны қандай жақсы. Жазушы осы арқылы өткен мен бүгінді саралай салыстырып, ұрпақты ұлттық ерекшеліктерінен, қазақы қасиеттерінен айырылып қалмауға үндеп отыр. Ал бұл елді халықтық қалпын сақтауға шақырудың ұтымды әдеби әдісі. Кейіпкерлерінің көсегесін көгертіп, мақсатына жеткізген осындай мінез-құлық, характер ерекшеліктері екендігін көркем сөзбен кестелеген жазушының жүрек сөзін рухани керең болмасаң, кеудеңде сәулең болса түсінесің, тіршілігінде сол жолмен жүруге тырысасың. Көркем сөздің көкейге қона кететін, жаныңды арбап, баурап алатын жұмбақ сыры да, сикыры да осы емес пе? Осыдан келіп Бексұлтан өзінің жазушылық жолының мақсат биігіне жеткізетін қиын да қызықты сұрлеу-соқпағын тапқан екен-ау деген ой түйесің.

Б.Н±ржекеұлының басты бір ерекшелігі – тіл к±нарында. Єрине, тіл к±нары деген с±з – ең алдымен халықтың сан ғасырлар бойы жасаған с±з маржанын бала кезінен қкөейіне к±йып, қалам ±стағанда сол маржандарды таңдап, к±лпырған бояуын жоғалтпай, мен-мағынасын ±ғынып, дел пайдалана білу. Б±л т±рғыдан келгенде жазушы жақсы қырларымен с%ойсіндіреді, таңдантады. Кейіпкерлерінің аузына халықтың арасында айтылатын алуан т%орлі ажарлы, нерлі ±тқыр с±здерді %оңемі тауып салып отырады.

Б.Н±ржекеұлы – қай шығармасында болмасын, жазылуы жадау жатқан тақырыпқа соқа т%өсіріп, к%ош ж±мсап ж%өрген жазушы. Рас, бірер кітаппен Жетісу рңірінің қанық бояулы кең полотносын жасап тастау, ңнерпаздарын т%өгелдей т%өгендеп шығу м%өмкін де болмас. Өйткені, қыры мен сыры неше қат б±л саланың оңайлықпен икемге келіп илікпейтін, игерілмейтін иірімдері қп болса керек. Санай берсе сан қилы сондай қиындықтарға қарамастан автордың алған бағыт, т±тқан мақсаты қиылге н±р к±йып ерекше қуантады.

Бексұлтанның жазушылық еңбегін ерекшелейтін тағы бір қыры – оның ұлттың өзін-өзі тануына, тарихын біліп, бүгіні мен болашағының жай-күйін аңдауына атсалысуы, сөйтіп сүбелі үлес қосуы, шығармаларының негізгі өзегін осы мақсатқа бағыттауы болса керек. Оның деректі шығармасы «Өзендер өрнектеген өлке» осы мақсатты орындаудағы сәтті қадамы деп айтсақ, қателеспеген болар едік [5].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Базарбекова Н.Ш. Халқын сүйген қаламгердің суреткерлік тұлғасы

Кітапта тарихи оқиғаларға жербесік болған Жетісудің кешегісі мен бүгінгісі қызықты баяндалған. Жазушы ерді түсіну үшін жерді де түсінген, тарихи шежіресін білген дұрыс деген тұжырымын осы еңбегінде жарқын мысалдар арқылы жарқырата көрсетіп берген. Жазушы жас ұрпақты тәрбиелеуге арнаған осы кітабында ата-бабаларымыз кейінгі ұрпағына көзіндей көріп, өзіндей аялап жүруі үшін артына мәңгілік мұра ретінде туған жерін қалдыратынын айта отырып, көне тарихтан сыр шертеді, бүгінгі тіршілігін жетілдіре жазады. Жер қасиетін, ел қадірін біліп, оны мақтан тұту, сөйтіп оған шын пейілмен табынуға шақырған шығарманы қалай сүйсіне оқымассың.

Қорыта айтқанда, Б.Нұржекеұлы шығармалары тәрізді сюжетке келтірілгенімен, тақырып пен идеялық мақсат тәріздісінен бір-бірімен іштей сабақтастық тауып, образдар елеулі жағынан мұра байланысып, тәріздісі сипат алып жатады. Бұл есіресе, жазушының «Бір өкініш, бір өмір», «Кінәлі махаббат» шығармаларында айқын байқалады. Бұл шығармаларды ерекше байланыстырып тәрізді тақырып, идея жөне тартыс құрамына деуге болады. Жазушы кейіпкерлері ер шығармада ер алуан болып келгенімен, әдеби өмірде жағынан бір идеяға қызмет ететін, бір мақсатты құрайтын құрғақ бейнелер болып табылады. Әйткені қаламгердің кейіпкерлері мұз кезіндегі саясат ықпалына бағындырылмаған, тек қана қоғам сипатын деріктеу, мадақтау мақсатында емес, адам тағдырына, қандай қоғамда өмір сүруіне қарамастан адам тағдырының тәрізді жықпыл-қалтарыстарын ақтара құрастыруға бағыттала сомдалған кейіпкерлер еді [6;7].

Б.Нұржекеұлының өмірінде шығармашылығы толысқан шағында. Туған халқының тағдыр тарихын зерделеумен қатар, адам-жанға ішкі елеулі, жан-дүние сырына өңіліп, өмір-болмысты суретпен, құрғақ құрғақпен, тәріздісініп жазатын қаламгердің қазақ әдебиетіне қосқан қомақты табыстарын зейінді зерделеу, зерделі зерттеу - өміріндегі қол жеткізген талабы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дәдебаев Ж. Өмір үміт пен өкініштен тұрады... // Жалын. 2001. №9
2. Исабеков Д. Жазумен өткен қырық жыл // Егемен Қазақстан. 2001, 21-ақпан.
3. Нұржекеев Б. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1985. 642 б.
4. Нұржекеев Б. Бір өкініш бір үміт. - Алматы: Жазушы, 1982. 433 б.
5. Нұржекеев Б. Өзендер өрнектеген өлке. - Алматы: Жазушы, 1983. 277 б.
6. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. - Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
7. Майтанов Б. Қайарманның рухани әлемі. - Алматы: Жазушы, 1987. 90 б.

М.Р.КӨПБАЕВА

М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің оқытушысы

**«АЙ МЕН АЙША» ЭССЕСІНДЕГІ ОБРАЗ БЕН
ХАРАКТЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ**

В данный статье рассматриваются некоторые особенности национального образа и характера в жанре эссе.

This article deals with some peculiarities of national character in the essay genre.

Шығарма қай жанрда жазылса да адам жанын, сезімін, таным дүниесін толғантар, түрлі күйге салатын ішкі қуаты мол болса, жазушының сол жанрды таңдаудағы мүддесінің орындалғаны дер едік. Көркемдік түр таңдау, жанрды дұрыс бағамдау – авторлық эстетикалық мақсаттарға сай келіп шешімін табады. Таңдаған тақырып пен өмір материалының көлемі мен идеялық мақсаты шығарма жанрын белгілеуде авторға ықпал жасамай қалмайды. Автордың өзіндік ұстанымы және азаматтық танымын даралап көрсетуде эссе жанрының көркемдік маңызы зор екенін қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті өкілдер З.Қабдолов, Ө.Нұршайықов, Х.Ерғалиев, Ш.Мұртаза, т.б. жазушылардың шығармашылығынан көреміз. Ұлттық әдебиетімізде кенжелеу дамыған жанрдың бірі – эссе. Эссе жанрының тарихы тым тереңде. Алғаш рет эссені әдеби жүйеге енгізген және оған көркемдік дүние ретінде қарауға негіз болған француз гуманисті, философ, жазушы Мишель Монтень. Орыс тіліне аударылған, «Тәжірибелер» деген атпен басылып шыққан Мишель Монтеньнің бұл кітабы 1580 жылы жазылып, «Эссе» деген атпен жарық көрген болатын. Атақты жазушының бұл шығармасы қоғам, адам тағдыры туралы толғаныстардан тұрады. Негізінен «эссе» сөзі латын тілінде «тарызылау», ағылшын және француз тілдерінде очерк, мақала ұғымдарын білдіреді. Сөздіктер мен энциклопедияларда эссе жанрының басты белгісі ретінде – оның тақырыбы бар, трактатқа қарағанда көлемі шағын жанры деп айтылады. Негізінен бұл жанр сұлулық, субстанция, өмір шындығын көркем суреттей келе, ой қорытындысын «Мен» деген аяқталмайтын ой елегімен тұжырымдайды. «Меннің» астарында бүкіл әлем, өмір тіршілігі суреттелінеді. «Мен» үш жанрдың тұтасқан бірлігінен тұрады: өмірбаян, күнделік, күнәдан тазару (исповедь). Өмірбаяндағы «мен» өткен өмір белесін суреттесе, күнделіктегі «мен» осы шақтағы өмірді суреттейді, ал күнәдан тазару болашақ адам өмірінің көрінісі. Осы үш жанрдағы қасиеттердің барлығын да эссенің бойынан табуға болады.

«Эссе» – түбі жоқ ұзақ жол немесе соңы басымен тұтас келеді. Жеке дараның өзінен таралып, өзіне қайта оралады. Монтень әр халықтың салт-дәстүрлерін әңгімелейді, оқыған кітаптарын талқылайды. Ал, мұның бәрі жай үзінділерден ғана құралған. Монтеньнің әрбір шығармаларынан ойдың құбылмалы бағыты көріне отырып, ол тек қалыптасқан бір ғана тұжырымдарға сүйенбей бар ақыл-ойды тың болжамдармен сипаттауға талпынады. Монтень түрлі халықтардың әдет-ғұрыптары мен өзі оқыған кітаптар туралы сыр шерте отырып, адамның жеке тұлғасына көп мән береді. Олай болмаған жағдайда тек қана сілтемелер мен үзік ойлардың көшірмесі ғана болар еді. «Көп авторлардың бізде қалыптасқан ой елегі болу керек деген пікірді қолдап келеді. Олар ортақ

образ жасай отырып, оның іс-әрекетін бір ғана қалыпта талқылайды. Әр кезде басқа тұлғалардан емес, тіпті өзімізден-өзіміз ерекшеленіп тұрамыз», – дейді О.Вайнштейн. [1.157].

Батыста қалыптасып дамығанмен, эссе жанры өнерлік болмысы жағынан ұлттық таным-түсінігімізге өте жақын келеді. Эссенің басты қасиетінің өзі сол – әңгімелеуші айтар оқиғаның бәрін өз басынан кешіріп, тікелей ортасында болып, өткен өмірге арыдан көз жіберіп, қайта шолады. Ал, тумысынан әңгімешіл, аңыз-әпсана, қиял дүниесімен сыр шертуге бейім келетін қазақ үшін эссе жанрында жазылған шығармалар өмірдің өзіндей көркем дүниелер ретінде рухани үндестік табады. Сол себептен болар, XX ғасырдың орта шенінде прозалық жанрға бас тіреген эссе бүгінгі күнгі әдебиетімізде өрісі кеңге жайылған. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі тұста кешегі отаршылдық өмірдің заманында бұғауда жатып, іште тұншыққан талай шындықты бүгінгі күнге жеткізуде жазушыларымыз эссе жанрына қол артты. Нәтижесінде З.Қабдолов, С.Қирабаев, Қ.Жұмаділов, Ә.Нұршайықов, Қ.Мырзалиев, М.Мағауин, Ш.Мұртаза сынды жазушыларымыз қазақ көркем сөз өнеріне эссе жанрының жаңашыл бастамасын алып келді.

Қаламгер Шерхан Мұртазаның оқырманның ыстық ықыласына бөленген туындысының бірі – «Ай мен Айша» – эссе романы болды. «Ай мен Айша» романы – жазушының балалық шағы туралы, басты тұлғасы – Шерханның өзі. Шығармада келісті көркем тілмен суреттелетін өмір көріністері, әлеуметтік-психологиялық мәні бар қайшылықтар автордың көзімен беріліп, көңіл таразысына түседі. Қазақ әдебиетіндегі аузы дуалы сыншылардың бірі Ә.Бөпежанова: «Оқырман мен жазушы арасындағы байланыс, тартылыс күші әр автормен әрқалай және шығармашылық жолының әр тұсында да әрқалай, яғни автордың адамдық-имани болмысына, кісілігіне тікелей байланысты болары бар. Бұл, әсіресе, жазушысын алақанға салатын және әрбір қарекет-әрекетін алақандағыдай көре алатын қазақ қауымының еншісі. Алақандағыдай көре алады дегенде, әсіресе қазақтың өнердегі және өмірдегі мінездің бірлігін көп іздейтінін айтамыз. Шерхан Мұртазаны ісі қазақтың жақсы көретін бір себебі, мүмкін, осында. Мүмкін, қазақ Мұртазадан өзін көрді... Мүмкін, бір кездердегі өзін...» – деп атап көрсетеді [2.17].

Бұл «Өмірбаян – жазушыға өте «жақын» материал, ол өнерде әлі бейнеленбеген жаңа дәуірдің есігін ашатын кілт» екендігін көрсетеді. Бір қарағанда, өмірбаяндық роман, бірақ, бір шетінен алып қарасак, бұл роман басты кейіпкер Барысханның ғана өмірі емес, көркем әдебиетті сүйіп оқитын әркім-ақ бұл романнан өзін таба алады, өзін көре алады. Өзінің балалық шағын, балғын сезімін, сағынышын, пәк кезін еске түсіріп, балалық шағына қайта бір оралғандай күй кешеді. Роман-эссе шым-шымдап шығып, молайып барып үлкен арнаға қосылатын мөлдір бастаудай үлкен хикаяға барып ұласатын бас-аяғы жинақы үзік әңгімелерден құралады. Жазушы Мәди Қайыңбаев «Ай мен Айша» романы туралы былай деп пікір білдіреді: «Кітап қуғын-сүргін мен соғыстың ауыр кезеңіндегі бүкіл қазақ ауылдарындағы қарадомалақтар тұрмысының эпопеясы, көркем энциклопедиясы. Бұл – Шерағанның ес біліп, етек жинағалы бері көкірегінде пісіп, шындалып,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Көпбаева М.Р. «Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары

әлдеқашан "жазылып қойылған" дүниесі» [3.78-81]. Демек, «Ай мен Айшаны» оқи отырып, біз автордың балалық шағы, жалпы, өмір жолының әрбір бұралаң, бұрылысы ұмытылмастай ауыр жағдайда өткендігін байқаймыз.

Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романы кітап болып шықпай тұрып-ақ, мерзімді баспасөз беттерінде үзінділері жарық көрді [4.23]. Роман туралы бірнеше сын мақалалар мен рецензиялар жарық көрді [4.25]. 1997 жылы бір топ әдебиеттанушылар мен әдеби сыншылар «Жылдың ең жақсы романы» ретінде басым көпшілігі Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» роман-эссесін атады. Жазушының «Ай мен Айша» шығармасы «мемуар» деген ұғымнан оқ бойы жоғары тұр. Себебі, бұл – жай ғана естелік, өмірбаяндық үлгі емес, қанатты проза. Шерханның өзі: «Кейде ойланам: осы мен осы күнге қалай жеттім? 1932 жылы дүниеге келген менің мыңдаған құрдастарым тумай жатып шетінеп кетті. Соруна қарай сол жылы туғандардан тірі қалған «тұяқ» некен-саяқ. Сол нәубеттен қалай тірі қалғанмын? Қаһарын төккен атқа мінерлерден бірер уыс дәнін жасырып, «шықпа, жаным, шықпа» деп шырылдаған ата-анамның мейірімділігінен шығар. Өздері өлуге пейіл, бірақ ұрпақ үшін жанталасқан адамдар аз болмапты», – деп жазады [4.36].

Шерханның қайраткерлік дәрежесіне көтерілген, ұлттың ұланы атанып, елдің ел болып қалыптасар кезеңінде табанды талап-тілектерін биік мінберлерден де, баспасөз беттерінен де камықпай батыл айта білген өмір жолы, шығармашылық соқпақтары бір қараған оқырманға сайрап жатқан жол сияқты. Публицист Камал Смайылов: «Сенің «Ай мен Айша» деп аталатын эссе-романыңның бірінші кітабын ықыласпен оқып шықтым. Біз білетін Шерхан Мұртазаның қайдан шығып, қалай үлкен азамат болып қалыптасқанын, соның тамыры мен тағдырын түсінгендей болдық», – деп жазады. Қаламгердің өзінің: «Менің жаным – Анамның жаны ғой. Әйтпесе мен қайдан жаралдым?» [4.48]. «Ай мен Айшадағы» Айша – қазақ әйелдерінің белі қайысса да морт сынбайтын, төзімі мен ізгілігін ақ-адал жүрегіне сақтай білген берік болмыс иесі. Ол – тек Мұртазадай бозымның жастай жесірі, тек Барысханның шешесі ғана емес, 30-шы жылдардағы нақақтан күйген ерлердің сенімді серігі, тумай жатып көктей солған қызыл қарын бала-шағаның көз жасы, обал сауабы, ана атаулының жиынтығы.

Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айшасын» түгел оқып шыққан кісі қазақтың ұмытылып бара жатқан көп қасиетінің сақтауына, ертеңгі ел иесі, бүгінгі жас ұрпақтың желеп-жебеушісі, ұлтымыздың бойындағы ар, ождан, адамгершілік, ұят деген ұлы сөздің түп қазығы – Айша секілді аналарымыз екенін сезіне түседі. Қазақтың өзіне тән әдебін, салтын, анасының тәрбиесінен көреміз. Мысалы: «Бір кезде Айшаның білектей-білектей қос бұрымы тілерсегіне дейін түседі екен. Әлі де ұзын. Екі бұрымды қосақтап ортасында «сандуғаш сандықтың» кілті байлаулы тұр. Сол кілттің салмағымен Айша адымдаған сайын теңселіп келеді. Арт жағынан мен оны көріп келемін. Бір мезгіл Айша артына бұрылып: -Әй, Барысхан, мені тұтқындаған қарауыл құсамай алдыма түс», – деді. -Не қатарласып жүр.

Айша осылай деп айтқалы бері арада қанша жыл мен біреудің артынан жүре алмаймын. Озып та келмейді, тек қатарлассам болғаны.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Көпбаева М.Р. «Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары

-Жеттім деген жығылады, толдым деген төгіледі – деді Айша. Заң-закон, кодекстердің талайын оқып, талайын бастан өткеріп, ұзын жолдың алдамшы гүлі

аралас тікенегін кешіп, жүріп келемін, жүріп келемін. Бірақ ешбір қол «менің көкірегіме әлгі Айша айтқан мақалдай қонған емес. «Жеттім-жетілдім» деп жетіскен де жерім жоқ «болдым-толдым» деп далиған да емеспін. Айшадан да көп бұрын әулие анамыз өзінің күндесінен туған балаға:

- Ағарып алдыма түспе, қарайып артымда қалма, – деген екен.

Кодекстің көкесі – осы», – деп жазады. «Ай мен Айшада» Шерханның бала тәрбиесіне қатысты былай деп жазған тұстары көңілге қонады: «Барлығы: Баян, балалары Күлайна, Қаржаубай, Күланда, Күлия бәрі жабылып бір ағаш табақтан ағаш қасықпен быламық ішіп отыр екен. Әдейі аңдып келгендей ыңғайсызданып қалдым. Өйткені бәрі — шешесі шегіртке тістеп әкелген қарлығаштың балаларына ұксап, бәрі мойындарын созып маған тесіле қарап қалыпты. Баян:

-Кел, Барысхан, быламық іш, – деді. –Былайырақ отыр, – деп Қаржаубайды ығыстырып, маған орын ұсынды.

-Жаңа үйде көже іштім, рахмет, – деп орнымнан қозғала қоймадым.

-Оттарың өшіп қалса, көжеге қайдан тоя қалдың? Отыр - деді Баян бұйыра сөйлеп. Сөйлегенде, қураған ағашқа жасыл жапырақ бітірердей сөзі мамық жұмсақ, жып-жылы болушы еді, бұл жолы үні қатаң шықты. Өтірігімді ұнатпаған болса керек.

Быламық май қатқан, дәмді екен, бір-екі қасық ұрттап тағы іше түскім келсе де, аузымды алақаныммен сұр орнымнан тұрдым. Айшаның:

- Сұғанақ болма! – дегені миыма сарт ете қалды. Шелекке шоқтан тамызық салып, Айша айтқандай үстін бастырып, далаға шықтым». Бұл Шерханның бала кезде көрген тәрбие-тәлімінің бір ұшқыны десек, сол парасатты тәрбиені оқырманға ұғындыру мақсатында осындай ой түйіндеулерін көркем тілмен беріп отыр. Қаламгер тіршіліктің қат-қабат сырларына, жеке адамның бастан кешіретін үлкенді-кішілі дауылына өз жүрегінде арпалысқан сезім иірімдері арқылы баға береді. Бұл шығарма –өмірде болған қақтылығымен, әсіресе, шыншылдығымен құнды. Романдағы тәрбие туралы сыр өз мағынасымен оқырманға терең ұғындырылады. Адамның мінезі мен сенімі бала кезден бастап қалыптасатыны белгілі, өзінің көргені мен естігені негізінде, жұртпен кездесіп қарым-қатынаста болуы мен оқыған кітаптарынан түйген тұжырымдары кішкентай кезінен-ақ қайырымдылық пен зұлымдық туралы ұғымын, өзінің өмір жөіндегі түсінігін қалыптастыра бастайды. Осы тұрғыдан келгенде, Шерхан осы романды жазуда аса ұтымды әдіс, ұтымды тәсіл таба білген. Балалық дегеніміз – адалдық, тазалық. Ал, кірленкіреп кеткен өмірге, қайшылығы мол тірлікке, кереғарлығы мен қулық-сұмдығы көп қоғамға баланың көзі арқылы ой жіберу, яғни адалдық, тазалық тұрғысынан көз жіберу, үңілу –талай түйінді мәселелердің, талай күрмеулі жағдаяттардың, талай шындықтардың бетін ашады.

«Ай мен Айшадағы» кейіпкерлер галереясы Орха, Ноха, Нәметкүл, Өскенбай, Шолақ Сиякүл, Есен, Қали, Сәли, Зибә және мұнан басқа да қарапайым адамдардан тұрады. Бұлардың бәрі де – автордың өзіндік

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қолбаева М.Р. «Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары

қолтаңбасымен екшеленген, мінездері айқындалған, ешкімді қайталайтын бейнелер. Шерхан өз кейіпкерлерінің жаны мен жаратылысына, табиғатына өте терең үңіледі, олардың әрқайсысының әрекетін ұмытылмастай, ұмытуға болмастай ұтымды детальдармен бейнелейді. Мәселен, мылқау Есеннің бейнесі романда ұтымды шыққан. Мәселен, «Дүйімбай ары қарады, бері қарады:

қабырғасын, сүбесін саусағымен шұқып қарады. Басқалардікі құсатып аузын ашып, тілін суырып көрген жоқ. Салған жерден Айшаға:

«-Әй, қатын, сиырың ауру, – деді.

-Тәйт, сандалма! – деп Айша ашуланды...

Айша ары тартты, Дүйімбай бері тартты. Қара сиырдың көзі аларып, басын бұлғандатты. Айша ала жіпті босата «фельдшердің» жағасынан ала түсті. Енді Дүйімбай да жіптен айырылып, Айшаның өңменінен періп-періп қалды. Еркек емес пе, қолының әлі едәуір болар, Айша тәп-тәуір әрең-әрең құламай қалды. Әлгіні көріп мен қалай тұрамын. Дүйімбайды ту сыртынан барып, көк желкесінен ала түстім. «Бұл не пәле?» дегендей, Дүйімбай артына бұрылып қарап артынан тістей қатып, сілеусіндей жабысып тұрған бала екенін білген соң, тұла бойымен кілт бұрылып сілкініп кеп қалды да, мені лақтырып жіберді. Құлап жатқан жеріме мені біреу көтеріп алды. Қарасам, Есен мылқау екен... Есенде үн жоқ, тіл жоқ. Дүйімбайдың алдына барды, мені меңзеп көрсетті, Айшаны нұсқап көрсетті. Қос қолын жайды, иегін көтерді. Сірә, бұлар саған не жазды дегені болар. Сөйтті де қос қолын Дүйімбайдың алқымына салды да жіберді, шалқасынан сұлап жатқан Дүйімбайдың бетіне әлдекімдер су бүрікті. Дүйімбай көзін ашты. Орнынан әрең тұрып галифесін қаққылады», – деп жаза келе былайша ой түйеді: «Сонда деймін-ау, кейін ойлаймын, Есен соғысқа қатыспаса да, елде жүрген фашистің біреуін о дүниеге аттандыра жаздады. Шын соғысты. Он екі мүшесі сау баз біреулер қауымға, қоғамға жебір. Мысалы, Дүйімбай. Жетім-жесірдің сау малын ауру деп тартып алмақшы болды. Құдірет, әлде табиғат кейде әділетсіз. Адал жанды мүгедек етіп, арамдарды еркелетіп қояды. А, бірақ кім біледі, шын мүгедек Есен емес, Дүйімбай шығар»-деп жазады. Шерхан Есен бейнесі арқылы адалдықты, аңғалдықты, пәктікті көрсете отырып, жақсылық пен жамандықтың, қыр-сырын аңдауды оқырманның өзіне қалдырады. Қаламгердің айтар ойын аңғарған оқырман кейіпкерлеріне де өзінше баға беріп отырады.

Романда Шерханның сүйіспеншілігіне бөленген тағы бір «бас кейіпкер» бар. Ол – туған жердің табиғаты. Манастың шыңы, Мыңбұлақтай ауылы, Жуалының жуасы мен жалбызы, Борандының ақ түтек бораны, айлы түні, аңы мен құсы. Туған үйдің түтіні. Туған топырақтың киесі. Қаламгердің: «Теріс өзенінің көктемгі қарқыны басылып, таяз тартқан кезі екен, қиналмай өттік. Одан әрі Ащының алқабымен алқынып көп жүрдік. Ащының биігіне көтерілгенде, артыма бұрылып қарап едім, әуелі жалтырап, күміс жыландай ирелеңдеп жатқан Терісті көрдім. Одан өрі найзаның ұшында шаншылып Манас шыңы көрінді. Оның батыс жағын ала жатқан доғалдау шың Көксай екенін шамаладым. Одан да батыстағы, әрине, біздің Ақсай деп қойдым, Ақсайдың аңғарынан төменірек өз ауылымды – Мыңбұлақты іздедім. Жарықтық, жатыр екен. Үркердсй боп үрпиіп. Шақпақтау желінің өтінде қалған

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Колбаева М.Р. «Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары

торғайдай, жүні қобырап, қорғансыз қалған мына өзім сияқты көрінді» – деп толғана қалам тербеуі, туған жер қадірін жан-тәнімен сезіне білетіндігін айтпай ұғындырады.

Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» атты романын оқи отырып, сан алуан гүлдердің, шөптердің, өсімдіктердің аттарын кездестіреміз. Соншалықты көп білетініне таң қаласың. Бірнеше мысалдарды келтіре кетсек: «...үшеуіміз Бердімбет сайының қабағына барып, шытыргүл тереміз, жабайы үпіл мәліктің қырмызы гүлін, меңдуананың қауашағын жұлып аламыз». «Киікоты аралас –

бидайық пен майлы шытыр, көдесі мен қызыл изені, иіс майлы қылшасы мен жусаны, қызыл жоңышқасы, гүлқайыр мен көкмаралы сол қалпында тірі күніндегідей сиқырлы», [5.13-14]. «Ел сыртындағы шырыш пен шоңайна тікен басып кеткен жадау зиратты айналып өтіп, бәріміз үркіп ұшқан бұлдырықтай құлдыраңдап ауылға қарай тұра жүгірдік. Оған көп шеге қағылған түрлі түйіншек дорба шөп: адыраспан, киікоты, кекмарал, қылша – бәрі сонда ілулі тұрады», [5.56] немесе «Бөрте жусан, күрдек бүрген, қызыл изен, тіпті киіздей ажырыққа дейін жұмсарып, пейілденіп, мал тұрмақ, адам да жегісі келгендей, тәбет тартып тұр», – деп жазады [5.59]. Шерхан адамдар іс-әрекетін тамаша теңеумен білдірсе, табиғатты суреттеуде пейзажды ұтымды пайдаланады. Айталық, «Көптің ішінен Кіші Гришканы көзім шалып қалсын. Оны байқамас та ма едім, не көп – бала көп, бірақ шашынан таныдым. Көп қара торғайдың арасына бір ақ бас торғай кіріп кеткендей...» немесе, «Бес жасар баланың миы әлі нүкте түспеген ақ қағаздай» [5.78]. «Пәшира апам ауыз үйде әуілдекше кекіріп қойып, бір самауыр шәйді бір өзі ішіп отыр екен» – деп жазады. Ал, табиғат көрінісін: «Батқан күннің қызылы Алатаудың қарлы шыңдарын балқытып жібергендей еді. Теріскейдегі Қаратаудың үстінде қызғылт көгілдір құста түйдек-түйдегімен қалқып тұрғандай екен. Құстар емес бұлттар екенін сеземін. Қошқаратаға қонақтаған қоқи қаздар секілді» сырлы суреттер арқылы шебер көрсетеді [5.79].

Шерхан Мұртаза романында философиялық ой-түйіндерді де жиі ұшырастырамыз. Қаламгердің: «Ақыл деген асылды, Құдай адамдарға тең үлестірмеген. Өмірді де теңдей етіп бермеген. Алла тағала адамдардың бөрінің басына ноктаны бір қалыптан шығарған да, ал сол бастың ішіндегі миды әр қилы жаратқан», – деуі немесе «Тасты аяғымызбен таптап жүрміз. Таста жан жоқ деседі. Таста тамыр жоқ деп ғайбаттайды. Сандырақ! Таста от бар. От болса жаны бар. Жаным бар деп жүрген адамдардан артық. Өйткені адам кеудесіндегі от мың күн жанып, бір күн өшеді. Ал тастың тамырындағы от мәңгілік», – деп жазуы өмірдің сан құбылыстарынан, ешкім аңғара қоймайтын түйіндерден осындай тамаша ойларды аңғарамыз. «Ай мен Айшадағы» Қамқа әженің бейнесі де оқырман есінде ұзақ сақталады. Романдағы ұлы ананың ұлағатты сөздері тәлім-тәрбиелік мақсатқа үндейді. Автордың Қамқа әже бейнесімен романының соңғы нүктесін қоюының өзі әулие ана аруағына бас иіп, құдіретіне табынғандығынан болар. Айталық, қаламгер Шерхан Мұртазаның: «Әулие-Атаға қайтар жолда Қамқа-Анаға сәлем бердім. Ол Бердімбет сайдың шығыс жанындағы жатаған үйдің күн шуағында, биік бөстектің үстінде әлі отыр екен.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Копбаева М.Р. «Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары

-Дәу жігіт болыпсың ғой, Барысхан. Сендер қайтып келгенше ана үйлеріңді Мұртаза қорыды да отырды. Ол да қозғалмай отырды. Мен де қозғалмай отырамын...

-Сенің әкең Мұртаза да ана үйлеріңнің түтін шықпай қалған мұржасына қонақтап отырып-отырып, төрт жыл тапжылмай отырып-отырып, кеше сендер қайтып келгенде ғана ұшып кетті ғой», – деп қойды тағы да Қамқа. Сөйтті де: «Жақсы адамның жанын періштелер аспанға, жұлдыздарға алып ұшады. Ал, аса жаман адамның жанын әзірейілдер жеті қат жердің астына тастап жібереді. Немесе күнәкарлар жұлдызына лақтырады», – деді.

«Ай мен Айша» романы – Шерханның ұзақ түндер мен күндерінің, жан азабы мен ой ұшқырының жемісі. Бұл туынды арқылы кез-келген оқырман ағайын-туысқа, бауырға, барша қазаққа деген бауырмалдық қасиеттерін тани

түседі. Белгілі сыншы Әлия Бөпежанова «Ай мен Айша» эссесінің басты ерекшелігі ретінде – идеялық-композициялық, тақырыптық-образдық қасиеттерінің іштей тұтастығын ерекше атап көрсетеді: «Әрбір оқиға жеке тараушаларда қаз-қалпында жеке тағдыр болып баяндала келе, әулеттің, елдің көркем

тарихына айналып, туған жер, туған үй, ошақ қадір-қасиетін терең түйсінтер, қуат кернеуі, жасампаздық рухы жоғары, тағылымды туынды, сөз жоқ, тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің үлкен көркем жетістігі. Романның бас кейіпкері Айшаның жекелік те, жалпылық та мәні ерекше. Ол – шыдамды да ақылды, әр нәрсені, бар нәрсені түбінен ойлайтын, дана қазақ әйелінің жиынтық бейнесі» [2.88].

Қорыта айтқанда, ұзақ сонар қаламгерлік ізденіс, суреткердің тек шеберлігін ғана шыңдап қоймай, осы жолда оның азаматтық келбеті яғни, қоғамдық көзқарасы, қайраткерлік белсенділігі, отаншылдық, ұлтшылдық рухын, қадір-қасиетін қалыптастырады. Осы тұрғыдан келгенде, біздің әдебиет тарихында орны бар, айтулы суреткерлердің барлығы шығармашылық мүддесін туған ұлтының рухани тұғырын тағылымды ету жолына бағышталғанын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Толстой Л. Собрание сочинений т.Х., 717.
2. Бөпежанова Ә. I том., -Алматы: «Жібек жолы», 2007.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. -Алматы: 1997.
4. Мағауин М. Мен. -Алматы: 1999.
5. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. -Алматы: 1999.

Г.МАХАШ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аспиранты

Ә.ЖӘМІШЕВТІҢ ШЫҒЫСТЫҚ ҮЛГІДЕГІ ТУЫНДЫЛАРЫ

В этой статье рассматриваются поэтические произведения А.Жамишева, написанные с использованием восточных мотивов.

The author of this article researches A. Zhamishev's works written with the use of Oriental themes.

Шығармашылық жолы кеңес дәуірінде басталып, кемелденген ақын, сыншыл публицист Ә.Жәмішевтің поэзиялық туындыларының көркемдігі кемел, тақырыбы сан алуан. Онда өз заманының негізгі оқиғалары мен кейіпкерлері көркемдік сипатта көрініс тауып, бүгінгі күн үшін де рухани құндылығын жоғалтпаған бағалылығымен қымбат. Осы көркемөнердің талаптарын өзінің ақындық кредосына айналдырған Ә.Жәмішев поэзиясы сан түрлі реңді, сан қырлы жанрлық ерекшеліктерімен окшауланады.

Себебі көркем образда екі түрлі ерекшелік – жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап-түйіндеу және даралау, жекелік қасиет-белгілер нақтылы түрде көрсетіліп – осы екеуін іштей астасып, қабысып жатады. Көркем образ – әдебиетте, өнер салаларында өмір шындығын, қоғамдық құбылыстарды, табиғатты, адам тағдырын бейнелеп көрсету тәсілі. Әдеби шығармадағы адамның көркем образын алсақ, оның бой-тұлғасындағы, кесін-кейіпіндегі, ойлау-сөйлеу әдетіндегі өзгеше сипат белгілерді нақтылы суреттеу арқылы жазушы типтік қасиеттерді, яғни қоғамдық жағдай туғызған, басқаларға ортақ, жалпылық мәні бар ерекшеліктерді айқын танытады.

Азамат ақын Ә.Жәмішев өлеңдерінің негізгі сарыны – жақсылыққа үндеп, жамандықтан жирендіретін үгіт-насихаттық, өсиет сарын – сипатында түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығармалар. Атап айтқанда, дидактикалық-философиялық толғаулар, мысалдар, термелер, баталар, қанатты, нақыл сөздер, ғылыми-танымдық немесе қоғамдық-саяси философиялық-әлеуметтік тақырыпта жазылған поэзиялық трактаттармен ұштасып жатқан жыр ұшқындары.

Дидактикалық мазмұндағы туындыларда халықтық философия, педагогика, мораль, этика мәселелері, гуманистік сарындар баяндалады. Халықтың көркемдік және эстетикалық түсініктері, сан замандар мен ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді.

Дидактикалық поэзия үлгілеріне Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі», Ахмет Иүгүнекидің «Ақиқат сыйы», Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік», Ахмет Ясауидің өсиет, үгіт сарындас сөздері жатады. Түркі тілдес халықтардың жазба поэзиясының бастау-бұлағы – оның дәстүрлі ауызша дидактикалық поэзиясы әрі бұл оның мазмұны мен түріне де қыруар өрнектер қосқан.

Жақсыға үндеу қаншалық қажет болса, жаманнан жиіркендіру де соншалық керек. Өмірдің күн мен түндей, сәуле мен көлеңкедей кезектесіп жүретін заңдылығы айтылғанда ғана шындық толық болмақ.

Шын мәніндегі ғибратшыл, ойлы өлеңдер Әбіраш шығармашылығында үстем сарын екендігіне мысал көп. Ол өз замандастарын жалған, арам доссымақтан, күншіл, жәһил, надандардан сақтандырады.

...Өзіңе-өзің сарапшы бол, таразыңды құрып қой,

Көңілге тұрған татты күнде аршып жуып қой.

Жүрегінде адамдықтың, ардың соты тұрсын да,

Пәстік пенен пасықтықты маңайлатпай қуып қой,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Махаш Г. Ә.Жәмішевтің шығыстық үлгідегі туындылары

– деп үгіт-насихат айтса, адамзаттың биік өлшемі – ар екендігін былайша өрнектейді:

Биіктерде бас айналмас берік тұғыр – ар ғана
Ар көзімен қарар болсаң, жап-жарық бар айнала.
Ал жарықтан қараңғы да, қараулық та қаймыққан,
Қара орамал – күдікпенен көзінді тас байлама [1.45].

Ә.Жәмішев поэзиясындағы үгіт-насихаттық сарынның елеулі арнасы – шығыстық желілер. Ақын бұл күрделі тақырыптың бір ғана мәселесін алып, адамдық, тазалық, адамгершілік қағидаларын уағыздауға жұмсаған. Ақынның сан ғасырлардан келе жатқан қазынаға қалай қарағандығы, қалай меңгергендігі, шығыстың дәстүрді өмірдің өзекті ой айтудың құралына айналдыра білгендігі көрінеді. Қожа Ахметтің «Диуани хикметінің» тақырыптық-мазмұндық, өлең өлшемдік дәстүрін сақтай отырып ақын адам баласының жаратушы алдындағы сүннет, парызын қайта санаға салып өтеді.

Алланың тек жалғыз екені, оның құдіретті шексіздігі, Алла жолын іздеу мәні туралы шығыс жұлдыздары: Омар Һәйям, Низами, Сағди; көне түрік дарабоздары: Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, XIX ғасырдағы ерен құбылыс Абай шабыттана жырласа, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы бұл дәстүрді жаңа биікке көтерген.

Алланы тану жолындағы шариғат, тариқат, мағрифат мәнінің жинақталып беру үлгісін зерттеуші Б.Сағындықұлынан кезіктіردік: «Ақиқаттың ақиқаты – Алла тағала. Алла тағаланы тану үшін ең алдымен шариғатты меңгеру керек. Шариғатты бойға сіңіргеннен кейін ақиқатқа апаратын жолды таңдай білу керек. Ол тариқат деп аталады. Үшінші – мағрифат теңізінде жүзе білу керек. Мағрифат деп отырғаны – бақи дүние ғылымы, түпсіз терең білім» [2.1].

Тариқат туралы 1257 жылғы «Жәннат» кітабында Сағди былай деп жазған: «Тариғат жолын ашқан білер болар, Шындықтан тек шындықты тілейді олар» [3.157].

Сонымен дін жолымен және ғылым арқылы Алланы танып білуді мақсат етуді тариқат, мағрифат десек, Қожа Ахмет Ясауи соған көп көңіл бөледі:

Шариғатқа, тариқатқа тәнті болып илансаң,
Тариқатты Ақиқатқа ұластырып жиналсаң,
Бұл дүниеден дүррі гауһар асылдарды сыйға алсаң,
Жаннан кешкен жақсы құл деп көңіліңді жай қылар.

Осы орайда Алланы, алла жолын іздеуде құлшылықтың алатын орны ерекше екеніне де мұсылман ақындары көп көңіл бөлген. 1257 жылы парсы ақыны Сағди былай деп жазған:

Кіші бол, құлшылық ет, сырын ұқ та,
Тап сондай баспалдақ жоқ ұлылыққа.

Махаббат, сүйіспеншіліктің ауқымын кең мағынада алып жаратушыға деген іңкәрлікпен шектестіріп Яссауи ұғымының негізін ақын айнытпай алып қайта көркемдік терең мағына үстейді.

Махаббатың бал қызығы, бар қызығы өзінде,
Ораза, намаз мұсылманның мойнындағы парызы.
Шығар бәрі қарсы алдыңнан таңда-махшар кезінде,
Бір Құдайға ғашықтардың сонда айтылар парызы [4;28].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Махам Г. Ә.Жәмішевтің шығыстық үлгідегі туындылары

Осы орайда Алланы сүю, Аллаға деген махаббат ұғымын анықтай түсуді жөн көрдік. Мұсылман елдері әдебиетінде «ғашықтық» сөзі (яғни махаббат ұғымы)

қолданылса, оны тек қыз бен жігіт, еркек пен әйел сүйіспеншілігі деп тар шеңберде түсінбеу керектігіне, ол ұғымды неғұрлым кең мағынада алу қажеттігіне арабтанушы ғалым Ә.Дербісәлиев назар аударған: Ақын (Қожа Ахмет Ясауиді айтып отыр) хикметтерінің бірқатары ғашықтық жайын сөз етеді. Бірақ онда әдеттегідей жігіттің қызға, қыздың жігітке деген сүйіспеншілігі емес, керісінше – әңгіме ақынның Алла тағалаға, яғни жаратушыға сүйіспеншілігі, іңкәрлігі туралы. Сопылық поэзия өкілдерінің махаббат, шарап жайлы жырларын оқығандардың кейде осы поэзияның қыр-сырын білмей, байыбына бармай, айтылар ойдың тереңін емес, бетін ғана қалқитыны бар [5.79].

Кезінде данышпан Абайдың: «Махаббатсыз – дүние бос, Хайуанға оны қосындар», – дегенін тек қыз бен жігіт сүйіспеншілігі ұғымында түсінумен шектелген кезіміз де болды. «Махаббат» ұғымының тек қыз бен жігіт немесе ерлі-зайыптылар сүйіспеншілігімен шектеуге келмейтіні Абайдың өзінде жеткізіле айтылған:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және Хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен такких [анық] біл [6.303]

Сонымен үш сүюдің біріншісі Алланың адамзатты махаббатпен жаратуы болса, екіншісі – адамдардың Алланы сүюі, үшіншісі адамдар арасындағы сүйіспеншілік деп түюімізге болады.

Шын ғашықтар қашанда да тірі болып қалмақшы,
Оларға тән қадір-қасиет әлемдегі бар жақсы,
Қалпелер мен тақуалар өз үлесін алмақшы,
Шын ғашытар халайыққа Хызыр болып жолығар [7.84].

Адамның оң не теріс сипаттары сөз болғанда, оң пейілдерге – жұмақ, ал терістерге тозақ бұйыратынын ескерту үгіттік мақсатқа бағындырылып отыратынын есте ұстаумен қатар адам және жан ұғымдарын ашу, жан түсінігіне арналған ежелгі түркі әдебиеті мен Ә.Жәмішев идеялары сабақтастығын анықтау қажет. Жүсіп Баласағұн жан хақындағы пікірін былай түйіндеген:

Жан ұшқанда, бос қалар үй-денесі,
Қайда екенін білер тек жан егесі?!

Биік ұшса, жан жәннатқа енгені,
Төмен түссе, бір пәленің келгені.

Екеуінің бірі болар, алайда,
Жаның мәңгі қалар тірі қалай да! [8.174]

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Махам Г. Ә.Жәмішевтің шығыстық үлгідегі туындылары

Шығыстанушы Ислам Жеменей Қожа Ахмет Иассауидің жан туралы ұғымына түсінік береді: «Қожа Ахмет Иассауиде пірмұған – қасиетті жан, Алланың абзал құлдары, зәмзәм суы әспеттес қастерлі шарап ұсынушы, жақсылық атаулының бастаушысы».

Қазақ кемеңгері Абай да бұл ұғымға мән берген:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап күлмес.
Кемеңгердің осы «Жан-иман» түсінігін ақын дәлме-дәл өлең өрнегіне түсірген.
Байығандар малға мәз боп кеуде қағар,
Менмендікпен Құдайға да ауыз салар.
Өлер уақта ар, иманнан мақұрым қалар,
Жан берерде азап-қасірет шегер, достар [7.138].

«Қиссас-ул-анбияда» тозақ отының ерекше ыстық екені көрінеді: «Тозақтың күні туады, пердесі көтеріледі. Екі жүз жылдық жерден ыстық лебі, от жалыны шарпиды. Қаумалаған халықтың бет-аузы күйеді. Екі жүз жылдық жерден лапылдаған жалынның үні естіледі. Ол күннің айбатынан пайғамбарлардың өзі дірілдеп кетеді» – делінеді.

Ә.Жәмішев исламдық қағидалардың негізгі өзегін ала отырып, Ясауи хикметтерінің ішінен жетім-жесірді жебеу, қысылғанға қайырым жасап, қол ұшын созу Алланың ақ жолында жүрудің бірден-бір кепілі деген тұжырымдарды алға тартады.

«Ғаріп, пақыр, жетімдердің көңілін көтер,
Қамқоршы бол жаныңды да пида етер.
Тапқаныңды аузына тос, тұрма бекер»,
Естіп осы Алла сөзін ақ жолына түстім мен де [7.84].

Ә.Жәмішевтің ақындық қуаты мен жыр киесінің алдыңғы азаматтық жауапкершілігі туралы жас ақын поэзияға айғайлап емес, өзіндік қоңыр үнімен, азаматтық сырлы әуенімен келді.

«Ақын жиырма жыл ішінде төрт қана поэзиялық жинақ берсе, мұны азсынып, назырқануға болмайды. Жалпы поэзия көп сөйлеп, көпірте беруді көтермейді. Аз болсын – саз болсын. Ұлылар, әсіресе, өзіміздің Абай бұл жағынан мәңгі өнеге» – деп Қапан Қамбаров атап көрсеткендей, Әбіраш ақын да әрбір өлең өрнегіне асқан жауапкершілікпен қараған. Абайды барлық тұрғыдан өзіне үлгі-өнеге тұтқан. Өйткені Абай сөз қадірін бәрінен жоғары қойған. Тапқыр тілді адамды айрықша бағалаған. Дүниеде өлімнен күшті нәрсе жоқ, тағдырға тәбділ бола ма, сабырлық қылсақ керекті дейтін көңбіс Абай, тағы бір сәтте артына Сөз қалдырғандарды өлмейтіндер санатына жатқызады. Алғыр шешен сөз иесі ол үшін ең биік тұлға десек, ақын Ә.Жәмішев Абайды өзіне рухани ұстаз ете отырып ұлы ақынның жан әлеміне терең бойлайды мысалы: «Абайды оқып отырып» деген өлеңінде:

Сөз нәрін, көңіл зарын қатар төгіп,
Абай өткен бұл күнен сапар шегіп.
Ұлы жүрек өртенген көп қасіретті,
Мен де оң мен түсімде жатам көріп.

Абай басынан өткерген ауырлықты, өз басынан да өткергенде жақсылық сияқты жамандықтың да уақыттан қалмай өкшелей қуып келе жатқан бейнесін жасайды

Сүзіліп заман, уақыт безбенінен,
Десек те адам құлқы өзгерілген,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Махамит Г. Ә.Жәмішевтің шығыстық үлгідегі туындылары

Баяғының бас жіпсіз кей мінезі,
Ұшыраса кетеді-ау көз көрімнен.

Ақынның нәзік жүрегі жалғандық пен жамандықтың салмағына төзбейді. Абайды алға тартып, өршелене қарсы шығады. Жақсылық жолында Абай секілді өзін құрбан етуге даяр пейілін танытады. Жамандықтың аяқталып, жақсылықтың салтанат құруын аңсайды.

Мыңмен жалғыз алысса Абай атам,
Озбырлықпен олжалас заман қатаң.

Ал мен бүгін миллиондар шеруінде,
Жақсылықтың жалынын алаулатам!

Ақын жүрегі адалдық пен арлылықты адамдықты өлшемі етіп алады. Сол үшін қаламын қару етіп, отты жырдың қызуын қанықтыра түседі.

Алаулатам!

Жаһанға жар сап өтем,
Ар биігін аялап, аңсап өтем.
Жат мінездер жүрегін жаралаған,
Ең соңғы бір ақын боп қалсам екен!

Бұл өмір заңдылығы жақсылық пен жамандықтың мәңгілік бітпес күресі. Ақын өз жанын жараласа да жат пиғылға жол бермей нұрлы сезіммен дүниені тазартады.

Ақын поэзиясында жалпы адамзаттың баласын сүйген жүрек, бейбіт өмірді, тең өмір мен ынтымақты қалаған адами болмыс мол ағын тапқан. Ол түбі бір туысқан халықтардың бірлігі мен тұтастығын талмай жырлаушы. Бұл күні кешеге дейін саяси сынар жақтыққа ұрынған тақырып болғаны белгілі. Өйткені бұрынғы Кеңес Одағында түрікшілдік, пантюркизм дейтін ұғым большевиктердің ғана ойлап тапқан термині емес. Төркіні әріден басталады. XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында Түркия дүние жүзіндегі барша түрік халықтарын бір мемлекет шаңырағының астына жинамақ деген лақап таратылды. Оны пантюркизм деп атады. Пантюркизм панисламизммен ауыз жаласып, Ресейге қарсы соғыс ашпақ ойы бар деп даурықты. Шын мәнінде пантюркизмді құбыжық етіп көрсету мақсаты басқа еді. Ол түрік халықтарының арасына жік салып, бір-бірінен ажыратуды, бір-біріне қатыстырмауды көздеді. Сөйтіп, патшалық Ресей құзырындағы мұсылман отар халықтарды орыстандыру жөніндегі алға қойған міндетінің орындалуын жеңілдеткісі келді. 1867 жылы Қазан шаһарында «Қасиетті Гурий сыбайластығы» деген миссионерлік қоғам құрылды. Миссионерлер мұсылман халықтары арасында христиан дінін таратуға білек сыбанып кірісті. Татарларды, қазақтарды алдап та, күштеп те шоқындыра бастады. Осы мақсатқа мектеп жүйесін кеңінен пайдаланды. Христиан әдебиетін тарату ісін еселеп күшейтті. Миссионерлік қоғам 1862-1910 жылдар аралығында тек қазақ тілінде ғана алпыстан астам христиан діни кітаптарын, оқу құралдарын шығарып үлгерді. Олардың бірсыпырасы орыс графикасы негізінде басылды. Сонымен бірге Арабстаннан, Түркиядан ағылып келіп жатқан ислам діни кітаптарын тежеуге тырысты, орыс цензурасы кедендерден талай кітаптарды ұстап алып қалып жатты.

Кезінде Мағжан Жұмабаев секілді қазақтың зиялылары бұған көңісі келмеді, көнбеді де. Мағжанның түрікшілдігін кезінде жазушы Жүсіпбек Аймауытов былай деп түсіндіруге тырысты:

«Бір жағынан, үй-іші әкеге, әлеумет ру басыға бағынған, тапқа, жікке бөлінбеген, қазақ ішінде туып өскен болса, екінші татар медресесінде оқып, түрікшілдік, исламшылдық рухында тәрбиеленсе, үшінші патша саясаты шымбайға

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Махамит Г. Ә. Жәмішевтің шығыстық үлгідегі туындылары

батып, отаршылдық зардабы қазақтың ұлтшылдық сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші орыс зиялыларының қаймағы бұқарашыл, халықшыл болып жатқанын сезіп білсе, бесінші Батыстың, қала берсе орыс ақындарының санашылдық (идеализм), дарашылдық школынан сабақ алса, енді Мағжан қай пікірдегі ақын болып шығу керек. Сөз жоқ, Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, санашыл, дарашыл ақын болып шығу керек. Олай болып шықпау мүмкін емес. Әлеумет ортасының, заманының жағдайы солай» [9.60].

Түрік халықтарының арасына алауыздықты арнайы тудырған мұндай саясаттың салқыны соңғы уақытқа дейін жалғасып келеді. Сондықтан азамат ақын А.Жәмішев

о бастан-ақ туыстық тақырыбын жырлауды үзген емес. Әрі үдете түскен. Мысалы: «Сүйегіміз, қанымыз бір бауырмыз» – дейтін өлеңінде өзбек халқына арнап;

О, бауырым, өзбек әкам, армысың!
Келдім аңсап, төсіңе бас, ал құшың!
Біз туғалы бірге көріп жүрміз ғой
Бұл өмірдің қуанышын, қайғысын – дейді.

«Төскей» жинағының «Туыстар жерінде» бөлімінің арқауы да – халықтар достығы. Қырғыз, өзбек, тәжік, молдаван елдері мен жерлерінде болған ақынды бұл халықтардың қазақ халқына деген туысқандық сезімі, бүгінгі бақытты өмірі, табиғат көрінісі толқытады. «Рудаки ескерткіші алдында», «Ғиссар таулары», «Нүректе», «Памир бұлттары», «Кодра» жырлары ойлы да мөлдір.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жәмішев Ә. Төскей. -Алматы: Жазушы, 1978.
2. Сағындықұлы Б. Әз Мамайың// Қазақ әдебиеті. 14 шілде, 2000.
3. Сағындықұлы Б. Жәннат. ауд М.Әлімбаев. -Алматы: Жазушы, 1981.
4. Жәмішев Ә. Өсиетнама. -Алматы: 1983.
5. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. -Алматы: 1995.
6. Құнанбаев А. Шығармалар I том. -Алматы: 1977.
7. Қожа Ахмет Яссауи. Хикметтер ауд Ә.Жәмішев. -Алматы: 1995.
8. Баласұғын Ж. Құтты білік. ауд А.Егеубаев. -Алматы: Жазушы. 1986.
9. Аймауытов Ж. Шығармалары. -Алматы: 1998.

ПЕДАГОГИКА

К.М.БЕРКІМБАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Н.И.БАЙТЕРЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ -КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

В статье рассматриваются психолого-педагогические аспекты использования информационных-коммуникационных технологий в учебном процессе.

This article deals with psychological and pedagogical aspects of employment of informational and communicational technologies in the teaching process.

Қазіргі кездегі қоғамды ақпараттандырудың басым бағытталған салаларының бірі – білім беру саласы. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ортасын пайдалануға негізделген білім беруді ақпараттандыру оқыту үдерісінің қарқынын арттыруға, дамыта оқыту идеясын іске асыруға, оқыту үдерісін ұйымдастыру әдістері мен формаларын жетілдіруге бағытталған.

Білім беру жүйесін компьютерлендіру – оқытудың, тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асыруға бағытталған әдістемесін білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы қамтамасыз ету үдерісі. Бұл үдеріс келесі мәселелерді шешуді қарастырады:

-коммуникациялық желілердің, ақпараттық-әдістемелік материалдардың ғылыми-педагогикалық ақпараттық-автоматтандырылған қорлары мәліметтерін пайдалану негізінде білім беру жүйесін басқару механизмін жетілдіру;

-қазіргі заманғы ақпараттандырылған қоғам шарттарына сәйкес оқушы тұлғасын дамыту, тәрбиелей оқыту формаларын ұйымдастыру және оқыту әдістері мен мазмұнын сұрыптау арқылы оқыту әдістемесін жетілдіру;

-оқушының интеллектуалдық әлеуетін дамытуға, өз бетінше білім игеру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқытудың әдістемелік жүйесін құру, оқу-ақпараттық, тәжірибелік-зерттеушілік үдерістерді, ақпараттарды өңдеудегі өзіндік әрекеттің әртүрлілігін іске асыру;

-оқушының білім деңгейін бақылау және бақылауға арналған компьютерлік болжау, тестілеудің әдістемесін құру және пайдалану.

Білім беруді ақпараттандыру ақпараттық-коммуникациялық технологиялар орталарының мүмкіндіктерін іске асыру негізінде дамытын оқытушы мен оқушы әрекетінің интеллектуалдылығын арттыру үдерісі ретінде пәндік аймақтар мен қоршаған ортаның (әлеуметтік, экологиялық, ақпараттық және т.с.с.) заңдылықтарын тану үдерісінің бірігуі тенденцияларын қуаттайды.

Оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың психологиялық-педагогикалық аспектілері алуан түрлі, солардың ішінде дәстүрлі оқытуды нығайтатын келесі түрлерін атап өтуге болады.

1. *Ынталық аспект.* Компьютерлермен жұмыс істеу арқылы оқушы кез-келген оқу тапсырмасының шешімін табу үшін оқытудың ықпалды жүйелерінің көмегімен қажетті ақпаратты алу мүмкіндігіне ие болады. Компьютер оқу материалының мазмұнын ашу арқылы оқушылардың ынтасына әсер ете алады. Бұл оқушының оқуға оң қарым-қатынасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

2. *Оқу үдерісінің белсенділігін арттыру және тұлғалық ерекшеліктерді ескеру.* Оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануда интерактивті сұхбаттасуды іске асыру, оқу әрекетінің тәртібін өз бетінше таңдау мүмкіндігін беру арқылы оқыту үдерісін жеке тұлғаға бағыттауға және саралауға мүмкіндік береді. Компьютердегі оқушының дербес жұмысы бағдарламада қарастырылған тапсырманы оңтайлы шешуіне жағдай туғызады.

3. *Оқыту ақпаратын баяндау мүмкіндігін кеңейту.* Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері әрекеттің нақты көрінісін ғана емес нақты жағдайда байқалмайтын үдерістерін де көрсету мүмкіндігін береді. Оқушыға баяндалатын ақпарат және оқу мүмкіндіктері интерактивтік компьютерлік жүйелердің дамуы негізінде тұрақты кеңейуде: ақпаратты беру (дыбыс, мәтін, түс, көлем, анимация) кешенін пайдаланатын мультимедиялық технологиялар; оқушының танымдық дамуы шеңберін, әлеуметтік ортаның шекараларын кеңейтетін телекоммуникациялар; оқытуды танымдық тәжірибе және зерттеу деңгейіне дейін көтеретін жасанды интеллект жүйелері.

4. *Оқу әрекетінің әдістері мен формаларын өзгерту.* Анықталған оқу пәндерін оқытуды жеңілдетуге, оқу әрекеті мен ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға белгіленген (мәтіндік, графикалық, музыкалық редакторлар, электрондық кестелер және т.б.) объектілі-бағдарланған бағдарламалық жүйелер өз бетінше оқу үдерісін ұйымдастыруды, оқу және демонстрациялау қондырғысы ретіндегі компьютердің қызметін пайдалануды іске асырады. Сондай-ақ, оқу үдерісінде оқу-ақпараттық, тәжірибелік-зерттеу әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар орталарымен пәндік және өз бетінше оқу әрекеттерін жүргізуді қамтамасыз етеді.

5. *Оқушының әрекеттерін бақылау.* Оқушының компьютермен алғашқы таныстығы оқытудың дәстүрлі формасын қуаттайтын оқу-ойын, қарапайым компьютерлік жаттықтырушы, оқытушы және бақылаушы бағдарламаларда жұмыс істеу арқылы басталады. Бұл кезде оқушылар негізгі пайдаланушылық және өзіндік жұмыс дағдыларын игеріп, маңызды пәндер бойынша білім сапаларын арттырады.

Оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану келесі мақсаттарға бағытталады:

-ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін іске асыру арқылы оқыту үдерісінің ықпалдылығы мен сапасының деңгейін көтеру;

-танымдық әрекеттердің белсенділігін арттыратын ынталарды қамтамасыз ету;

-қазіргі заманғы ақпарат өңдеу орталарын пайдалану негізінде пәнаралық байланысты тереңдету.

Жүргізілген түрлі педагогикалық зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талдау барысында, студенттердің оқу материалын игеруінде пәндік аумақтағы түсініктердің өзара ішкі байланысын дұрыс анықтай алмаумен қатар оларды сақтау мен қабылдаудың ең тиімді тәсілдерін тандай алмайтындықтары белгілі болуда. Зерттелуге тиісті мұндай мәселелердің бар екендігін қазіргі заманғы психологиялық зерттеулер де көрсетуде. П.Я.Гальпериннің, В.К.Шабельниковтың [1.50] еңбектерінен бірінші және екінші дәрежелі материалдарды есте сақтаудың мәселелері, негізгі мазмұнға талдау жасай алмаудың әсері фактілік білімнің құлдылауына, жоғары оқу орынын бітірушілердің ақпараттық мәдениетінің төмендеуіне ықпал ететіндігі анықталды.

Жоғарыда келтірілген мәселелердің негізінде туындайтын себептердің бірі жоғары оқу орны информатика курсының мазмұнындағы дәстүрлі мақсатқа жеткізетін студенттің логикалық-алгоритмдік ойлау қабылетінің нашар дамуы.

Психологтардың айтуынша бұл мәселенің шешілу жолы негізгі ойлаудың құрылымдық ұйымдастырылуында. Мәселенің шешілу жолын іздестіру үдерісінде адамның есте ұзақ сақталып, оқу материалын толық қалпына келтіретін істерді атқаруына байланысты.

Түрлі пәндерді оқыту барысында ақпараттарды оқытудың нақты мақсатына тәуелді ақпаратты бейнелеу тәсілдері қарастырылады. Маңызды ақпараттардың графикалық бейнеленуі ғана емес, адамның сезім мүшелеріне әсер етіле дыбыстық сүйемелденуі мүмкін. Ақпараттық әсер етудің түрлі типтерін педагогикалық үдерісте мақсатты бекітудегі ақпараттың адамға әсері психология саласындағы зерттеулер арқылы да белгілі болуда.

Оқу үдерісінің ерекшеліктерін ескере келе, оқытуға ұсынылатын ақпараттар ағынын оңтайландырудың қажеттілігі туындайтындығын айтуға болады [1.50].

Оқыту үдерісінде оқу материалын оңтайландыра ұсынуды ұйымдастыру үшін ақпараттарды модельдеудің компьютерлік түрін қолданудың тиімділігі күн сайын айқындала түсуде.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Беркімбаев К.М., Байтерекова Н.И. Оқыту үдерісінде ақпараттық -коммуникациялық...

Қазіргі кезде компьютерлік модель ретінде:

-өзара байланысты компьютерлік суреттердің, кестелердің, схемалардың, диаграммалардың, графиканың, анимациялық фрагменттердің,

гипермәтінрдің көмегімен сипатталған объектінің шартты бейнесі айтылады. Бұл түрдегі компьютерлік модельдер құрылымдық-функционалдық деп аталады;

-түрлі факторлардағы объектіге әсер ету шарттарының функциялану үдерісін имитациялауды реттелген есептеулер мен графикалық бейнелеулер нәтижесінде шығаруға мүмкіндік беретін жеке бағдарламалар комплекстері аталады.

Мұндай модельдер имитациялық компьютерлік модельдер деп аталады.

Оқыту үдерісінде оқу материалын ұсынуда компьютерлік модельдеуді қолданудың басқа модельдеу әдістеріне қарағанда төмендегідей тиімді ерекшеліктері бар:

-модель бойынша модельдеуші жүйенің сандық және сапалық функциялану нәтижесін алуға негізделген;

-модельдерді талдау нәтижесінде алынған сапалық қорытындылар күрделі жүйенің: құрамы, даму динамикасы, орнықтылығы, бүтіндігі сияқты бұрын белгісіз болып келген қасиеттерін ашуға мүмкіндік береді;

-сандық қорытындылар негізінен жүйені сипаттайтын болашақ және бұрыннан белгілі параметрлердің мәндерін түсіндіруде болжамдық сипатты иеленеді;

-ақпараттарды модельдеуде мамандардан компьютерлік сауаттылықты талап етеді;

-болашақ мамандардан ақпараттық қоғамдағы орасан зор ақпарат ағымын пайдалануда уақыт үнемдеуге ықпал етеді [2.53; 3.111].

Қорыта айтқанда, оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың әдістемесі ақпараттарды оқушыға ұсынуда компьютерлік модельдеу түрін кеңінен қолданудың негізінде іске асырылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Беркінбаев К., Ниязова Г., Салықбай А. Жоғары оқу орындарының информатика курсына ақпараттарды құрылымдық модельдеу негізінде оқытудың психологиялық-педагогикалық мәселелері. //ҚазҰПУ. Хабаршы Вестник №1(12), -Алматы: 2005.
2. Беркінбаев К., Ниязова Г., Салықбай А. Ғылыми-зерттеу жұмыстарында компьютерлік модельдеуді қолданудың тиімділігі. //ҚазҰПУ. Хабаршы Вестник №1(12), -Алматы: 2005.
3. Байтерекова Н. Ақпараттық технологиялар білім беру саласында. ТарПи құрылғанына 40 жыл болуына арналған «Жас ғалым 2007» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері, 2007.

Б.Д.СЫДЫҚОВ

педагогика ғылымдарының докторы

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК ЖӘНЕ
МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

В статье рассматриваются теоретические аспекты профессиональной подготовки будущих учителей на основе информационно-компьютерного и математического моделирования.

This work presents theoretical aspects of professional training of future teachers on the basis of informational, computer and mathematical modeling.

Қазақстан Республикасының Евразиялық аймаққа кіруі, ХХІ ғасырға нық сеніммен аяқ басуы ел Президентінің «Қазақстан-2030» атты стратегиялық бағдарламасына сәйкес жаңа техника мен технология үдерістерінің дамуы келешекте жоғары оқу орындарында білім беру қандай бағытта өрбуі керек деген өзекті мәселе туғызады.

Заманның жаңа даму сатысында білім беру жүйесі қоғамның жаңа экономикалық саясат, әлеуметтік және интеллектуалдық деңгейіне сай келуі тиіс. Осыған орай білімнің мақсаты, мазмұны және оны оқыту тәсілдері қайта қаралып, оқу жүйесін реттеу, ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді.

Жаңа тұлғаны тәрбиелеу мен оқытуда жоғары мектептің алатын орны ерекше. Оның қызметі үнемі дамуда. Жаңа заман талаптарына сәйкес жоғары мектептің дамуы көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек. Жоғары мектептің алдына қойған ең бірінші мақсаты- қоғамға қажетті жоғары білімді мамандарды даярлау.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде орта білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті ақпараттық-компьютерлік технологиялар құралдарын педагогикалық іс-әрекетте кеңінен қолдана білу іскерліктерінің жоғары деңгейде қалыптасуы мектеп мұғалімдерінің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар қатарына енеді. Осы орайда, жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді педагогикалық үдерісте ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық құралдарды қолдануға ғана емес, осы құралдарды жасауға дайындау өзекті мәселе болып табылады.

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен бүкіл өркениетті әлемдегі ақпараттық даму білім берудің дәстүрлі қалыптасқан жүйесін, әдістері мен технологиясын қайта қарауды талап етуде. Бұл үдеріс білімнің жаңа аймақтарына енудің қажеттілігі мен оны жеке тұлғаның толық көлемде меңгеруінің қиыншылықтары арасындағы қарама-қайшылықтары ретінде белең алып отыр. Осыған орай, бүгінгі ғаламдық білім беру кеңістігіне сай білім беру, танымды, ойлауды дамыту, өзінше ғылыми тұжырым жасауға, олардың қажетіне қарай ғылым жетістігін сұрыптауға, студенттің өзінің іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу – көкейкесті мәселе болып табылады. Өйткені, тек жоғары білімді маман ғана қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өркендеуінің көшбасшысы бола алады.

Білім саясатының өзекті мәселелері – кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық...

оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана білу.

Сондықтан жоғары мектеп педагогикасының күрделі де маңызды бір мәселесі студентті болашақ мамандығына оңтайландыру, кәсіптік біліктілігін дамыту, кәсіби бағдар берудің жаңа жүйесін жасау, іскер және құзіретті маман дайындау. Мұндай маман дайындау үшін білім беру үдерісін белсенділендіру, оқытудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру қажет. Оқу үдерісін белсенділендіру – берік те тиімді білім берудің жолдарын қарастыру, студенттердің шығармашылық ойлауына, ізденуіне мүмкіндік жасау, оларды келешек мамандығына қызықтыра алу, оқу үдерісін ғылыми негізде ұйымдастыру [1].

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде даярлау үшін оларда ең алдымен практикалық іс-әрекет барысында пайда болатын мәселелерді формальды сипаттау дағдыларын, яғни ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу әдістері туралы кәсіби білім, іскерлік және дағдылар жүйесін қалыптастыруды қажет етеді. Сонымен бірге негізгі алгоритмдік құрылымдарды, бағдарламалау технологияларын білу, есептерді математикалық модельдері бойынша шешу, ЭЕМ-мен, оның құрылғыларымен, ақпараттық технология құралдарымен жұмыс істеу, құрылған алгоритм бойынша ЭЕМ-ге арнап бағдарламалау тілдерінің көмегімен бағдарлама құру және бұл білімдер мен іскерліктерді объектінің, құбылыстың ақпараттық-компьютерлік моделін жасау үшін қолдана алу негізгі бір мәселе болып табылады.

Заман ақпараттық жүйелерді қолдану дағдылары және олардың көмегімен кәсіби практикалық есептерді шешу іскерліктері мен практикалық маңызды есептерді ЭЕМ көмегімен шешу нәтижелерін сауатты өңдеу іскерлігі, оның нәтижелерін кәсіби практикалық іс-әрекеттерде қолдану дағдыларын болашақ мұғалімнің бойында қалыптастыру басты назарда болуы қажет.

Бұл талаптардың осы көлемде жүзеге асырылуы болашақ мұғалімдердің ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу бойынша сауаттылығының жоғары деңгейде қалыптасуын қамтамасыз етеді. Осы айтылғандардан байқайтынымыз АҚММ түсінігі «ақпараттық мәдениеттілік» ұғымына компьютерлік сауаттылықтың компоненттерін кеңейту арқылы және жаңа түсініктерді енгізу арқылы пайда болады, яғни барлық жаңа түсініктер ЭЕМ көмегімен есептерді шешу үшін ақпараттық – компьютерлік және математикалық модельдеу әдістерін қолдану мәселелеріне арналады.

Ақпараттық проблеманың пайда болуы, ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты және бұл проблемаларды техникалық құралдармен де, жеке адамның, топтасқан қауымның қоршаған ортаға көзқарасын, қатынасын қайта бағдарлау жолымен де шешуге болады. Осы тұрғыда, болашақ мұғалімдердің ақпараттық ой-өрісін, мәдениетін дамыту және олардың ақпараттық технологияларды меңгерумен қатар оларды жасау іскерлігін, дағдыларын қалыптастыру проблемасының көкейкестілігі күннен-күнге арта түсуде.

Болашақ мұғалім даярлауда оқыту мазмұны мен формаларын, оқу құралдары мен әдістерін іріктеуде дидактикада кейінгі кезде айтылып жүрген кәсіби мақсатты көздеу ұстанымын негізге алудың маңызы зор.

Оқу үдерісінде болашақ мұғалімнің теориялық даярлығын жетілдіруде кәсіби мақсатты көздеу ұстанымын ескерудің өзіндік ерекшеліктері бар. Білім мазмұнын

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық...

анықтауда, ақпараттық модельдеуге оқыту туралы ғылыми курстарды меңгертуде оқу материалдарының студенттің әдістемелік-кәсіби шеберлігін жетілдіруге

бағытталып құрылғаны жөн. Осы тұрғыда пәнаралық байланысты жүзеге асырып отырудың рөлі ерекше болып табылады.

Қоғамды, білім беруді ақпараттандыру жағдайында бүгінгі күнде ақпараттық-компьютерлік технологияларды тиімді де нәтижелі пайдалану үшін біріншіден, жалпы білімділік және кәсіби сауаттылық қажет. Олай дейтініміз, ЭЕМ-мен жұмыс жасағанда, қандай да болсын (табиғи тіл қатынасында да) сөйлем қателіктерін түсінбейтінін ескеру керек. Ол тек өзіне арналған арнайы бағдарламалау тілдерінің алфавитінде жазылған алгоритм-бағдарламаны ғана орындайды. Сонымен бірге, қолданушы бағдарламалардың көмегімен шектеулі амалдарды атқару мүмкіндігіне ие [2]. Ал ақпараттық-компьютерлік технологиялар көмегімен бұл міндеттерді дұрыс шешу үшін объектінің, құбылыстың моделін дұрыс құра білу керек. Бұл кезде біздіңше мәселенің ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдерін құру мақсатқа сай келеді. Сондықтан, болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу (АКММ) негізінде білім бере отырып дайындау бүгінгі күн сұранысынан туындап отырғандығын айғақтайды.

Білім беру үдерісінде компьютерлердің, ақпараттық технологиялардың кеңінен қолданылуы интерактивті жүйе құруға алып келді. Интерактивті жүйе жеке компьютерді пайдалану, сондай-ақ бейне дискілі құрал және теледидар кешендері негізінде құрылады. Мұндай қазіргі заманғы кешендер интерактивті оқытуда аса қымбат тұрғанымен, көрнекілік пен кері байланысты қамтамасыз етеді.

Ақпараттық-компьютерлік оқыту бағдарламалары оқу үдерісін талдау мүмкіндігін кеңейтеді, яғни ол теориялық негіздерін құрайтын бағдарланған оқытудың мынадай жалпы ұстанымдарын қолдануға ыңғайлы [3.16]:

Бірінші ұстаным - өзара тығыз байланысты материалдарды үзінді-блоктарға бөлу (қадамдарға). Бағдарламаны автордан оқу материалын тиянақты талдауды, мәтін бөліктері арасындағы байланыстың тығыз қисыны мен мазмұнын анықтауды талап етеді.

Екінші ұстаным – алгоритмдерді (бағдарланған мәтіндерді) оқып үйренуге білімгерлер белсенділігін арттыру, яғни жеке қадамдар мазмұны үйренушіде терең талдаулар дағдысын қалыптастыруға бағытталады.

Үшінші ұстаным – білімгердің әрбір жауабына артынша баға беру, яғни студенттің жауабына бағасын тез арада хабарлап, дұрыс жауап берген болса келесі қадамға өтуіне рұқсат береді.

Төртінші ұстаным - оқудың қарқыны мен мазмұнын дараландыру, яғни ұтымды оқу қарқынын дараландыруды қамтамасыз етеді.

Бесінші ұстаным – бағдарланған мәтіндердің эмпирикалық сенімділігін тексеру, бағдарламашы авторға әрбір студенттің мүмкіндігіне орай қиындық дәрежесін реттеуді міндеттейді.

Оқытушы студенттердің компьютерлік сауаттылығына сүйене отырып, оқытудың әдіс-тәсілдерін қолданады. Бұл үшін жекелеген пәндерді оқытудың сапасын көтеруге, екіншіден, компьютерлік сауаттылықты дамытуға, студенттердің компьютерлік мәдениетін қалыптастыруға ұмтылады.

Ақпараттық-компьютерлік технологияларды оқу үдерісіне енгізуде студенттердің психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктері міндетті түрде ескерілуі тиіс. Бұл ұстанымдар студентті кәсіби біліммен байытуға, жалпы білімдік

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық...

міндеттер мен пән туралы білім идеяларын жүзеге асыруға, оқыту мен тәрбиелеудің кешенді мәселелерін есепке ала отырып, сабақты жүргізудің вариативті әдістерін қолдануға жол ашады.

Зерттеу барысында байқалғаны оқыту үдерісінде арнайы пәндерді оқытуда ақпараттық-компьютерлік технологиялар құралдарын қолдана отырып, АКММ

негізінде білім беру электронды оқулықтар, мультимедиялы және ақпараттық-компьютерлік құралдарды да өздері жасау қажеттігін білдірді.

Білім берудегі ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеуді жеделдету қажеттілігін анықтайтын негізгі факторлар [3.17]:

Бірінші фактор – ЭЕМ-ді пайдалану аймағындағы жоғары білікті мұғалімдерді кәсіби даярлаудың сапасын арттыру, яғни мамандардың ақпараттық және алгоритмдік іс-әрекетінің негізгі элементі ретінде анықталады.

Екінші фактор – модельдеу ғылыми таным әдісі ретінде, яғни жалпылама АКММ бойынша сауаттылық мәселесін жетілдіру қажеттілігімен анықталады.

Үшінші фактор – мамандарды дайындау үдерісінде АКММ ақпараттарды мәтін түрінде ұсыну тәсілі және оқыту құралы ретінде қажеттілігімен анықталады.

Төртінші фактор – педагогикалық ғылымдардың логикалық дамуын анықтайтын білім жүйесінің ішкі қажеттіліктерімен айқындалады.

Білім берудегі АКММ әр түрлі педагогикалық міндеттерді шешу үшін мультимедиялы электронды оқулықтар базасында ақпараттық технологияны пайдалану және оны жасаумен байланысты мәселелерді шешетін педагогикалық-психологиялық әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық деңгейде қарастырылады.

Білім беру үдерісіне АКММ технологиясын енгізу арқылы зерттеу және тәжірибе жүргізетін мәселелердің үлкен ортасы бірінші кезекте білім беру практикасына қажетті ақпараттық технологияларды құру тұжырымдамасын жасауды талап етеді.

Жоғары білім беру үдерісінде АКММ негізінде болашақ мұғалімдерді дайындаудың тұжырымдамасын жүзеге асыру ұзақ, әрі күрделі үдеріс және ол келесі кезеңдерден тұрады:

1) кәсіби пәндерді оқыту үдерісінде қолданылатын АКММ құралдарын игеру мен оны жасау; кәсіби білім беру мазмұнында оқу жұмысын ұйымдастыру түрі мен жаңа әдістерін игеру туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу;

2) дәстүрлі оқу пәндерін оқытуда қолданылатын АКММ негізінде ақпараттық технология құралдарын жасау және оны белсенді түрде оқу үдерісіне енгізу; осының негізінде педагогтардың оқу жұмысының жаңа әдістері мен ұйымдастыру түрін жалпылама игеру; білім беру мазмұнын, оқу-тәрбие жұмысы әдістері мен дәстүрлі формасын түбегейлі қайта қарастыру, оны оқу-тәрбие үдерісінде практикалық жүзеге асыру;

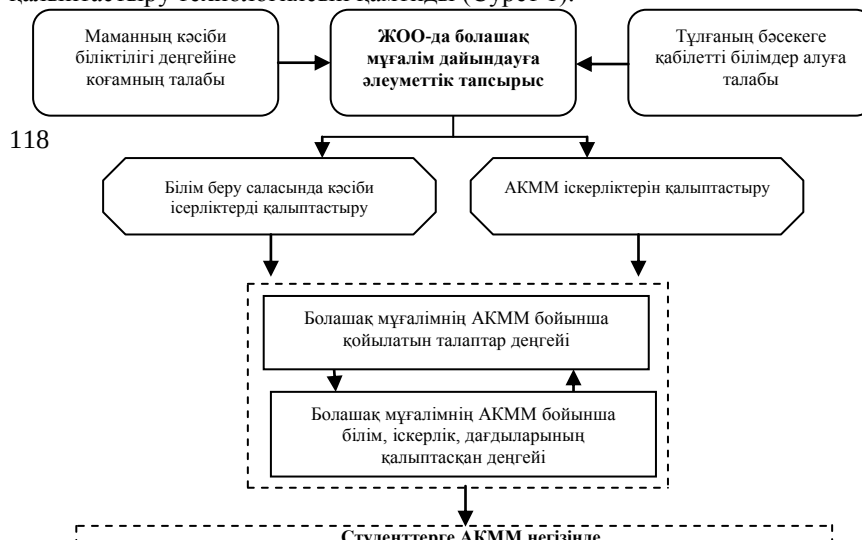
3) үздіксіз білім беру мазмұнын оның барлық деңгейінде түбегейлі қайта құру; ақпараттық-компьютерлік технология құралдарын қолдануға сәйкес келетін білімді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде оқытудың әдістемесін толықтыру.

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың жетістіктерін кәсіби маман дайындау үдерісінде пайдалану маңызды екендігі, ал бірақ сол негізде болашақ мамандарға білім беру әлі де жеткіліксіз екендігі айқындалды. Бұл бағытта арнайы тұжырымдамалардың негізін анықтап, арнайы модельді ұсыну қажеттігі туады. Болашақ мұғалімді АКММ негізінде кәсіби дайындау моделі – ЖОО-да болашақ

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық...

мұғалімді дайындауға әлеуметтік тапсырысын, маманның кәсіби біліктілігі деңгейіне қоғамның талабын, студенттің бәсекеге қабілетті білім алуға талабын, студенттерге АКММ негізінде оқу үдерісін ұйымдастыру және АКММ іскерлігін қалыптастыру технологиясын қамтиды (Сурет 1).

Сурет 1 - Болашақ мұғалімді АКММ негізінде кәсіби дайындау моделі
А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық...

Болашақ мұғалімдерді АКММ негізінде кәсіби дайындау жүйесін жобалауда біз мына негізгі кезеңдерге сүйендік [3.26]:

- 1) оқу жоспарларының мазмұнын және құрылымын талдау;
- 2) оқыту мақсатын жобалау;
- 3) оқыту мазмұнын жобалау;
- 4) оқыту формаларын жобалау;
- 5) оқытудың әдістерін жобалау;
- 6) оқытудың құралдарын жобалау;
- 7) оқу үдерісін ұйымдастыру талаптарын тұжырымдау.

Сонымен, болашақ мұғалімдерді АКММ негізінде кәсіби дайындау жүйесі мынадай белгілі кезеңдерден өтеді: жүйені жобалау; жүйені құрастыру; жүйені іске асыру; жүйені іске асыруды талдау; кәсіби дайындау жүйесін жетілдіру. Ал, АКММ негізінде кәсіби дайындау жүйесі болашақ мұғалімдерге мамандық пәндерді оқытудың барлық деңгейлерін қамтитын тұйықталған циклден тұрады; студенттердің оқу-зерттеу жұмысы, студенттердің модельдеу жұмыстары; студенттердің ғылыми-әдістемелік зерттеу жұмыстары.

Сондықтан, біз болашақ мұғалімдерді АКММ негізінде кәсіби дайындау жүйесін өзара байланысқан элементтердің (оқытудың мақсаты, мазмұны, әдістері, формалары, құралдары, бақылау тәсілдері, коррекция тәсілдері, нәтижесі) жиынтығы ретінде қарастырамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Хмель Н. Д.* Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. -Алматы: Ғылым, 1998. -320 с.
2. *Лапчик М.П. и др.* Теория и методика преподавания информатики. -М.: Академия, 2001. -624 с.
3. *Сыдықов Б.Д.* Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде кәсіби дайындау жүйесі. Пед.ғыл.докторы дисс... авторефераты. -Түркістан: 2008. -44 б.

Б.А.ОСПАНОВА

педагогика ғылымдарының докторы,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

Г.ДАЙРАБАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МӘНІ

В статье рассматривается значимость применения инновационных педагогических технологий в учебном процессе.

This article deals with the importance of the employment of innovative pedagogical technologies in the teaching process.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; ...оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген [1.19].

Инновация (латын сөзі “in-в, novis - жаңа) - «жаңа», «жаңалау» - бір нәрседен жаңа пайда болу; «жаңалық енгізу» деген мағынаны береді.

«Инновация» ұғымы ең бірінші XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеуінен пайда болды, яғни бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталған.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әр түрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» десе, ал Майлс «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз» деген [2].

XX ғасырдың 90-шы жылдардың бас кезінде орыс ғалымдары В.И.Днепров, В.И.Загвязинский, В.С.Лазерованың еңбектерінде «инновация» ұғымы пайда болды. Олар «инновация» ұғымын білім беру жүйесінде жаңалықтарды жасап шығару, игеру, қолдану және тарату іс-әрекеті деп сипаттады. Ал Т.И.Шамова, П.И.Третьяковалардың еңбектерінде «Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу дегеніміз – тек қана жаңалық енгізу, ұйымдастыруды, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз» - делінген [2].

Э.Брансуик педагогикалық жаңалықты 3 түрге бөледі.

Бірінші түрі – білім саласындағы бұрын соңды болмаған жаңалық. Автордың айтуы бойынша бұндай жаңа ой бұрын зерттелмеген түп нұсқа, өте сирек кездеседі. Бұндай жаңалықтар білім мазмұнына революциялық өзгерістер әкеледі және ғылыми түрде эксперимент жасауды қажет етеді.

Екінші түрі – білім мазмұнында кең таралған бұрын қолданып жүрген әдіс-тәсілдердің заман ағымына сай өзгертіліп, оқыту жүйесінде сапалы білімді көздейтін жаңару үрдісі.

Үшінші түрі – білім мазмұнында оқыту мақсаты мен жағдайын өзгертуде бұрын көңіл бөлінбеген іс-әрекеттер жаңа қалыпқа ие болып, үлкен жетістіктер әкеледі.

Инновациялық іс-әрекет бұрынғы білім беру мазмұны мен әдістердің өзгерісі, түрленуі. Бұндағы «жаңалық» бұрынғы оқыту үрдісінен тіпті өзгеше де, жаңа да емес, керісінше білім мазмұнының жаңарған әдіс-тәсілдерінің жетілдірілген түрі [2].

Қазақстанда «инновация» ұғымын пайдалануды қазақ тілінде анықтаған ғалым профессор Немеребай Нұрахметов. Ол: «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықты жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынды. Ал инновацияның негізін құраушы ұғымдардың – «инновация», «нововведение», «новшество», «новое», т.б. қазақша аудармаларын жасаған Ы.Алтынсарин атындағы білім проблемаларын зерттеу институтының әдіскері К.Құдайбергенова болып табылады.

Жоғарыдағы ғалым-педагогтарымыздың «инновация» ұғымына берген анықтамаларын бір жүйеге келтірсек, яғни инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық» деп ұғатын боламыз. Ал енді педагогикалық технология дегеніміз не? Осыған тоқталып өтейік.

«Технология» латынның «техне» - өнер, шеберлік, қолөнер және «логос» - ғылым деген сөзінен шыққан. 1960-1970 жылдардан бастап педагогика ғылымында педагогикалық технология деп аталатын жаңа ұғым пайда болды. Оның мағынасын ғалымдар түрліше анықтайды.

В.Беспалько «Педагогикалық технология - тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана» десе, М.Кларин «Педагогикалық технология – бұл педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы қолданылатын барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығы және жұмыс істеу реті» деген анықтаманы ұсынды.

Сонымен, педагогикалық технология жетілдірілген оқыту мен тәрбие жүйесін құрумен, оқу-тәрбие үрдісін жобалаумен айналысады.

Білім беруде жоғары нәтижелілікке жетудің бір жолы – мектептегі оқу үрдісін инновациялық технологиялар негізінде ұйымдастыру. Яғни, жаңаша оқытуға бет бұрыс жасай отырып, бүгінгі таңда педагогика ғылымының ерекшелігі ретінде жаңа педагогикалық технологияларды тиімді пайдаланудың маңыздылығы айқындалады.

Жаңа педагогикалық технологиялардың ерекшелігі – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Жеке тұлғаны дамыту үшін мұғалім оқытудың жаңаша әдістерін өзі оқып біліп, зерттеп, өзінің шеберлігіне

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оспанова Б.А. Дайрабаева Г. Инновациялық педагогикалық технологиялардың мәні

қарай таңдауы керек. Өйткені бір технологияның өзі мұғалімнің қолдану әдіс-тәсіліне, шеберлігіне қарай жүзеге асады.

Бүгінгі таңда Л.Занков, Д.Эльконин мен В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.Амонашвилидің білім беруді ізгілендіру технологиясы және басқада көптеген ғалымдардың технологиялары кеңінен танымал. Ал қазақстандық Ж.Қараев, М.Жанпейісованың және т.б. ғалымдардың жаңа технологиялары оқыту үрдісінде қолданылуда.

Қазіргі кезеңде қолданылып жүрген жаңа педагогикалық технологияның негізіне жататындар:

- әрбір оқушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру;
- оқушылардың қабілеттері мен шығармашылығын арттыру;
- оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын

қалыптастыру.

Қазіргі таңда оқыту үрдісінде қолданылатын жаңа педагогикалық технологиялардың ішіндегі ынтымақтастық педагогика, білім беруді ізгілендіру технологиясы, сын тұрғысынан ойлау технологиясы, проблемалық оқыту технологиясы, деңгейлеп саралап оқыту технологияларының мәні ерекше.

Ынтымақтастық педагогикасының негізгі мақсаты – талап ету педагогикасынан қарым-қатынас педагогикасына көшу, балаға ізгілік тұрғысынан қарау, оқыту мен тәрбиелеудің ажырамас бірлігі. Ынтымақтастық педагогиканың ерекшеліктері:

-мұғалім – оқушы, оқушы – мұғалім, оқушы – оқушы, оқушы да субъект, мұғалім де субъект;

-оқушының жеке басына ізгілік қарым-қатынас;

-оқушы мен мұғалімнің арасындағы өзара түсінушілік, ынтымақтастық қарым-қатынас.

Білім беруді ізгілендіру технологиясының негізін қалаған Ш.А. Амонашвили. Білім беруді ізгілендіру технологиясының мақсаты – баланы азамат етіп тәрбиелеу, баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту, баланың жаны мен жүрегіне жылылық ұялату.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының мақсаты – оқушылардың қызығушылықтарын ояту және өзіндік пікірін дәлеледеуге, өзінше шешім қабылдауға, өз ойларын ашық айтуға үйрету, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Проблемалы оқыту технологиясының негізгі мақсаты – оқушыны өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдық және шығармашылық икемдіктерін дамыту.

Проблемалы оқыту технологиясының ерекшеліктері:

-оқушының белсенділіктерін арттыру;

-оқу материалында баланы қызықтыратындай мәселе туғызу.

Деңгейлеп саралап оқыту технологиясының негізіне әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне қарап оқыту мен оқытуды оқушылардың

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оспанова Б.А. Дайрабаева Г. Инновациялық педагогикалық технологиялардың мәні

әртүрлі топтардың ерекшелігіне сәйкес бейімдеу, ыңғайлау жатады. Деңгейлеп саралап оқыту технологиясының ерекшеліктері төмендегідей:

-күштілер өздерінің қабілеті мен икемділігін одан әрі бекіте түседі де, ал әлсіздер өзін-өзі сынап қарауға мүмкіндік алып, өзіне сенімсіздіктен арылады;

-әлсіз топтарда оқуға деген ынта артады.

Қорыта келгенде, қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық педагогикалық технологиялардың алатын орны ерекше. Себебі әрбір мұғалім педагогикалық жаңа технологияны ұтымды пайдалана отырып, жақсы жетістіктерге жетуге мүмкіндік алады. Өзінің кәсіби білім деңгейін көтереді және оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарын, өз бетінше жұмыс істеу ынтасын, танымдық белсенділіктерін, шығармашылық қабілеттерін арттыра түседі.

Сөз соңында айтарымыз, оқу-тәрбие үрдісінде инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану білім сапасының артуына алып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Астана, 2000.
2. Сайт: www.tarpi.kz.

К.М.ЖЕТІБАЕВ

тарих ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ТӘЛІМДІК ЖҮЙЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

В этой статье рассматриваются методологические принципы исследований общественной и воспитательной систем.

This article deals with the methodological principles of study of social and educational systems.

Ұсынылып отырған зерттеудің әдіснамасы ғылыми талдаудың үш деңгейін қамтиды: жалпы әдіснамалық деңгей; жекеленген әдіснамалық және зерттеудің нақты әдістемелік деңгейлері:

Жалпы әдіснамалық деңгей проблеманы зерттеудің жалпы әлеуметтік-философиялық бағытын анықтап, зерттеу нысаны мен денін, күллі тараптарын, барша нақты да, жанама да байланыстарын айқындап алуды талап етеді. Диалектикалық әдіс зерттелетін мәселені оның дамуы, өзіндік қозғалысы және аусымдарында қарастырып шешкенді абзал тұтады. Зерттеуші үдерістер мен құбылыстарды танудағы осы сынды сара жол таным жүйелерінің кемелдену және оны реформалау шараларын негіздеуге мүмкіндік береді.

Жекелеген әдіснамалық деңгей зерттеу құралы ретінде ғылыми ізденістерге арқау болар әдіснамалық принциптердің сипатында көрініс береді. Бұл бірігімдегі принциптер:

жүйелі-құрылымдық талдау, кешенді, бағдарламалы, мақсаттық, тұлғалық-іс-әрекеттік бағыттар, теория және практика, сана және іс-әрекет бірлігі және т.б.

Тәлімді жүйе ретінде ажыратуға мүмкіндік беруші белгі – бұл оның мақсаттық қажеттілігі.

Жүйелілік бағытына орай мақсатты талдау тәлімді әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, саяси және басқа да үдірістермен байланыс тұрғысынан қарастыруға жол ашады. Тәлімнің әрбір құрылымдық бірлігі де осы байланыстың нақты тұстарын бейнелеумен өзінің де белгілі мақсаттық міндетін иеленеді.

Тәлімдік жүйені зерттеуде «барша баршадан құралады» деген физикалық принциптерді қолдануға болады. Мұндай күрделі жүйені құрылымдық элементтерге ажырату социологияда қолданымын тапқан өте орынды зерттеу әдісі жүйелі-құрылымдық талдаудан күтетініміз:

1.Тәлімді өзара ықпалдастықта болатын элементтерден құралған тұтастық ретінде қарастыру. Тәлім жүйесін біз белгілі тәуелділіктегі және басымдылық ретіндегі бірнеше бөлшектерді біріктіретін тұтастық түрінде қарастырамыз.

2.Тәлім жүйесін зерттеуде басты назар құрылымдық бөлшектердің өзара және қоршаған ортамен болған әрекеттестігіне аударылады.

Бұл орайдағы қажет болатыны тәлім жүйесінің бірліктерінің қызметтік басымдылық ретін және олардың өзара тәуелділігін айқындау қажеттігі. Осы ықпалдастық негізінде ғана жоғары деңгейлі басымды бөлшектер жетілуі жоғары дәрежелі тәлім жүйесін қалыптастыру қамтамасыз етеді. Тәлім жүйесінің сыртқы жағдаяттарымен болған ықпалдастық әрекеттерінің мән-мағынасын ашу оның қалыптасуына және тәлім мен маман дайындау сапасына әсер етуші шарттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мәнмәтін шеңберінде тәлім жүйесін зерттеу бейнеленгенді қалыптастыруда бейнеленуші маңызын жан-жақты да тереңдей ашуға мүмкіндік жасайды.

3. Тәлім жүйесіндегі қозғалысты-динамикалық құбылыс ретінде таныған жөн. Адамзат өркениетінің белгілі кезеңінде пайда болып, оның формасы және ұйымдастырылуы, сондай-ақ мазмұны тұрғысынан үзіліссіз жүріп жататын өзгерістерге кезігеді. Мұндай құбылыстар себебін ашу тәлім жүйесін реформалау және даму үдерісін тиімді басқаруға мүмкіндік ашты.

Тәлім жүйесінің қызметіне ықпал жасаушы жетекші сипаттары мен шарттарын зерттеу арқылы болашақтағы даму жөнінде болжам айтуға болады. Осы бағытты ұстанудан реформалау барысындағы тәлім құрылымы мен мазмұнындағы өзгерістердің мәнін айқындаудың мүмкіндігі ашылды.

Осы зерттеулердің үшінші деңгейін автор нақтылап, жалпы қолданымға өткен, әрі белгілі міндеттерді шешуге пайдаланылып жатқан нақты әдеттердің бірлігін құрайды. Әрбір нақты әдістеме, осы зерттеуде қолданылып, ғылыми талдаудың бірінші және екінші деңгейлерінде аталған белгілі әдіснамалық бағытта пайдаланылды.

Жұмыс барысында ғылыми-әдіснамалық әдебиеттер және қалыпты – құқықтық құжаттар, отандық және шет елдік арнайы әдебиеттер талдауын тапты. Әдебиеттер және құжаттарды талдау үдерісінде алда тұрған проблема мен нақты әдістемелерді шешудің әдіснамалық бағыттары айқындалды. Құжаттармен танысу тәлім және маман дайындау жүйесін қалыптастыру әрі дамуы жұмыстарының жағдайын анықтауға мүмкіндік берді.

Теориялық зерттеу әдісі проблеманың шешілуінде ерекше маңызға ие. Ол теория мен практикадағы мәселе тарихын зерттей отырып, проблеманы бөліп алып, нақтылауға жол ашады. Зерттеу бағытын түзу үшін қойылған мәселе бойынша әркім көзқарастар салыстыру қажеттігі туындайды. Маңызды келетіні – проблема дайындығында қандай ғылыми деректерді сүйеніш етуге, қандай ғылыми деректер ескерілуі қажет болатынын айқындап, көрсете білу.

Тәлім жүйесінің құрылымдық бірліктерінің байланыстарын ашу және оны реформалаудың жолдары мен шараларын анықтау үшін проблема бойынша ізденістер, кезіндегі колға түскен деректерді теориялық талдауға салу әбден қажет. Теориялық талдау әдісі мәселені танып, оған байланысты деректерді түсіндірудің бірден бір құралы, онсыз теориялық шешім болуы

мүмкін емес. Теориялық зерттеу қай мәселенің бастамасы, «үзеңгілесі» әрі қорытушысы. Ал, ол өз ішінде келесі қызметтерді қамтиды: әдеби дерек көдерін үйрену, педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту, алға тартылған болжамдар гипотезасын нақтылап, тексеру. Қазақстанның тәлімдік жүйесіне тән шынайы бірігімді сапа-бұл оның генерциялылығы. Ол тәлімнің белгілі деңгейіндегі тәлімдік және кәсіби бағдарламалардың барша бөліктерін жетілдіруге қаратылған прогностикалық бағыттың қажеттігіне көз жеткенде, олардың айқын ұштастығын қамтамасыз еткенде, сондай-ақ белгеле педагогика жүйеге енгізілген ғылыми білімдердің прогностикалық бағыты орныққан жағдайда ғана есепке алынуы мүмкін. Дәл осыдан, үздіксіз тәлім мен педагогика ғылыми саласындағы болжамдаудың әлеуметтік, экономикалық, ғылыми-техникалық, демографиялық, мәдени-тарихи, этнопсихологиялық, физиологиялық-гигиеналық және басқа да түрлері нәтижелерінің міндетті бірігімге келуін ескеруші үздіксіз тәлімнің біртұтас жүйесінің дамуын болжамдауға қажетті жүйелілік бағыты көкейкесті маңыз алады. Республикадағы педагогикалық болжамдаудың теориясы мен практикасының бастапқы кемелдену кезеңінде алғы шепке тартылатын мәселе, Қазақстандағы үздіксіз тәлім жүйесінің дамуына байланысты әрқилы болжамдау жобаларын қарастыру емес, ал оларды ешқандай сипаттамасыз-ақ, мұндай жобалардың дәлелдігін көтерту құралдары мен әдеттерін іздестірмей-ақ таңдастыру әрекеттері болған. Осыдан біртұтас педагогиканың ғылыми саласы-педагогикалық прогностиканың шеңберінде Қазақстандағы үздіксіз тәлімнің біртұтас, күрделі және ауысымды жүйесінің барша бөлшектеріндегі жаңа бағыттың дамуы аса маңызды көкейкестілікке ие болып отыр [1].

Болжамдық зерттеулер бірінші кезекті міндеттерінің шешілуіне назар шоғырландыруға мүмкіндік беретін жалпыланған, жүйелестіруші нысандары айқындауда өзінің үлкен маңыздылығына ие, сонымен бірге мұндай зерттеулерді тиімді жүргізудің нақты әдіснамалық, көрсеткіш-бағыттарын белгілеуге өте қажетті.

Үздіксіз тәлім жүйесінің тұтастай даму болашағын анықтаушы педагогикалық бірліктер қандай және қандай болжамдық негіздемені қажет етеді, қандай тұстарын болжамдауға болады (аса қажеттісі).

Жалпыланған күйде, мұндай нысандар қатарында тәлімнің әр сатысына орайласқан оқу-тәрбиелік жүйе және тұтастай тәлім іс-әрекеттерімен байланысты педагогикалық жүйені атауға болады.

Қалаған тәлімдік деңгейдегі оқу-тәрбиелік жүйе өз мәніне орай әрбірі дербес болжамдық нысан қызметін атқарушы өзара байланысты бірліктерден тұратын күрделі де көп тарапты болжамдық зерттеу нысаны ретінде көрінеді. Сонымен бірге, зерттеу мақсаттарына орай оқу-тәрбие жүесін шартты түрде екі түрге – тәрбие және оқу-үйретім бөліп қарастырған орынды. Аталған жүйешелердің әрбірі, өз кезеңінде, келесі оқу-үйретім, не тәрбие бірліктерінен құралады: мақсаттар, мазмұн, әдістер, құрал-

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жетібаев К.М. Қоғамдық және тәлімдік жүйелерді зерттеудің әдіснамалық принциптері

жабдықтары мен ұйымдастыру формаларынан құралады. Дәл осы бірліктер педагогикалық зерттеулердің ендігі сәл төмендеу деңгейіндегі педагогикалық болжамдаудың нысандары ретінде қызметтерді (болжамдық

зерттеулердің реттік басымдылығы әңгіме болғанда біз ең алдымен аталғандардың күрделілік айырмашылығын ғана ескеріп, олардың ғылыми, әсіресе практикалық маңыздылығын кейін қалдыра тұрамыз). Сөз тиегі болған бірліктерді бөлшектеу (мысалы, жалпы білімдік, жалпы техникалық, еңбектік, не кәсіби дайындық мазмұны; оқушылардың танымдық белсенділігін көтеру әдістері) тәлімнің әр деңгейдегі болжамдық нысандарының одан да нақтылау, дараланған нысандарын ашуға мүмкіндік береді.

Біртұтас оқу-үйретім – тәрбие жүйесін оқу-үйретім және тәрбие жүйешелеріне бөлу жасанды сипатқа ие болатыны сөзсіз. Сондықтан бір зерттеу ауқымындағы оқу-тәрбие жүйесінің барша бірліктерін болжамдай негіздеудегі кешенді бағыт талаптарын педагогикалық зерттеулердің күре тамырлы принципі деп қарастыру қажет.

Айтқанымыздай, педагогикалық жүйенің өзі де педагогикалық ғылымының аса маңызды жетістіктеріне сәйкестене және ғылыми зерттеулер нәтижелерін дер мезетінде қолдана отырып, өзгеріссіз қалмайды, олар оқу-тәрбие жүйесінің барша бөліктерінің сапалы ауысымына, олардың жетілуі мен жаңалануына дем береді, ал бұл қорыту межесінде тәлімдік үдерістің тиімділігін көтеріп, оқу-тәрбие қызметі мақсаттарының және олардың деректі нәтижелеріне етене жақындасуына ықпал жасайды. Осыдан тұтастай педагогикалық жүйе және оның құрамдас бөліктері оқу-тәрбие бөліктерімен бір қатар педагогикалық болжамдаудың толыққанды нысандары ретінде қабылданады [2].

Осылайшы, стратегиялық мақсаттың Қазақстанның тәлімдік мекемелеріндегі оқу-тәрбие үдерісінің даму, мақсат өзгерістері, мазмұны, құралдары мен ұйымдастыру формаларының өздеріне тән бағыттары мен заңдылықтарын ашумен байланысты келетінін байқаймыз. Осыған арқа сүйей отырып, Қазақстан жағдайларындағы дидактика мен пән әдістемелерінде, тәрбие теориясындағы болжастыру кезінде ашылған заңдылықтарды қолдану амалдарымен әдістік аппараттарды (әдістемелер банкі) түзуге болады. Бұл соңғы қорытуға оқу-әдістемелік, ұйымдастыру және тәрбие кешендерінің болашақ нобайы баламаларын түзетуге жәрдемдеседі.

Сонымен бірге, мақсаттық ұстанымдар тобына ғылыми ізденіс пен Қазақстанның үздіксіз тәлім жүйесі үшін қажетті болаған беделді бағдарламаларын болжамдау (жоғарыда аталған көзқарастар мен заңдылықтар негізінде) және нақтылап дайындау істері де кіреді [4].

Педагогикалық болжамда – бұл тәлімдік іс-әрекеттердің мазмұнын формаларын, шаралары мен әдістерін тиімділігін көтеру мақсаттарындағы

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жетібаев К.М. Қоғамдық және тәлімдік жүйелерді зерттеудің әдіснамалық принциптері

педагогикалық зерттеу нысандары жөніндегі күтілген ақпараттарды алудың арнайы ұйымдастырылған үдерісі.

Мақалада зерттеулердің теориялық әдістер кешені қолданылды.

1. Педагогикалық құбылысты үдерістер үшін, дұрыс келетін диалектиканың іргелі заңдарының жалпылығына негізделген сәйкестік әдісі:

2. Әрқилы құбылысты тәлім элементтерінің бірлігінен топтастырылған педагогикалық жүйелер, жаңа теориялық тұжырымдар түзудің мақсатты бағдарлылық әдісі.

3. Өз шешімдерін шынайылықпен сақтайтын жаңа ұғымдар мен тұжырымдар жүйесіндегі бастау деректері мен ақырғы талаптарды қайта өрнектеу әдісі.

4. Нақты-эмпирикалықтан, дерексіздіктен абстрактілікке өрлей өту әдісі.

5. Теориялық тұрғыдан күтілетін жағдайларды (сабақ құрылымы, тәлімдік бағдарлама білімінің мазмұны, тұлғааралық қатыныстар мазмұны ш.т.б) модельдеу әдісі.

6. Абстрактіліктен нақтылыққа өту (теориялық мән-мағына түсіну) әдісі.

7. Педагогикалық үдерістің бастапқы бақылауы құрылымы бірліктерін (мысалы, танымдық іс-әрекеттер) ақырғы нәтиже бірліктерімен салыстыруға негізделген әдіс.

8. Ойда эксперименттеу әдісі (тұтастықтың мүмкін болар жаңа сипаттарын ашу мақсатында тұтастық бөліктерінің қызметін ойда өзгеріске келтіру)

9. Мүмкіндіктерді шегіне дейін қамту әдісі.

10. Қарама-қарсы беттестіру әдісі (бірін-бірі жоққа шығарушы баламалар тоғысы)

11. Зерттеуші қатысынсыз болатын педагогикалық жүйе дамуын болжамдау әдісі.

Аталғандар қатарында ойындық теорияда, амалдарды зерттеу теориясында, демография және экономика үдерістерін зерттеуде тиімділікпен қолданылатын көптеген әдістердің болмауы өздігінен-ақ түсінікті болар.

Бағдарламалық мақсатты жоспарлау, іргелі ғылымдағы көптеген ауқымды проблемаларды дайындау және жалпы мемлекеттік маңызы бар ғылыми-практикалық жобаларды іске асыруда әлдеқашан өз баянын тапқан.

Дегенмен, айта кеткен жөн – педагогика ғылымы мен практикасында бағдарламалық мақсатты жоспарлауды қолдану өз қиыншылығымен тәнті, ол-педагогикалық үдерістің арасан күрделілігі және көптеген мәнді сипаттарының формальды өрнекке келмей, ол шешімге түспеуінен болатындығы.

Бүгінгі таңда Қазақстанда маман дайындаудың Ұлттық бағдарламасын дайындап, оны іске асыруда жоғарыда аталған жағдай маман дайындау мен тәлімдік жүйесіндегі түбегейлі қайта құрулар жағдайы орын алып отыр. Осыған орай маман дайындаудың мемлекеттік бағдарламасына байланысты идеялар мен тұжырымдарды енгізу және оның стратегиялық мақсаттарын іске асыру бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу жөнінде шешім қабылдау алда тұрған міндет.

Сонымен бірге маман даярлау бағдарламасын іске асыру бағытында стратегиялық мақсатқа қол жеткізудің нақты бағыттары бойынша мақсатты бағдарламалар жасалуда, олардың дайын болғанының саны бүгінгі өзінде 15-тен артты. Сонымен қатар көп санды ғылыми-зерттеу бағдарламалары, «шаралар жүйесі» жарық көрді, орталық және аймақтық деңгейлердегі жауапкерлі практикалық шаралар қабылдануда. Оларда мемлекеттік бағдарламаның идеялары мен тұжырымдары қаншалықты дұрыс өрнек тапқаны «ішкі» мақсаттар мен міндеттердің қаншалықты дәл қойылған, оларды қолға түсіру жолдары мен құралдары сәйкесті таңдалғаны, мүдделі мемлекеттік және әлеуметтік мекемелердің қызметін үйлестіру реттіктерінің ойластырылғаны және басқа да маңызы кем болмаған мәселелер – болашақта шешімін күтуде [5].

Бұл орайда осы заманғы талаптарға жауап берерліктей бағдарламаны нақтылау және орындау үшін қажет ғылыми негізделген қадамдарды тауып жеке пайдалану өте маңызды іс-әрекеттердің бірегейі. Мұндай талаптарға сай келетін шаралар-бұл педагогикалық зерттеулер мен тәлім және маман дайындаудағы ауқымды жобаларды бағдарламалық мақсат бағытымен жоспарлау. Бұл жолда да ауқымдылықтар мен кемшіліктер болуы ықтимал. Дегенмен, аталған бағдарламалардағы мақсаттың орындалу дәрежесі қаншалықты, оларға көп жеткізу құрал-жабдықтары дұрыс іріктелген бе?

Бүгінгі жағдайлар шоғырында тәлім жүйесі мен ғылыми-зерттеу институттарының тұрақты қызметі мен қалыпты дамуын қамсыздандыра алатын қайта құру жобалары дайындау мен насихаттауда әлеуметтік жауапкершілік пен болжамды шама өлшемі жетіспейтін секілді. Біздің ойымызша, бұл сынды жобалар олардың авторлары тарапынан педагогикалық дербестік, яғни жүйелілік, кешендік, біртұтастық принциптері мен бағдарлы мақсаттың негізгі жақын ғылымдық талаптардың қанағаттандырылуы тиіс. Маман дайындаудың Ұлттық бағдарламасын іске асыру барысында көптеген педагогикалық жаңалықтар туындауы дау тудырмайды. Сондықтан бағдарламаның стратегиялық және жуық мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ететін әдіснамалық бағыттар жөнінде әңгіме жүргізу аса қажет.

Мақсаттар қалыптастырудағы тікелей де, астыртын формада да әрқилы әлеуметтік және мемлекеттік институттар ықпал жасайды. Біріншіден, бұл мемлекеттік биліктің республикалық органдары: Парламент және Үкімет министрлері. Әрі қарай – министрліктер мен ведомстволар, олардың

аймақтық бөлімдері, мемлекеттік биліктің жергілікті органдары, ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарындағы ғылым. Мақсат таңдаудың бастапқы кезеңінде жоғары әлеуметтік институттар шарықты жалпыланған біртекті ойды қару етеді. Мақсаттың бұл өрісіндегі үдеріс жалпы халықтық маңыз бен мүддеге сай үкімет тұжырымдарынан бастау алып, «жоғарыдағылардың» қуат-күшімен орындалады және одан әрі төмендеумен сапалық, теориялық және қолданбалы арналарда басымдылығымен бөлшектене іске асып барады. Бөлшектенудің бұл үдерісіндегі әрбір арна тапсырыстық тұтыну сапасына ие, нақты жеке мекендік маңызды материалдықтарға ие, рухани өндірістің жергілікті жобаларымен аяқталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Тастанов Ш.Ю.* Казахская советская интеллигенция /проблемы становления и развития/. -Алма-Ата: Наука. 1982. 256 с.
2. *Таранов А.А.* Высшая школа: правовые аспекты перестройки. -Алма-Ата: Казахстан. 1988. 80 с.
3. *Тургумбаев А.Х.* Роль образования в формировании всесторонне развитой личности. -Алма-Ата: Мектеп.
4. *Турченко В.Н.* Научно-техническая революция в образовании. -М.: Мысль, 1978. 295 с.

К.М.БЕРКІМБАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Б.Б.КЕНДЖАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

В статье рассматриваются педагогические основы профессиональной компетентности будущих учителей, раскрыто понятие компетентности и описаны критерии профессиональной компетентности.

This article deals with the pedagogical principles of professional competence of future teachers. The conception of competence is revealed and criteria of professional competence are described in this article as well.

Қазақстан Республикасында Білім беру жүйесін жетілдіру оқытушы-профессор құрамынан үлкен жан-жақтылықты талап етеді. Сондықтан, оқытушы-профессорлардың тұлғалық қасиеттері мен кәсіби құзырлықтарына үлкен талап қойылады. Қазіргі кезде, оқытушы-профессор құрамы білім беру жүйесін жетілдірудегі кез келген өзгерістердің, педагогикалық үдерістің негізгі субъектісіне айналып отыр.

Қазіргі оқыту жүйесіне шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген кәсіби шеберлігі қалыптасқан білікті маман қажет. Бір уақытта педагог, психолог және оқу үдерісін ұйымдастырушы инженер бола білуі керек. Сонымен қатар, студенттің шектеусіз қабілетін дамыта алатындай білім берудің әлемдік кеңістігін құруға қабілетті бола білуі шарт. Бұдан болашақ маманның мамандық шеберлігі анықталады.

Мамандық иесінің ұрпақ тәрбиесіндегі алар орны ерекше. Яғни, білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – болашақ мұғалім, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі.

Кәсіптік құзырлылық үш бөлікті *кілттік, базалық және арнайы* құзырлылықты біріктіреді.

Кілттік құзырлылықтар терминіндегі жоғары білім беру стандартындағы бітірушілерді дайындау деңгейінің талаптарын нақтылау бүгінгі күннің өзекті мәселесі кәсіби білімдердің, іс-әрекеттердің және адам практикасындағы кәсіби құзырларды іске асыру потенциалдары арасындағы қарым-қатынасты анықтау болып отыр. М.В.Рыжаков “Білімдер мен дағдылар формальды білім берудің, бүтіндей стандарт аясына сиыспайтын кілттік құзырлар – кәсіби білім берудің атрибуттары болып табылады” [1.3-13].

Жаңа қоғам айналасында жас ұрпаққа жаңаша білім беру жолында жан-жақты өзгерістер жүріп жатыр. ХХІ ғасыр ғылым мен білімнің қарыштап дамыған ғасыры деп аталатыны белгілі. Сондықтан қазіргі ұстаз шәкіртіне білім негіздерінен мәліметтер беріп қана қоймай, оны дүние жүзілік білім, ақпарат, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүріп, жаңа дәуір жаңалықтарымен суарылып отыруға тиісті. Бұл істе белгілі бір нәтежиге қол жеткізу үшін,

мұғалім – қоғамдағы болып жатқан тез өзгеріп тұратын әлеуметтік–экономикалық, педагогикалық өзгерістерге тез бейімделгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жан–жақты білімдарлығы, тұтас дүниетанымы болуы қажет. Өз мамандығының шеңберінде қалып қойған мұғалім білімгерге білім, тәрбие берудегі биік мақсаттарға жете алмайтыны анық. Қазақстанның бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан–жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың бірден–бір жолы – білімгерді білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Мұндай жағдайларда болашақ мұғалімнің үлкен біліктілігі қажет. Қазіргі заман талабына сай ойы терең, ғылыми-әдістемелік біліммен терең сусындаған, педагогика мен психологияны жетік меңгерген шебер мұғалім қажет.

Педагогтардың келесі инвариантты құзырлықтарын бөліп көрсетуге болады:

-*ақпараттық* (оған біздің пікірімізше бағдарламалық және трансляциялық құзырлар енеді, Т.В.Добудькода бұл жеке құзырлықтар, сондай-ақ, оған ақпаратты білімге айналдыру, ақпаратты талдауға және жалпылауға, жүйелеуге байланысты аналитикалық іс-әрекетті сиыстыруға болады);

-*модельдеуші* (әмбебап зерттеушілік, түсіну мен логикалық ойлауды дамытушы ретінде);

-*бақылау-бағалаушылық, гностикалық* (сапалық және сандық бағалар, өзін-өзі бағалау);

-*жсию* (басқарушылық, ұйымдастырушылық, құрастырушылық интеграциясы ретінде);

-*мәдени-бағалаушылық* (білім берудегі азаматтық принципті іске асыруға бағытталған мәдениет үлгілерін меңгеру ретіндегі көзқарас);

- *коммуникативтік* (ашық білім беру кеңістігінде, саяси-мәдени қоғам өмірінде, толеранттықта өзін-өзі оқыту, әлеуметтендіру қабілеті);

Педагогтарды ақпараттандыру жағдайында құзырлық тәсілге бағытталған дайындау тұрғысынан оның кәсіптік іс-әрекетінің коммуникативтік, ұйымдастырушылық, жобалаушылық, гностикалық және құрастырушылық құрамдарының талдануы айтарлықтай мәнге ие.

Қазіргі заманның білім сапасы - мұғалім қауымының қызметінің сапасы. Ал, мұғалімге бағаны тек оның кәсіби даярлығынан, өз ісін жоспарлай, өзінің нақты мақсаттарын болжап, көре алуынан, баланың әрекетін ұйымдастыра алатын шеберлігінен байқап, беруге болады. Қазіргі заманда, әлемдік оқу үрдісінің өзегі инновациялық технологиялар екені мәлім. Әлемнің бірнеше елінен сынақтан өткізілген жаңаша оқытудың модульдік, дамыта оқыту, сын тұрғысынан ойлау, деңгейлі саралап оқыту және т.б. технологиялардың стратегияларын мұғалім өз шығармашылығы, ізденісі арқылы білімгер қабілетіне, қабылдау деңгейіне орай іріктеп қолдануды талап етеді. Ақпараттық және оқытудың инновациялық

технологиялары арқылы барлық білімгерлерге бірдей білім беруге және ол әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін, өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндіктерін береді.

Педагогикалық әрекеттің шыңына апаратын баспалдақ – *кәсіби шеберлік*. Қоғамның жаңаруы мен дамуы барлық саладағы оның азаматтарының кәсіптік шеберлігіне байланысты. Осы жайында зерттеген А.К.Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің мына төмендегі психологиялық критерийлерін анықтаған:

1.*Объективті критерийлерге*: мұғалімнің өз мамандығына сәйкестігі, сан және сападағы жоғарғы еңбек көрсеткіші;

2.*Субъективті критерийлерге*: адамның мамандығы қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес;

3.*Нәтижелі критерийлер*: мұғалім өз ісінде қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырылады.

4.*Шығармашылықтың критерийлеріне*: мұғалімнің өз кәсібінің шекарасынан шыға алу, сол арқылы өз тәжірбиесін, еңбегіне өзгерте алуы жатады.

Біліктілікті арттыру – өз қызметін нәтижелі атқару үшін және кәсібилік пен құзырлылық деңгейін көтеру мақсатында арнайы бағдармалар арқылы оқыту, кәсіби дамыту, іс-шараларына қатыстыру және оның өз білімін көтеруі болып табылады.

Мұғалімдік мамандықты биікке көтеретін күш – оның кәсіби құзырлылығы. «Құзырлылық» ұғымы соңғы жылдары педагогика саласында тұлға субъектілік тәжірбиесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. «Құзырлылық» – белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қарастыра отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде *беделді түрде* үкім шығара алу дегенді білдіреді.

Мұғалімнің педагогикалық құзырлығы деп, педагогикалық қызметті жүзеге асырудағы теориялық және практикалық дайындықтың бірлігін айтады.

М.А.Чошанов құзырлылықты маманның төмендегі белгілерін ажыратып көрсетеді:

- *тұлғаралық және еңбектегі байланыс мәдениеті*;
- *қызметтің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, адамгершілік, психологиялық аспектілерін меңгеруі*;
- *қызметті жаңа жағдайға бейімдеудегі, басқару шешімін қабылдаудағы дайындығы*;
- *практикалық кәсіби тапсырмаларды орындаудағы дайындық әлеуеті*;
- *нақты жағдайларға байланысты қандай да бір әдістерді пайдалану біліктілігі*;
- *тиімді шешім қабылдау қабілеті* [2.36].

Педагогика ғылымында профессионалдық құзырлылық еңбегінің жемістілігін анықтайтын білімі мен біліктілігінің жиынтығы, тапсырмасы орындаудағы дағды көлемі, білім кешені мен профессионалдық тұлғалық сапасы, теориялық, білімдік және профессионалдық дайындығының бірлігі, жоғары мәдениеттілікті талап ететін қызметтің күрделі түрлерін орындаудағы қабілеті деген мағынада ашылған.

Соңғы жылдары ғылыми-педагогикалық еңбектерде кәсіби құзырлылық дайындық сапасына қойылатын талап немесе кәсіби теориялық білімдері мен практикалық біліктілігі, тәжірибеден өткізілген кәсіби маңызды сапасы ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, құзырлылықты білімін, біліктілігін, дағдысын, тұлға мінез-құлқын, ең бастысы - тұлға мүмкіндігін бағалаудың критеріі мақсатында қарастыру құзырлылық маңызын толық аша бастады. Олай болса, құзырлылық – нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесінің сапалық критеріі ретінде әлеуметтік және өмірлік көзқарастарды қамтитын құндылықтарды есепке алуы қажет.

Құзырлылық тәсілдері:

- нақты болып жатқан құбылыстарды түсіндірудегі;
- танып білудегі, жаңа техника мен технологияларды меңгерудегі;
- адамдар арасындағы байланыста өз қылықтарын бағалау;
- өмірдегі отбасы мүшесі, қоғам мүшесі;
- құқықтық нормадағы және әкімшілік құрылымдағы жағдаяттарды шешудегі *біліктілік*.

• Құзырлылықтың негізгі қасиеттері: әлеуметтік көзқарасы тәжірибиесі, интеллектісі, тектілігі [3. 208].

Құзырлылықтың сапа белгілері: дүниетанымы, адамгершілігі, еңбекқорлығы, көлемі, жаңалылығы, қабылдауы, есте сақтауы, дарыны.

Белгілі ғалымдар С.Е.Шишов пен В.А.Кальнейдің өскелең ұрпақтың бойына білім мекемелері мынадай құзырлылықты қалыптастыруы тиіс деп есептейді:

1.Саяси және әлеуметтік құзырлықтар. Олар адамның өзіне жауапкершілік ала алуында.

2.Көп мәдениетті қоғамда өмір сүре алуға байланысты құзырлықтар. Ұлтаралық келісім, басқа мәдениет, дін өкілдерін құрметтеу.

3.Жазбаша және ауызша қарым – қатынас жасай алу құзырлылығы. Бұл әрбір адам үшін аса маңызды мәселе, бұған сонымен қатар бірнеше тілді білу де жатқызылады

4.Ақпараттық қоғамда өмір сүре алуға байланысты құзырлықтар. Бұл жаңа технологияларды білу, ақпараттар ағынынан қажеттісін таба білу, оған сыни баға беру білу деген мағынаны береді.

5.Тұлғаның жеке және қоғамдық өмірінің негізі болып табылатын - өмір бойы білім алуға қабілеттілік.

Болашақ мұғалім:

- ол өзінің пәнін біліп қана қоймай, сонымен қатар педагогикалық үдерістегі әр қатысушының орнын көре біліп, оқушылар іс-әрекетін ұйымдастырып, оның нәтежиелерін алдын ала байқап, мүмкін болатын жағдайда артта қалушылықты реттеу;

- білімгерлердің негізгі құзырлығын қалыптастыруға дайындығы: құндылық-бағдар, жалпы мәдениет, оқу-танымдық, ақпараттық, әлеуметтік-тұлғалық;

- білімге ерекше қажеттілігі бар балалармен жұмыс істеуді жүзеге асыру.

XXI ғасыр – бәсеке ғасыры, олай болса, ұлттық тарихымызды, мәдениетімізді қастерлейтін, ертеңгі Қазақстанның тізгінін ұстайтын, өмірдің әр түрлі мәселелерінен хабардар, кез келген тапсырманы орындауға қабілетті, қолынан іс келетін құзырлы азаматтарды осы бастан тәрбиелеуіміз керек. Қазіргі өмір талабына сай педагогикалық жоғары оқу орындары білімді ғана емес, әрі тәрбиеші, әрі қоғамшыл, әрі зерттеуші, әрі ұйымдастырушы мұғалім даярлау керек екені бәрімізге белгілі. Әр қырлы оқытушы – тәрбиеші мұғалім даярлау күрделі үрдіс. Ал оған бағыт беруші, жол сілтеуші – білікті, шебер, парасатты ұстаздар.

Мұғалім – бала бойына білім нәрін себетін басты тұлға. Яғни, балаларды тәрбиелеуде тиімді жағдайлар жасау көбіне мұғалімге тікелей байланысты. Сондықтан жаңашыл мұғалім даярлауға қойылатын талаптар студенттерді – ертеңгі мұғалімдерді оқытудың жаңа түрлерімен қаруландыра отырып, қазіргі уақыттағы кәсіптік дағдыларды игеруге бағытталған оқытудың жаңа жолдарын енгізуді көздейді. Қорыта келгенде, болашақ мұғалімдерді кәсіби әрекетке даярлау аса көкейкесті, кезек күттірмейтін өткір мәселе екендігін айғақтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рыжаков М.В. Российская система образования состояние и перспективы // Стандарты и мониторинг в образовании. -М.: 2006. №5.
2. Добудько Т.В. Проект образовательного стандарта подготовки учителей информатики. -Самара: Изд-во Самарского государственного педагогического университета, 1999. 36 с.
3. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту. - Алматы: 2005. 208 бет.

Л.С.СМАНОВ

доктор педагогических наук, профессор

Г.АЛИПХАН

соискатель МКТУ им. А.Ясауи

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНТОВ

В статье представлены основные положения, обуславливающие значимость и необходимость формирования гуманистических ценностных ориентаций молодежи в период вузовского становления.

The article deals with the main points which help to understand the importance and necessity of forming humane upbringing of youth at high schools.

Формирование ценностных ориентаций личности происходит в такой образовательной среде, в которой обучение и воспитание органично связаны с наукой, культурой и историей. Период обучения в вузе содержит в себе огромный потенциал для реализации воспитательных задач, поскольку здесь идет становление не только образования как деятельности, но и образования как экономического, социального и культурно-духовного развития страны. Причастность к духовным и культурным ценностям своего народа обеспечивает молодому поколению понимание образования как важного фактора развития общественного и национального сознания.

Идеал современного образования, как вообще любой идеал, не возникает из ничего или исключительно из сознания как системы норм и ценностей, а детерминирован условиями, т. е. прошлым и настоящим общества, что также необходимо учитывать при формировании ценностных ориентаций личности. Образование не существует изолированно от других видов деятельности. Оно изначально ангажирует содержание духовных ценностей, отраженных и в деятельности вообще, и в таких ее областях, как культура, наука, религия. Предметное содержание вузовского образования интегрирует его в систему, и потому профессиональное обучение представляет собой определенную систему средств и способов, а не просто организованный фрагмент культуры. В социальном аспекте вузовское образование является инструментом становления человека, его ценностей, социальных и духовных качеств.

В настоящее время осуществляется переход от предметно-ориентированного к личностно-ориентированному образованию. Его содержанием является не просто сумма знаний, умений, навыков, а формирование способностей к овладению ими. При таком подходе гораздо важнее та культурная, научная, социальная ориентация на инновационные технологии, призванные активизировать механизм «взращивания» национальной элиты, выступающей мощным фактором профессионального, духовного развития общества.

Важнейшим культурологическим фактором развития образовательных процессов как в Казахстане, так и за рубежом, являются национальное самосознание, язык и традиции, которые отражены в ценностном виде в обществе и личности, и функционируют как системообразующие феномены национальной целостности и ее идентичности. Деформация этих элементов отрицательно сказывается на всей системе образования. Дисбаланс двух глобальных тенденций в культуре опасен. При доминировании тенденции к стандартизации в культуре начинается стагнация образования, сужается горизонт мировосприятия и духовного облика человека. Но не менее опасен и национальный изоляционизм в образовании [1].

Культурные национальные традиции, через которые транслируется весь духовный опыт нации как исторического субъекта, выступают матрицей формирования образа жизни и поведения и включаются в систему образования как ее компоненты. На этой основе осуществляют свою деятельность университеты, институты, академии, консерватории - высшие учебные заведения, учебно-воспитательный процесс в которых отражает специфику реформирования социокультурной сферы. В содержание их деятельности вошли общекультурные, гуманитарные, естественнонаучные, художественно-музыкальные и другие базисы, ориентированные на национальные ценности, на духовное возрождение Казахстана.

Таким образом, в настоящее время формирование ценностных ориентаций личности в процессе вузовского обучения обеспечивается только на основе гуманистического подхода, отражающего в своем содержании:

- свободное развитие и саморазвитие личности и ее способностей, разработку стратегии индивидуализации творческого самовыражения, обеспечение естественного права на жизнь;
- отказ от идеи насилия, подавления и господства, установление равноправно-партнерских отношений с тем, что находится вне человека: с природными процессами, другими людьми, ценностями иной культуры;
- восприятие смысла гуманизма как взаимовлияния и взаимоизменения представителей социума.

Образовательные вузовские системы, существующие в контексте современных обновляющихся социально-экономических, политических, культурно-духовных условий, трансформируются, сохраняя культуру и опыт прошлого, соблюдая преемственность, но с явной направленностью на модернизацию и адаптацию к новым условиям. В этой связи важно отметить, что развитие образовательных процессов в современных условиях, прежде всего, есть интеграция реальных образовательных систем, старых и новых стратегий с учетом мировых, региональных и национально-этнических особенностей [2].

Ориентир на формирование гуманистических взглядов и поступков связан с усвоением студентами жизненных ценностей, определяющих цели, к которым им необходимо стремиться, и способы их достижения. Как показывает практика, становление ценностных ориентаций у студентов существует в одном смысловом поле с культурой, духовностью, моралью и гуманизмом. Поскольку совокупность сложившихся ценностных ориентаций образует своего рода стержень сознания, обеспечивающий устойчивость любой личности, ценностные ориентации у молодых людей выступают важнейшим мотивом их гражданских убеждений, действий и поведения. В связи с этим проблема воспитания у них ценностных ориентаций в период вузовского становления приобретает особую актуальность.

Одним из признаков гуманистического подхода к формированию у личности ценностных ориентаций является культурологическая направленность содержания учебно-воспитательного процесса. Современные высшие учебные заведения строят образовательный процесс с опорой на способность студента усваивать большое количество знаний, а также на культуросообразное, полноценное развитие личности в процессе обучения, на ее потребность в приобщении к культуре, творчеству и человеческой мудрости [3].

Проведенный нами анализ свидетельствует о том, что социально-экономические и культурологические основы, определяющие процесс формирования ценностных ориентаций в образовательных моделях высших учебных заведений, проявляются следующим образом:

- в виде методологического подхода, концептуального обоснования, моделирующего структуру профессионального становления;
- в качестве ведущего направления, определяющего профиль обучения, частичную специализацию или профессионализацию;
- в роли ориентира на эстетические и нравственные ценности, нормы, идеалы, образы через обязательные учебные предметы: философию, историю, этнокультуру, всемирную историю культуры;
- путем отбора языкового ядра понятий, отражающих основные культурные ценности, к каждому учебному предмету, курсу, теме (языковая культура);
- как конкретную помощь в овладении образовательным минимумом через установление государственных стандартов, обязательных программ и курсов (культура образования).

Важными компонентами общеобразовательной подготовки студентов являются эстетические циклы: они ограничивают временные затраты на обучение, устанавливают предел усваиваемости информации, меру педагогического воздействия на личность. Определяя важные ограничения в качестве и объеме содержания образования, они акцентируют степень

должного и сущего в движении от образовательных универсалий к различного рода дифференциациям, расширениям, углублениям, абстракциям.

Как известно, культурологический прогноз ориентирует в познании на взаимосвязь ответственного разума с интуицией, на осмысление культурных ценностей во взаимосвязи с собственным нравственным опытом, указывает на отрицательную роль примитивной чувственности в нем, подчеркивает значение полноценного развития чувственной сферы творческой личности. Однако существует проблема непрофессионального решения важнейших культурологических задач и реализации принципов в виду того, что отсутствует единство понимания их сути, значения и роли в современной образовательной подготовке учащихся. Еще одна проблема состоит в несоответствии учебных планов, программ, курсов и пособий современным требованиям к культуре образования. Учебные планы лишь перечисляют научно-практические учебные дисциплины, упрощая процесс включения культурологической составляющей в содержание общего и специального образования.

Напомним, что ведущими категориальными идеями формирования ценностного отношения в культурологии являются:

- активное взаимодействие всех людей и культур, личности и среды воспитания;
- ответственность «Я» личности за соответствие восприятия содержания обучения реальному опыту;
- овладение основами науки о бытие, о культуре жизни (философия как обязательный предмет в гимназии, лицее, колледже);
- овладение одним из конкретных аспектов культуры, искусства, ремесла;
- овладение системой интегративных знаний по одному из аспектов культуры, например, этикета.

На рубеже веков произошла смена типа культурно-исторической картины жизни: социально-технические и интеллектуальные ее основания уступили место культурно-образовательным и технологическим. Общество из традиционного превратилось в социодинамическое; знания людей о предметно-природном мире изменились и молниеносно устаревают. Становится очевидным факт, что без опоры на культуру не решить сегодня сложной проблемы отбора содержания образования в вузах нового типа. Современные социально-экономические условия развития процессов в образовании поставили ряд вопросов о необходимости новых ориентиров, которые позволили бы педагогу наиболее успешно реагировать на часто меняющиеся условия профессиональной деятельности.

С одной стороны, изменения в профессиональной деятельности начинаются с принятия специалистом требований, которые новые условия жизни и современное общество ставят перед ним, осознания новых отношений, возникающих в обществе, а также изменений, которые происходят в нем самом, с другой стороны, происходят изменения в характере и содержании

требований, которые сам специалист предъявляет и к жизни, и к обществу. Если же происходит несовпадение требований, предъявляемых обществом к специалисту, а также ожидаемых от него результатов с требованиями, которые он сам обращает к обществу, то возникают конфликты во взаимоотношениях общества и специалиста, а также конфликты внутреннего свойства. Вот тогда специалист встает перед важностью переоценки своих требований к жизни, изменения взгляда и на окружающий мир, и на самого себя.

Как показывает статистика, определенная часть членов общества слабо понимает или вовсе не осознает изменения, происходящие в мире, хотя они отражаются в их профессиональной деятельности. Возникает необходимость еще в вузовский период профессионального становления сформировать у молодого человека готовность к деятельности в изменяющихся условиях, к выполнению тех требований, которые предъявляются им обществом. Активная жизненная позиция позволяет раскрыться специфическим

личностным качествам, соответствующим общественным запросам и новой социально-экономической и социокультурной ситуации, но такая позиция должна быть сформирована путем целенаправленного и целесообразного воздействия на личность.

Модель будущей профессиональной деятельности складывается из отдельных аспектов, которые взаимосвязаны и дополняют друг друга. Первый характеризует изменения мотивационных отношений: это путь подражания, имитации, моделирования. Он определяет отношение к нововведениям и переживание событий, связанных с их внедрением. Второй аспект ориентирован на целенаправленное, осознанное инновационное обучение, которое поддерживается самой структурой нашего общества.

Необходимость адаптации к новой жизни в условиях социальной нестабильности, на наш взгляд, требуют от студента умения видеть изменения, которые произошли или произойдут в мире и в личной жизни в результате его активных действий и его идей, уже воспринятых и реализованных другими. На основе навыков прогнозирования молодым специалистом тех или иных изменений будет определяться успех и его реальные достижения, положительная оценка его действий окружающими.

Следует отметить, что при изменении социально-экономических и культурологических предпосылок в качестве важного фактора эффективности и гармоничности процессов формирования ценностных ориентаций личности выступают изменения в мышлении во взаимосвязи с изменением мотивов поведения и его ценностных ориентаций. Наличие положительной мотивации определяет стиль поведения будущего специалиста в производственном процессе, а именно: он в большей степени учитывает объективные условия деятельности; активно ищет выход из сложных ситуаций; правильно реагирует на возможные неудачи; становится более изобретательным в создании программы достижения цели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сластенин В.А., Шиянов Е.Н. Гуманистическая парадигма образования как основа формирования отечественной стратегии профессиональной подготовки учителя / В кн. Национальные ценности образования: история и современность. -М.: 1996. С.229-231.
2. Девятова С.В., Купцов В.И. Концепция гуманизации и гуманитаризации образования //Социально-политический журнал. -1996, №1.
3. Суколенов И.В. Теория и практика гражданского образования в общеобразовательных учреждениях России (историко-педагогические аспекты). -М.: 2001.

А.Я са уи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Б.Б.ЖАХИНА

педагогика ғылымдарының кандидаты

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

СӨЗЖАСАМДЫ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

В статье рассматриваются психологические основы углубленного изучения словообразования.

This article presents psychological principles of the profound study of word formation.

Білім мен іскерлікті меңгеру, меңгерілген білім бойынша берік дағды қалыптастыру негізінде адамның психологиялық жағдайлары, оның жеке-дара қасиеттері, себептері, мұқтаждықтары, қызығушылықтары және бейімділіктері қалыптасады.

Себебі дидактика оқыту психологиясының мәліметтеріне сүйене отырып, оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастырудың ішкі қозғаушы күштеріне жауап беретін амал-тәсілдерді іздестіреді.

Оқыту үрдісінде дидактикалық әдістер мен тәсілдерді жеке бастың психикалық ерекшелігін түсіндіруде, дәлелдеуде физиология саласынан жоғарғы нерв жүйесінің қызметтерінің мәліметтері алынады. Көптеген дидактикалық тәсілдер И.М.Сеченовтың ғылыми мәліметтері [1.365], И.П.Павловтың адамның шартты-рефлекторлық әрекеттесуіне, нерв жүйесінің эластикалық және динамикалық стереотиптенуі мен екі сигналдық жүйенің әрекеттенуімен дәлелденеді [2.568].

Оқыту үдерісі – бұл педагогтік күрделі үдеріс. Оқу танымдылығының, ғылыми зерттеулер сияқты, ақиқат дүниені тану процесі болады. Ақиқат дүниені тану – ғылыми зерттеулер жасап, жаңа білімді ашу. Ол тану арқылы іске асады. Танып білу – бұл адамның сана-сезіміндегі ақиқат дүниенің бейнелену процесі.

Психологиялық тұрғыдан таным сатыларын былай бөлуге болады: **I саты** – «нақты пайымдау». Оның мақсаты – бейнелерді, түсініктерді, елестету. И.П.Павловтың байқағанындай дәлелдер – ғылым ауасы. Таным бұл сатыда сезіну мен түйсік арқылы іске асырылады. **II саты** – абстрактілі ойлау. Оның мақсаты – алынған дәлелдерді, деректерді, бейнелерді өздігінен өңдей алу, олардың арасындағы байланысты ашып көрсету және соның негізінде ғылыми түсініктерді, заңдар мен заңдылықтарды қалыптастыру. Осы күрделі міндеттерді шешу үшін ақылды, сөйлеуді, қиялдануды тану процесіне қатыстыру қажет, әрі оны синтездеу қажет. Ескеретін жай нақтылы бейнелеу ойлау, ес, басқа да психикалық үрдістер бірінші сатыда да қатысып отырады.

III саты – тәжірибе. Бұл кезеңнің міндеті – тәжірибе барысында алынған ғылыми мәліметтердің ақиқаттығын тексеру. Бұл сатыда өте жоғары дәрежеде барлық танымдық үдерістер сезіну, қабылдау, ойлау, сөйлеу, ес, елестету, т.б. «жұмыс істейді». Әрине танымның барлық сатыларында ғалымдардың атап көрсеткеніндей, «көңілдің ашық есігі» деген мәселелеріне зер салушылық үлкен роль атқарады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жахина Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі

Себебі субъектінің қажетті қасиеттерінің қатарына жетілген білімге қызығуы мен жеке адамның танымдық белсенділігі жатады. Қызығу - білімді игеруге қажетті ең негізгі қасиет. Ал білімнің қажеттілігін сезіну танымдық қызметпен тығыз байланысты. Білімді белгілі бір бағытта дамыту тәжірибе

жүзінде білімді үздіксіз жетілдіруге, тереңдету және жан-жақты кеңейтуге жеткізеді.

Біз білеміз, перманенттік білімге қажетті негізгі қасиеттердің бірі – оқушының жалпы білім беретін мектеп курсының бағдарламасын терең және жетік білуі. Оқу бағдарламаларында әр түрлі ғылым салаларының негіздері бойынша қажетті көлемде білім көлемі беріледі. Оқу үрдісінде алынған білім оны өздігімен жалғастыруға, шығармашылық ойлауды жетілдіруге қажетті негіз бола алады. Дұрыс білім алу білімге қызығуды, танымдық белсенділікті қалыптастырады. Білімді жетілдіруге қатысты ынта мектеп қабырғасында барлық пәндерден немесе оқушының қабілеті мен ынтасына сәйкес келетін пәндерден өте жақсы үлгеретін оқушыларда байқалады.

Білімді жалғастыру үшін өзінше білім алудың жүйелі жолдарын білуге көмек болатын оймен жұмыс істеудің жоғары мәдениеті қажет. Бұл жүйе бірнеше оқу жылы бойында біртіндеп қалыптасады да, жоғары сынып жасында аяқталады. Жүйеге ой жұмысының ғылыми ұйымдастырылуының элементтері де енеді. Мектеп бітіруші қарастырып отырған жадығаттың негізгісін бөліп ала білуі керек, талдау, сұрыптау, салыстыру, жалпылау, жүйелеу, т.б. әрі саналы логикалық операциялар жасай білуі тиіс, жоспар, тезистер, конспект жазумен түрлі сөздіктермен, анықтамалармен, кітапхана каталогтармен жұмыс істей білуі де маңызды. Сонымен қатар ол уақытты дұрыс пайдалана алып, әрі ой жұмысының гигиенасымен таныс болуы да қажет. Себебі ой жұмысының жоғары мәдениеті адамның білім алу мүмкіндігін жетілдіреді.

Оқуды жалғастыруға қажетті, жеке адамға тән негізгі қасиеттер бүтін бір жүйе. Олар өзара тығыз байланысады. Мұндай қасиеттер мектептегі барлық оқу-тәрбие жұмыстарының нәтижесінде қалыптасады, алайда бұл жерде автоматизмге үміттенуге болмайды. Оларды мұғалімнің де, оқушының да дұрыс түсінуі арқылы мақсатты түрде дамыту қажет.

Іс жүзінде жоғарыда аталған қасиеттердің даму дәрежесі әр оқушы үшін бірдей болмайды. Оқушыларды үздіксіз білім алуға дайындау мәселесін шешу барысында пән мұғалімі осы қасиеттердің қалыптасу деңгейін анықтау керек. Осының негізінде оқушылардың өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, нақты тәрбие мақсаттарын алға қоюға мүмкіндік туады.

Осы заманның даму тенденциясын болжау мақсатымен жасалған талдау жеке адамның негізгі қасиеттерін көрсетуге мүмкіндік жасайды. Әрі мүмкіндігінше кез-келген оқушы дәл осы қасиеттерге ие болуы керек.

Педагогикалық үдеріс үздіксіз білім алу жүйесінде диалектикалық түрде дамиды. Оның барлық күйлері бөлікті түрде өзара тәуелді және сабақтасты

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жахина Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі

байланысқан. Педагогикалық үдеріске тән қасиет – үзіліссіздік пен дискреттіктің бірлігі: біріншіден, оқушы дамуында сандық өзгерістер ұлғаяды, ал екіншіден, бірте-бірте сапаға алмасады.

Оқу үдерісі үздіксіз білім жүйесінің әр сатысында өзіне тән ерекшеліктерге және лайықты сабақтастықтарға ие болады. Егер сабақтастық оқудың әр сатысында бір ерекшелігімен көрінсе, онда бір сатыдан екіншісіне көшу оқушының дамуындағы, оқудың әдістері мен

формаларындағы сапалы өзгерістерге байланысты болатын құбылмалы және секірмелі сипат алады.

Сабақтастық үздіксіз білім жүйесінің көп деңгейлі ең негізгі қасиеті бола алады. Алғашқы, ең жоғары деңгей – ол сабақтастықтың үздіксіз білім жүйесінде адамның даму заңдылықтары ретінде жұмыс істейді. Екінші – сабақтастықтың жалпы педагогикалық ұстанымның болуы. Осының нәтижесінде педагогикалық үдеріс үздіксіз білім жүйесінде өз қызметін жасайды. Үшінші деңгей – сабақтастық дидактикалық ұстаным бола тұра оқушылар үшін орта мектептің оқу пәндерін жинақы түрде түсінуге мүмкіндік тудырады. Ең соңғы, төртінші деңгей – сабақтастықтың жеке әдістемелік ұстанымының болуы.

Оқушылардың танымдық әрекеттерінің өзіне тән ерекшеліктері бар.

1. Таным үдерісінің ғылымдағы объектісі белгісіз құбылыстар. Оқушылар ғалымдар зерттеген жүйені өздігінен оқу арқылы танып біледі. Оқушылар оқытуда адамзаттың танымындағы өткен жолды өтпейді.

2. Оқушылардың таным үдерісі үнемдірек. Олар ғалымдардың, әдіскерлердің, ұстаздардың көмегімен әрбір мектеп пәні бойынша тиісті білімдер негізін іріктей алады.

3. Оқыту үдерісінің ерекшелігі оқушылардың оқуды әрі қарай жалғастыруға және өз бетінше еңбек әрекетіне дайындалуына қажетті іскерлік пен дағдыларды игеру мен оның байланысы болып табылады.

4. Мектептегі таным үдерісі тек білім берушілік емес, сонымен бірге дамытушылық, тәрбиелеушілік сипатта да болады.

5. Оқушылардың таным үдерістері олардың жас ерекшелігіне сай ұйымдастырылады.

6. Таным үдерісі пән мұғалімнің бағыттаушылық рөлімен, оқушылармен өзара тығыз байланыста іске асырылады. Мәселен, «нақты пайымдау» алғашқы сатыда кең мағынаға ие болады. Ол – сезім пайымдауы. Оған қабылдау, іс-әрекет пайымдауы жатады. Дәлірек айтқанда, алғашқы «нақты пайымдау» - бұл адамның айналасындағы құбылыстарды, зерттейтін заттар мен материалдарды өзінің барлық сезім мүшелері арқылы қабылдау немесе оған жақындау деген сөз. Бұл үдерісте есту, көру, иіс мүшелері түгел қатысуы қажет. Педагогтар мен психологтардың зерттеулері көрсеткеніндей өтетін материалды ең жақсы қабылдау үшін, сол заттың немесе нәрсенің сыртқы көрінісін сөйлеу – хабар («сөз – көрнекілігі») құралымен ұштастыра, байланыстыра білу өз нәтижесін береді.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жахина Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі

Зерттеушілердің анықтауы бойынша адамдар қоршаған орта туралы алатын мәліметтерінің 90 пайызға жуығын көру арқылы, 9 пайызын есту арқылы, тек 1 пайызын ғана басқа сезімдер арқылы алады.

Әр түрлі сезім органдары арқылы қабылданған кейбір жеке түйсіктер мидың үлкен жарты шарында талданып, бұрынғы мәліметтерімен жалғастырылып, жаңа қабылдаудың негізін құрайды. Қабылдау заттың бүтіндей бейнесін беретіні белгілі. Әрі қабылдау – ми қабығының күрделі анализдік және синтездік қызметінің нәтижесі.

Заттар мен құбылыстардың мағынасын түсінудің қарапайым түрі – тану. Нәрсені танымайынша, оны аңғарып, қабылдау қиын. Тану жалпылай және

даралап тану болып екіге бөлінеді. Жалпылай тану дегеніміз талғаусыз қалай болса, солай тану. Жалпылай тануда оқушы тілдік тақырыптардың өзіндік ерекше қасиеттерін біле бермейді. Ал объектілерді даралап тану арқылы ғана оларды анық, толық қабылдауға мүмкіндік алады. Мәселен, сөзжасамдық мәселелер бойынша негізгі сөзді түбірден, тіркесті сөзді еркін сөз тіркесінен айыра алады.

Ал толып жатқан объектілердің ішінен біреуін іріктеп алу, яғни, оның қасиетіне, сапасына, белгісіне қарай іріктеп алу – қабылдаудың таңдамалылығы деп аталады.

Қабылдаудың таңдамалылығы әр түрлі объективтік және субъективтік (оқушының түсіндірілетін тілдік тақырыпты қажетсінуі, қызығуы, психикалық көңіл-күйі, т.т.) себептерге де байланысты болады. Балада қабылдаудың дамуы түйсік, ойлау үдерістерінің дамуымен бірге жүріп отырады.

Ал қабылдаудың дамуында тілдің мәні зор. Өйткені қабылдаған нәрсенің аты-жөнін атап отыру – оның мағынасын ұғынуға жәрдемдеседі. Аты-жөнін атау сөз арқылы аталады, сөз арқылы беріледі. Сонда сөз мағынасын ұғыну, оның қандай ұғымның аты екенін ұғыну болып табылады. Сөздің өзі жасалуына қарай алуан түрлі болады.

Негізінен қабылдауда анализ бен синтездің бірлікте жүргені абзал. Оқушы әр заттың өзіндік белгісін ұққысы келеді, оның мәні мен мазмұнына, ішкі, сыртқы құрылысына, жасалу принципіне зер сала бастайды. Заттарды дұрыс қабылдау, мәніне түсіну барлық пәндер бойынша бірдей болмайды. Дегенмен тілдік тақырыптарды түсінуде бала қабылдауының даму дәрежесі жоғары болады.

Негізінен, тілдік тақырыптарды түсіндіруде оқушы қабылдауын дамытудың ерекше екенін ескере отырып, пән мұғалімдері сабақ барысында төмендегідей талаптарды басшылыққа алғаны жөн.

1. Көрнекі құралдарды қолдануда балалардың жас ерекшелігін мұқият ескеру;

2. Түсіндірілетін тілдік тақырыптардың өзіндік ерекшелігін түсінуде, оқушы үшін байқау мен қабылдаудың мақсатын айқын ұғыну керектігін білу;

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жахина Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі

3.Түсіндірілетін тілдік тақырыптарды бір-бірімен салыстыруға, жеке тілдік материалды оқушылардың қалыптасқан білімдік дағдыларымен үнемі байланыстырып отыруға, әр түрлі тілдік тақырыптардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажыратуға көзделген басты мақсаттар мен жеке мәселелерді түсініп айыра алуына бағыт беру;

4.Оқушылардың сабаққа белсенділігін арттыруда тілдік материалдардың түрі, көлемі, ауыр-қиындығы есепке алынып, бұларды қабылдауының сапалы болуына дұрыс нұсқау беру;

5.Оқушылардың ауызекі сөйлеу тіліндегі немесе жазбаша жұмыстарындағы жіберген қателерін өздеріне түзеттіру әрі оны қайтадан дұрыс қабылдап үйренуге әдеттендіру үшін қабылдау мен бақылаудың дәлдігін тәрбиелеу;

Қабылдау еспен де байланысты. Ес дегеніміз әр түрлі заттар мен құбылыстардың адам миында сақталып, қайтадан жаңғыртылып, танылып, ұмытылуын бейнелейтін үдеріс.

Ес – күрделі психикалық үрдістердің бірі. Ол есте қалдыру, қайта жаңғырту, тану, ұмыту деген үрдістерден тұрады.

Ғалым Қ.Жарықбаев: «Ес адамның басқа жан құбылыстарымен де, яғни қабылдау, ойлау, қиял, т.б. тығыз байланысып жатады. Ол – әсіресе ойлау үшін аса қажет. Нәрсе есте дұрыс сақталмаса бұл жәйт ойлауға қиындық келтіреді», – дейді [3.4-5].

Ал «Еске түсіру өнері дегеніміз – ойлау өнері ...Байланыстардың мәнісі – ойлау деген сөз», – дегенді айтады Ж.Аймауытов [4.8-9].

Есте қалдырудың сапасы дұрыс қайталай алуға байланысты. Ал мұның тілдік қағида ережелерді, яғни қазақ әдеби тілінің, оның ішіне сөзжасамның нормаларын өмірге қажетіне жаратуда мәні зор. Бірақ оқығанын ұмытып кеткен соң қайталау пайдасыз, ұмытпай тұрып қайталау керек. К.Д.Ушинскийдің пікірінше, қайталауды ескіріп, құлап бара жатқан үйді жөндеу үшін емес, үйді берік нығайта отырып, үстіне екінші қабатын салу үшін жасайды. Әрбір ілгерілеп басқан адым бұрынғы өткендерді қайталап отыруға негізделу керек. Сонымен қатар, ғалым қайталауды түрлендіріп отырудың мәні жөнінде бұдан бұрын жаттап алғандарды сол күйінде аудармай айтып берудің ешбір қажеттігі жоқ екендігін, ал кездейсоқ жаттап алғанды жаңа түрмен айту, яғни жаттап алғанды басқа сөздермен қайталап айтып беру әлдеқайда пайдалы екендігін айтады [5.10].

Бұдан шығатын қорытынды сөзжасамдық заңдылықтар тек жаттап алатын догмаға айналдырылмай, тілдік тақырыптардың ішкі мазмұны лингвистикалық негізгі ерекшелігі танытыла түсіндірілуі тиіс. Сонда ғана оқушы «Сөзжасам» тарауы мен «Морфология» тарауының зерттеу объектісін, тілдік тараулардың алдында тұрған мақсат-міндетін терең ұғынады. Әр тарауға жүйеленген тілдік тақырыптардың өзіндік айырым, белгілерін салыстыра зерттей алады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жахина Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі

Жалпы бала есінің дамуы – мұғалімнің іскерлігіне, әсіресе, психологиялық дайындығына байланысты. Осы тұрғыдан келгенде, пән мұғалімі есте қалдыру мен қайта жаңғыртудың заңдылықтарын жақсы білуі тиіс. Есте сақтау қабілетінің барлық түрін белсенді жұмыс істеткізу – түсіндірілген тақырыпты толық қабылдаудың негізгі шарты. Есту қабілеті арқылы балалар ақпараттың 20 пайызын, ал көру қабілеті арқылы 20-60 пайызға дейін қабылдай алады. Сондықтан да оқыту үдерісінде ауызша, көрнекілік, практикалық әдістерге де сүйенілді. Оқушыларға жаңа тақырыптарды түсіндіру үстінде әрі көркем, әрі айшықты есте жақсы сақталатын мысал тақырыптарды қысқа да қызықты етіп қайталау кезінде, сөздік жұмыстарын жүргізуде көрнекілік әдісіне сүйенілді. Бірақ бұлар тек жалаң көрнекілік, жалаң схемалық қызмет қана атқарып қоймайды, тірек, сүйеніш белгілері (сигналдары) ретінде оқушы үшін ойлану мен дәлелдеудің алгоритмі болып табылады. Ал оқушының барлық ықыласы айтқанды есте сақтап, қайталап беруге емес, сабақтың

ішкі мәнін ұғып, ойлануға, байланыстардың себебі мен салдарын түсінуге бағытталады.

Сонда схема-көрнекілік әрі оқушылардың таным белсенділігінің даму деңгейіне негіз болады. Аталған оқыту әдістері оқушылардың белсенділігін көтеріп, сабақты түсіндіруде жай тыңдаудан бастап, зерттеу әдісі негізіндегі жеке ізденіске әкеледі. Әрі бұл әдіс жеке оқушының бейнесін, оның белсенділігін, өзіндік талпынысын, ойын, ой қорытуын, сол ойын дұрыс әрі шебер жеткізе алуын көрсетеді.

Осыған орай, сөзжасамдық тақырыптарды лингвистикалық негізін аша тереңдете, дамыта оқытумен байланысты оқушы тілін дамыту жұмысын жүргізуде шығармашылық зерттеу, проблемалық әдістерді ұтымды қолдана алудың нәтижесінде оқушылар шағын әңгіме жазуға, өлең жолдарының ұйқасын таба білуге, әр түрлі амал-тәсілдер арқылы жасалған туынды сөздің мағынасын түсініп, орынды қолдана білуге дағдыланады.

Әрі қазақ тілі сабақтарында оқылатын тілдік тұлғалар оқушылардың сөйлеу тәжірибесінде, шығармашылығы мен сөйлеу әрекетінде қолданылуға тиіс, сонда ғана тіл интеллект дамытудың қайнар көзіне айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Сеченов И.М.* Избранные произведения. I,1. -М.: 1952.
2. *Павлов И.П.* Полное собрание сочинений. Т3. 1949.
3. *Жарықбаев Қ.* Психология негіздері. -Алматы: 2005.
4. *Жарықбаев Қ.* Жүсіпбек Аймауытұлының психологиялық көзқарастары. -Алматы: Білім, 2000.
5. *Ушинский К.Д.* Избранное произведение. Выпуск 2, -М.-Л.:, 1946.

Ө.ТҰРЫСҚҰЛОВ

педагогика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ
ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДІСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

В статье рассматривается теоретическая модель процесса патриотического воспитания подростков через достижения казахской борьбы.

This article deals with the theoretical model of process of patriotic education of teenagers through achievements of Kazakh wrestling.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Елімізге, бойында ата-бабаларымыздың ел мен жерге деген сүйіспеншілік қасиеті бар, егеменді елімізге аямай қызмет ететін ой өрісі кең, алғыр да жүректі, сауатты да салауатты азаматтар қажет, сондықтан болашақ еліміздің намысын жықпайтын азаматтардың бойына патриотизмді қалыптастыруда, бабалардың ерлік-істерін үлгі ретінде тәрбие саласында қолдану керектігін» [1.271] айрықша атап өткен болатын.

Сонымен қатар, республика көлемінде қаншама арнайы мамандандырылған спорт мектептері бар. Сол мектеп оқушыларының патриоттық тәрбие мәселесі бүгінгі күні кенже қалып отыр. Яғни, арнайы спорт мектептерінде патриоттық тәрбие мәселесі оқушылардың өзіндік психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оның педагогикалық әдіс-тәсілдері дұрыс шешілмеген.

Сондықтан да бүгінгі таңда замана ағымына қарата пайда болған тың ұғымдарды айқындап, оларға анықтама беру қажет және республика көлемінде арнайы мамандандырылған спорт мектептерінің оқушыларының бойына отаншылдық қасиетті қалыптастыру қажеттігі туындауда. Одан бөлек, жас балуандарды дайындауды қазақ балуандарының бейнесі арқылы патриоттық тәрбиені қолға алу және оның ғылыми педагогикалық әдіс-тәсілдерін енгізу өзекті болуда. Өйткені болашақта еліміздің көк байрағын спорт саласында тік ұстау тікелей отаншыл азаматтар қолында болады. Жаттығу кезіндегі қиындықты жеңу, жарыс кезіндегі жауапкершілік, әлемдік жарыстарда қазақ елінің көк байрағын көтеріп, әнұранын ойнату, бұл нағыз патриоттың қолынан келетін ғана іс.

Сондықтан да біздегі ғылыми-зерттеу жұмысында алда тұрған басты мақсаттардың бірі – қазақ күресі арқылы әлемдік жарыстарда жеңіске жеткен балуан аталардың, ағалардың, бүгінгі күрес жеңімпаздарының өмірдерегі арқылы балаларымыздың отансүйгіштік қасиетін дамытуда тәрбие үрдісіне қолдану. Кешегі Балуан Шолақ (Нұрмұхамбет), Қажымұқан Мұңайтпасов, А.Айханов, Ж.Үшкемпіров, Д.Тұрлықанов, т.б. еңбек жолдарын бүгінгі спорт мектептерінде, оқу-жаттығу сабақтарында қолданса, жасөспірімдердің жігері тасып, еліне деген өз бойында жауапкершілігі артып, жаттығудың қиындығына қарамай, алда өткен аға ұрпақ сияқты көк туын желбіретер еді. Қазақ балуандарының қаһармандық

бейнесі арқылы жас жеткіншек ұрпақтың бойында елдік, ерлік, Отанға деген сүйіспеншілік, еріктік қасиеттерді дарытып, олардың ерлік мұраларына деген сүйіспеншілік сезімдерін, танымдық қызығушылығын дамыта түсері анық.

Сондай-ақ жігіттің бойында болуы қажет «байқағыштық, шеберлік, ерлік, күштілік және табандылық, шапшаңдық, білімділік» секілді қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді [2.317]. Мұның өзі бүгінгі спортшылардың қазақ батырларына отан отансүйгіштік қасиеттерді танып-білуіне және өздеріне үлгі алуына септігін тигізеді. Дейтұрғанмен, болашақ тұлғаның бойындағы балуандардың қаһармандық бейнесі педагогика ғылымында ескерілмей келе жатқанын айтуымыз қажет. Сондай-ақ тәрбие, білім, ғылымда нақты көңіл бөлудің нысаналы тұстары байқалып отыр. Олай болса, қазақ күресі арқылы және қазақ балуандарының қаһармандық бейнесі арқылы отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыруды айқындап, оны жинақтау үшін модельдеу арқылы түсіндіруге болады. Жалпы гуманитарлық, техникалық, жаратылыстану ғылымдарында модельдеу әдісі тиімді қолданылып келеді.

«Модель» ұғымын сипаттауда М.К.Мамардашвили модельде «эмпирикалы түрде байқалатын барлық толып жатқан қасиеттері мен байланыстары тізілетін сияқты, олар бұл жағдайда тек ғылыми жолмен алынады; адам оларға қатысты зерттеуші болады» [3.35], – деп атап көрсетеді. Ойымызды нақтылай отырып, қазақ балуандарының қаһармандық бейнесінің теориялық моделін ұсынамыз.

Бүгінгі күнгі, арнайы спорт мектеп интернаттарындағы оқушылардың отансүйгіштік қасиетінің деңгейлерін айқындау мақсатында эксперимент жұмысын осы ұсынылған теориялық моделге сай жүргіземіз (Кесте 1). Жасалынған модельдің *мақсаты* - қазақ балуандарының қаһармандық бейнесі арқылы оқушылардың отансүйгіштік қасиетін қалыптастыру. Отансүйгіштік қасиеттер жеке тұлғаға тән болатын (қаһарлы, батыл, сұсты, арлы, епті, т.б.) негіздеулерден тұрады. *Мазмұны*: жаттығу, тәрбие үрдісінде қолданылуы.

Құралдары: балуандарға қатысты және қазақ күресіне қатысты шежірелер, көркем шығармалар, тарихи әдебиеттер.

Әдістері: тест, сауалнама, рольдік ойындар, жаттығулар, т.б.

Түрлері, формалары: факультативтік сабақ, семинар сабақ, топ серуен, ғылыми конференция, т.б.

Нәтижесі: бүгінгі күннің талаптарына жауап беретін, Отанын сүйетін, оның құндылықтарын сақтайтын, еліміздің өркендеуіне үлес қосатын, білім мен ғылымды толық меңгерген, отансүйгіштік қасиеттері қалыптасқан тұлғаны тәрбиелеу.

Демек, жоғарыда келтірілген теориялық моделімізді негізге ала отырып, қазақ күресі және қазақ балуандардың қаһармандық бейнесі арқылы арнайы мамандандырылған спорт мектептері жасөспірімдерінің отансүйгіштік

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Тұрысқұлов Ө. Қазақ күресінің жетістіктері арқылы жасөспірімдерді отансүйгіштікке тәрбиелеу...

қасиеттерін қалыптастыру өлшемдері жасалынады:

1. Оқушылардың «патриотизм», «отансүйгіштік», «қазақстандық патриотизм», «қаһармандық», «спорттық патриотизм», «қазақ күресі», т.б. ұғымдарын игеруі;

2. Қазақ күресі және қазақ балуандарының бейнесі арқылы отансүйгіштік қасиеттерді өз бойында қалыптастыру қажеттілігін түсінуі;

3. Жасөспірімдердің қазақ балуандарының қасиеттеріне еліктеуі және өздерінің отансүйгіштік қасиеттерін іс-әрекеттері арқылы дамытуы.

Біз анықтама берген өлшемдердің мазмұнында отансүйгіштік қасиеттер жеке тұлғаның өмір сүру ортасындағы іскерлігін, белсенділігін, дағдысын қалыптастыруға бағытталады. Сондай-ақ, біздің өлшемімізге алынған қазақ балуандарының қаһармандық бейнесі арқылы отансүйгіштік қасиеттерді оқу-тәрбие үрдісінде жүргізуге мүмкіндігі зор болып табылады.

Оның негізгі міндеттері:

- арнайы мамандандырылған спорт мектептері жасөспірімдерінің отансүйгіштік қасиеті іс жүзінде, тәжірибелік тұрғыдан көрініс береді.

- жаттықтырушы - спортшы - ата-ана - достары, т.б. қарым-қатынасы барысында отансүйгіштік қасиеттердің алатын орны.

Жас спортшының бойындағы негізгі отансүйгіштік қасиеттері:

Бір сөзді, батыл, сабырлы, қайсар, бауырмал, рухы биік, төзімді, достыққа адал, отан алдындағы борышына жауапкершілікпен қарайды, намысшыл, тез шешім қабылдай біледі.

Біздің тәжірибе жұмысымызда жаттығу сабақтары үш кезеңнен тұрады, оларды шартты түрде былай көрсеттік: *дайындық кезеңі, негізгі кезең, қорытынды кезең*. Осындай жүйеліліктен шыға отырып, жұмысымызды жоспарлаймыз, әрбір кезеңге және әр сабақтың толық барысына лайықтап міндеттер мен мақсаттар қоямыз.

Дайындық кезеңінде мәліметтерді жинақтау және сұрыптау жүргізіледі. Жаттығудан тыс тәрбие іс-әрекеттерінде ерлік сабақтарын өткізу арнайы мамандандырылған спорт мектептерінің жасөспірімдерін қоғамдық-саяси іске тарту мақсатын көздейтін шығармашылық үдерісті құрайды, сол арқылы жасөспірімдердің өзін-өзі тәрбиелеуі және тәрбиеленуі жүзеге асырылады. Мұндай жұмыстарға араласу, еркіндіктің болуы, ұжымдағы қарым-қатынас арнайы мамандандырылған спорт мектептерінің жасөспірімдерінің қоғамдық міндеттерді орындау барысындағы саяси толыққандылығын қалыптастырады.

Сабақты ұйымдастырушы және өткізуші топқа енетін белгілі бір спорттық дәрежеге қол жеткізген спортшылар шешім қабылданған соң жұмысқа белсенді түрде қатысады. Ардагер спортшылар туралы қызықты жайттарды көбірек білуге тырысады, ол үшін әңгімелесулер, өткен жылдардың және бүгінгі күннің мақалалары, архив материалдары, кітаптар мен журналдар пайдаланылады, олардың өміріндегі жекелеген эпизодтар нақтыланып анықталады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Тұрысқұлов Ө. Қазақ күресінің жетістіктері арқылы жасөспірімдерді отансүйгіштікке тәрбиелеу...

Кесте 1 – Қазақ күресінің жетістіктері мен балуан бабалар мен ағалар бейнесі арқылы жасөспірімдердің отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырудың өлшемдері мен деңгейлері және көрсеткіштері

№	Өлшемдері	Жоғары деңгейі	Орта деңгейі	Төмен деңгейі
1. Мотивациялық	Жасөспірімдердің «отансүйгіштік», «патриотизм», «спорттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм», т.б. ұғымдарын игеруі;	Өзін өзі шынықтыра отырып төзімділік, намысқойлық, жүректілік, ептілік, ақыл-айлалық арқылы қиындықты да, қарсыласты да жеңіп, өз отанының намысын жоғары ұстау қасиеттері бойында тұрақты қалыптасқан;	Өмірдегі және спорттық қиындықтарды жеңуге бағытталған ар-намысы, ержүректігі, іс әрекеті, т.б. қасиеттері бар, бірақ тұрақсыз, өзіне-өзі толық сенбейді, жеңіске ұмтылу, ел намысы - ер намысы қағидасын іске асыруда жауапкершілігі тұрақсыз;	Еліміздегі ұмтылыстар мен өзгерістерге немқұрайлы, бойында намысы жоқ, қиындыққа шыдамсыз, Отан, ел, жер, ата тілі мен қазақ тарихын білмейді, отансүйгіштік ұғымын бағалай алмайды;
2. Танымдылық	Қазақ күресінің және балуан бабалар мен ағалардың бейнесі арқылы отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастырудың қажеттігін түсінуі;	Қазақ күресінің жетістіктері мен балуан бабалар, бітім тұлғасы үлгі болардай ерліктерімен таныс, өз отанның сүйегін, жеңіске, ел намысы үшін тез шешім қабылдап, батыл іске дайын;	Палуандардың елге сіңірген әр істерін білуге талпынбайды, отансүйгіштік қасиетке жалпылама түсінікте қарайды, Отан алдындағы борышын еліміздің көк байрағын көтерту арқылы өтеуге болатынын толық білмейді;	Қазақ күресінің әлемдік деңгейдегі орнын және балуан бабалардың ерлігін, Отансүйгіштік қасиеттер туралы түсінігі төмен, оны саналы түрде ұғынуға ынтасы жоқ;
3. Мінез-құлықтық	Жасөспірімдердің қазақ күресінің жетістіктеріне және балуан бабалар мен ағалардың отаны үшін атқарған істерін бағалай отырып өздерінің отансүйгіштік қасиетін дамытуы.	Қазақтың күрес өнерінің жетістіктеріне мақтана, балуан бабалардың ел үшін істеген істерін үлгі тұта, отан үшін ар намыс, қиындықты жеңуге ұмтылады, Отансүйгіштік қасиетін дүниедегі ең алып күш деп сенеді және оны дамытуға талпынады.	Қазақ күресінің жетістіктері мен палуандар жеңісіне немқұрайлы қарайды, ар-намыс, отансүйгіштік қасиетті қастерлеп, оның мағынасына мән бермейді.	Отансүйгіштік қасиеттерге қайшы іс әрекеттер байкатады, қазақ күрес жетістіктерін, бабалар ерліктерін білмейді, ар-намыс, ұят ұғымдарының мағынасына мән бермейді.

Жинақталған материалдар сабақ дайындығын жүргізуге көмектеседі; алдымен жалпы жоспар дайындалады, соңынан Балуан Шолақ пен Қажымұқанның өміріндегі қызықты эпизодтар жинақталады. Құжатты мәліметтер таңдауға алынады (хаттар, естеліктер, фотосуреттер және т.б.) әрбір сабаққа қатысушы жұмыста жеке тәуелсіздік, шығармашылық ізденіс, таланттылық көрсетеді. Жұмыс жаттықтырушылардың ұйымдастыруымен және басшылығымен өтеді, бұл оның тиімділігін және нәтижелілігін арттырады.

Екінші негізгі кезеңде белгіленген жоспар бойынша материалдар жинақтау жалғаса береді. Жас спортшылардың балуан бабаларымыздың ерлігіне өздерінің қатыстылығы сезімдерін қалыптастыру мақсатында

АЯСАҰИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ, №1, 2009

Тұрысқұлов Ө. Қазақ күресінің жетістіктері арқылы жасөспірімдерді отансүйгіштікке тәрбиелеу...

тыңдаушылардың сезімдері мен ойына белсенді әсер ету үшін әрбір қатысушының іскерлік, интеллектуалдық қабілеттері және барлық мүмкіншіліктері толығынан пайдаланылады.

Әрбір қатысушы негізгі мәтінге өздерінің ұсыныстарын қосады, оларды ұжымда жан-жақты түрде талқылап, сабақ жоспарына қосу

үшін шешім қабылдайды. Сабақтың негізгі мазмұны мен оның әдістемесін өзгертпей-ақ, жекелеген жағдайларда, егер оның кейбір жақтарын күшейту қажет болса, - қосымша өзгертулер енгізілуі мүмкін. Бұл оған қатысушылардың талапкерлігін төмендетпейді, керісінше тапсырылған іске жауапкершілігін, оның санасын арттыра түседі.

Үшінші (соңғы) кезеңде жаттығудың жұмыс жоспары толық пысықталады. Сабақтың негізгі мәтінін және әдістемесін өзгертпей, кей жағдайларда қосымша өзгертулер енгізуге болады, егер де олар оның белгілі бір жерлерін күшейту үшін жасалатын болса. Бұл оған қатысушылардың еркін бәсеңдетпейді, керісінше олардың тапсырылған жұмысқа деген жауапкершілігін арттырып, оның тиімділігін жоғарылатады.

Ұйымдастырушылар сабақ өтілетін орынның эстетикалық безендірілуіне айрықша назар аударады (зал, плакаттар, суреттер, жарық, техникалық жабдықтар, сондай-ақ ардагерлер мен қонақтарды шақыру).

Сабақ құрылымы мен жас спортшылардың ізденіс әрекеттері бізге сабаққа материал таңдау өлшемдерін нақтылы анықтауға мүмкіндік берді: патриоттық тақырыппен байланыстылық; оқу материалымен байланыстылық; тыңдаушылардың тәжірибесі мен білімін, қызығушылығын есепке алу; шығармашылық талапкерлік мүмкіндігін табу. Сонымен қатар, әдебиеттерді шартты түрде оқу тиімді әдістемелерді таңдап алуға көмектеседі. Жарыс барысында жеңімпаздардың жан аямай күрескен сәттерінен үзінділер беріледі. Бұл жас спортшылардың толқуына, еліне, отанына деген сезімінің оянуына өз септігін тигізеді.

Әзірленген үлгінің негізінде деңгейлер ауқымы айқындалды: олар жоғары, ортаңғы және төменгі болып белгіленді.

Жоғары деңгей – спортшылардың патриотизмін қалыптастырудағы қазақ балуандары ерлігін, өмірінің маңыздылығын терең түсінеді, оларға тұрақты қызығушылық тудырады және оны эмоциялы түрде қабылдайды, халық педагогикасы құндылықтары негізінде терең білім алады және патриоттық тәрбие ісінде оның маңызын толық сезінеді, патриоттық сипаттағы мазмұнды еркін талдайды, талқылау барысында өз позициясын дәйекті түрде қорғайды, мемлекеттік рәміздерге терең құрмет көрсетеді.

Ортаңғы деңгей – оқушылар патриоттық сезім қалыптастырудағы халық педагогикасы құндылықтарының маңыздылығын жеткілікті түсінбейді, халық педагогикасы құндылықтарына ахуалдық қызығушылық тудырмайды және оны эмоционалды қабылдамайды, халық педагогикасы құндылықтарын түсінуге ұмтылысы әлсіз, патриоттыққа тәрбиелеудегі халықтық

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Тұрысқұлов Ө. Қазақ күресінің жетістіктері арқылы жасөспірімдерді отансүйгіштікке тәрбиелеу...

шығармалар мүмкіндіктерін толық түсінбейді, балуан бабалар туралы білмейді, қазақ күресінің тарихын білмейді, мемлекеттік рәміздерді (ту, елтаңба, әнұран) біледі.

Төменгі деңгей – патриотизмді қалыптастырудағы қазақ күресі, қазақ балуандарының маңызы мен мәнін дұрыс түсінбейді және оған қызығушылық тудырмайды және оны қабылдамайды, бұл патриоттық тәрбиелеудегі оның пайдалану мүмкіндігін азайтады.

Ұсынылып отырған құрылымдық үлгі оқушылардың қалыптасқан патриотизмінің деңгейін алдын ала зерделеуге, қағидалар жүйесін (оқушылар

патриотизмінің қалыптасу үрдісіне жүйелік, кешенді, тұлғалық-қызметтік ұстанымдар қағидасы; оқушылардың жас ерекшелігі мен бас ерекшеліктерін есепке алу қағидасы; арнайы мамандандырылған спорттық мектептің оқу-тәрбие үрдісінің сабақтастық қағидасын сақтау; оқу және тәрбие мақсаттарының, мазмұнының, нысандарының және әдістерінің біріңғайлық қағидаларының бірлігі, сондай-ақ оқушылардың бойында патриотизм идеясын қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын анықтау (мотивациялық, танымдылық, мінез-құлықтық және бұл мектептің оқу-тәрбие үрдісінде жүйелік, кешенді, тұлғалық-қызметтік, этнопедагогикалық ұстанымдардың болуы жаттығудан тыс оқу пәндерінің және тәрбие жұмысының мазмұнына жасөспірімдердің тұлғалық патриотизмін қалыптастыру үшін қазақ күресі, қазақ балуандары туралы мәліметтерді жеткілікті түрде қосу).

Қазақ балуандарының бейнесін жасөспірімдерге тұтас педагогикалық үрдісте отансүйгіштік тәрбие беру құралы ретінде пайдаланудың тиімді шарттары болып:

-білім мазмұнын құрайтын пәндердің оқу бағдарламасына қазақ балуандары мен қазақ күресінің бейнесін енгізу;

-оқу үрдісін жетілдіру мақсатында арнайы «Батыр бабалар мен ағалар ізімен» курстарының бағдарламаларын жасап, тәжірибеде тексеруден өткізу;

-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда түрлі жұмыс нысандары мен әдістерін, қазақ балуандарының қаһармандық бейнесін ұтымды пайдалану болып табылады.

Арнайы мамандандырылған спорт мектептерінде оқу-тәрбие үрдісінде қазақ балуандарының қаһармандық бейнесі арқылы отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастырудың теориялық негіздерін айқындау ұлт мектебінің оқу-тәрбие үрдісінде ұлттық рухани мұра негізіндегі отансүйгіштік тәрбие берудің педагогикалық алғышарттарын белгілеуге мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. -Алматы: Атамұра, 1999.
2. Кожасметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. -Алматы: Ғылым, 1998.
3. Жарикбаев К.Б. Развитие педагогической мысли в дореволюционном Казахстане. Автореф. дис... докт. пед. наук. -Киев, 1982.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Г.З.ТАУБАЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доц. м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье автор раскрывает теоретическо-педагогический аспект значения устного народного творчества в воспитании дошкольников.

The article deals with theoretical and pedagogical aspects of importance of folk-lore in the education of children under school age.

Адам қоғамының ежелдегі дәуірлерінен-ақ болашақ ұрпақ тәрбиесі ауызша ән-жырлардан, жазбаша ескерткіштерден тыс қалмаған. Сөзге бейім, көкірегін ән-күй тербеген, рухани сезімге бай бабаларымыз жан күйзелісі

мен қуанышынан алыс арман-қиялынан қиыса өрбіген сырлы сөз өнерінің басым бөлігін балалар мен жеткіншектерге арнап, өшпес өсиет қалдырғаны жұртшылыққа аян.

Өткеннің көзі – тарихи-мәдени мұралардың жаңа дәуір сөзімен ұштасып, болашақ ұрпақтардың рухани азығына айналып отырғаны – тұлғалы ақын-жазушы, педагогтардың, әйгілі ғалымдардың терең де танымды зерттеулерінің нәтижесі.

Жұртшылыққа белгілі болғанындай, халықтық балалар фольклорын зерттеу, жинап бір жүйеге келтіру XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған. Оған себеп осы кезеңде қазақ елінде алғашқы орыс-қазақ мектептерінің ашыла бастауы. Жаңадан ашылған мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып, басшылық жасауда халық мұрасы – ел әдебиеті маңызды орын алған.

Осындай қажеттілікті өтеу балалар әдебиетінің атасы педагог-жазушы Торғайда алғашқы білім ордасы саналған тұңғыш бастауыш қазақ мектебін ашқан Ыбырай Алтынсариннің үлесіне тиді.

Қазақ халқының ұлы ағартушысы, ғалым-педагогы Ы.Алтынсарин қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін қажымай жинастырып, жұртшылық қолынан түспейтін «Қазақ хрестоматиясын» құрастырды (1879 ж.).

Туған халқының тұрмыс-салтын, тіршілік қалпын, психологиялық мінез-көріністерін, табиғат сырын терең түсініп өскен аса ойшыл педагог-жазушы балалар үшін халықтың ауыз әдебиеті мұраларын тұңғыш рет жинап, ел-жұртын ата-баба мұраларымен сусындатып, өнер-білімге үндеді.

Алтынсариннің балалардың даму табиғатына лайықтап жазылған қоғамдық өмірді, адамдардың іс-әрекетін, жағымды-жағымсыз мінез-құлқын нақты кейіпкерлер арқылы көрсететін шағын сюжетті көркем шығармалары қазақтың тарихында маңызды орын алды. Ол осы шығармаларын дүниеге келтірумен қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалады, балалар әдебиетінің атасы атанды.

Қазақта «Алтын сандықтың кілтін ашқан» деген атқа ие болған, ақиқатты ту етіп ұстанған аса көрнекті ғалым, ірі тұлғалардың бірі

В.В.Радлов «Түркі халықтарының халық үлгілері» атты 10 томдық еңбек жазып, соның үшінші томын қазақ фольклорына арнаған, қазақтың сайын даласын мекендеген ата-бабаларымыздың алтын сандығының кілтін ашуға бел буып кіріскен, инемен құдық қазғандай, ел аралап жүріп біздің мәдени мұраларымызды бір арнаға түсіріп, қолымызға ұстатып кеткен В.Радловтың есімін ерекше атап, жас ұрпақтың санасында қалдыру бүгінгі ғалымдардың парызы болмақ. Осы парызды өтеушілердің бірі – әйгілі фольклорист ғалымдар С.Қасқабасов пен К.Ісләмжанұлы ғалымның үшінші томын «Алтын сандық» деп атап, оны бүгінгі ұрпаққа ұсынғаны аса құптарлық.

В.В.Радловтың біздің бабаларымыздың тіршілік әдет-ғұрпы жайлы еңбегінен мынадай жолдарды оқимыз: «Алтын сандық» деп аталатын ғылыми-тарихи еңбегінде кең дала, еркін өмірде ғұмыр кешкен халықтың тілі де, салт-сана, дәстүрі де біртекті сақталғанын салыстыра зерттеген. «Қарағай, бұталар аралас келіп отыратын бұйра қыраттар арқылы керіліп жатқан ұлан-ғайыр кең дала алып келбетін ешқандай өзгеріссіз қалай сақтаса, оның тұрғындары да тіл мен салт-сана жағынан сондай біртектес, тіпті шет жайлап, ең шалғай шығып кеткен тайпаластар да өзінің ерекше халықтық сипатын берік ұстанады. Қазақтардың барлығы да – көшпенді малшылар, олардың әр бөліктері өздері иемденген жерлері бойынша жыл сайын белгілі тәртіппен уақытылы қоныс аударып, жазды биік тау баурайында, қысты етекте, өзен жағалауларында өткізеді» – деп жазған [1.16].

Бұл үзіндіден әлемге әйгілі біртуар ғалым В.Радловтың қазақ даласының ғажайып сұлу көрінісін, оның тұрғындары – қазақ халқының тұрмыс-тіршілік дәстүрін үңіле зерттеп, туған жерін найзаның ұшымен, білектің күшімен сақтап қалған батыр халық өз тілін, ділін, салт-дәстүрін де сол қаймағы бұзылмаған қалпында сақтай білгенін, көрікті табиғат аясынан шұрайлы қоныс таңдап, көшпелі ғұмыр кешкендігін терең танып, дәлелді ой түйіндегенін аңғарамыз.

Қазақ балалар әдебиетінің даму тарихын тұңғыш рет жан-жақты зерттеген педагог-ғалым Шеген Ахметов. Зерттеу негізінде «Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі» деп аталатын кітабын 1969 жылы бастырып шығарды. Бұл ғылыми еңбек оқытудың дидактикалық принциптері негізінде, оқушыларға, ұстаздар мен ата-аналарға, жас ғалымдарға ғылыми-әдістемелік оқу құралы ретінде дайындалғанын тарихи деректер негізінде жүйеленген мазмұнынан аңғарамыз. Автор жалпы фольклорлық шығармалар жайлы айта келіп: «Осының бәрін «балалар фольклоры» деп атауға да болады» [2.14], – деген пікір айтады. Құптарлық түйін. Өйткені, халық мұрасының қай жанрын (түрін) алсақ та балалар да батырлар жырынан үзінділерді ересектердің, ұстаздардың айтуы бойынша жаттап алып, кейіптендіру көріністерін көрсетуге қабілет танытатыны тәжірибеден белгілі.

Өйткені, фольклорлық шығармаларда балалардың өсіп, есею кезеңдеріне іс-әрекетінің психологиялық процестерінің даму деңгейіне сәйкестендіре, өмір мектебінің өнегелі тәжірибелерін баланың санасына орнықтыру, қазақ халқының тұрмыс-салт, еңбек дәстүрлерін, сөз өнерін, айналадағы өмір құбылыстарын, табиғат тіршілігін таныта тәрбиелеу мақсаты көзделеді. Сол себепті фольклорлық шығармалар тақырыптық жағынан да сан-салалы мазмұнды қамтиды.

Балалар фольклорының келесі бір бұрын-соңды арнайы зерттеу нысанына ілікпеген түрі – поэтикалық шығармалардың ерекшеліктерін алғаш зерттеген ғалым – Кенжехан Ісләмжанұлы. Зерттеу тұжырымдары «Рухани уыз» деген еңбегінің мазмұн-мәнін, құндылығын атынан-ақ ұғынуға болады. Фольклорлық поэзияларды мазмұн, стиль ерекшелігіне, балалардың жас шамасына қарай үш жүйеге (Әлпештеу поэзиясы; Жеткіншектер поэзиясы) топтастырған [3].

Ескі түркі тілдеріндегі «даналар сөзі» мен қазіргі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің өзара байланысын зерттеген филология ғылымының докторы Әбжан Құрышжановтың «Сөз атасы» деп аталатын еңбегі халық мұрасына зер салатын әр адамның құлағын елең еткізері сөзсіз [4]. Бұл еңбектің құндылығы – V-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер материалдарын құрастырып қана қоймай, олардың бас-басына кең көлемде түсініктеме жасалған. Сонымен қатар тарихи тұлғалар Ю.Баласағұни, А.Йүгінеки, С.Сарайи, М.Қашқари тағы басқалардың жазба дастан-ескерткіштерден жеткен мақал-мәтелдерді топтастырып, әр тақырыптың ішкі мазмұнын ашатын шағын тақырыпшаға жүйелеп көрсеткен.

Халық даналығын – мақал-мәтелдер мен шешендік сөздердің тарихи қоймаларын ақтара қарап, үңіле зерттеуші ғалымдардың бірі Балтабай Адамбаевтың «Халық даналығы» деп аталатын еңбегі екі бөлімнен (мақалдар мен мәтелдер, шешендік сөздер) құралған [5]. Халықтық мақал-мәтелдердің пайда болу, даму тарихын адам өмірінен қоғамдық, саяси, әлеуметтік ой-сананың қалыптасуынан бөле қарауға болмайтын біртұтас процесс екендігіне тоқтала келіп, автор мақал-мәтелдерді сөз сарынына қарай топтастырған.

Халық жазушысы, балалар әдебиетінің осы заманғы ақын атасы Мұзафар Әлімбаевтың «Өрнекті сөз – ортақ қазына» деп аталатын аса құнды кітабы [6]. Құнды дейтініміз – ұзақ жылдарғы ғылыми-зерттеу нәтижесінде дүниеге келген бұл кітап мұғалімдерге, ізденуші жас ғалымдар мен студенттерге, мақал-мәтелдерді білуге құштар мектеп оқушылары үшін де аса қажетті, қолдан түспейтін құрал міндетін өтейтін бірегей еңбек.

М.Әлімбаевтың аталған еңбегінде ғасырлар белесінде сан қилы өмір өткелдерін өткеріп, қиын-қыстау кезеңде бастан кешкен, елі, жері үшін сырт жаулармен қайыспай шайқасып, жерін, елін қорғаған батырларды дүниеге әкелген батыл да, батыр, ер жүрек, жомарт бабаларымыздың Алладан жалбарынып сұрайтыны отбасының ұрпақты болуы, үй-іші бірлігі,

салауаттылық, ел, жер тыныштығы болғанын айғақтаған. Өйткені, балалар әдебиетін зерделей терең зерттеген ақын М.Әлімбаев дүниеге іңгәлап келген нәрестенің ана сүтімен әрленіп, ел дәстүрімен сомдалып, халықтық тәжірибемен шыңдалған, сегіз қырлы, бір сырлы, ер тұлғалы өнерпаз азамат болып қалыптасуын, «әкенің ұлы болмай, адамның ұлы болуын» (Абай) мақсатын көздеген.

Халық келешек ұрпағының денесі сымбатты, шыныққан, шымыр болып өсуін, қоғам үшін қызмет атқаратын батыл, тапқыр, ерлігімен еліне танылатын өнерлі азамат болуын арман етеді. Кейініректегі жыр дәстүрінде баланы білім-ғылымға үндеп, елге танымал, ғалым, өнер иесі болуын тілеп, үлкен үміт артады.

Туған әдебиетіміздің тарихын зерттеуде филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаев та айтарлықтай үлес қосты. Ол өзінің ауыз әдебиеті, көне дәуір және шығыс жазбаларына қатысты зерттеулерін жариялап, қазақ әдебиетінің түп қазығы болды. Әуелбек Қоңыратбаев – төл әдебиетіміздің тарихын зерттеумен қатар, ғылымда өзінің сара жолын салған ғалым. Ғалымның «Қазақ әдебиетінің тарихы» еңбегінде қазақ әдебиеті тарихының хандық дәуірінен бастап, XX ғасырдың 30-жылдарына дейінгі кезеңі қамтылған [7]. Сондай-ақ, ғалым әрбір тарихи кезеңдегі әдебиет мәселелерін жаңаша толғап, тиянақты тұжырымдар жасаған. Жазушы өзіндік өрнегін, шеберлігін, қоғамдық қызметін жан-жақты ашып көрсеткен. Ә.Қоңыратбаевтың балаларға арналған «Жеті алып» (1959) поэмасын және «Сұр көжек» (1962) әңгімелер жинағын шығарды. Қазақстанда ұзақ жылдар зерттеу нәтижесінде «Қазақ тілін оқыту методикасын» (1962, 1966), «Қазақ эпосы және түркология» атты ғылыми еңбектер дайындап, «Қорқыт ата кітабын» (1986) қазақшаға аударды. Ғалым Әуелбек Қоңыратбаев еңбектері жас ұрпақтар үшін зор рухани байлық, сарқылмас қазына болып табылады.

Балалар әдебиетін кеңінен зерттеген ғалым Т.Иманжанов “Бөбектерге арналған әдебиет туралы” атты ғылыми зерттеу еңбегінде балалар әдебиетінің міндетін көрсете отырып, бөбектерге арналған көркем шығармалардың өзіндік ерекшеліктерін ажыратып, олардың бала психологиясын, жас ерекшеліктерін ескере отырып жазылу керектігін айтқан. Балалар әдебиетіне қойылатын негізгі талаптарға да тоқталды. Әдебиеттің міндеті ересек бөбекті жаңа білімге, жаңа сезімге есік ашатын ыждаһатты зердеге бірте-бірте тәрбиелеуге көмектесу болып табылады. Бұл арада да өте шеберлік, үлкен психологтік керек. Неге десендер, шығарма ыждаһатты зейінді оятуға көбірек айналып кетсе бөбектің қызығуын суытады, ол жалығып кетеді. Ал, егер ылғи енжарлық зердеге азық ұсыныла берсе, келе-келе бөбекте білуге деген талап сөніп, бойкүйездікке салынады. Кейін қайта тәрбиелеу қиынға соғады, – деп ескерте отырып, ғалым көркем шығармалардың балалардың психологиялық ой-өрісіне, жас ерекшелігіне

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Таубаева Г.З. Қазақ балалар фольклорының зерттелуі

сай жазылуымен бірге, оның бала қиялын өрістетуде таптырмайтын құрал екенін атап көрсеткен [8].

Белгілі зерттеуші Б.Ыбырайым қазақ балалар әдебиетінің даму тарихы туралы «Қазіргі қазақ балалар поэзиясының көркемдік ерекшелігі атты кандидаттық диссертация (1990), «Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани-эстетикалық даму мәселелері» атты докторлық диссертацияны қорғаған. Оның “Сырлы әлем” атты монографиясында фольклор жанрларының бірі мақал-мәтелдер туралы, “жүйелі ой мен алғыр зерденің, терең парасат пен ұшқыр шабыт, зерек зейіннің жемісі, көрінісі”, – деді [9.16].

Бұл ғылыми еңбекте балалар прозасының көркемдік ерекшеліктері, оларға қойылатын талаптар, ұлттық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, жасөспірімдердің ана тіліне деген құрмет сезімін тәрбиелеу мақсатын көздеген. Қазақ ақын-жазушыларының бәсекеге қабілетті елу елдің қатырына және озық ойлы әлем әдебиетіне қосылу үшін қатардан қалмай, халқымыздың бүгінгі тыныс-тіршілігімен уақыт көлденең тартып отырған өзекті мәселелерді шешіп, ізгілікті шешімдер жасауға ден қою, баланың жан дүниесін жаңа заман талабына сай орайластыра зерттеуге ұмтылу қажет екендігін алға тартады.

Сонымен қатар, зерттеуші-ғалым келешек жастарды білімді де білікті, саналы да ойлы болу үшін қазіргі кездегі ғылыми-техникалық өрлеу игілігін пайдалану қажеттілігін, одан әрі даму үшін мүмкіндік мол екендігін баса айтады.

Зерттеуші ғалым С. Қирабаев балаларға арналған шығармалардың, яғни өлеңнің өзіндік ерекшеліктері; тілінің жатық, идеясының анық болуында деп көрсеткен. Сонымен қатар ғалым бөбектерге арнап кітап жазу мәселесін де көтерген. Онда: “Оқушы жас болған сайын ол оқитын кітаптың да көркемдік дәрежесінің жоғары болуына, оның әр түрлі тақырыпқа жазылуына, қоғамдық өміріміздің әр түрлі құбылыстарын жас жеткіншектерге жеткізіп айтып беруге қысымшылық жасамауға тиіс. Балаларға арналған кітаптың ерекшелігі – оның мейлінше қарапайым, нақты, әдеби образға бөлене жазылуына байланысты. Бөбектердің кітаптары оларды әрі көңілдендіретін, қуанышқа бөлейтін, жеңіл оқылатын, оның үстіне баланың санасын оятарлықтай ойға құрылу керек. Көркем әдебиеттің басқа саласы сияқты ол да қайнаған өмірден алынып, образды түрде жазылуға тиіс”, – деп көрсетті [10]. Шын мәнінде, балалар әдебиетінің көркемдік жағы басым болғанда ғана балаларды қызықтыра алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Радлов В. Алтын сандық // Құраст. ф.ғ.д. Сейіт Қасқабасов, Кенжехан Ісломжанов. -Алматы: Ана тілі, 1993. -256 б.
2. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. -Алматы: 1965.
3. Ісломжанұлы К. Рухани уыз.-Алматы: Ана тілі. 1995. 144 б.
4. Құрышжанов Ә. Сөз атасы.-Алматы: Жазушы. 1987. 206 б.
5. Адамбаев Б. Халық даналығы. -Алматы: Мектеп. 1976. 158 б.
6. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. -Алматы: Қазақстан. 1967.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы: Санат, 1994.
8. Иманжанов Т. Бөбектерге арналған әдебиет туралы. -Алматы., 1956.
9. Ыбырайымов Б. Сырлы әлем. (Қазіргі қазақ балалар прозасы). -Алматы: Ана тілі, 1997. 224 б.
10. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. -Алматы: Ғылым. 2001.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

К.М.ЖЕТІБАЕВ

тарих ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

Г.Т.АБДУЛЛИНА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистр-оқытушысы

МАМАН ДАЙЫНДАУДАҒЫ «ҰЛТТЫҚ МОДЕЛЬ» ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

В данной статье рассматривается формирование национальной модели при подготовке специалистов.

This article deals with the forming of the national model in the process of training specialists.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алумен қатар адам құқығы тән еркіндігін мүлтіксіз ұстануды шаруашылық басқарудың нарықтық формасын қалыптастыруға, осы заманғы технологияға, қоғамның рухани жаңғыруын, әлемдік қауымдастыққа енуді рухани қамсыздандыруға бағытталған демократиялық құқықтық мемлекет пен азаматтың қоғам құру курсына таңдап, оны іске асыру қамына кірісті.

«Республикада жүріп жатқан жаңғыру үдірісінің басты мақсаты мен қозғаушы күші – бұл адам, оның дамуы мен тұрмыс молшылығы».

Елдің әлеуметтік-саяси құрылым ерекшеліктері мен бай ұлттық дәстүрін ескерумен жасалып, Қазақстанның өзіндік даму моделін таңдауы өркениетті ғылыми-саяси, әлеуметтік-экономикалық, рухани өмір принциптері мен қалыптарына басымдылық пен өрлеп сипаты беріліп, олар республиканың бүгінгі жағдайын ғана айқындап қоймастан, оның болашақтағы ілгерілеу өрісінде даңғыл жол ашты.

Ел дамуының аса маңызды шарты – бұл осы заманғы экономика, ғылым, мәдениет және технологиялардың дамуы негізінде мамандар дайындаудың жетілген жүйесінің басты әрекет қызметінің болуы. Мұндай жүйе жоғары жалпы және кәсіби мәдениеті, болашаққа бағытталған мәселелерді қойып оны шеше білуге, шығармашыл әлеуметтік және тұлғалық белсенділікке ие қоғамдық-саяси өмірде өзіндік дербес жолын таңдау ептілігіне қабілетті жаңа тұрақтағы мамандар әулетін қалыптастыруды қамтамасыз етуі тиіс.

Алайда, еліміздегі және шет елдік тәжірибелерді саралаудан көзіміз жеткені – осы күнге дейінгі маман дайындау сапасындағы қайта құрулар негізінен қалыптасқан тәлімдік жүйенің бір жерін не бөлігін ғана жетілдіруге бағытталып келді де ол қарбалыс әрекеттер тұлға, мемлекет, қоғам және тұрақталған кәсіби дайындық жүйесі арасындағы қарама-қайшылықты жоюда қауқарсыз болды.

Осының салдарынан республиканың тәлімдік жүйесінде өткен дәуірдің мамандық дайындау санасына тән бірқанша келеңсіз бағыт-бағдарлар бой алды. Оларды атап көрсетсек:

1. Қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік тапсырысы, сондай-ақ нарықтық экономика жағдайындағы еңбек рыногі талаптарын ескерумен тұлғаның тәлімдік және кәсіптік қажеттерін қанағаттандыруға бағытталған тәлім және маман дайындау жүйелерінің өзара байланысында айқынды болмады.

2. Маман дайындау жүйесінде ғылым мен өндірістің өздеріне тән қызметтік міндеттері түбегейлі анықталмады. Мамандардың кәсіби дайындығында тар ведомствалық, корпоративтік бағытқа басымдылық берілді.

3. Жалпы тәлімдік және кәсіби бағдарламалар арасындағы байланыстарға ғылыми негізге мән берілмеді, маман дайындаудың әрқилы сәттері мен кезеңдерінің ұштастығы мен үздіксіздігі сақталмады.

4. Ең басты – тәлім және маман дайындау жүйесінен қалған мұра республикада жүріп жатқан демократиялық және нарықтық қайта құрылулар талаптарына сай келмейтін болды.

Аталған қарама-қайшылықтарды жаңарған қоғамда болдырмау қажеттілігінен Республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаев басшылығында кезеңді және басылымдық принциптері негізінде тәлім мен кадр дайындау жүйесін реформалаудың тұжырымдамалық бастауларын өз жолдамаларында негіздеуде.

Ұсынылған білім саласындағы жолдамалар өзегі – бұл орынды атауын алған маман дайындаудың түбегейлі жаңа жобасы болды.

Бұл бағыттың бірегейлігі әрі оның халықаралық, тәжірибеге бұрын соңды болмағандығын әсірелей айтсақ қателікті болмас. Дамыған демократиялық елдеріндегі маман дайындау жүйелерін реформалау тәжірибесін саралап тандаудың нәтижесінде көзіміздің жеткені қайта өзгертулер, әдетте тәлімдік жүйені ғана қандай да бұрылысқа түсіру әрекетімен шектеліп жүреді, іс-жүзінде маман дайындау мен оларды пайдаланудың аса маңызды тұстары көлеңкелеп қалды, мысалы – тұлға, мемлекеттік және қоғамдық институттар, өндіріс ғылымға байланысты өзгерістердің қажеттігі ескерілмеді [1].

Сонымен бірге бұрынғы жүргізілген реформалардың ауқымы тар әрі көбіне үстірт келеді, олардың байсалды ғылыми негіздемесі болмады, ал оларға ынталы да кепіл боларлықтай бүкіл мемлекет пен қоғамның бірлікті ат салысу қимылы жасалмады.

Маман дайындаудың түбегейлі моделін қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың белсенділігі және тікелей басшылығы арқасында қалыптасқан үздіксіз тәлім жүйесін түбегейлі реформалау мақсатында маман дайындау бойынша Ұлттық бағдарлама түзіліп, ол бүгінгі таңда іске асырылса. Қайта жаңғыртудың талапқа сай құқықтық негізі бола тұрып, бұл бағдарлама үздіксіз тәлім құрылымы мен мазмұнын түптеп жаңалауды негіздейді. Ондағы ниет-міндеті үш жылдық орта арнайы, кәсіби оқу-үйретім жүйесін қалау, екі деңгейлі (бакалавриат және магистратура) жоғары тәлім бағытын қалыптастыру мен

бүгінгі таңда қажетті болған жалпы тәлімдік және кәсіби бағдарламалар мазмұнын дайындап нақтылау.

Маман даярлауды іске асыру барысында қалыптасқан тәлім жүйесі мен маман дайындаудағы түбегейлі өзгерістер әлеуметтік тәжірибе мен үздіксіз тәлім жүйесіндегі барша форма, типтегі тәлімдік үдерістің ғылыми-әдістемелік қажетін қамсыздандыра алатын озық ғылыми жетістіктерді арқау еткенде ғана мүмкін [2].

Үздіксіз тәлім құрылымы мен мазмұнын реформалау педагогика ғылымы алдына нақты міндеттер белгілеп, оларды шешу талабын туындатты, мұндай міндеттер қатарында кешенді педагогикалық проблемаларға байланысты келеді. Олар: тұлғаны тәрбиелеу, оқыту және дамыту мақсаттарына, мазмұнын, әдеттерін, шаралары мен ұйымдастыру формаларын ғылыми тұрғыдан қамсыздандыру, бұл орайда республиканың әлеуметтік-экономикалық болашағын ғылым, техник, озық технологиялар негізінде болжастыра, ескерту.

Өзекті іске асыру тетігі болған білім бағдарламаларына үздіксіз тәлім дамуының стратегиялық бағыт-бағдары, оның ұйымдастырылуы мен мазмұны тереңдейтін ғылыми негізде анықталған. Маман даярлау бойынша білім бағдарламасын іске асырудың нақты міндеттері ауқымында психологиялық-педагогикалық және салалас ғылымдар жүйесіндегі ғылыми зерттеулердің іргелі де ұлттық басымдылығымен танылған бағыттары шындала түсті.

Бұл орайда тәлім жүйесіне қатысты қоршаған ортада ұдайы жүріп жатқан, әрі қолданып жататын өзгерістерді ескеріп барған жөн. Міне осы өзгеріс, ауысым құбылыстары қалыптасқан тәлім жүйесі мен күнделікті педагогикалық тәжірибенің экономика, ғылым, өндіріс жалпы ұлттық мәдениетке мемлекет және қоғам тарапынан қойылатын әсерлі де құбылмалы талаптарға икемдесу проблемасын алға тартып, оларды шиеленістіруде.

Мұндай жағдайларда замандық ғылыми педагогикалық проблемаларды іске асыруда ерекше өрістету күшіне ие болған жалпы маман дайындау, оның ережелері идеялары мен белгілі бір білім деңгейінің өлшем-шектерін бағамдаған білім саласын сараптай ұғыну үлкен маңызға ие болып тұр. Себебі осы уақытқа дейін аталған мәселе жүйелі ғылыми-зерттеу нысаны болған емес.

Маман дайындаудың бағдарламалық міндеттерін ауқымды және тереңдей зерттеуге педагогика ғылымы неғұрлым ертерек кіріссе, соғұрлым үздіксіз тәлімнің отандық жүйесі өз дамуының сапалық жаңа сатысына көтеріп, маман дайындаудың талаптары мен әлемдік тәлім теориясы және практикасы жетістіктеріне сәйкес келетін өз дамуының сапалық жаңа сатысына көтеріледі.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жетібаев К.М., Абдуллина Г.Т. Маман дайындаудағы «Ұлттық модель» қалыптастырудың...

Осылайша, білім саласына сәйкес іске асырылып жатқан маман дайындығы мен үздіксіз тәлім жүйесіндегі өзгеріс үдерістері ел

азаматтарының жаңа туының қалыптастыру, үздіксіз тәлім реформасы үдерісінде туындаған қайшылықтар мен күрделіліктерді жою қажеттігі, сондай-ақ маман дайындау бойынша мемлекеттік бағдарлама идеялары мен ерекшеліктерінің мәндік қасиеттері және қызмет бағытының теориялық деңгейде жеткіліксіз зерттелуі мен тұжырымдалуы біздің зерттеу проблемамыздың таңдап алуымыз бен оның тұжырымдық нақтылыққа келіп, мақсаттары мен міндеттерін анықтауымызға себепші болды [3].

Зерттеу тұжырымдамасын айқындауда бастау ретінде біз келесі пайымды арқау еттік: тәлім жай маман дайындығы жүйесінің жасауы мен дамуы қажетті саяси және әлеуметтік-экономикалық шарттардың болуымен анықталады, ал ол жүйелердің табысты реформалануы маман-адам (тұлға) дайындаудың ірге тасы боларлық әлеумет пен тәлімдік саланың кешенді диалектикалық бірлігі негізінде іске асып баруы лазым.

Нақтылыққа түсірілген аталмыш тұжырымымыз біздің тұтастай зерттеуімізге арқау болған келесі негізгі ережелермен толықа түсті.

Маман дайындаудың сапалық білімі өз сипатымен нақты әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларға сәйкестендірілген күрделі де көп қызметтік жүйе ретінде танылады. Оның қалыпты қызметте болуы мен дамуы көптеген объектив және субъектив сипаттағы жағдайлар ықпалына орайласқан. Ал бұлардың ықпал-әсері өз дамуының сапалық жаңа сатысына көтерілу барысына өзгеріп, ауысып баруы әбден заңды құбылыс.

Үздіксіз тәлім және маман дайындығы жүйесінің реформаға кезігуі ұзақ уақытқа, яғни реформаның стратегиялық бағыттарының бастапқы анықтауларынан олардың аяқталу сәттеріне дейін созылып, сол үдірісті басқаруға мүмкіндік беретін біршама заңдылықтардың ашылуы және сол заңдылықтарды танып, пайдалану әрекеттерін білу мен бірге іске асып барады.

Білім саласы нақты мазмұнмен толығып баруына бағышталған көпқырлы үдеріс және оның іс жүзінде сан қилы тұрмыс, өндіріс, ғылым, оқу-үйретім жүйесінде орындалуы озат тәжірибені байыпты ұғыну негізінде кезең-кезеңімен жүзеге асады.

Зерттеу нысанымыздың мақсаты негізінде сапалы маман дайындаудың бағдарламалық жүйесін жүйелі талдауға салып, ғылыми негіздемесі айқын теориялық және практикалық принциптерді, заңдылықтарды нақтылауға жәрдемші әлеуметтік-педагогикалық тетіктерді (механизмдерді) ашу және оларды жан-жақты талдаумен зерттеу қорытындысына келтіріп, маман дайындығының білім бағдарламасын іске асыру бойынша ұсыныстар беру.

Зерттеу нысаны – білім беру бағдарламасы негізінде іске асырылып жатқан маман дайындау және үздіксіз тәлім жүйесін заманға сай реформалау үдерісі.

Зерттеу дені – маман дайындау бойынша сапалық білім беру бағдарламасы мақсаттарын іске асыруды ғылыми қамсыздандырып, оның – шара, құралдарын пайымдап ұсыну.

Көзделген мақсатқа қол жеткізу келесі міндеттердің шешімін табуға орайлас:

1.Еліміздегі және шет елдердегі бар теория мен тәжірибені теориялық және эксперименталды тұрғыдан көру.

2.Маман дайындаудың мемлекеттік білім жүйесін жүйелі талдауға салу, оның құрылым бірліктерінің өзара байланысы мен өзара ықпалдастық принциптері мен заңдылықтарын ашу. Қазақстанда жүріп жатқан тәлім және маман дайындау жүйесінің бүгінгі таңдағы реформаның үдерістерін зерттеп, кадр дайындаудың мемлекеттік бағдарламасы талаптарын іс жүзінде атқарудың практикалық шешімдеріне ұсыныстар беру.

3.Бүгінгі таңдағы үздіксіз тәлім және маман дайындау жүйесінің ашу мен қызметтік желісі мәнін айқындау, «Ұлттық моделі» талаптары мен шарттарына сәйкес олардың кемелдену және қайта бұзылу заңдылықтарын белгілеу.

4.Үздіксіз тәлім жүйесінің ел дамуына ықпалды, әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен өзара байланысын анықтап, оның уақыт өтуімен орындалуына және білім деңгейінің үздіксіз өсуіне әсер ету сипаты мен бағытына жан-жақты ғылыми бақылау (мониторинг) салып, көз жүргізу.

5.Оқу бағдарлама орындалуының республикадағы қоғамдық даму мен тұлға қалыптасуына ықпал жасаушы үдерістер сипаты мен ерекшеліктерін зерттеу.

6.Мемлекеттік бағдарлама бойынша маман дайындау және демократиялық принциптердің орнығуы, тұлға қалыптастыру, үздіксіз тәлім мазмұнын реформалаумен бірге ұйымдастыру, басқару формаларын іске асыру нәтижелерінің өзара ықпалдастығы әсерлерін анықтау.

7.Үздіксіз тәлім жүйесін реформалау кезеңдерін талдауға салу және маман даярлаудың бағдарламалық мақсаттарына қол жеткізудің тиімді жолдарын анықтау заңдылықтарын айқындау.

Зерттеудің әдіснамалық негізгі және талаптық ірге тасы ретінде Қазақстан Республикасы Ата Заңы мен «Білім жөнінде», «Маман дайындаудың Ұлттық бағдарламасы» мен басқа да республика аймағында үздіксіз тәлім және кадр дайындау істерін ұйымдастыру мен басқаруға бағытталған ресми құжаттар алынды [4].

Зерттеуімізде үздіксіз тәлім және маман дайындау жүйесін зерттеудің диагностикалық болжау құрал-шаралары жасалып, оларды сынақтан өткізу.

Көрсетілген нәтижелер бұдан былайғы іргелі де қолданбалы зерттеулердің жаңа ғылыми ізденіс бағыттарын қалыптастырып, оларды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұндай бағыттар төмендегідей:

- Тәлім мазмұнын анықтау және қалыптастыру сонымен бірге мемлекеттік тәлім стандартын және оның құрамдас бөліктерін анықтап дайындау және енгізу;

- Үздіксіз тәлім жүйесі үшін қажет оқу-әдістемелік кешендердің жаңа да жаңалықты әлеуметін жасау;

- Тәрбие және ағарту қызметтерінің тиімді ұйымдастыру формалары мен саны мазмұнын ендіру;

- Маман дайындаудың шараларын, әдістері және санасын бағалау тәсілдерін жетілдіру;

- өткізіліп жатқан реформаның тиімділік өлшем-шектерін нақтылау;

- маман дайындау үдерісіндегі тәлім, ғылым, өндірістің тиімді бірігімділігін қамтамасыз ету;

- үздіксіз тәлім жүйесінің елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен өзара байланысын түзу т.б.

Қорыта айтқанда үздіксіз тәлім және маман дайындау жүйесін реформалаудың жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктері, тетіктері мен шарттарын анықтауды әрекет еттік. Үздіксіз тәлім және маман дайындау жүйелерінің елде жүріп жатқан қайта құру істерінің жалпыланған үдерістерімен өзара байланысын сипаттаушы деректерін жалпыға паш етті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Тастанов Ш.Ю.* Казахская советская интеллигенция /проблемы становления и развития/. -Алма-Ата: Наука. 1982. 256 с.
2. *Таранов А.А.* Высшая школа: правовые аспекты перестройки. -Алма-Ата: Казахстан. 1988. 80 с.
3. *Тургумбаев А.Х.* Роль образования в формировании всесторонне развитой личности. -Алма-Ата: Мектеп.
4. *Томилин Ю., Козюренко Ю.* Дискотека в клубе. -М.: 1983.
5. *Турченко В.Н.* Научно-техническая революция в образовании. -М.: Мысль, 1978. 295 с.

К.М.МЕТЕРБАЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доц. м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

В статье раскрываются пути развития речи детей дошкольного возраста средствами устного народного творчества.

This article presents some ways of speech development of children under school age with the help of folk-lore.

Тәуелсіздік алғаннан бергі жерде еліміздегі білім беру тұжырымдамасын жасау «Білім туралы» Заң қабылдау, жүйені реформалау сияқты аса маңызды іс-шараларға байланысты ғылыми ізденістерге негізделген ауқымды жұмыстар жүзеге асырылуда. Білім беруді қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымынан, мәдени құндылықтарынан, ұлттық дәстүр, рухани негізден бөле-жара қарауға болмайды.

Балалар әдебиетінің қалыптасып, даму тарихын терең зерттеп, іргелі еңбектер жазған белгілі академик-жазушы М.Әуезов, зерттеуші-ғалымдар М.Ғабдуллин, Ш.Ахметов т.б. атауға болады.

Академик-жазушы М.Әуезов ауыз әдебиетінің тәлім-тәрбиелік мәнін зерттей отырып, халық санасындағы Отаншылдық сезімді, халық ұғымындағы адамгершілік гуманизмді, халықтың қанатты үміті – оптимизмді «...әдет-ғұрпын, халықтың коллектившілдік тәрбиесінің жемісін көреміз», – деген болатын. М.Әуезовтың тұжырымдауынша ауыз әдебиетін жасаған – халық. Сондықтан да, ел ертеңі, келешегі, ұлттық ұрпақтың болашағы, – деп халықтың бала тәрбиесіне баса назар аударғанын көреміз.

Халқымыз балаға деген ыстық сүйіспеншілігін, жұмсақ лебізін, жылы жүрегін, тәтті қиялын өлең-жырмен жеткізген. Жас нәрестенің дүниеге келуін қуаныш еткен. Баланы жұбату, ойнату, тәрбиелеу, мақсат-тілектер өлеңмен, жырмен, көркем сөзбен айтылған. Ал, халық ауыз әдебиетін жастайынан естіп өскен бала, өсе келе оны сүйіп оқып, қызыға тыңдайтын болған. Балалар әдебиеті бала тәрбиелеудегі халықтық педагогикасымен тығыз байланысты. Ауыз әдебиеті балалардың даму ерекшелігімен, психологиясымен ана сүтінен туған. Олай болса, халық ауыз әдебиеті – халық педагогикасының тынық мұхиты.

Шығармадағы жазушы тілін, сезімін, сөз құдіретін ұғындыру үшін балаларға әдебиет теориясы элементтерінен мағлұмат беру керектігі туындайды. Бала шығарманы сапалы түрде түсінгенде ғана сол шығарма қызығу объектісіне айналып, бала сүйікті жазушысымен яки кейіпкерімен қайтадан кездесуге асығады. Бұл – шығармашылық жұмысқа қажетті алғашқы буын.

Сол сияқты балалар бұрыннан жұмбақтың, жаңылтпаштың, мақал-мәтелдер мен ертегінің ауыз әдебиетінің үлгілері екенін білсе, бұл жолы балалардың атасының эвристикалық баяндауынан ертегінің ертеде шыққан әңгіме екендігін, оның жануарлар жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, шыншыл ертегілер сияқты түрлері болатынынан мағлұмат алады. Тәрбиеші-педагог кітаптан «Ғажайып бақ», «Түс көрген патша» ертегілері алғашқы топқа, «Өнеге», «Достық туралы» ертегілері соңғы топқа жататынын түсіндіріп, олардың түсінгендерін бақылайды.

Халықтық шығармалардың ішінде ертегілердің балаларға тигізетін әсері ұлан-теңіз. Халықтық ертегілер – халық өмірін бейнелейтін фантастикалық негізге құрылған оқиғалы көркем шығарма. Ертегінің бай фантастикасы балалардың ойына қозғау салып, өмірдің неше алуан сырын танытады, сана-сезімі мен ақыл-ой қызметінің дамуына, ерте қалыптасуына көмектеседі. Ертегіні балалар сүйсіне тыңдайды, себебі ғасырлар бойы, ұрпақтан-ұрпаққа айтылып, әбден екшеліп, халықтың даналық, тапқырлық ой-пікірлері жинақталып, көркем, әрі жеңіл тілмен берілетіндігінде. Ертегі оқиғасы басталған жерден-ақ қызықты, ұшқыр қиялды болып келеді де, баланың ойын бірден қызықтырып, еліктіріп әкетеді.

Халық ертегілерінің ішінде балалар арасына кең тараған, яғни сүйіп тыңдайтындары – хайуанаттар жайында ертегілер. Ондай ертегі кейіпкерлерінің өмір сүру жолындағы, қарым-қатынастар жасаудағы айла-тәсілдері балаларға ой салады. Бұл ертегілер баланың санасын оятып, мақсат-мұратына жетуге үйретеді. Бұл жөнінде М.Әуезов: «Ертегілер жас баланың ой-санасын оятып, қиялының шарықтап өсуіне әсер етеді», – деп көрсеткен. Хайуанаттар жайындағы ертегілердің қай түрін алсақ та, баланың ұғымына сай, түсінуіне жеңіл, күлкілі, көңілді қызықты болып айтылады. Ертегілерде балаларға ой салатын екі сипат бар. Олар: Ертегі кейіпкерлерінің мінез өзгешеліктерін, сырт көріністерін, күн көрінісін байқайды. Есту, тыңдау арқылы олар енді тікелей білуге, зерттеуге құштарланады. Екіншіден хайуанаттар жайындағы ертегілер арқылы оны мысал ете отырып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, олардың мінез-құлқын салыстыра отырып, байқайды. Ондай ертегілердің қатарына «Түлкі мен қоян», «Түлкі мен бөдене», «Күшік пен мысық», «Түлкі мен тауық», т.б жатады. Ертегі кейіпкерлері арқылы балалар қиын қыстау кезінде асып-саспауға, не нәрсені болса да, ақылға салып шешуге үйренеді. Ертегі баланы парасаттылық пен тапқырлыққа баулиды. Ертегі мазмұнында айлалы ағзаның қолына түсіп, мерт болудан сақтандырудың жолдары көрсетіледі. Мұнда балаларға үлгі, өнеге боларлық терең ойлар айтылады. Ертегі оқиғасындағы әр алуан кейіпкерлердің іс-әрекеттері, ол кейіпкерлердің тапқырлық іскерлік, айлакерлік іс-әрекеттері: аңқаулық мінездер балаларды таң-тамаша қалдырып, сүйсіндіреді. Ертегілердің осындай ерекшеліктері балалардың талғамын күшейтіп, сөйлеу мәдениетін, байланыстырып

сөйлеуін дамытып, өз ойын жүйелі жеткізе білуге үйретеді. Қорыта келгенде, хайуанаттар жайлы ертегілер балаларды тәрбиелеу, өмірге үйрету, өнеге көрсетуге байланысты туған, сонымен қатар баланың бойында адами қасиеттерді қалыптастыруды көздейді.

Қоғамның бір сатыдан екінші сатыға көтерілуі барысында ертегілер жаңа мазмұн, жаңа тақырыпқа ие болады. Осыған орай, ертегінің кейіпкері де халықтың арман-мүддесін, тілегін орындайтын ғажайып бейне болып көрінеді. Ертегі тілінің көркемдігі, оқиғаның қызықтығы, шебер орындалуы тыңдаушысы елең еткізбей қоймайды. Ол баланың қиялын ұштап, ойын дамытады, халықтық тәрбие көзімен таныстырады.

Балабақша тәжірибесінде ертегінің мазмұнын оқытып айтқызу бар да, оның көркемдік ерекшелігін танымдық-тәлімдік мәнін саналы меңгеріп оны белсенді сөздік қорына орынды пайдалану іскерлігін қалыптастыру жоқ. Егер оқулықтағы ертегіні толық бермей, ары қарай жанынан құрастырса тиімді сияқты. Себебі:

1. Бала ертегінің мазмұнын әрі қарай өз жанынан құрастырады, еркін сөйлеуге үйренеді; 2. Құрастырылған бірнеше нұсқасын тыңдайды; 3. Ертегінің тарамды болуы ерекшелігінің, сөйлеу тілінің мәнеріне байланысты екенін аңғарады; 4. Ертегі баланың қиялын дамытып, еңбекке, ерлікке адамгершілікке баулиды, тілін дамытады.

Ертегінің оқушылардың тілін дамытудағы тағы бір әдісі оқушыларға ертегі топтарына байланысты жазылған сөз, сөз тіркестерін беру. Мысалы, Хайуанаттар туралы:

Ауырған арыстан, қорқақ қоян, қу түлкі, маймақ аю, сиыр, ешкі, қой, тышқан, арғымақ, әтеш, мысық, есек.

Қиял ғажайып ертегілер: ұшқыш кілем, жалғыз көзді дәу, ұр тоқпақ.

Тұрмыс салтқа байланысты: Данышпан, саудагер, кедей, сараң бай, жалқау, еңбекқор.

Батырлық: Адамгершілік, намыс, ерлік, батыр, алып, қайрат, жігер, садақ, найза, жүрек жұтқан.

Күлдіргі ертегі: Тапқырлық, зұлымдық, әлсіз, сөз тапқанға қолқа жоқ.

Оқушыларға ертегілердің мазмұнына байланысты, әркім өз ойларын айту тапсырмасы бойынша олардың тіл байлығын жетілдіруге болады. Тек өз ойларын ғана айтумен шектелмей, оларға жас ерекшеліктерін ескеріп, түрлі тапсырма беруге болады.

Балалардың тілін дамытуда ерекше орын алатын ауыз әдебиетінің келесі жанры – мақал-мәтел. Мақал-мәтелдер балаларға терең ой салып, көркем образды сөйлеуге жаттықтырып, сөздік қорын дамытады. Бала тәрбиесіндегі халқымыз асыл сөзін, даналық ойларын мақал-мәтелдер арқылы үлгі-өнеге ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Бала тәрбиесіндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық жүйемен топтап ұсынған.

Мысалы: «Оқу білім бұлағы», «Еңбек», «Достық-жолдастық», т.б. балаларға арналған мақалдар білім алуға, оқуға шақыра отырып, олардың тілін ширатуды көздейді. Еңбек ету, білім алу, жақсы азамат болып өсу үшін тәрбиенің де жақсы болуы керектігі мақал-мәтелдерде толық қамтылады. Мысалы, «Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар», т.б. Мақал-мәтелдердің адал, достық, жақсы жолдастыққа баулитын, адамгершілікке жат мінезден аулақ болуға да тәрбиелейтін тұстары да баршылық. «Жаман аттан аяғым артық, жаман жолдастан таяғым артық», «Еңбек түбі зейнет» т.б. Бала тәрбиесіндегі басты мәселенің бірі – еңбек ете білуді, үлкендер еңбегін бағалауды үйрету десек, мақал-мәтелдерде бұл назардан тыс қалмаған.

Халық ауыз әдебиетінің бір түрі – жұмбақтар. Балалар фольклорында жұмбақтар баланың ақыл-ойын дамытып, тіл байлығын жетілдіреді. Баланы ойлауға, жасырған нәрсенің шешімін табуға жаттықтырады. Жұмбақтың шешуін табуда оның құпиясы баланы қызықтырып, шешімін айтқызуға мәжбүр етеді. Баланың ұшқыр ойын іс-әрекетке баулып, ой санасының қызмет етуіне серпін береді. Академик М.Әуезов жұмбақтың ерекше орнын көрсете келіп: «Кейде бүкіл бір ертек жұмбақтан тұрады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен санау машық болған. Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. Жұмбақты мектеп оқушылары тілге шешен болу мақсатымен оқиды, жаттайды. Жастар ойын-сауық кештерінде әлі де ермек етеді. Ата-ананың жас балаға беретін тәрбиесінде де, баланың ойын тапқырлыққа баулу үшін де жұмбақтың көп пайдасы бар», – дейді. Жұмбақтың балаларға пайдалы жағы – өз бойындағы құпияны шештіру, айтқызу арқылы оларға өмірді танытады. Жұмбақты шешуде бала ойланады, көп нәрсені есіне түсіреді, заттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын іздестіреді, байқауға тырысады. Жұмбақ балалардың ойлау қабілетін арттырумен қатар олардың білген заттарының бәріне де ой жіберіп салыстырып, қорытынды жасауға және тапқырлыққа баулиды. Қорыта келе, фольклорлық жанрдың бәрі де адамның өміріне және еңбегіне тікелей қатысы бар, өзін қоршаған ортаны, табиғатты, бар дүниенің ішкі мазмұнын жан-дүниесіне әсер етерлік көркем тілмен білдіруге, соны танытуға үйретуді көздейді. Зерттеуші Ш.Ахметов жұмбаққа мынадай анықтама берген: «Жұмбақ дегеніміз – адамның қай затқа болса да поэтикалық көзқарасының қандай екенін сынау үшін, бір затты көркем тілмен жұмбақ етіп суреттеген, халықтық жанрдың бір түрі». Сондай-ақ, жұмбақ жас баланы ойлануға, ойын тереңдете түсуге дағдыландырады, жұмбақты кезектестіріп айту, кезекпе-кезек оның жауабын талап ету – үй ішіндегілердің барлығын қатыстыру деген сөз. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда үзбей жүргізілетін және тіл дамытуға мүмкіндік беретін балалар фольклорының бірі – жаңылтпаштар. Ол баланың тіліне, оның әрбір сөздеріне тартымды

кылықтарына күле отырып, оларды дұрыс сөйлеуге бағыттайды. Баланы халық жас кезінен бастап дұрыс сөйлеуге үйретеді.

Жаңылтпаш – халықтық шығармалар ішінде баланы дұрыс, айқын сөйлеуге үйрететін, тілін дамытатын жанр. Ол туралы С.Сейфуллин:

«Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі дүкенін құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да ертек, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың тілге ұстануларына, ойнақы, қырлы сөздерді тақпақша атқылап, билеп, еркін сөйлеуге төселу ретінде балаларға жас кезінен сабақ – ойын болатын нәрсе осы – жаңылтпаш», – деген. Жаңылтпаш – жеке дыбыстар мен айтылуы қиын кейбір сөздерді дұрыс сөйлеуге үйрету, ол көбінесе балаға ғана тән нәрсе.

Балалардың көпшілігі мектепке келгенге дейін кейбір сөздерді не жеке дыбыстарды айта алмайды. Кейбір ерке өскен шолжаң балалар сақаулана сөйлейді. Міне, осындай балаларды жастайынан дұрыс сөйлеуге үйретуді көздеп, халық жаңылтпашты пайдаланған. Балалардың көбінесе дұрыс айта алмайтын, тілі келмейтін «р» дыбысы. Осыған байланысты «р» дыбысын құрайтын дұрыс айтуға бағытталған жаңылтпаштар да көп. Мысалы:

Ай, Тайқарбай, малыңды жадыраға жай, Тайқарбай,

Тайқарбай дегенің қай Тайқарбай, т.б.

Осы жаңылтпашты жылдам айтқызғанда бала жаңылып, «р»-дың орнына «и» дыбысын айтуы да кездеседі.

Қазақ халқы баланың тілін ұстарту үшін оған сөз үйретіп, дүниетанымын дамыту мақсатында жаңылтпаштар ойлап шығарған. Сәбидің тілі шығып алғашқы сөздерді айта бастағанда кейбір дыбыстарды айта алмай қиналады. Тілін мүкістендірмей, мүдірмей сөйлеу үшін қиналып айтатын дыбыстарды және сол кездесетін сөздерді жиі-жиі айтқызып, жаңылмай айтуға жаттықтырған жөн. Сонда ғана бала өз ойын толық, жүйелі жеткізе алатын болады. Жаңылтпаштарды жатқа, мүдірмей айту арқылы баланың сөздік қоры байып, ой-қиялы дамиды. Халық жаңылтпашты бала тіліндегі мүкістікке байланысты шығарған. Мысалы: «с» мен «ш» дыбысын дұрыс ажыратып айту үшін:

Шеше, неше

Кесе сынды кеше,

Сондай-ақ, осы дыбысты шатыстырмай айтуға үйретуге байланысты

Торта қойдым, орта қойдым

Орта қойдым, жорта қойдым, – деген сияқты көптеген жаңылтпаштарды айтуға болады. Жаңылтпашты айтқызуда алдымен оны жаңылмай тез әрі бірнеше рет қайталау қажеттігін ескерген жөн. Баланың тілін дамытып, ойлау қабілетін арттыру үшін бірнеше әр түрлі дыбысқа байланысты білетін жаңылтпаштарын жатқа айтқызу керек. Бұл жастағы балалар неғұрлым жаңылтпашты көп білсе, соғұрлым олардың тілі тез ширап, дыбыстарды анық айтатын болады. Дыбыстарды анық, дұрыс айта алса, сөзді дұрыс айтып, оның мағынасын меңгереді. Сонымен қатар,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Метербаева К.М. Ауыз әдебиеті үлгілері арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың тілін...

сөздерді бұрмалап айтпау үшін ойын айқын да дәл сөйлеуге жаттықтырады. Жаңылтпаштардың әр сөйлеміндегі баланың тілі келіңкіремейтін сол «р», «с» дыбысының әлденеше рет қайталанып келуін қарастырған. Жаңылтпаш баланы дұрыс сөйлеуге үйретумен қатар, оларды айналасындағы неше алуан көріністермен, өмірмен таныстырады. Балаларды жалықтырмау үшін жаңылтпаштың сөздері қызықты, күлдіргі және ұйқасты болып келеді. Балалардың жаттап айтуына оңай да жеңіл тиеді. Жаңылтпаш баланы дұрыс сөйлеуге үйретумен бірге дұрыс шешім қабылдауға дағдыландырады.

Қорыта келгенде, осының бәрі ауыз әдебиеті үлгілері бала тілінің дамуына және тәрбиелік мәніне айғақ бола алады. Оның табиғатына сандық жылдар бойы жинақталған халықтық педагогиканың рөлі бар. Ауыз әдебиеті үлгілері халықтың ескісінің елесі ғана емес, ол бүгінде жаңа мазмұнмен толығып, балалар арасында әлі белсенді қолданып келе жатқан тірі жанды құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жұмагожина Р.* Ауыз әдебиеті үлгілерін балалар бақшасында пайдалану. -Алматы: 1981.
2. *Қалиев С.* Қазақстан халықтық тәлім-тәрбиенің ғылыми-педагогикалық негіздері. -Алматы: 2000. 160 б.
3. Қазақ мақал-мәтелдері. -Алматы: Ана тілі, 2000. 80 б.
4. *Нұрмахамбетова Р.* Баланың ана тілге сүйіспеншілігін қазақ балалар фольклоры арқылы тәрбиелеу. -Алматы: Білім, 2002.
5. *Ғабдуллин М.* Қазақ халқының ауыз әдебиеті. -Алматы. 1996. 35 б.

М.САРЫБАЕВ

филология ғылымдарының кандидаты
Академиялық инновациялық университеті

Ә.БҮРКІТ

М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің оқытушысы

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНЫП ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

В этой статье рассматриваются методика осуществления принципа наглядности с использованием компьютерной технологии, а также технических средств обучения в преподавании математики в 5-классе.

This article deals with some methods of realization of the principle of visual aids with employment of computer technologies and technical aids of Mathematics teaching in the 5-th form.

Әлемдік өркениеттен өз орнын тауып, жаһандану ағысына енген еліміздің алдында тұрған міндеттердің бірі – Қазақстан Республикасы жалпы білім беретін орта мектеп математикасын оқыту әдістемесін жетілдіру, оқушылардың білім сапасын арттырып, әлемдік стандарттар деңгейінде білім беруге қол жеткізу. Осыған орай технология, ақпараттану және интеграция ғасырында жаңа дүние үшін күрес жолында білім беруді ақпараттандыру.

Дербес компьютердің мүмкіндіктері – мұғалімге көмекші, оқыту, әрі көрнекі құрал ретінде сабақта жұмыс нәтижелерін кесте немесе сызба түрінде дисплей экранына, қағазға шығарып беруге мүмкіндік туғызады. Оның мәтіндік және графикалық редакторлары арқылы әр түрлі алфавиттік-цифрлық мәліметтерді даярлауға, формулалары бар мәтіндерді жазуға, суреттерді, кесте түрінде берілген сандарды, диаграммаларды, графиктерді салуға ыңғайлы. Компьютерді оқыту құралы ретінде үйретуші – оқытушы бағдарламалар арқылы білім беру процесінде қолданыла бастауы мектеп практикасында шәкірттердің өз бетінше жұмыс істеуіне мол мүмкіндік береді. ХХІ ғасырда Қазақстан Республикасында білім берудің жаңа жүйесі жасалып, еліміздің білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуда. Оқу процесіне компьютерлік технология, оның ішінде телекоммуникациялық технологиялардың енгізілуімен оқыту функцияларының бір бөлігі осы компьютерлік технологияларға жүктелуде. Соңғы кездерде оқу және ғылыми ақпараттардың қарқынды дамуына байланысты, еліміз бен шет елдерде оқушылардың ізденімпаздығы мен белсенділігін дамытуға әсер ететін оқу процесінің жаңа түрлері мен оларды ұйымдастыру жолдарының бірі ретінде дербес компьютерлер қолданылуда. Алғашқы аудиовизуальді бағдарламалық оқыту Америка Құрама Штаттарында 1930 жылдары басталды. Бұл құралдар мектепте 1940-жылдары қолданыла бастады. 1950-жылдардың орта шенінде бағдарламалап оқыту технологиясы қолға алынды. Аудиовизуальді құралдар, оқыту мақсатына арналған: кері байланыс орнату құралдары, электрондық

сыныптар, оқытушы машиналар, лингафондық кабинеттер, жаттығу (тренажер) машиналары және т.б. пайда болды. Сөйтіп, ең бірінші «Омск», «Огонек», «Лингва» тренажерлары және «К-54» техникалық құрылғылары және т.б. пайда болды. Содан кейін сабақта кең бағытта электронды есептеуіш машиналары қолданыла бастады [1.6-7]. Ал, 1960-1970-жылдары техникалық құралдарды қолдану мәселесі қатты күшейе түсті. Осы кездері жаңа құралдар: бейнемагнитофон, кадропроектор, полиэкран, электрондық тақта, 1980-жылдары дисплейлі сыныптар жасалынып, *педагогикалық бағдарламалық құралдар* – саны мен сапасы жақсара түсті. Бертін келе «Компьютерлік оқыту» термині пайда болды. Компьютерлік оқыту дегеніміз – оқытудың техникалық құралдарының бірі компьютер, жаңа ақпараттық технология болып табылады. **Компьютерлік технология** негізінде оқытуда демонстрациялық әдіс міндетті түрде қолданылады. Өйткені, демонстрациялық әдіс көрнекі оқу талабын жүзеге асырудың негізінде жатыр. Оқыту процесінің теориясына сәйкес таным процесі сезім арқылы қабылдаудан басталуы тиіс. Мұнда затты немесе құбылысты қабылдауға қатысатын сезім мүшелері неғұрлым көбірек болса, оқушы жаңа білімді соғұрлым жақсы және берік меңгереді. Демонстрациялаудың бүкіл маңыздылығына қарамастан, бөлектеп алынған күйінде қолданылған бұл әдіс еш уақытта педагогикалық аяқталған нәтиже бере алмайды. Демонстрациялық әдіс, ең жақсы және жетілдірілген көрнекі құралдың болуына қарамастан, егер мұғалімнің сөзімен толықтырылмаса, онымен қоса жүргізілмесе еш уақытта қажетті нәтиже бере алмайды. Бұл И.П.Павловтың бірінші және екінші сигнал системалары жөніндегі іліміне сәйкес анағұрлым айқындала түседі. Бұл ілімге сәйкес адам болмысты ең алдымен бірінші сигнал жүйесі арқылы қабылдайды. Алайда, білімді игеру үшін қашан болса да екінші сигнал жүйесінің қоздырғышы – сөз қажет [2.4-5]. Сондықтан біз компьютерлік технологияны тиімді пайдалана отырып, көрнекілік принципті жүзеге асырудың әдістемелік негізін жасадық [3.9-12]. Барлық оқушылар білім стандарты деңгейін меңгергеннен кейін ғана жаңа материалға ауысу жүзеге асырылады. Оқушылар біліміндегі ақаулықтарды жою үшін сыныптан тыс жеке жұмыстар жасауға тура келеді [4.99-100]. Сыныптан тыс жұмыстарда да компьютерлік технологияларды пайдаланудың маңызы өте зор. Өйткені, әрбір үлгермеуші оқушы сыныптан тыс уақытта компьютерде оқытушы бағдарламаларды қосып, өз бетінше өзіне қажетті материалдарды оқып-үйренуіне мүмкіндігі бар. Түсінбеген материалдарды мұғалімнен сұрап, түсініп алуына әбден болады [5.187-189]. Ал, математиканы оқытуда компьютерлік технологияны қолдана отырып, математика пәні мұғалімі сабақта жұмыс нәтижелерін кесте немесе сызба түрінде дисплей экранына, қағазға шығарып беруге мүмкіндік туғызады. Оның мәтіндік және графикалық редакторлары арқылы әр түрлі алфавиттік – цифрлық мәліметтерді даярлауға, формулалары бар мәтіндерді жазуға,

суреттерді, кесте түрінде берілген сандарды, диаграммаларды, графиктерді салуға ыңғайлы. Компьютерді оқыту құралы ретінде үйретуші – оқытушы бағдарламалар арқылы білім беру процесінде қолданыла бастауы мектеп практикасында шәкірттердің өз бетінше жұмыс істеуіне мол мүмкіндік береді.

Оқу үрдісінде мұғалім компьютерлік технология арқылы математиканы оқытуда математикалық формулалар, графиктер, сызбалар, иллюстрациялар салып, әр түрлі іс-әрекеттер орындап, жас шәкірттерге сапалы білім беруде ақпараттық дәуір заманында оқушыларды өмірге, нарық заманына бейімдейді. Әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінде оқушы – компьютер – мұғалім жүйесі қалыптасқан. Жоғарыда аталған өзекті мәселені шешудің бірден-бір жолы қазіргі компьютерлік технологияның соңғы жетістіктерін математика сабағында орнымен, әрі тиімді пайдаланып, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін қолдана аламыз. Бұл мақалада

Т.А.Алдамұратова, Е.С.Байшоланов. 5-сынып математика оқулығы [6] бойынша «Жай бөлшектерді салыстыру» тақырыбын компьютерлік технология арқылы оқыту әдістемесін қарастырамыз:

2-сабақ

Сабақтың тақырыбы: Жай бөлшектерді салыстыру;

Сабақтың мақсаты: Жай бөлшектерді салыстыруды үйрету;

Сабақтың әдісі: Компьютерлік оқыту;

Сабақтың түрі: Аралас;

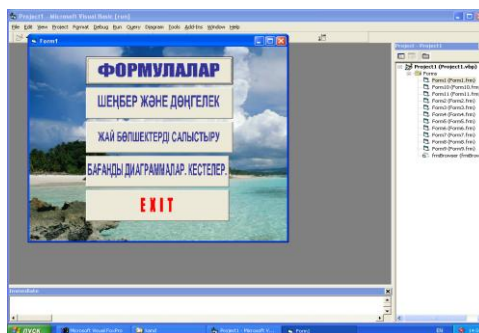
Сабақтың барысы:

-Ұйымдастыру бөлімі.

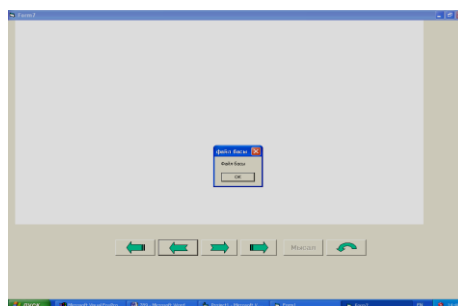
-Үй тапсырмасын тексеру.

§ 20 Жай бөлшектерді ең кіші ортақ бөлімге келтіру.

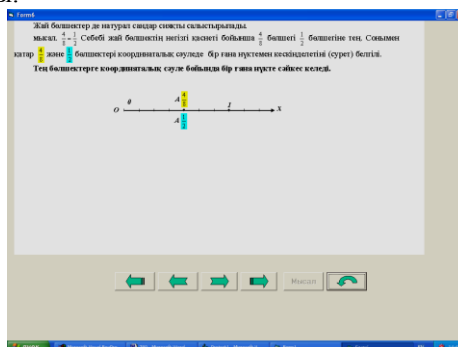
-Жаңа сабақ.

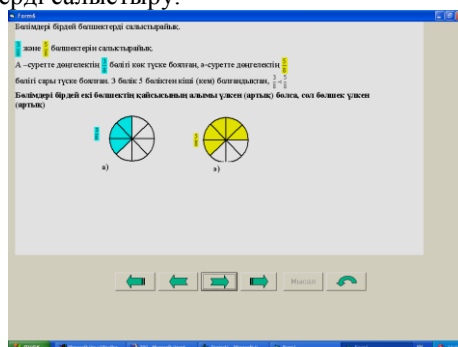
1-кесте. Негізгі мәзір.

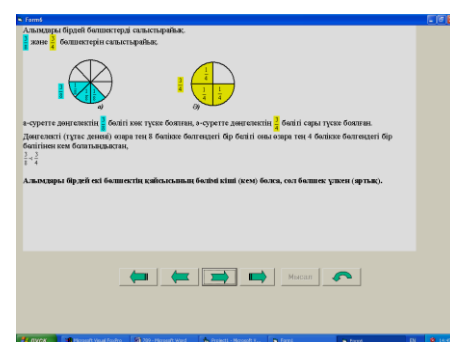
2-кесте. Файлдың басы.

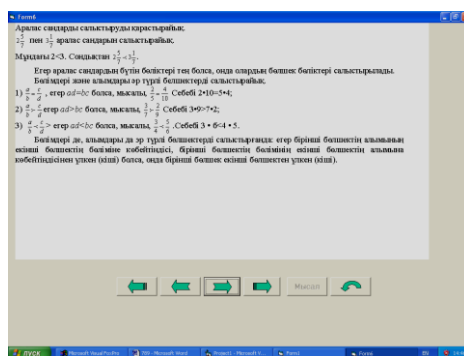
3-кесте. Жай бөлшектерді салыстыру.

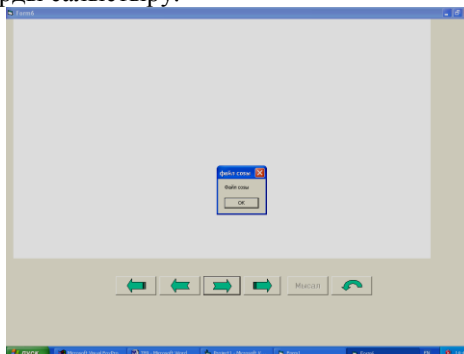
4-кесте. Бөлімдері бірдей бөлшектерді салыстыру.

5-кесте. Алымдары бірдей бөлшектерді салыстыру.

6-кесте. Аралас сандарды салыстыру.

7-кесте. Файлдың соңы.

-Жаңа сабақты бекіту.
-Оқушылардың білімдерін бағалау.
-Үйге тапсырма беру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Антоновский М.Я., Болтянский В.Г., Волович М.Б., Красс Э.Ю., Левитас Г.Г. Комплексы учебного оборудования по математике. -М.:1971.
2. Пышкало А.М. Средства обучения математике. -М.: Просвещение, 1980.
3. Бүркіт Ә.Қ. Жалпы білім беретін орта мектеп математика сабағында көрнекілік принципті компьютерлік технология және оқытудың техникалық құралдары арқылы жүзеге асыру. №4 (53) 2006. «Оңтүстік Қазақстан ғылымы мен білімі» республикалық ғылыми журналы.
4. Сафронова Н.В. Теория и методика обучения информатике. -М.: «Высшая школа» 2004.
5. Пахомова Н.Ю. Компьютер в работе педагога. -М.: 2005.
6. Алдамұратова Т.А., Байшоланов Е.С. 5-сынып математика оқулығы. -Алматы: «Атамұра», 2005.

Р.І.ҚАДІРБАЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА-ИНФОРМАТИКА МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДА ОҚУ ҮДЕРІСІН ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУ

В данной работе рассмотрены направления создания новых технологий при подготовке будущих специалистов по математике-информатике. Показаны возможности совершенствования подготовки специалиста с применением Интранет-технологии.

This article deals with directions of creation of new technologies in the process of training of future specialists in Mathematics and Computer sciences. Possibilities of improvement in preparing experts with the employment of Intranet technology are presented in this article as well.

Жоғары білім беру сапасын қытеру, студенттердің кәсіби біліктілігі мен ойлау мәдениетін, жеке тәлімнің ішкі елемін қалыптастыру, мзіндік т%сінуді мен дамуын қамтамасыз ету, оқытудың белгілі бір нәтижесіне жету мақсатында ғалымдар оқу %дерісін «технологияландыру», яғни «оқытуды межелі нәтиже беретін мндірістік-технологиялық %деріске айналдыру» мәселесін алдыңғы орынға қойып отыр [1].

Ақпараттық технологияларды білім беру саласына, ғылыми-зерттеу жмыстарына енгізуді жоғары қарқынмен жүргізу үшін заманауи оқыту технологияларына негізделген білім беру жүйесінің жаңа моделін құру қажеттілігі туындап отыр. Жеке тәлімнің өз шығармашылық потенциалын толық аша алатындай, өз мүмкіндіктерін дамытып, өз білімін үздіксіз шыңдай алатындай жағдай жасалуы оқыту %дерісінде жемісті нәтижелерге жетелейді.

Технология ғымы ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуына байланысты педагогика ғылымының қрамына енді.

Ұлы ғалым Вл.Даль: «Технология – техника туралы ғылым. Техника дегеніміз өнер, білім, іс-әрекеттегі, біліктілік, жұмыс тәсілдері және оларды істе пайдалану», – деп т%сіндірді. Ал оның алғашқы мағынасы мнімді мндіру процесінде шикізаттың қалпын, к%йін мзгерту, жаңарту едістерінің жиынтығы дегенді білдірген. Яғни технология – адамның басқаруымен техникалық қралдарды пайдалану арқылы мнім алу процесі. Мндағы ең маңызды мәселе – техникалық қралдар. Технология: techne – мнер, шеберлік және logos – ғылым, яғни “шеберлік туралы ғылым” деген ғымды білдіретін гректің сүзі.

«Технология» деген ғым кең мағыналы ғылыми-өндірістік ғым. Философиялық жалпы ғылыми ғым ретінде ол өнер, шеберлік, іскерлік деген мағынаны білдіреді. Белгілі бір өндіріс саласына қатысты, энциклопедиялық тңғыда «Технология» деген ғымды, дайын бйым алу үшін өндірістік үдерістерде пайдаланылатын шикізаттың, материалдың немесе шала өнімнің пішінін, қасиетін, күйін өзгерту және оларды дайындау мен өңдеу тәсілдерінің жиынтығы деп ғамыз [2]. Таза ғылыми мағынада, шикізатқа, материалдарға және шала өнімдерге өндіріс қралдары арқылы әсер ету тәсілдері туралы ғылым деп түсіндіріледі.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қадірбаева Р.І. Болашақ математика-информатика мамандарын даярлауда оқу үдерісін...

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдағы барлық салада үлкен өзгерістер жасауды талап етеді. Бұл, қоғам мүшесі информатиканы тек компьютерлік сауаттану құралы ретінде емес, іргелі пән ретінде қабылдауы үшін оқытудың жаңа түрлерін, әдістерін қолдану туралы мәселелер туындатады. Сондықтан информатиканы оқыту барысында білімгерді жаңа мәліметтерді өз бетінше іздеуге бейімділігін қалыптастыратын және жинақтаған мәліметтерін жүйелеп, тиісті тұжырымдар жасап, шешім қабылдай алатындай деңгейге жеткізетін әдістердің ролі артып отыр. Осындай технологияны – “жобалық әдіс” деуге болады.

Сонымен, оқыту технологиясы – оқу үдерісінің нақтылы сипаттамасы, ол - алға қойылған мақсатқа жеткізетін нұсқау. "Оқыту технологиясы" ұғымында екі деңгейді ажыратып көрсетуге болады:

-оқытушыға қайсыбір оқу үдерісін жүзеге асыру үшін қажет болатын білім немесе мәліметтер жиынтығы;

-нақтылы оқу үдерісі, оның ұйымдастырылуы, құрылымы және қамтамасыз етілуі.

Ақпараттық технологиялар өте тез дамып келеді. Ол өз кезегінде көптеген жаңа ұғымдардың пайда болуына жол ашуда. Мысалы, ақпараттық технологияның ішкі ұғымы ретінде бағдарламалау технологиясы деген ұғым бар. Бағдарламалау технологиясы – бағдарламалық жабдықтарды құру үдерісі сүйенетін теориялар мен практикада қолданатын техникалардың жиынтығы. Оның компоненттері: концептуальдық құралдар (бағдарламаларды жасау тәсілдері мен әдістерін анықтайтын құралдар); ұйымдастыру құралдары (бағдарламашылар ұжымында еңбек формасын анықтайтын құралдар); бағдарламалық құралдар. Міне, ақпараттық технологиялардың айналасында осы сияқты ұғымдармен қатар оларға тиісті теориялар да бар. Ақпараттық технологиялар, бір жағынан, көптеген түсініктердің тұрақты бола алмауын көрсетсе, екінші жағынан, осындай динамизм бұрынғы тұрақты деп саналатын түсініктерді қайта қарап, соларды толықтыруды талап етеді. Білім саласындағы ақпараттық технологияларды қарастыру кезінде ғылымның осындай проблемалары өте өзекті мәселеге айналып отыр.

Оқытудың жаңа технологияларын жасау бағытын қарастырайық. Мұнда екі жолды көрсетуге болады. *Алғашқы тесіл* оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылатын ақпараттық технологиялар құралдарын кеңінен пайдалануды ұсынады. Осы тесілде екі тәрізді сабақ өткізу қарастырылған: жай сабақ (оқытушы, студенттер, тақта, бор, презентация құралдары) және алдыңғы сабақтар нәтижесі бойынша жоспарланған лабораториялық практикум. Бұл тесілдің оқушылар жұмысындағы зерттеу және шығармашылық компоненттерге баса назар бөлуі, оның сізсіз артықшылығы болып саналады. Осының нәтижесінде, біріншіден, алынған білімнің практикада қолданылуы қамтамасыз етіледі, екіншіден, ол студенттердің зерделік дамуына бағытталған тәрізде жоспарланады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қадірбаева Р.І. Болашақ математика-информатика мамандарын даярлауда оқу үдерісін...

Аталған тесілдің кемшілігіне мыналар жатады:

- арнайы кәсіби құзылдардың ақпараттық кешендерді ғылыми тұрғыдан қарастырып жасау қажеттілігі;

- олардың техникалық және бағдарламалық жабдықтамаларының болуына аса теуелділігі;
- ақпараттық кешендердің таралу механизмдерінің болмауы;
- толықтыру, өзгерту, жөргізу операцияларын орындаудың қиындығы.

Екінші тәсіл ақпаратты коммуникациялық технологияны (АКТ) білім беру технологиясы мен «толық игеру моделі» [3] жөйесінде пайдаланатын оқу үдерісіне қышу болып саналады. Оқу материалдарын фактологиялық және қолданбалы бөліктерге бөлу, оқытудың модульдік, жекелеп оқырғу және саралау (деңгейіне қарай білім беру) қағидаларын қатар пайдалану, өзін-өзі және өзара бірін-бірі оқыту элементтерін қамту және пәнді игеруді қамтамасыз етудің (электрондық оқулықтар фрагменттері, арнайы тестер, компьютерлік есеп жинақтары, анықтамалар, демонстрациялық файлдар, т.б.) ажырамас бөлігі ретінде АКТ-ны пайдалану – оқыту және жетілдіру мақсаттарына тиімді түрде қол жеткізуге болатын білім жөйесін қыруға мүмкіндік береді.

Мұндай тәсілдің артықшылығына төмендегілерді жатқызуға болады:

- а) оқытудың жоғары нәтижелілігі;
- б) жөйенің жеңіл өзгертілуі мен толықтырылуы (тестер толықтырылады, файлдағы тапсырмалар жеңіл түзетіледі, web-оқулықтар оңай толықтырылады, өзгертіледі; салыстырмалы «шектелулер» ретінде тек арнайы қралдарды ғана атауға болады);
- в) қолданудың ембебаптығы (өздігінен жұмыс істеуді де, ері оқыту үдерісін де қамтитын тиімділігі).

Бұл тәсілдің кемшіліктеріне:

- мұндай кешендерді кесібі жұмыстардың ғылыми түрде жасап шығу керектігі және де оны кең түрде талдап шығу қажеттілігі;
- оның техникалық және бағдарламалық қралдардың болуына теуелділігі;
- осындай кешендердің таралу механизмдерінің болмауы;
- оқышылардың ақпарат беруші рөлінен шығып, кеңес берушіге айнала алмауы сияқты жұмыстар жатады.

Кез келген оқыту түрінің, оның ішінде *қашықтан оқыту* ісінің тиімділігі мынадай факторларға тығыз байланысты болады, олар: оқыту үдерісін ұйымдастыру технологиясы, оның техникалық базасы, жасалған әдістемелік материалдардың тиімділігі. Осыған байланысты атқарылып жатқан жұмыстар бұрында да болған сияқты болып көрінеді. Автоматтандырылған оқыту түрі де осылайша басталғаны белгілі. Автоматтандырылған оқыту ісіндегі теориялық бастамаларды қазіргі кездегі компьютерлік оқыту

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қадірбаева Р.І. Болашақ математика-информатика мамандарын даярлауда оқу үдерісін...

тәсілдерінде де қолдану қажет, бірақ мұнда техника мен телекоммуникациялық байланыстардың жаңа дидактикалық мүмкіндіктерін ескеру керек. Компьютерлік оқыту бағдарламалары мен жаңа ақпараттық білім қралдарын жасау және пайдалану заманауи оқыту технологияларымен бірге қолданылып, біте қайнасуы шарт.

Интернет технологиясы. Интернеттің Қазақстандық сегменті ресурстарының болуы мысалында телекоммуникациялық жәйелерді мағыналы толтырудың қолданыстағы оқу моделі жасалған. Оптикалық, магнитті немесе басқа да тасушылар мектебіне асынылатын осы модель тікелей қымбат тратын Интернетке кіруді талап етпейді және телекоммуникацияларды зерттеу барысында білімгерлердің қыпшілігін тартуға мүмкіндік береді. Интернетті мағыналы толтыру моделі білімгерлерді ақпараттық ресурстардың негізгі тәрілерімен, ақпаратты беру және айымдастыру едістерімен, коммуникативті қатынаста болу қалдарымен және технологияларымен таныстырады, білімгерге желіде берілген ақпараттың шынайылық дережесін анықтауға, хабарламалардың жасырын мағынасын тәсінуге, ақпаратты мүзіндік сыни тәргыда тәжырымдауға, алынған ақпаратты оқу және тежірибелік қызметте қолдануға мүмкіндік береді.

Интернеттің Қазақстандық сегментінің ақпараттық ресурстар моделін мағыналы толтыру ретінде пайдалану білімгерді Қазақстандағы ақпараттық қоғамда қалыптасқан мүірге қарай тартуға қимектеседі, білімгерге қонделікті мүірде, оқуда, кесіби қызметте қажетті ақпараттық ресурстардың типтерін, сипатын және орналасқан жерін білуге мүмкіндік береді.

Интернет моделін қолдану негізінде телекоммуникациялық жәйелерді мағыналы толтыру едістемесі сипатталады.

Болашақтағы зерттеулерге арналған негізгі бағыттар ретінде елемдік және Қазақстандық Интернет – ресурстардың қосымша мағынасы және технологиялық қалдарды енгізу есебінен жасалған модельді кеңейтуді, телекоммуникациялық жәйелерді мағыналы толтыруды зерттеу бағытында информатиканы оқытудың едістемелік жәйелерін кеңейтудің қосымша жолдарын анықтауды атап мүтуге болады.

Болашақ математика-информатика мамандарын оқытуға *Интранет технологиясын* енгізу телекоммуникациялық технологиялар саласы бойынша білімгерді дайындау тиімділігін арттырады, татасымен алғанда информатиканы оқытудың сапасын жақсартады, сондай-ақ, Интернетті басқа пендерді оқыту үдерісінде пайдалануға мүмкіндік беретіндігі оның қндылығын арттыра тәсеседі.

Бұл қондері телекоммуникацияны пайдаланудың кейбір ерекшеліктері елі де зерттелмеген қәйінде қалып отыр. Оның ішінде ішкі телекоммуникацияны қолданудың едістемелік және дидактикалық аспектілері де бар. Жекелей алғанда, информатиканы оқытудың кейбір

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қадірбаева Р.І. Болашақ математика-информатика мамандарын даярлауда оқу үдерісін...

татарын оқу орнының жергілікті Интранет желісін пайдалану арқылы жақсартуға болады.

Интранет технологияларын пайдалану білімгерлерден жергілікті және ауқымды ақпараттық компьютерлік желілердің жамыс принципін, электронды поштаның, сондай-ақ, ақпараттық беттер қрудың негіздерін меңгеруді қажет етеді.

Біздің пікірімізше, болашақ математика-информатика мамандарын оқытудың мүмкін болатын тәсілдерінің бірі, дербес жағдайда, телекоммуникация мен Интранет – информатикалық пәндердің мазмұнына Интранет технологиясының негіздерін қосудың есебінен пәндердің мазмұнын кеңейту және әрі қарай информатикалық пәндерді бірқатар оқытуда Интранеттік технологияны пайдалану болуы мүмкін. Сонымен қатар, информатика курсының мазмұнына Интранет-технологиясын оқу пәндерісінде жөзеге асыру пәндердің мазмұнын байытып, оңтайландырады.

Кәсіби маман дайындау үдерісінде технологиялық тұрғыда қарауды іске асыру проблемасын талдау оның мәндік сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік берді. Атап айтсақ олар:

1) жоспарлау, мақсаттарды талдау, оқу-тәрбие үдерісін ғылыми тұрғыда ұйымдастыру, оқытудың тиімділігін арттыруды көздейтін ең қолайлы мақсаттар мен мазмұнның әдістерін, құралдарын, материалдарын таңдау;

2) стандарттау пәндерісін бірегейлі ету, диагностикалық мақсаттарды құраушы бөлік ретінде, берілген жағдайларға қатысты оны жаңарту;

3) нәтижелілікті кепілді қамтамасыз ету, оқу үдерісінің тиімділігін арттыру, нәтижелерді жаңарту.

Сонымен, болашақ математика-информатика мамандарын даярлауды жетілдіру үшін маман моделінің құрамдас бөліктерін және осы модельдегі ақпараттық технологиялардың орны мен маңызын дәл анықтап, оларды меңгеру жолдарын көрсету қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Долженко О.В., Шатуновский В.Л.* Современные методы и технология обучения в техническом вузе. -М.: Высшая школа, 1990. -278 с
2. *Андреев В.И.* Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. -Казань: Центр инновационных технологий, 2000. -608 с.
3. *Роберт И.В.* Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. -М.: "Школа-Пресс", 1994. -205с.

О.ДҮЙСЕНОВ

кандидат педагогических наук
МКТУ им. А.Ясауи

А.АЙТУГАНОВ

старший преподаватель МКТУ им. А.Ясауи

СОДЕРЖАНИЕ СИСТЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Осы мақала арқылы әскери бөлімдегі басшылардың және мектептердегі бастапқы әскери дайындықты ұйымдастырушы-оқытушылардың жастармен тәрбие жұмысын жүргізгенде, педагогика ғылымының жетістіктерін жетекшілікке алуды алға тартамыз. Педагогика ғылымының ережелерін күнделікті тәрбие жұмысында қолданып, жетекшілікке алып істеген жұмыс оң нәтижелерге жеткізеді.

The authors of this article present some pedagogical achievements which should be used in the educational process of young people by heads of military departments and school teachers of military training.

Содержание воспитания личного состава армии и флота включает в себя следующие направления:

- военно-патриотическое;
- воинское;
- нравственное;
- правовое;
- экономическое;
- эстетическое;
- физическое;
- экологическое.

Военно-патриотическое воспитание личного состава направляется на формирование развития личности, обладающей качествами гражданина-патриота Казахстана и способной успешно выполнить профессиональные обязанности в мирное и военное время.

Основными путями военно-патриотического воспитания являются:

- разрешение противоречий процесса формирования гражданина-патриота с учетом условий современного периода казахской государственности;
- совершенствование воспитания в духе дружбы народов Республики Казахстан;
- воспитание военнослужащих на героических традициях казахского народа и его вооруженных сил;
- творческое использование воспитательного потенциала различных религиозных конфессий.

Воинское воспитание заключается в систематическом и целенаправленном влиянии на духовное и физическое развитие военнослужащих в интересах их подготовки как вооруженных защитников Отечества.

Основные пути воинского воспитания следующие:

- осуществление неразрывного единства процесса воспитания и обучения военнослужащих;
- соблюдение строгого уставного порядка и организации всей службы, быта в воинских частях и подразделениях;
- обеспечение безопасности военной службы и морально-психологической

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенов О., Айтуганов А. Содержание системы воспитания военнослужащих Вооруженных Сил...

поддержки каждого военнослужащего в различных видах воинской деятельности;

- моделирование реальных условий и обстановки современного боя в учебном процессе;

- обеспечение личной примерности всех категорий должностных лиц;

- использование сложившейся в вооруженных силах системы воинских ритуалов.

Нравственное воспитание рассматривается как влияние на сознание, чувство и волю военнослужащих с целью формирования у них необходимых нравственных черт и качеств.

Основные пути нравственного воспитания следующие:

- вооружение военнослужащих знаниями требований общества к их профессиональному и нравственному облику, обеспечение социальной значимости их ратной службы;

- стимулирование потребности в моральном самосовершенствовании военнослужащих, их стремления к положительному нравственному идеалу;

- обеспечение гибкости воспитательных влияний, их совершенствование в соответствии с достигнутым уровнем нравственной зрелости военнослужащих;

- применение методов, форм и моральных стимулов воспитания, которые побуждают нравственные чувства и ответственность;

- целенаправленная организация нравственно значимой деятельности военнослужащих, в процессе которой формируется, осознается и переживается личностный смысл моральных принципов и норм;

- анализ и учет общественного мнения, социально-психологического климата, индивидуальных особенностей воинов.

Правовое воспитание представляет собой целеустремленное систематическое воздействие на сознание и психику военнослужащих в интересах формирования у них устойчивых правовых взглядов и представлений, убеждений и чувств, привития им высокой правовой культуры, навыков и привычек правового поведения.

Основные пути правового воспитания следующие:

- организация и содержание правовой пропаганды;

- повышение теоретической и методической подготовки военнослужащих по правовым вопросам;

- мобилизация личного состава на активное участие в правовом воспитательном процессе;

- обобщение и распространение передового правового опыта;

- контроль за строгим и точным соблюдением законности и правопорядка, воинской дисциплины и дисциплинарной практики.

Экономическое воспитание заключается в формировании у военнослужащих системы экономических знаний, навыков, умений и личностных качеств, необходимых для успешного выполнения служебных обязанностей.

Основные пути экономического воспитания следующие:

А.Я саи университетіні хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенов О., Айтуганов А. Содержание системы воспитания военнослужащих Вооруженных Сил...

- создание в войсковых частях школ экономических знаний для различных категорий военнослужащих в целях проведения экономического всеобуча;

-формирование бережного отношения к боевой технике, вооружению и военному имуществу, рациональное использование материально-технических и учебно-методических средств;

-использование в воспитательной работе с различными категориями военнослужащих разнообразных экономических стимулов;

-пропаганда экономических знаний по различным хозяйственным вопросам жизнедеятельности части;

-обучение военнослужащих умению предвидеть и оценивать экономические последствия своей деятельности, обеспечивать экономическую безопасность военной службы;

Эстетическое воспитание направлено на разностороннее развитие эмоционально-чувственной сферы духовного мира военнослужащих.

Основные пути эстетического воспитания следующие:

-формирование эстетического отношения к воинской среде, к субъектам и объектам профессиональной деятельности;

-привитие эстетического отношения к военной форме и снаряжению, знание их истории;

-знакомство с художественно-творческой жизнью армии и флота (художниками, писателями, композиторами и поэтами);

-приобщение к военной проблематике в театре, кино, литературе, живописи.

Физическое воспитание способствует укреплению здоровья и закаливанию, формированию волевых, боевых и психологических качеств.

Основные пути физического воспитания следующие:

-организация плановой физической подготовки различных категорий военнослужащих;

-проведение спортивно-массовых мероприятий;

-организация активного досуга личного состава в выходные и праздничные дни;

-пропаганда здорового образа жизни;

-популяризация лучших спортивных достижений.

Экологическое воспитание направлено на формирование у военнослужащих экологического мышления, необходимых экономических, юридических, нравственных, эстетических взглядов на природу и место в ней человека, представлений об охране и безопасности окружающей среды.

Основные пути экологического воспитания следующие:

-разъяснение причин негативных экологических последствий воинской деятельности и возможностей их предотвращения;

-вовлечение воинов в практические мероприятия по охране природы;

-совершенствование экологического обучения личного состава.

Реализация содержания воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Республики Казахстан предполагает комплексный подход, предусматривающий единство и согласованность всех его составных частей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каргин С.Т., Дошаков С.Х. Основы военной психологии и педагогики. -Караганда: 2003.
2. Полтарак С.Н., Смирнов А.Ю. Военная подготовка. -М.: 2004.

А.Я саи университетінің хабаршысы, №1, 2009

К.М.АРЫМБАЕВА

кандидат педагогических наук, доцент
ЮКТУ им. М.Ауезова

ТЕНДЕНЦИИ РОСТА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жасөспірімдердің ауытқу тәртібінің өсу мәселесі қаралады.

This article deals with the growth tendencies of deviant behavior of teenagers in the Republic of Kazakhstan

Девиантное поведение подростков – это одна из наиболее серьезных проблем, деструктивно воздействующая на процессы развития практически всех сфер жизнедеятельности страны. Под угрозой находится как само государство, так и общество в целом.

С конца девяностых годов XX века кривая преступности среди несовершеннолетних резко поползла вверх, из чего следует, что проблема девиантного поведения попадает в разряд самых острых. Причины усилившейся дестабилизации морально-правового поведения подростков, не достигших совершеннолетия, ученые относят, прежде всего, к макроуровню данной проблемы, т.е. к ее социально-политическому и социально-экономическому аспектам.

Социально-экономические преобразования общества затронули все сферы жизни общества жизни взрослых и детей. Наряду с позитивными изменениями, стимулирующими развитие многих сфер жизнедеятельности человека, в обществе усилились такие негативные тенденции, как имущественное неравенство, резкое снижение востребованности духовных ценностей, усиление социальной и психологической дезорганизации и дезадаптации, безработица, сложная криминогенная обстановка, нарастание процессов деформации семьи.

Все это болезненно сказалось на жизни детей и явилось благотворной средой для возникновения девиантного поведения подростков.

Изложение социального аспекта девиантного поведения мы начнем с Тенденции роста криминогенной ситуации в Казахстане. Можно проследить на основе анализа в подростковой среде в период с 1999 по 2008 г.г., что основной пик роста преступлений пришелся на 2002 год, удельный вес составил 8,4% от общего количества всех зарегистрированных преступлений.

За 2002–2007 г.г. удалось преодолеть тенденцию роста преступности среди несовершеннолетних, в том числе особо тяжких ее видов и добиться снижения подростковой преступности более чем 6% ежегодно. Однако степень криминализации подростковой среды в стране остается все еще достаточно высокой.

Из всех зарегистрированных преступлений около 79% (2409), совершены учащимися общеобразовательных школ, лицеев, гимназий, 615 – средне-специальных учебных заведений.

Для предупреждения правонарушений среди детей и подростков Министерство внутренних дел развивает институт школьных участковых инспекторов полиции. Практика их работы в учебных заведениях со сложной криминогенной обстановкой показывает, что определенный профилактический эффект от деятельности школьных инспекторов очевиден. К примеру, только в 2006 году уровень преступлений, совершенных в школах снизился на 3,4%.

Диаграмма 1 – Динамика подростковой преступности в Республике Казахстан за 1998-2006 г.г.

В течение 2002-2006 годов в результате принимаемых Министерством внутренних дел, совместно с другими государственными органами и институтами гражданского общества, организационно-практических мер, направленных на решение широкого спектра вопросов (экономических, социальных и правовых), удалось преодолеть тенденцию роста количества преступлений совершаемых подростками в стране и добиться ежегодного снижения более чем на 6%, в том числе и особо тяжких видов.

В 2006 году уровень подростковой преступности по сравнению с аналогичным периодом прошлого года снизился на 7,3%, удельный вес составил 7,3% от общего количества преступлений совершенных в стране.

За 2004-2007 годы уровень разбойных нападений, совершенных подростками, снизился более чем на 19%, хулиганств на 8%. Так, исходя из нижеприведенных данных, ясно видно, что почти каждый десятый преступник не достиг 18 лет.

За последние три года уровень разбойных нападений, совершенных подростками, снизился более чем на 19%, хулиганств на 8%.

Известно, что девиантное поведение находится в прямой зависимости от масштабов и темпов распространения, реализации и доступа детей и подростков к алкоголю, наркотикам и токсическим веществам в стране. Ситуация употребления психоактивных веществ детьми и подростками таковы, что ставят под вопрос физическое и моральное здоровье молодежи и будущее значительной ее части. А это в ближайшей перспективе может привести к социальной нестабильности и деградации общества.

В Республике Казахстан наблюдается увеличение потребления спиртного подростками и молодежью. По данным Национального центра проблем формирования здорового образа жизни, факт увеличения алкоголем отмечают 19% подростков в возрасте 12-14 лет, 40%-в возрасте 15-18 лет [1.35].

По данным агентства Республики Казахстан по статистике численность подростков составила 960 тысяч, что составляет 6,5% от общей численности населения. Каждый 15-житель Республики - подросток. За последние четыре года количество подростков, поставленных на учет к психиатру по поводу психических и поведенческих расстройств в результате употребления алкоголя, выросло в 2,5 раза.

Ежегодно более 5 тысяч подростков впервые поставлены на учет к психиатрам по поводу употребления спиртных напитков и курения.

По данным второго национального исследования в Казахстане распространенность употребления алкоголя среди молодежи 20-29 лет составляет 64,4%, а в возрастной группе 15-17 лет свыше 37%.

Безусловно, это способствует высокому уровню преступности, совершаемому в подростковом возрасте.

Так, в 2003 году лица в возрасте 14-15 лет совершили 1900 преступлений, в возрасте 16-17 лет – 4600 преступлений. По предварительным данным глобального обзора подростков по вопросам табакокурения (2003 г.): 13-15 лет – 29% пробовали курить, 12%- курят, из которых каждый третий – регулярно курит; алкоголизм у подростков вырос в 2,5 раза за последние четыре года; более 5 тысяч подростков впервые поставлены на учет психиатрами в связи с психическими и поведенческими расстройствами.

Как показали результаты социологического опроса подростков, проведенного Джаманбалаевой Ш. [2.28], с различной степенью регулярности употребляют алкоголь 51,4% 13-14 летних учащихся и 72% подростков в возрасте 15-17 лет.

Социологические исследования, проведенные в различных регионах СНГ, указывают на повсеместное снижение возраста приобщения подростков к потреблению спиртного. Такая же тенденция, по мнению

Поздняковой М.Е. [202] проявляется и в среде подростков г. Алматы. Если в конце 80-х годов это был возраст 11-14 лет, то теперь это 9-11 лет при стойкой тенденции к омоложению.

По данным опроса, проведенного Джаманбалаевой Ш. [2.86], 24,3% впервые попробовали алкоголь в 14-15 лет, 22,8% – в 12-13 лет, 15%-до 12 лет.

При этом отмечается тенденция более раннего приобщения к спиртному городских подростков (18%) по сравнению с подростками, проживающими в сельской местности (11,6%).

Существующая привычка к алкоголю порождает и в последующих поколениях преемственное расположение и путем подражания передается из поколения в поколение. Разумеется, эти привычки не присущи всем в одинаковой мере - существуют разные микросреды и, соответственно, разные микрокультурные традиции, однако мы можем наблюдать определенные общие алкогольные традиции, присущие современному обществу.

Предпосылка возникновения потребности в алкоголе – это так называемые алкогольные обычаи. В самой общей форме их можно определить как исторически сложившиеся и передаваемые из поколения в поколение традиции и формы потребления спиртных напитков.

В Казахстане насчитывается свыше полумиллиона зависимых от алкоголя людей, что составляет 3,4% населения республики, более 300 тысяч людей больных алкоголизмом.

На сегодняшний день перед казахстанским обществом на одно из первых мест выходит проблема роста наркомании – как одна из наиболее опасных форм проявления девиантного поведения в молодежной среде. Страны СНГ все больше втягиваются в систему мирового наркобизнеса. Казахстан стал перевалочным пунктом для транзита наркотиков из Афганистана и Пакистана в Россию и Западную Европу. До 60% от произведенного в Афганистане опия и его производных переправляются через Казахстан.

Современная социальная, экономическая, экологическая обстановка, сложившаяся в настоящее время в обществе, обуславливает рост наркомании в личностном развитии и поведении растущих людей. Среди них особую тревогу вызывают не только прогрессирующая отчужденность, повышенная тревожность, духовная опустошенность детей, но и их цинизм, жестокость, агрессивность. Наиболее остро этот процесс проявляется в подростковом возрасте в силу его сложности и противоречивости, создавая объективные предпосылки для употребления наркотических препаратов.

По мнению многих исследователей, наркоситуация в Республике Казахстан характеризуется, прежде всего, отсутствием профилактической системы, ориентированной не только на наркозависимых лиц, но и на подрастающее поколение, на молодежь.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Арымбаева К.М. Тенденции роста девиантного поведения подростков в Республике Казахстан

Сегодня такое состояние по статистическим данным Министерства здравоохранения Республики Казахстан характеризуется высоким уровнем заболеваемости психическими и поведенческими расстройствами вследствие употребления наркотических веществ.

Если еще 4-5 лет назад 16-17 летние наркоманы были редкостью, то сейчас это практически 30% от всех, обратившихся за медицинской помощью.

По данным Агентства по статистике Республики Казахстан 70% от всех потребителей наркотиков – подростки и лица молодого возраста. Современные социологические исследования показывают, что среди подростков в возрасте от 14 до 18 лет спиртные напитки потребляют 88% мальчиков и 93% девочек; злоупотребляют наркотиками - 45% мальчиков и 18% девочек. Один раз в жизни наркотические и токсикоманические вещества попробовали 56% мальчиков и 20% девочек.

Аддиктивное поведение становится нормой проведения досуга для определенной части молодежи. Основной причиной, также влияющей на распространенность наркомании, токсикомании и алкоголизма, является доступность психоактивных веществ. Они распространяются и приобретаются детьми и подростками (в том числе) в школах, дискотеках, в кафе, в киосках, расположенных рядом со школами, в специально отведенных и хорошо известных местах, их даже приносят домой [3.4].

В связи с распространением наркомании наблюдается рост числа подростков, заразившихся ВИЧ-инфекцией при внутривенном введении наркотиков. Из числа детей от 10 до 15 лет заразились ВИЧ, таким образом, 194 ребенка, в возрастной группе 15-20 лет-12,8 тыс. человек. Также наблюдается активизация заражения ВИЧ половым путем, чему способствуют множественные сексуальные связи, ставшие нормой поведения молодежи. Средний возраст начала сексуальной жизни за прошедшие 10-11 лет снизился примерно на 3,5 года; в 1991 г. составлял 16,3 года, а в 2005 г. – 12,6 лет. Исследователи этого молодежного явления отмечают, что проституцией («сексом за деньги», как выразились опрошенные) в целом, с той или иной частотой, занимаются 15,7% молодежи в возрасте 12-20 года.

Одной из форм девиантного поведения подростков является суицид. Генеральной прокуратурой Республики Казахстан проведен специальный анализ по теме «Детский суицид», в котором обобщены факты и попытки суицидов, совершенных несовершеннолетними за период 2005-2007 года.

Всего за анализируемый период произошло 750 фактов и 1146 попыток суицида среди несовершеннолетних: за 2005 год – 261 смертей, 393 попытки; за 2006 - 274 смертей, 379 попыток; 7 месяцев 2007 года - 215 смертей, 374 попытки.

В то же время, по данным Министерства внутренних дел зарегистрировано 632 факта суицида среди детей, в том числе в 2005 г. - 209 человек, 2006 г. – 290 человек, в первом полугодии 2007 года – 133 человека [4.15].

Полученная информация вызывает серьезную обеспокоенность, поскольку указывает на рост в течение последних трех лет, как количества самоубийств, так и попыток к ним среди несовершеннолетних.

Министерством внутренних дел было проведено комплексное оперативно-профилактическое мероприятие «Подросток».

В ходе операции в полицейские участки были доставлены около 10 тысяч несовершеннолетних: свыше 4,5 тысячи за совершение административных нарушений и около 2 тысяч – за употребление спиртных напитков.

К административной ответственности «за доведение в состояние алкогольного опьянения несовершеннолетнего» привлечены 50 взрослых, были пресечены 474 фактов реализации несовершеннолетними алкогольной продукции, 390 – табачных изделий.

По месту жительства полицейские проверили более 22000 подростков, состоящих на профилактическом осмотре, в т.ч. 800 наркоманов, более 1,500 пьющих и 10000 членов из неблагополучных семей.

В итоге проведенной операции список состоящих на учете в полиции подростков пополнился еще на 2000 несовершеннолетних, из них 1,5000 – из неблагополучных семей.

В результате проведенного исследования причин и условий развития подростковой девиантности удалось выявить, что в настоящее время для формирования мотивации правонарушений и преступлений, совершаемых несовершеннолетними, значительную роль играют следующие криминогенные обстоятельства;

Во-первых, отрицательное влияние неблагополучия в семье (злоупотребление алкоголем, грубость и жестокость, аморальный образ жизни).

Во-вторых, отсутствие у родителей в кризисной ситуации возможности обеспечивать минимально необходимые потребности детей, в результате чего в таких семьях порождаются настроения безнадежности, социальной зависти и озлобленности из-за тяжелого материального положения. При отсутствии социальной помощи эти обстоятельства формируют мотивацию преступлений – краж, хулиганства.

В-третьих, отрицательное влияние ближайшего окружения – бытовом, учебном со стороны сверстников или взрослых.

В-четвертых, подстрекательство со стороны взрослых правонарушителей, чему нередко ему предшествуют: вовлечение в пьянство; пропаганда «преимуществ» жизни преступников.

В государственных документах Республики Казахстан – Конституции Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «Об образовании», Стратегия социального развития «Казахстан – 2030», Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе «Здоровье народа», Комплексная программа воспитания в организациях образования Республики Казахстан, Постановление Правительства Республики Казахстан «О комплексной программе «Здоровый образ жизни», Государственная программа «Образование» – особо подчеркивается

приоритетная государственная значимость и необходимость активной деятельности по профилактике преступности, наркомании, суицида учащихся.

Проблема профилактики девиантного развития подрастающей личности требует самого глубокого участия со стороны социально-государственных структур, специально предназначенных для выполнения функций защиты и социально-правового регулирования положения детей, оказавшихся в состоянии безнадзорности.

Соответствующие учреждения создаются в системе МВД, органами социальной защиты, здравоохранения и образования (приюты временного проживания и социальной реабилитации; специальные учебные заведения закрытого типа; центры временной изоляции несовершеннолетних правонарушителей; центры психологической помощи и социальной реабилитации для подростков с девиациями для выявления причин девиантного поведения детей. Особым гуманистическим потенциалом располагает система школьного воспитания для организации профилактической и реабилитационной деятельности среди подростков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон РК Казахстана от 9 июля 2004 г. №591-11 «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждения детской безнадзорности и беспризорности. Справочная система «Юрист».
2. Джаманбалаева Ш. Общество и подросток девиантного поведения: социологический анализ: Монография, -Алма-Ата: 2002.
3. Ковальчук М.А., Тарханова И.Ю., Ковальчук А.В., Урядова А.В. Социально-педагогическая реабилитация безнадзорных детей. -Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д.Ушинского, 2004.
4. Гордеева А.В. Реабилитационная педагогика. -М.: Знание, 2004.
5. Гонеев А.Д., Годовникова Л.В. Работа учителя с трудными подростками. -М.: Знание, 2006.

К.С.ҚҰРМАНБАЙ

педагогика ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан-Британ техникалық университетінің ассоциативтік профессоры

ЖАҢА МЕКТЕП – ГУМАНДЫҚ МЕКТЕП

В данной статье рассматриваются модель, структура и содержание новой гуманистической средней общеобразовательной школы.

This article presents a model, a structure, and content of new humane secondary school.

Адамның бүкіл өміріне біржола білім алып, тек сол бір ғана мамандық бойынша жұмыс жасауы ғылыми-техникалық ілгерілеу мен жаңа технологияның өзгермелі тасқыны жағдайында өзінің мағынасын жойды. Адамға өмір бойында үздіксіз білім алу әр түрлі мамандықты игеру қажеттігі туындады. Осыған орай мектеп оқушының өздігінен білім алу дағдыларын меңгеруін қамтамасыз етуге міндетті болып отыр. Сондай-ақ көпмәдениеттілік те білім беру үдерісіндегі өзектілікті зәрулік ретінде қабылдануда. Дарамәдениеттілік үлгі әміршіл қоғамдық жүйеге сәйкес келеді де, ал көпмәдениеттілік үлгі ізгілік пен демократия тән қоғамға үйлесімді. Мұнда мәдениетаралық байланыстар түзіліп, тұлға қалыптастыруда адамзаттық мәдениет те, ұлттық мәдениет те бір-бірін толықтыра түседі. Білім берудің бұл үлгісі азаматтардың өз елі үшін ғана емес, бүкіл әлем амандығы, гүлденісі үшін де жауапкершілік сезімде тәрбиеленуін мақсат етеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылы 15-шілдеде №3058 жарлығымен мақұлданған «Қазақстан Республикасында этномәдени білім беру тұжырымдамасында» көпмәдениетті тұлғаға мынандай анықтама берілген: «көпмәдениетті тұлға деп, өз мәдениеті арқылы басқа мәдениеттерге бағдарланған жеке дара адам түсініледі. Ол үшін өз мәдениетін терең білу – басқа мәдениеттерге қызығушылықтың іргетасы, ал көп мәдениеттермен танысу – рухани баюы мен дамуы үшін негіз» [1].

Аталған тұжырымдамада этномәдени білім берудің мақсаты ретінде тұлғаның өзінің туған мәдениетімен қанығуы және басқа мәдениеттерді меңгеруі үшін жағдайлар туғызу, мәдениеттер диалогына және олардың өзара байланыстырылуына бағдарлану, мемлекеттік тілді қоса есептегенде үш-төрт тілді меңгеру арқылы көпмәдениетті азаматтың қалыптасуы көрсетілген.

Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыру мақсатындағы этномәдени білім беру Қазақстан Республикасында этномәдени және мемлекеттік біртұтастыққа қол жеткізуге бағытталады.

Идеялардың, ойлау типтерінің, өмір сүру әрекеті тәсілдерінің ауысуының ықпалымен әлемде білім берудің орны мен қызметі түбегейлі өзгеруде. ЮНЕСКО-ның білім беру халықаралық комиссиясы білім берудің іргелі-іргелі төрт құндылықтарына ерекше назар аударып отыр. Олар: бірге өмір сүруге үйрену; білімді өздігінен алуға үйрену; жұмыс істей білуге үйрену; өмір сүруге үйрену [2].

Басқа елдер, халықтар туралы, олардың тарихы, дәстүрлері, ойлау қалыптары туралы білімді өздігінен ала отырып, олармен бірге өмір сүруге үйрену керектігі айқындала түсуде. Осыған байланысты күн санап өсіп келе жатқан өзара байланыстылықты түсіну бірлескен жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік тудыратын жаңа тәсілжолдар жасауды және таңдауды қажетсінуде.

Өздігінен білім алуға үйрену де аса маңызды. Бұл оқу пәндері бойынша өз бетімен білім, білік және дағдыларды меңгеруді жалпы мәдени білім алумен үйлестіру арқылы орындалады. Ол – жұмыс істей білуге қол жеткізеді. Жалпы мәдени деңгей адам бойында білім алуға құштарлық орнықтырады, соның негізінде өмір бойы оқып білім ала білуге қажетті іргетас қалыптасады.

Жұмыс істей білуге үйрену деген – әр түрлі жағдаяттар мен жағдайларды жеңіп шығуға қажет болатын құзыреттерді меңгеру, сөйтіп жұмыстың кез-келген түріне дайын болу. Ал өмір сүре білу – ХХІ ғасырдың ең басты талабы, яғни әрбір адамның өз бетімен өмір сүруге қабілеттілігі олардың ұжымдық, топтық жобаларды жүзеге асыру шектерінде жеке жауапкершілігінің күшеюімен үйлесімдік табуы талап етіледі. Ал оқу үдерісінде білімді көңілге тоқып меңгеруге, оның өзектілігін арттыруға және қолданып пайдалануға үлкен көңіл бөлінеді. Білім беру қоғамдағы өзгерістерге тұрақты түрде бейімделініп отыруы керек, сонымен бірге адамзат тәжірибесінің жемісі болып есептелетін іргелі, негізгі біліммен табыстыру мәні төмендемеуі тиіс.

Сөйтіп білім берудің әлемдік кеңістігіндегі бұл төрт құндылықтың ортақ идеясы – білім беру адам мүддесіне керек мақсат пен мазмұнда дамуы тиістігін аңғарамыз. Бұлар – бүкіл әлемдегі білім беру жүйесіне әрдайым ықпал ететін қажетті мақсаттар. Білім беруді нақты жеке адам мүддесіне бұру, жақындату талаптары жаңа педагогикалық ізденістер тудырып, мектеп дамуына жаңашылдық бағыт беруде.

«Жаңашылдық деген ескіні қирату емес, ол тозығы жеткенді алмастыру бойынша жұмыс және жаңаны өзін ақтаған нәтижелі педагогикалық дәстүрлермен бірлестікте өру» – деп жаза келіп, З.А.Малькова жаңа мектептің неғұрлым маңызды сипаттарын ерекшелеп көрсетеді [3]. Олардың басты-бастыларын төмендегіше жинақтауға болады:

1. Жаңа мектеп – «бәрі де бала үшін» болатын мекеме. Бала мектептің педагогикалық жүйесінің арқауы. Дыюи айтқандай, бала – күн, басқаның бәрі оны айналады. Бәрі де бала үшін болатын сипат – ең алдымен гуманизацияның ұстанымынан туындайтын балаға сүйіспеншілік. Ұлы Л.Н.Толстойдың: «Адамдармен махаббатсыз қатынасуға болмайды. Адамдар арасындағы махаббат – адам өмірінің негізгі заңы. Адамдармен пайдалы және зиян келтірмей араласып қарым-қатынас жасау тек оларды сүйгенде ғана мүмкін» [4], – деп толғанатыны, мектепте де баланы сүйгенде ғана оның жанын қанаттандыруға болатынына меңзейді. Ол деген – балаға

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Құрманбай К.С. Жаңа мектеп – гумандық мектеп

қамқорлық, көңіл, қолдау, жанашырлық, қайырымдылық, ол үшін шаттана білу.

Бұның өзі балаларды мектептің өмір бойында жан-жақты және күннен-күнге зерттеп отыруын керек етеді. Бұл мектепте гуманизациялаудың, саралаудың, даралаудың іс жүзіне асуының негізі.

Жаңа мектепте оқушылар туралы деректер базасы жасалады. Онда әрбір баланың отбасы, денсаулығы, оқу әрекетінің өсуі, оның жетістіктері мен сәтсіздіктері, мектепке көзқарасы, оның сыныптағы орны, қызығушылықтары және олардың тұрақтылығы, сабақтан тыс және мектептен тыс жұмыстарға қатысуы т.б. мәліметтер шартты құпиялылықта сақталады.

Баланы терең танып білу және оған құрмет пен сүйіспеншілік – бәрі де бала үшін болатын жаңа мектептің парадигмасының жүйе түзуші бөлігі.

2. Жаңа мектеп – гумандық демократиялық қауымдастық. Жаңа мектепте балалар мен ересектердің гумандық қауымдастығы арқылы азаттық қалыптасады. Өзін-өзі басқару жүйесі құрылады, онда директор шектеусіз бастық емес, келешектік идеялары бар, ұжымды қанаттандыра алатын қабілетке ие, оны жаңашыл жобаларды жүзеге асыруға жұмылдырып, бастай алатын көшбасшы. Директор мектепті педагогикалық кеңеспен, мұғалімдердің шығармашылдық тақырыптық топтарымен, ата-аналармен және оқушылармен бірлестікте, ынтымақтастықта басқарады. Олардың бәрі де мектеп басқаруда дауысқа ие болуға құқылы.

Мектептегі гумандық ахуалдың аса маңызды құраушысы – барлық негізгі желілер бойынша тұлғааралық оң субъект-субъект сипатындағы қатынастар: әкімшілік-мұғалімдер, мұғалімдер-мұғалімдер, мұғалімдер-оқушылар, мұғалімдер-ата-аналар, оқушылар-оқушылар.

3. Жаңа мектеп – денсаулық мектебі. Мұнда балалардың дене дамуы мен денсаулығын қорғау басымдық мәртебеге ие. Педагогикалық ұжым құрамында медициналық, психологиялық, әлеуметтік қызмет көрсететін қызметкерлер еңбек етеді. Білім беру мазмұнында бірінші сыныптан бітіруші сыныпқа дейін «Денсаулық», «Мен өзімді танимын» сияқты міндетті пәндер, курстар қарастырылады. Әрбір оқушы мектепте күніне бір сағаттан кем емес уақыт дене тәрбиесі және спортпен міндетті айналысуына жағдай жасалады.

4. Жаңа мектеп – табысқа жету мектебі. Тұлғаның табанды дамуының негізін баланың табыс сезімі көңіл-күйін кешуі құрайтыны белгілі, ол – адам үшін ең қажеттіліктер қатарынан орын алатын құбылыс. Ал ұзақ уақытқа созылған табыссыздық күйі баланың өзіне деген сенімін жояды, өзіне және өзгелерге теріс көзқарасын туындатады. Баланың барлығының да табысты оқуға мүмкіндігі бар екені психология ғылымында дәлелденген. Ол үшін мектепте биологиялық және әлеуметтік қиындықтардан оқуда қиналатын балалар үшін арнайы түзетіп жетілдіре отырып дамытатын оқу жүзеге асырылады. Балалар өзара көмектесе оқуға тартылады. Тек ақыл-ой ғана

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Құрманбай К.С. Жаңа мектеп – гумандық мектеп

емес, сонымен қатар көңіл-күй, сезім әрекеттерін қозғап, дамыта оқыту бірқатар қолданылады. Табысқа жеткенді, өз біліктілігін үнемі сезіну оқушыларға өзіне деген сенімділік, қасиет-қадірлілік сезімдерін ұялатады, тұлғаның рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз етеді.

5. Жаңа мектеп – ойлауға үйретеді. Білімді дайын күйінде ұсыну, оны есте сақтауды қанағат тұту және өзгеріссіз жаңғырту – дәстүрлі оқыту болса,

ол сақталынып, бүгінге де жетіп отыр. Еске сақтауға сенім артуды мақсат ету және солай оқыту қоғамдағы өзгермелілікке, жаңашылдыққа, қайшы келуде. XX ғ. 60 жылдарынан бастап-ақ өндірісі озық дамыған елдерде мектептің мақсатын қайта қарау және алдыңғы орынға ойлауға үйретуді шығару басталды.

Соңғы екі он жылдықта оқушыларды ойлауға үйрету модельдерін, жүйелерін, әдіс-тәсілдерін қарқынды іздеу жүргізілуде. Ресейде Библердің диалогтық оқытуы кең жайылды. АҚШ-та ойлау дағдылары бойынша арнайы жаттығуларды кәдімгі оқу бағдарламаларына енгізу тәжірибеге енді. Мысалы, Липманның «Философия – сыныпта» атты кітабы себептер мен салдарларды іздеп табуға және баламалық тұрғыдан заттарға баға беруге ойды қозғайтын қызғылықты әңгімелерден құрастырылып ұсынылған. Сондай-ақ бастауыш және төменгі орта сыныптарда эксперименттік-зерттеушілік оқыту бағдарламасы кең қолдау тапқан. Бағдарлама қоршаған ортаны, әлемді зерттеп тану үшін керекті құзыреттерді: бақылау, жіктеу, салыстыру, болжам жасау, өзгермелілердің себеп-салдарын талдап қорытындылар тұжырымдау, т.б. бірте-бірте күрделендіре отырып, ойлау дағдыларын дамытуды мақсат етеді.

Оқытудың оқушыларды ойлауға, талқылауға, проблемаларды шешуге үйретіп шығаруға бағдарлануы жаңа мектепке тән сипатқа айналып, оқу үдерісін түбегейлі өзгертуде.

6. Жаңа мектеп – электрондық-ақпараттық технологиялар мектебі. Мектептердегі компьютерлердің санының, оның интернетке қосылуының барған сайын өсуі тән құбылыс. Компьютердің оқу үдерісінде қолдану аумағы артуда. Оқу мен есептеудің дағдыларын компьютер арқылы жетілдіруден бастап, мектеп неғұрлым күрделі интерактивті жүйеге көшуде: компьютердің қарапайым жүйесін видеожүйесімен, кабельдік теледидармен, жер серігі байланысымен қосу, т.б. Оқу үдерісін белсенділендіруде интернеттің маңызы зор: ол сынып бөлмесінің шектерін әлемдік аумаққа дейін кеңіте алады.

7. Жаңа мектеп – табанды адамгершілікті азамат тәрбиелейтін мектеп. Адамгершілігі тұрақтылықты азамат тәрбиелеу жолдарын жаңа мектеп үзбей іздеуде, ол оқу-тәрбие үдерісінде бірінші кезекке қойылуда. Мектептердің жаңашылық тәжірибесінде төмендегідей элементтер тұрақты орын алуда:

- азаматтану бойынша оқу жүктемесі сағаттарын көбейту, онда теориялық жағдайларды азаматтық практикамен тығыз байланыстыру көзделеді;

- Отанға сүйіспеншілік сезімін дамыту, өз халқының өткенін, бүгінін, оның тілі мен мәдениетін білу;

- өз халқын біліп тануды және оны құрметтеуді – өзге халықтардың мәдениетін қабылдаудың негізі деп санау, жастарды көп мәдениетті және көпэтникалық ортада бейбіт, қақтығыссыз өмір сүруге үйрететін мәдени плюрализмді құрметтеу;

- «Мен – тұжырымдамасын» оң тұрғыдан дамыту, бұл әрбір бала сүйікті, сүйкімді қабылданатын және қорғалатын гумандық ахуалдағы мектепте толық мүмкін;

- шектен тыс дарашыл менмендік сезімді жеңу, сөйтіп ынтымақтастық, бауырмашылдық, өзара көмек сезімдерін, тек өзінің ғана микроәлемімен шектелмей, бүкіл планетаның сақталып гүлденуі үшін жауапкершілік сезімдерін дамыту;

- еңбекке сүйіспеншілікке баулу және жалпы қоғам игілігі үшін біліктілікті, құзыреттілікті еңбек етуге тәрбиелеу.

Бұл бағыттар жаңашылдықпен жұмыс істейтін мектептердің тәжірибесінде бастамшылдық сипаттағы қолданыста көрінуде.

Кез келген елдің әрбір мектебінде бұл жаңашылдықтың алтын дәндері азды-көпті бар және олар даму үстінде деуге болады.

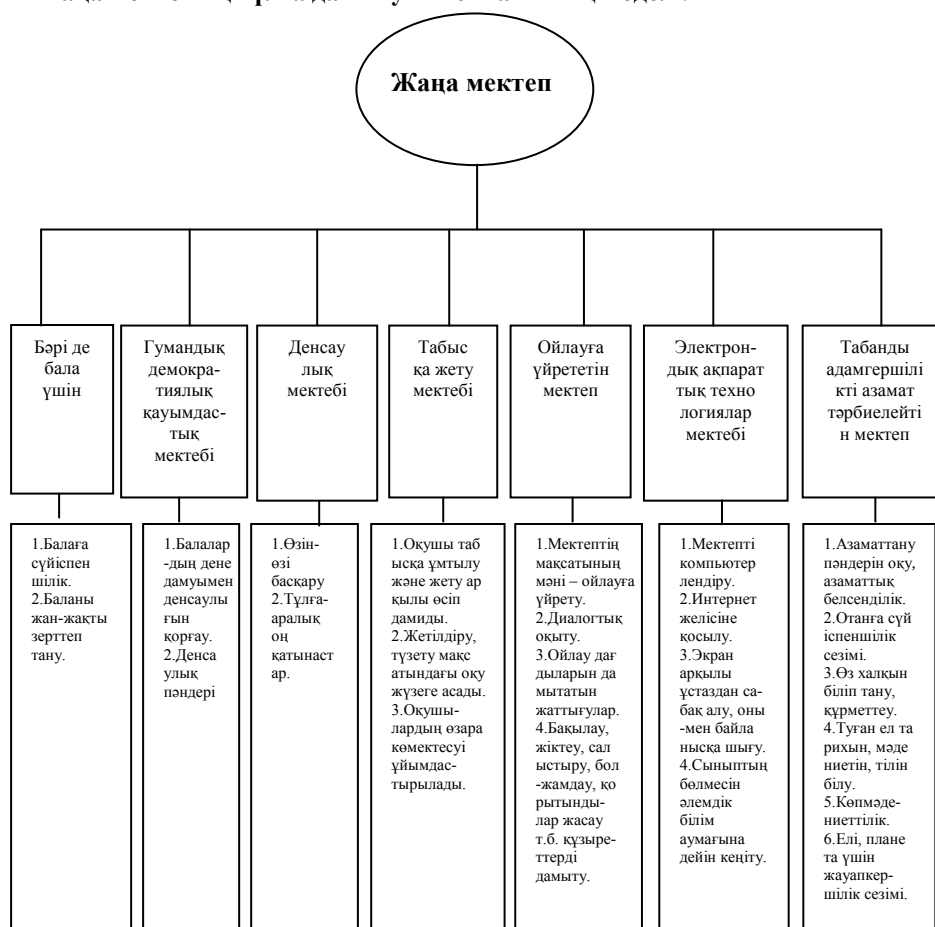
Жаңа мектептің тұлға дамытушы сипатының моделі кесте түрінде түзілген.

Тәуелсіз Қазақстан елінің мектебі де бүгінгі күндерде дамудың жоғарыда көрсетілген тарихи сипаттарын азды-көпті бастан кешіріп, әлемдік білім беру тәжірибесіндегі ізденістерге тән бағытта дамуда.

Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі қоғамымыздағы саяси, экономикалық және әлеуметтік түбегейлі өзгерістер білім берудің жаңа дамуының алғышарты бола отырып, оған жаңа серпін берді. Осы жағдайда білім беру жүйесінде алғашқы нәтижелер де бой көрсете бастады. Еліміздегі жетекші әлеуметтік институт ретінде білім беру мекемелерінің құқылары мен міндеттерін жетілдіруге бағытталған заңнамалық акті қабылданды.

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы (1995 ж. 30 тамыз) орта білім беруді міндетті және тегін деп жариялады. «Білім туралы» заңда (1999 ж. 7 маусым) жалпы орта білім берудің жаңа құрылымы белгіленді: бастауыш саты (1-4 сыныптар), негізгі саты (5-9 сыныптар), жоғарғы саты (10-11 сыныптар). Толық орта білім алудың түрлі жолдары анықталды: жалпы білім беретін мектепте, кәсіптік мектепте және колледжде.

Жаңа мектептің тұлға дамытушы сипатының моделі.

Бұл заңның негізінде мектеп сатыларының әрбірінің негізгі қызметі өзіндік сипаттарымен ерекшеленеді:

I саты (1-4-сыныптар):

- Білім, білік, дағдыларды берік меңгеру;
- Баланың көркемдік ортадағы шығармашылық қабілеттерінің дамуының -өзіндік мүмкіндіктерін ашу;
- өзін өзі бағалау, өзін өзі тану қабілеттерін қалыптастыру т.б.

II саты (5-9-сыныптар):

- Оқу үрдісін жетілдіру жолдарымен оқушылардың ақыл-ойын дамыту;
- Мәдени-этикалық топтамадағы пәндер бойынша көркемдік шығармашылық білік-дағдыларын шыңдау;
- Шығармашылық әрекеттердің әр алуан бейінді түрлері арқылы баланың өз мүмкіндіктерін анықтай білуге, өз орнын аңғаруға, өзін өзі түзетуге қабілет-ынтасын қалыптастыру т.б.

-Оқудың бейіндік бағытын анықтауға дайын болу мақсатында кәсіптік бейімділік ыңғайларын және қызығушылықтарын диагностикалауды айқындай беру т.б.

III саты (10-11-сыныптар):

-жаратылыстану-математикалық, қоғамдық-гуманитарлық бейінді сыныптарда ғылымға таңдамалы қатысымдық көзқарас негізінде қызығушылықтары бойынша саралап оқытуды жүзеге асыру;

-мәдениет, көркемөнер салаларында тиісті дағдыларын жетілдіру;

-өз мүмкіндіктерін өздігінен жүзеге асыру және әлеуметтенуді қажетсінулерін арттыру, оған дайындығын күшейту, т.б.

Республикамыздағы 1991 жылдан бергі орта білім берудің дамуын шартты түрде бірнеше кезеңдерге топтап қарауға болады.

1.Тәуелсіз Қазақстанда білім берудің заңнамалық тұғырының қалыптасу кезеңі (1991-1993 жж.). Бұл кезеңде оқу тәрбие үдерісін саясатсыздандыру, азаматтардың білім алуына мемлекеттік кепілін бекіту, білім беруді экономикалық қамтамасыз етуге жаңа тұғырнамалардың жүзеге асуының құқықтық негіздерін жасау міндеттері күн тәртібіне қойылып, шешімін табу ізденістері жасалды.

2.Білім беру саласын тұжырымдамалық, бағдарламалық модернизациялау кезеңі (1993-1996 жж.). Қабылданған заңнамалық тұғырлар негізінде қайта құрулардың нақты жолдары мен бағыттарын одан әрі нақтылау – бұл кезеңге тән міндет болды. Бұл кезеңде бірнеше тұжырымдамалар бекітілді. Соның ішінде Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат Тұжырымдамасында Қазақстан Республикасының білім беру саясаты айқын көрсетілді. Мысалы, 1994 жылы 7 шілдеде еліміздегі «Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы»

жарияланды [5]. Тұжырымдамада еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер адам санасындағы күрделі жаңғыру үдерісімен астаса жүріп жатқандығы, мұның өзі білімді қайтадан саралауды қажет ететіндігі және бұл істі білім беру жүйесі арқылы жүзеге асыру көзделетіні айтыла келе, білім беруді гуманитарландырудың мәні оның уақыт талабынан туындап отырғаны көрсетілген.

Қоғамды ізгілендіру – ХХІ ғасырдың табалдырығындағы өркениетті дамудың талабы, мұның өзі әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың тиімді нысандарына қол жеткізу қажеттілігіне байланысты болып отыр, әрі бұл қатынастарда алдымен әлемнің тұтқасы ретінде адам аса айшықтана көрінеді. Зиялылықты қалыптастыруды, сезім, көңіл-күй мәдениетін тәрбиелеуді, өмірлік құндылықтар мен бағдарлардың белгілі бір жүйесін орнықтыруды көздейтін сан қырлы үдеріс – гуманитарландыру болып табылады.

Білім беруді гуманитарландырудың басты міндеті – бүкіл тәрбие, білім беру, оқу-ағарту және мәдениет кешенін гумандық бағдардағы адам тәрбиелеуге жұмылдыруға саяды [6]. Бұл құжат елімізде білім берудің дамуы оның гумандыққа бағдарлануымен сипатталатынын көрсетеді. Тұжырымдамада бұның өзі мемлекеттік білім беру саясатында басымдыққа ие болатыны айтылған.

3. Білім беруді басқаруды орталықсыздандыру және қаржыландыру кезеңі (1996-1997 жж.). Бұл кезеңде: білім беру мазмұнына одан әрі түзетулер жасалды, басқару және қаржыландыру ұстанымдары өзгертілді, жаңа құқықтық нормативтік тұғыр қалыптаса түсті, білім берудің мемлекеттік ұйымдарына қаржылық қолдаудың жаңа көздері пайда болды.

4. Орта білім беру жүйесін дамытуды стратегиялық бағдарлау кезеңі (1998-2000 жж). Орта білім беру жүйесін дамытудың басты бағыттарын айқындау осы кезеңде анықталды.

5. Орта білім беру жүйесін ғылыми-педагогикалық, әдістемелік, кадрлық жасақтау және жалпы орта білім берудің 12 жылдық жүйесіне көшуге дайындық кезеңі (2001 жылдан бастап). 11 жылдық мектеп құрылымы үшін жаңа буын оқулықтары, оқу-әдістемелік кешендер жасалынды. Жаңа «Білім туралы» заң қабылданды. 12 жылдық мектепке көшудің ғылыми-әдістемелік негіздерін жасау қолға алынды.

Орта білім беруді реформалау жалпы білім беретін мектепке құрылымдық өзгерістер жасаумен ғана жүзеге асырылмайды, сонымен бірге білім мазмұнын да соған сәйкес өзгертіп, қайта құру керек болады. Білім мазмұнындағы өзгерістер республикада төмендегідей бағыттарда жүргізілді:

-білім берудің мәдениеттік ауқымының едәуір ұлғайтылуы;

-тұлға дамуының негізі және мазмұндық өзегі ретінде гуманитарлық білім ролінің арттырылуы;

-барлығына міндетті әрі бірдей мазмұннан вариативті және дифференциаланған мазмұнға, ресми бекітілген бірыңғай мемлекеттік мазмұн мен бірқатар төл авторлық бағдарламаларға, курстарға және оқулықтарға бағыт алу.

Қазақстан Республикасы бірегей, біртұтас тәуелсіз мемлекет, сондықтан да әр түрлі тілдерде оқитын Республикадағы мектептер бірыңғай жалпы білім беру саясатын және мемлекеттік мүдделерді сақтау негізінде дамуы тиіс. Осы орайдан Ұлттық оқу жоспары бекітілген. Білім беру мекемелерінің ұлттық базистік оқу жоспары оқитындардың әрекетінің барлық негізгі кешендік түрлерін және олардың жан-жақты білім алуы мен қалыптасуын жүйелі қамтитын, білім беру үдерісін ұйымдастыруды реттейтін негізгі нормативті құжат болып табылады. Білім беру мазмұнының инварианттық және вариативтік құраушыларынан тұратын Ұлттық базистік оқу жоспарының құрымына мемлекеттің және жеке тұлғаның мүдделерін үйлестіру тетігі салынған. Онда оқушылардың оқу жүктемелерінің санитарлық нормаға қатаң сәйкестігін сақтау көзделген.

Инварианттық бөлімде білім беру мазмұны республиканың барлық мектептері үшін бірыңғай жалпы білім беретін құраушы ретінде қарастырылған. Білім мазмұнының вариативтік бөлімі есебінен оқитындардың, мектептің ерекшелігінің сұраныстары жүзеге асады.

Жалпы білім беретін мектептің Ұлттық базистік оқу жоспары мен негізгі оқу пәндері бойынша мемлекеттік білім стандартының жасалуы және қолданысқа енуі – мектеп дамуының ұлттық моделінің басты құрамдастарының бірі ретінде саналады [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан// Образование в Республике Казахстан. Сборник законодательства республики Казахстан по вопросам образования. Под ред. Кузембаева М.М. -Астана: 2006. С.232
2. Кусаинов А. Тенденции развития образования в современном мире// [http:// www.petroavl.kz/ pp_12_06/25..shtml](http://www.petroavl.kz/pp_12_06/25.shtml).
3. Малькова З.А. Педагогика в поисках модели школы нового поколения //Известия Российской академии образования. Издательский дом МАГИСТР–ПРЕСС 10 лет. -М.: 2001, №1. С.28-34.
4. Толстой Л.Н. Воскресенье. -М.: 1977.03.63.
5. Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы. -Алматы: «Қазақстан», 1994. 19-б.
6. Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы. -Алматы: «Қазақстан», 1994. 5-6 беттер.
7. Беркімбаева Ш.Б. Среднее образование в XXI веке: состояние и перспектива развития// Материалы международной научно-практической конференции. -Астана: 2002. С.4-8.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ү.МЕЛДІБЕКОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

ЖЫР-ДАСТАНДАРДЫҢ ЖАСТАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОРНЫ

В данной статье рассмотрена роль эпосов и дастанов в воспитании современной молодежи.

This article deals with the role of epos-dastans in the education of contemporary youth.

Қазақ халқында қай уақытта болмасын ән мен күй, жыр мен терме тұрмысына жігер беріп, өмірлеріне шуақ құйған. Ауыл-ауылда алтыбақан басында жастар жиналып жаңа әннің тұсауын кесіп, оны естіген жастар бір-екі рет сұранып қайта айтқызып, жаттап алып, бөленшенің әні деп таратып жүрген. Мал шаруашылығымен, көшіп-қонумен айналысқан қазақтың тыныс-тіршілігін жеңіл болды дей алмаймыз. Сол тауқыметті арқалап жүрген жастар көңіл көтеріп, мәдениетті түрде демалуды да біле білген.

Аға-жеңгелері жастарға мүмкіндік беріп, әрі қамқорлық жасап жастарға арналған «Ақсүйек» ойындарында, бастаңғыда, шілдехана бас косуларына жағдай жасап отырған. Онда барғанда да ән салып, күй тыңдап, жыр мен термеден тәлім мен тәрбие ала білген. Ән мен күй адамның көңіл күйін көтеріп, шабыт сыйласа, термедегі нақылдар мен жырдағы тарихи оқиғалар адамға ой салып санасын тереңдетеді.

Қаншама ғасырлар бойы халқымыздың осы ұстанымын бүгінгі күннің тәрбие ісіне қолдансақ біздің тірлігіміз нұрлана түсер еді.

Еліміз егемендікке қол жеткізген тұста жарық көрген және көпшілікке ұсынылған халқымыздың құнды тарихын, тұрмыс-тіршілігін жырлайтын тамаша дүниелер жарық көрді. Атап айтсақ, Ежелгі дәуір әдебиеті, Ө.Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы», Қорқыт ата кітабы, Қобыз атасы Ықылас, Күй шежіресі және М.Құрсабаевтың жетекшілігімен ұйымдастырылған «Ата мұра» бағдарламасы. Мұның бәрі жастарымыздың білімін жетілдіруге, мәдениетін көтеруге, тарихи танымын арттыруға қол жеткізеді.

Қазір бізде жоспарланған сағаттардан басқа үйірме жұмыстары өте аз жүргізіледі. Үйірме жұмыстарына көңіл бөлінсе осы танымдық жоспарларды іске асыруға мол мүмкіндік туар еді.

Жастарды тәрбиелеуде тек біржақты ән тыңдап, жырды талдап, өткенге көз жіберіп, сабақ алып, тарихи тәлім жасауымыз керек.

Ата-бабаларымыздан мұра болған құйма құлақтық қасиет – бір естігенде жаттап алу үрдісін ұмытып бара жатырмыз, техникаларға сеніп, көп қасиеттерімізді жоғалтып алғандаймыз.

Біздің қазіргі 70-80-ге келген ата-аналарымыз «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек» жырларын жатқа білсе, біздер 40-60-тағы замандастар Абай өлеңдерін, Пушкин, Лермонтов, Крылов аудармаларын жатқа айтсақ, бүгінгі жастар жатқа ештеңе білмегені былай

тұрсын, тест сұрақтарын толық оқи да алмайды. Осындай келеңсіздікке біз қалай ұшырадық. Оның себебі біржақтылық. Балалар тест жаттаса болды деп негізгі дәстүрлі сабақты жүргізбей қойды. Мұны мұғалім құнттап жоспардағы берілген тақырыптарды дұрыс меңгертпегеннен. Білім мен тәрбие алудан жастар шаршамайды, керісінше жанданып, жарқырап, көздері шырақтай болып, білгенін айтуға құлшынып, білген үстіне біле түссем деп белсенділігі артады. Көпшіліктің алдында еркін сөйлеп, білгенін ортаға салуға асығады.

Ал жиған-тергені жоқ адам тым тұйық, айтары жоқ, көпшіліктен қашып жүреді. Бала тәрбиесімен айналысатын орта осыған көбірек көңіл бөлсе біз өз балаларымызды жарқын өмірге апаратын жолға салар едік.

Эпостарда қаһармандардың басындағы қиыншылықтарымен байланысты туған күйініш, сүйінішті оқиғалар баланың жан-дүниесіне қозғау салып, ой сезімдерін оятады.

Уақытында орыстың атақты тюрколог ғалымы Г.В.Радлов: «Олардың шешендіктеріне, шынында да, таң қалмасқа болмайды. Қазақтар сөйлегенде ешбір мүдірмей, іркілмей сөйлеп кетеді. Өлең шумақтарында ғана ұшырайтын сөйлем түрлері жай сөздердің өзінде іркес-тіркес келіп жатады да, тыңдаушыға өлең тәрізді әсер етеді. Сондықтан да қазақ халық поэзиясының дамуы жоғары сатыға жеткен», - деп берген бағасының құнын бүгінгі күні түсіріп алмауымыз керек.

Бүгінгі таңда жастар – білімді, жан-жақты, өнерлі, өткір болуы үшін халықтық салт-дәстүрлерімізді, жыр-дастандарымызды сусындатып өсіруіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілан З. Оқушыларға эстетикалық тәрбие беру. -Алматы: Мектеп, 1972.
2. Ұзақбаева С.А. Балаларға эстетикалық тәрбие берудегі халық дәстүрі. -Алматы: 1990.
3. Ежелгі дәуір әдебиеті. -Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. -Алматы: Ана тілі, 1991.

Б.ДАУЛЕТБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

В статье рассматриваются межпредметная связь и ее роль в формировании мировоззрения школьников.

This article deals with inter subject connection and its role in the formation of world outlook of pupils.

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық, сонымен бірге рухани дамуының келелі, қажетті мәселелерінің бірі – бұл білім беретін барлық орта мектептердің, әсіресе бастауыш мектептің білім беру мазмұнын жетілдіру. Келешек ұрпаққа білім берудегі күрделі мәселелердің бірі - біртұтас педагогикалық үдеріс кезіндегі сабақтарда пәнаралық байланысты жүзеге асыру.

Пәнаралық байланыс өзінің мәні жағынан көп мағыналы педагогикалық табиғаты бар мәселе. Өйткені оған ғалымдардың беретін анықтамасы сан алуан. Айталық, Н.А.Лошкарева «пәнаралық байланыс дегеніміз оқу-тәрбие үдерісінде объективті шындық өмірді баяндаудың диалектикалық формасы мен педагогикалық талап принципі» десе, В.И.Янцен «пәнаралық байланыс білім берудің құрамды бір бөлігі» – йді. Ал Г.Ф.Федорец «пәнаралық байланыс дегеніміз шындық өмірдің объектілері, құбылыстары және үдерістері арасындағы синтездеуге, интеграциялауға ұшырайтын қарым-қатынасты бейнелейтін категория» деп түйіндейді [1].

Бастауыш мектептің білім беру жүйесі оқушыларға өмір туралы дұрыс ой қалыптастырып, қоршаған дүние туралы көзқарастарын біртұтас жүйеге бағыттайды. Сондықтан бастауыш мектептің оқыту-тәрбиелеу үдерісіндегі теориялық білімді пәнаралық байланыс арқылы іс жүзінде қолданып, оқушының жеке тұлға ретінде дүниетанымын қалыптастыруға тікелей ықпал етіп, олардың танымдық іс-әрекетін дамытуға үлкен жағдай жасайды.

Қазіргі бастауыш мектепте оқытудағы білім беру білімнің шамаға лайықтылығы мен оқушылардың жас және дара ерекшеліктерін игере отырып, оқыту үрдісіндегі пәнаралық байланысты жүзеге асыруды талап етеді.

Қалай болғанда да, қазіргі білім берудің ізгілендіру және демократияландыру кезеңінде, пәнаралық байланыстың алатын орны орасан зор. Пәнаралық байланыстың басты міндеті, оқушының бір пәннен меңгерген білім-іскерлігін, дағдыларын екінші жақын пәндерде орынды қолдана білу соған қарай ойлау-салыстыру арқылы өз етінше жете білу.

Мектеп оқушыларына математикадан алған білім, білік дағдыларын пәнішіндік және пәнаралық байланыс негізінде дамытумен қатар оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру.

Пәнаралық байланыстарды іске асырудың жолдары мынадай:

- әрбір жеке пәнді оқытканда басқа пәндерді оқыту ісіне өз ықпалын игізетіндей болуын іріктеу;
- пәндерді оқып үйренуде өтілетін материалды уақыт жағынан үйлестіріп отыру;
- оқушылардың бір пәнді оқып үйрену барысында екінші бір пәннен ілім алуға, икемі мен дағдыларын кеңінен пайдалана білуге әрекеттендіру;

- әр пәндердің зерттеу әдістерінің ортақтығын, ерекшелігін көрсете білу;
- пән сабақтарында оқытылатын құбылыстардың ортақ байланысын ашып, дұрыс диалектикалық дүниетанымын қалыптастыру.

Сабақ беруде пәнаралық байланысқа мән бермеу негізгі пәндердің материалдарының бірін-бірі қайталауда, салыстыруда, байланыстарын көрсетуде оқушылардың көптеген ұғымдар мен заңдылықтарды дұрыс түсінбеулеріне әкеп соғады. Пәнаралық байланыс – өзара жақын пәндердің бағдарламаларындағы оқу материалын үйлестірудің және іріктеудің маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Математиканы оқыту курсы, оның ішінде математиканың пәнішіндік байланысын ұйымдастыру барлық пәндермен байланысты, кіріктіріліп жүргізуі тиіс.

Математика ғылымдар патшасы болғандықтан, барлық пәндердің оқытылуында алатын орны ерекше. Математикалық білім беру оны басқа пәндермен байланыстырып өту кең түрде қолданылады. Осы орайда, математиканы оқыту барысында пәнаралық байланысты жүйелі түрде жүргізіп отыру оқыту мен оқушының сапалық жақтарын жақсартады.

Математика пәні өмір талабына сәйкес бейнелеу өнері, дүниетану және қазақ тілімен тығыз байланысты.

4-сынып бойынша пәндерді алсақ, мысалы: бейнелеу өнері сабағында «Сызық түрлері», «Заттардың құрылымы, пішіні» тақырыптарында суреттің ең негізгі бөлігі сызық жүргізу, онда тік, көлденең, доға, шеңбер сызықтары болса, ал өмірде күнделікті кездесетін заттардың құрылысынан геометриялық денелердің кескінін табуға болады [2].

Қазақ тілі сабағында сөз таптары «Сан есім», «Дара және күрделі сан есім» тақырыптарында оқушыларға сандар мен оның сырларын терең ұғындырып, олардың сан есім түрлерін дұрыс ажырата білуге үйретеді [2].

Дүниетану сабағында «Күн – жарық пен жылудың көзі» тақырыбында математикамен байланыстыра отырып көп таңбалы сандарды, «Жердің өз білігінен айналуы. Күн мен түннің ауысуы» тақырыбында уақыттың өлшем бірлігі «тәулік» туралы ұғыммен байланыстыра түсіндіріп, үйлестіріп өту маңызды [2].

Ғылымның барлық салалары өзара тығыз байланысты, сондықтан оқу пәндері де бір-бірінен ажырамайды.

Бастауыш мектеп математика курсынағы пәнаралық байланыстың қойылуы неғұрлым терең білімді игеруге, ғылыми ұғымдар мен заңдарды қалыптастыруға, оқу-тәрбие жұмысының жақсы жүруіне жағдай жасайды. Сонымен қатар оқушылардың білімінің ғылыми деңгейін көтереді.

Пәнаралық байланыс мектептегі ғылым негіздерінің терең, жан-жақты және оқушының дүниетанымының қалыптасуының дидактикалық шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Методика преподавания физики. Под ред. А.В.Усовой. -М.: «Просвещение», 1990.
2. «Математика», «Бейнелеу өнері», «Қазақ тілі», «Дүниетану» 4-сынып оқулықтары.
3. Жаңа буын оқулықтары бойынша бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі. 1-4. - Алматы: «Атамұра», 2005.

Д.Ж.КІШІБАЕВА

педагогика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

В статье рассматриваются пути реализации межпредметной связи в учебном процессе начальной школы.

This article deals with the ways of realization of inter subject connection in the education process at primary school.

Егемен еліміздің қазіргі жаңару кезеңінде қоғамымыздың ілгерілеу процесінде адам факторының алатын орны ерекше. Сондықтан да ел өмірінің барлық салаларын жаңарту барысында бала тәрбиесінің мәні мен оның мәселелеріне көңіл бөлінуі тиіс.

Пәнаралық іскерліктер – бұл кез келген пәнді оқуы үшін қажетті іскерліктер. Мәселен, белгілі жылдамдықпен оқи алу мен жазу, мәтіндегі бастыны таңдау және конспект жазу, шығармашылық операцияларды орындау: сәйкес қою, талдау, классификациялау, жүйелеу және т.б.

Пәнаралық байланыстар үшін негізінен оқу-интеллектуалдық, практикалық іскерліктердің орны ерекше. Ал, оқу-интеллектуалдық оқушының талпынысынан, ұмтылысынан, ішкі мотивпен туындаса, екіншісі, сыртқы мотив арқылы жүзеге асырылады [1.160].

Қазіргі кезде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың мынадай жолдары белгілі: әңгімелесу, топ серуенге шығу, тәжірибелік жұмыстар, техникалық құралдарды пайдалану, танымдық есептер құрастыру және оны шешу, сөзжұмбақтар, ребустар, метограммаларды құрастыру және шешу, практикалық жұмыстар жүргізу. Бастауыш сыныпта пәнаралық байланыстағы мақал-мәтелдерді оқушының шығармашылығын дамытатындай етіп пайдаланудың төмендегідей жолдары бар:

- тақырып мазмұнына сай мақал-мәтел айтқызу;
- оны өз сөзімен, ойымен дәлелдету;
- көрініске қарап мақал-мәтел айту;
- табиғатқа сай мақал-мәтел құрастыру;
- суреттерге қарап мақал-мәтел айту.

Осының нәтижесінде оқушының сөз саралауы, ізденімпаздығы, тапқырлығы, нақты ой болжауы – тіл байлығы артады.

Пәнаралық байланыс оқу материалдары негізінде түзілетін (немесе түзетін) білімдер мен іскерліктері, педагогикалық-ғылыми зерттеу материалдары (В.А.Бухвалов, А.Т.Рыбкин, т.б.) және оқу бағдарламалары негізінде айқындалды (оқу пәні бағдарлама 1-4 сыныптар үшін) [2.33-34].

Мысалы, 1-сыныпта оқушылардың меңгеруі тиіс пәнаралық оқу іскерліктері (немесе оны жалпы оқу іскерліктері деп те қарастырады):

- сабақ тақырыбын және кітаптағы тапсырма нөмірін таңдау;

- минутына 40 сөз жылдамдықпен оқу және оқығанды түсіну;
- минутына 4-5 сөзді дәптерге сауатты көшіріп жазу;
- ережелер көмегімен терминді есте сақтау;
- мәтіндегі сұрақтарға жауап табу;
- ауызша және жазбаша мәтінді бірге өзгерту және толықтыру;
- дене, зат және моделді салыстыру және жіктеу;
- табиғи денені және құбылысты бақылау;
- шығармашылық тапсырмаларды орындау кезінде ойлауды белсендіру және алгоритмдеу әдістерін біргелікте қолдану;
- ұйымдасқан және үнемді жұмысты ұйымдастыру;
- өзінің жұмысына бақылауды орнату;
- сабақтың жоспары бойынша өзінің іс-әрекеті нәтижесін талдау.

Ал енді 2-сыныпта оқушылардың меңгеруі тиіс пәнаралық оқу іскерліктері:

- минутына 60-70 сөз жылдамдықпен оқу және оқығанды түсіну;
- минутына 6-8 сөзді дәптерге сауатты көшіріп жазу;
- терминдер мен мәтіндерді ережелер көмегімен есте сақтау;
- мәтіндегі бастыны бөліп алу;
- ауызша және жазбаша мәтінді біргелікте өзгерту және толықтыру, құрастыру;
- дене, зат және моделді салыстыру және классификациялау;
- табиғи денені және құбылысты бақылау;
- тапсырманы орындау үшін ережені таңдау;
- шығармашылық тапсырмаларды орындау кезінде ойлауды белсендіру және алгоритмдеу әдістерін біргелікте қолдану;
- денелер, материалдар мен суреттердің композициясын құрастыру;
- жұмыстағы пайдаланған әр түрлі материалдардың қасиеттерін есепке алу;
- әр түрлі құралдарды тапсырма мазмұнына сәйкес пайдалану;
- критерийлер бойынша өзінің іс-әрекеті нәтижесін бағалау.

Сондықтан 3-сыныпта оқушылардың меңгеруі тиіс пәнаралық оқу іскерліктері мыналардан тұрады:

- минутына 70-80 сөз жылдамдықпен оқу және оқығанды түсіну;
- минутына 10-12 сөзді дәптерге сауатты көшіріп жазу;
- терминдер мен мәтіндерді ережелер көмегімен есте сақтау;
- мәтіндегі бастыны өзбетінше бөліп көрсету және оны схема, кесте, конспект түрінде әзірлеу;
- ауызша және жазбаша мәтіндерді өзбетінше өзгерту, толықтыру және құрастыру;
- құбылыстар мен оқиғалар үшін себеп-салдарлық байланыстарды анықтау;
- тапсырманы орындау үшін ережені біргелікте әрекет ету;
- жұмысты ұйымдастыру дағдыларын жүзеге асыру;

-шығармашылық тапсырманы орындау кезінде ойлауды белсендіру және алгоритмдеу әдістерін өзбетінше қолдану;

-зерделеуі қажет сабақ тақырыптары сұрақтарын құрастыру.

Соңында 4-сыныпта оқушылардың меңгеруі тиіс пәнаралық оқу іскерліктері:

-минутына 90-100 сөз жылдамдықпен оқу және оқығанды түсіну;

-минутына 13-15 сөзді дәптерге сауатты көшіріп жазу;

-ережелер көмегімен терминді және мәтінді есте сақтау;

-мәтіндегі бастыны өзбетінше бөліп көрсету және оны схема, кесте, конспект түрінде әзірлеу;

-ауызша және жазбаша мәтіндерді өзбетінше өзгерту, толықтыру және құрастыру;

-заңдылықтарды, дәлелдемелерді, жалғанға шығаруларды анықтау;

-тапсырманы орындау үшін ереже алгоритмін біргелікте құрастыру;

-шығармашылық тапсырманы орындау кезінде ойлауды белсендіру және алгоритмдеу әдістерін өзбетінше қолдану;

-өзбетінше жұмысты орындау, олардың нәтижелерін талдау және бағалау.

Жоғарыда берілген пәнаралық оқу іскерліктері қазіргі уақытта жас мұғалімдер үшін оқу-тәрбие үрдісінің нәтижесінде ескеретін іс-әрекеттер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Климов Е.А.* Как выбирать профессию. -М.: Просвещение, 1984. -160 с.
2. *Мұсабеков О.* Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың жолдары. Бастауыш мектеп, 2000. №1.

Г.А.ХУДАЙБЕРГЕНОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

В данной статье рассматриваются основные пути организации свободного времени учащихся в дополнительных образовательных организациях.

This article reveals the main ways of organization of pupils' free time in supplementary educational institutions.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында қосымша білім беру азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің білімдік және мәдени қажеттіліктерін жан-жақты қанағаттандыру мақсатында білім берудің қосымша дамыту бағдарламалары негізінде іске асырылатын тәрбиелеу және оқыту үрдісі деп көрсетілген.

Мектептен тыс ұйымдар жеке тұлғаның дамуына, кәсіптік бағдарын айқындауына, балалардың шығармашылық еңбегіне, олардың қабілеттерін жүзеге асыруға, қоғамда өмір сүруге бейімделулеріне, азаматтық сана-сезімдерінің, жалпы мәдениетінің қалыптасуына, салауатты өмір салтына, бос уақытының мазмұнды ұйымдастырылуына ықпал ететін мекеме болуы тиіс [1].

Бүгінгі таңда еліміздегі білім беру ісі балалардың жас ерекшелігіне сай бағытталуы, ортаның әлеуметтік-мәдени өзгеруіне икемделіп отыруы, ең алдымен оқушылардың жеке тұлғалық дамуы мен жалпы дамуға дайындығы мәселелерінің бірлігін шешуі керек. Сондықтан да баланың әр уақытта қоғамдық санасының, жеке тұлғасының жан-жақты дамыған еңбек білігі мен шығармашылық қабілеті қалыптасқан адам болып өсуі өзекті де көкейкесті мәселе болып отыр.

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, еңбек етуге құлшынысы. Өмірге дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуде мектептен тыс мекемелердің өткізетін іс-шараларының тәрбиелік мәні зор.

Қосымша білім берудің негізгі мақсаты – әр түрлі үйірмелермен қамтылған оқушылардың қоғамдық, шығармашылық белсенділігін көтермелеу, яғни қосымша білім беру мазмұны әр түрлі іскерліктерді, дағдыларды қалыптастырады.

Ол үшін оқу-тәрбие барысында сабақ пен қосымша білім беру ұйымдарының өзара байланыстылығын жетілдіру, оқушылардың білімге, пәнге деген құштарлығын арттыру, сондай-ақ оларды қоғамдық пайдалы еңбекке неғұрлым белсенді қатыстырып, белгілі бір кәсіптік мамандықты игеруге әзірлеу – мұғалімдердің негізгі міндеті [3].

Қосымша білім беру ұйымдары, балалар мен жасөспірімдерді қоғамдық өмірге бейімдейтін, жұмыс тәжірибесін жинақтайтын, жаңа жағдайдағы қарым-қатынасқа үйрететін, қызығушылықтар мен талаптарды іске асыратын әлеуметтік ортаның бөлігі болып табылады. Қазіргі таңда

қосымша білім беруді дамыту сипатындағы білім беру бағдарламалары жүзеге асырылуда. Қосымша білім беру ұйымдары әрбір жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, қоғамдағы өмірге бейімделіп, оған белсене араласуына, салауатты өмір салтын қалыптастырып, өз уақытын мазмұнды әрі қызықты етіп өткізуіне өз септігін тигізеді [2].

Еліміздегі мектептен тыс ұйымдардың қосымша білім беру және бос уақытты ұйымдастыру қызметтерінің бірнеше негізгі бағыттары жолға қойылған. Қосымша білім беру жүйесінде негізгі бағыттар мыналар:

а) туризм және өлкетану жұмыстарын дамыту; ә) ғылыми-техникалық шығармашылығын ұйымдастыру; б) білім беру жүйесіндегі дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары; в) баланың дене тәрбиесін жетілдірудегі спорттық-бұқаралық жұмыстар; г) жасөспірімдердің салауатты өмір салтын қалыптастыруда ұлттық спортқа тәрбиелеу.

Қазақстан Республикасындағы қосымша білім берудің алдында тұрған бірнеше міндеттер бар. Атап айтсақ:

- Мектептен тыс ұйымдардың жұмысын жетілдіру;
- Қазақстандық елжандылық пен азаматтық идеяның қалыптасуына бағытталған тәрбие бағдарламасын жүзеге асыру;
- Баланың өмірдегі орнын өзі белгілеуге көмектесу;
- Дәстүрлі және қазіргі тәрбие технологияларына қолдау көрсету;
- Озық дәстүрлі халықтық педагогиканы жүзеге асыру.
- Мектептен тыс ұйымдардың қызметтерінің ерекшеліктерін зерделеу;
- Қосымша білім мен тәрбие мәселелерін шешуде отбасы мүшелерімен байланыстылықты арттыру [3].

Осындай міндеттерді негізге ала отырып, қосымша білім беру ұйымдарының жұмыс формаларының әр алуандығы балалардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына толық мүмкіндік жасайды. Қосымша білім беру ұйымдары жүйелі дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ғана шығармашылық әрекет түрлері өз нәтижесін береді. Яғни, шәкірттің білімі, біліктілігі, шығармашылықпен ойлауы, ұйымдастыра білу қабілеті, ізденімпаздығы қалыптасады. Балалар мен жасөспірімдердің қосымша білім беру жүйесін дамыту көптеген тәрбиелік жұмыстарын жүргізу барысында ғана жүзеге асады. Мысалы: білім беру мен бос уақытты дұрыс ұйымдастыруда, білім алушылардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыруда, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда, нашақорлық пен ішімдіктің алдын алуда. Қорыта айтқанда, осындай бағыттарда жүргізілген жұмыстар арқылы оқушылардың қосымша білім беру ұйымдарында әр түрлі танымдық шығармашылық қабілеттерін қалыптастыра аламыз. Оқушылардың пәнге қызығуын оқу бағдарламасы шеңберінде қанағаттандыру мүмкін емес, сондықтан да қосымша білім беру ұйымдарының атқаратын қызметінің ролі зор. Қосымша білім беру ұйымдары арқылы жүргізілген іс-шаралар оқушыларға кәсіптік бағдар беріп, білім сапасын арттыруға септігін тигізіп, мамандық таңдауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Омар Е.О. Қосымша білім беру ұйымдары тәрбие жұмыстарының негізі. Түркістан. 2004.
2. Жамаділов Н. Мектептен тыс мекемелерінде //Қазақстан мектебі. №5, 2006.
3. Омарова Р., Нұрмұханова Г. Шығармашылық дербестікті қалыптастыру //Қазақстан мектебі. №5, 2006.

С.Б.АҚНАЗАРОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

«ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ» ОЙЫНЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ОРТАҚ ДҮНИЕ

В этой статье речь идет о правилах и особенностях общей игры тюркских народов «тогузкумалак».

The article is about rules and peculiarities of togyzkumalak, the common game for Turkic nations.

«Тоғызқұмалақ» – әлемдік мәдениеттің озық үлгілерімен бой теңестіре алатын рухани ойын, логикалық ойлау өнері. Бұл өнердің басты міндеті – адам санасын жетілдіруге, ақыл-ойын кемелдендіруге ерекше күш салады. Түркі халықтарының ұрпақ тәрбиесіне жауапкершілікпен қарайтынына осы ойынның өзі де дәлел бола алады. Жасөспірімнің дене күшінің мол болуымен қатар, ақылды болуына да көп мән берген бабаларымыз осы ойынды ойлап тапқан.

«Тоғызқұмалақ» – адамның есептеу қабілетін арттыруда, ойлау жүйесін дамытуда «алгебра» пәнінің қызметін атқарған.

«Тоғызқұмалақ» ойынының сақ, ғұндар дәуірінен бері қарай 3 мың жылдық тарихы бар. Оны түркі тілдес халықтарда: қырғыз, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түрік, алтай елдерінде ойнайды. Сонымен қатар осы қозғалыс ойындарының 6, 7, 8 құмалақты шағын түрлері Азия, Америка, Арабия, Африка елдерінен табылған. Оған дәлел АҚШ мұражайларындағы, Египет пирамидаларындағы тақталар үлгілері. Бірақ бұл ойындар осы аталған елдерде ұмытылып кеткен.

«Тоғызқұмалақ» ойыны қазіргі кезде тек түркі тектес халықтарда ғана сақталып қалған. Қазақ, қырғыз елдерінде республика көлемінде ойналады. Оның түркі тектес халықтарда осы уақытқа дейін сақталып қалуында үлкен мән бар. Ол мән – «тоғызқұмалақ» ойынының ережелері түркі халықтарының наным-сенімдерінің негізінде жасалған. «Тоғызқұмалақ» – көшпенді өмір салтының айнасы. Ол – тірі тарих. Тарихты білу – тектілік. Бабаларымыз ұрпағын ақылды болсын, тектілік құрсын деп осы ойынды бізге аманат етіп қалдырған.

«Тоғызқұмалақ» ойынының ұлы тектеріміз жасаған рухани негізі оны әлі де сан ғасыр бойы қорғап, өзінің жұмбақтарымен, рухани құндылығымен көптеген халықтарды тамсандыра береді.

«Тоғызқұмалақ» ойынының негізгі ережелері. «Тоғызқұмалақ» ойыны арнайы тақтада екі адам арасында ойналады. Ойын тақтасы 18 отау, 162 құмалақ, екі қазаннан тұрады.

Тақтаның жалпы құрылысы төмендегідей:

9	9	9	9	9	9	9	9	9
9	9	9	9	9	9	9	9	9

Жүріс жасау ерекшеліктері.

1. Жүріс жасау үшін кез келген отаудағы құмалақтарды қолға алып, солдан оңға қарай біреуін орнына қалдырып, бір-бірлеп таратамыз. Егер соңғы құмалақ қарсыластың тақ санды отауына барып жұп қылса (2, 4, 6, 12), онда сол отаудағы құмалақтар ұтып алынады да, өз қазанымызға салынады. Егер соңғы құмалақ қарсыластың жұп санды отауына барып тақ қылса (5, 7, 9) немесе өз отауымызға асып түссе, онда құмалақтар ұтып алынбайды.

2. Отаудағы жалғыз құмалақты көрші отауға жүргенде орны бос қалады.

3. Жүріс ойыншылар тарапынан кезектесіп жүріледі.

4. Жүріс жасаған кезде, отауларға құмалақ салмай аттап өтуге немесе 3-4 құмалағы бар отадан бір құмалақты бөліп алып, жүруге болмайды.

«Тұздық» алу ерекшеліктері.

1. «Тоғызқұмалақ» ойынында «тұздық» алу ережесі бар. Бұл ерекшелік – түркі халықтарының тәңірге «кұрбандық» шалу дәстүрінен қалған. «Тұздықтың» атқаратын қызметі жүріс жасаған кезде «тұздық» алынған отадан құмалақтар өтетін болса, бір құмалақты міндетті түрде «тұздық» алынған отауға тастау керек.

2. «Тұздық» алу үшін жүріс жасаған кезде қарсыластың екі құмалағы бар отауына үшінші құмалақты түсіру керек. Соңғы құмалақ түскен жер «тұздық» деп аталынады және ол отауға арнайы белгі қойылады. Жазбаша түрде (х) белгісі. Мысалы:

					51			
1	2	4	6	8	3	3	4	-
-	3	2	4	13	х	1	2	1
					56			

Мына тактадағы жағдайда жүріс кара жағынан. Ақ жағының «тұздығы» №6 отауда. Кара жағы «тұздық» алу үшін №5 отаудағы 13 құмалағын таратып, соңғы құмалағын №8 отауға түсіру керек. Кара жағы жүріс жасаған кезде №6 отаудағы «тұздыққа» бір құмалақ салу керек.

3. «Тұздық» №9 отадан ешқашан алынбайды.

4. «Тұздық» аттас отаулардан алынбайды. Мысалы: ақ жағы №5 отадан «тұздық» алса, кара жағы енді №5 отадан «тұздық» ала алмайды.

5. Тұздық ойында бір рет қана алынады.

«Ат сұрау» ережесі.

1. Ойын аяқталуға жақындаған сайын, қарсыластардың отауларындағы құмалақтар саны азая бастайды. Әр құмалақ ұтып алынған сайын отаудағы жүріс мөлшері де кеми береді.

Қарсыластардың қайсысы отаулардағы құмалақтарын бірінші тауысып алып, жүрісі жоқ болса сол ойынның «ат сұрау» белгісіне ұшырайды. «Ат сұрау» белгісі дегеніміз – отаудағы құмалақтардың таусылып, жүретін

жүрістерінің жоқ болуы.

2. «Ат сұрау» белгісіне ұшыраған адамның қарсыласы мұндай жағдайда, отаудағы барлық құмалақтарын өз қазанына салып алады. Ойын осылай аяқталады. Мысылы:

74								
1	2	1	-	X	4	-	-	-
-	-	-	X	-	-	-	2	1
77								

Ақ жағының қазаныныда – 74, қара жағының қазаныныда – 77 құмалақ бар. Жүріс қара жағынан. Екі жүрістен кейін, қара жағының құмалақтары тоғызыншы отауға жиналып, жүрістері таусылады. Ол «ат сұрау» белгісіне ұшырайды. Ақ жағы отаулардағы – 8 құмалақты және қарсыластың 3 құмалағын қазанына салып 85:77 есебімен ұтады.

3. «Тоғызқұмалақ» ойынында отаулардағы құмалақтар арқылы түрлі әдіс-тәсілдер жасап, 82 құмалақ жинаған адам ұтады.

4. Егер екі ойыншы да 81 құмалақтан жинаса, ойын тең аяқталады.

Әрине, бұл ережелер бірден қалыптаса қойған жоқ. Уақыт талқысына ұшырап, өзгеріске түсті. Кейде шарттылыққа (№9 отаудан тұздық алмау) да ұрынды, кейде кейбір ережелерді (мәселен, қоздату) алып тастауға да тура келді. Бірақ ойынның қазіргі нұсқасының қалыптасуына да көп уақыт кетті және республикалық деңгейде мойындалып, негізгі ережеге айналды. Сонымен қатар жоғарыда айтылған ережелердің әрқайсысын қабылдаудың өзіне қаншама ғасырлар кетсе де әлі күнге дейін осы ережелердің танымдық мәні арнайы қарастырылмай отыр. Көне түркілік дүниетаным, салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен байланысты жақтары жеткілікті дәрежеде сөз етілген жоқ.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде ойын ережелері ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткендіктен, жазбаша түрдегі мұрагерліктер қалмаса, XX ғасырдың басынан еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде жазылған еңбектерде тоғызқұмалақ қойшылар ойыны ретінде қарастырылып, ойын ережелері мал шаруашылығына қатысты ұғымдардың аясында ғана көрсетілді. Ал мал шаруашылығының өзі көшпенді өркениеттің бір бөлшегі екенін білгенімізбен, «қойшылар ойыны» деген догматикалық қағида ұлттық өнерімізді жаңаша бағытта қарастыруға мүмкіндік бермеді. Мүмкіндік болғанымен қасаң сана бұдан басқа тұжырымдардың болуын жоққа шығарды. Ал тоғызқұмалақты көне түркілік дүниетаныммен бірлікте қарастыру еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары ғана көрініс табуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Сұлтанбеков Т.* Шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ. -Алматы: "Қазақстан", 1967.
2. *Анаркулов Х.* Кыргыз эл оюндары. -Бишкек: "Кыргызстан", 1991.
3. *Шотаев М.* Тоғызқұмалақ ойынындағы тәңірлік дүниетаным көріністері// I халықаралық түркология конгресінің жинағы. -Түркістан: ХКТУ баспасы, 2003.
4. *Сапарбеков Қ.* Тағлымы мол тоғызқұмалақ// "Оңтүстік Қазақстан" газеті. 28 шілде, 1999.
5. *Төтенаев Б.* Қазақтың ұлттық ойындары. -Алматы: "Қайнар", 1994.
6. *Сартқожасұлы Қ.* "Байырғы түрік алфавиті және көне түрік дүниетанымы"// "Түркология" журналы. № 1, 2004.
7. *Тілеубаев С.* Тоғызқұмалақ әліппесі. -Алматы: "Қағанат", 2000.
8. *Ақшораев Ә.* 60 сабақтық тоғызқұмалақ ойынының оқулығы. -Тараз: 2001.
9. *Ақшораев Ә.* Тоғызқұмалақ даналығы. -Тараз. 2000.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

А.А.СЕЙТМЕТОВА

А.Ясауи атындағы ХКТУ-нің аға оқытушысы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ

МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

В данной статье рассматриваются методы развития учебно-познавательной заинтересованности и творческих способностей у детей начальных классов на уроках казахского языка.

This article deals with the ways of development of school and cognitive interest and creative abilities of children of primary school at the lessons of the Kazakh language.

Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы. Оқу тәрбие процесінде мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың атқаратын ролі ерекше. Мұғалімнің өз оқушыларының жүрегіне жол тауып, олардың өзі оқытатын пәнге қызығуын арттыруы тиіс. Осы қызығушылық қабілетін арттыру арқылы баланың шығармашылық қабілетін дамыту қажет. Жалпы қызығу – бұл адамның саналы әрекеті. Қызығушылық қалай пайда болады? Баланың қызығуы үшін оның көңіл-күйі көтеріңкі болуы тиіс. Бала бір нәрсеге қызығуы үшін адамға жағымды эмоциялық сезімдер туғызу керек. Жалпы адамның қызығулары бірнеше түрге бөлінеді. Қызығу туралы психолог-педагогтар көптеген еңбектер жазған. Көрнекті ғалымдар У.Мак Дугал (1871-1938), Э.Торндайк, И.Ф.Гербарт қызығушылықты зерттеп қана қоймай оның беретін жетістіктерін де атап өткен. Мысалы, қызығушылық қабілетті арттыра отырып, оқушының шығармашылық қабілетін оятуға немесе дамытуға болады. «Шығармашылық» – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, тудырушы. Адам әрқашан өзін-өзі жетілдіруге де, өзін-өзі жойып жіберуге де қабілетті болады. «Адамның өз болмысын тануға ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең негізгі мақсаты болып табылады», – деп көрсетілген Қазақстан Республикасы орта білімді дамыту тұжырымдамасын да. Көтеріліп отырған мәселе туралы жазылған ойлар, тұжырымдамалар, көзқарастар, еңбектер баршылық, атап айтсақ қазақтың ұлы ойшылдары Ж.Баласағұнды, Әл-Фарабиді, ұлы Абайды ерекше толғандырған, сондықтан еңбектерінде адамның жеке басының қабілеттерінің дамуын қарастырып, тиімді жолдарын көрсеткен.

Кеңестік психологтар мен ғалымдар Л.Р.Выготский, В.В.Давыдов, В.А.Крутецкий, Б.М.Теплов, Л.В.Занков, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, И.Л.Лернер, А.Н.Лук, В.И.Андреев, А.Л.Яковлев, Д.Б.Богоявленская, қазақтың ағартушы ғалымдарынан А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.М.Әбділдин, Қ.Б.Жарықбаев, М.М.Мұханов, Т.С.Сабыров,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сейтметова А.А. Оқушылардың оқу-танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілетін...

т.б. еңбектерін жеке тұлғаны дамыту мәселесінің теориясы мен практикасына қосқан зор үлесі деп білеміз. Осы ғалымдардың еңбектерін, ғылыми тұжырымдама, пікірлерін оқи отырып, ойымызда мынадай сұрақтар туындайды. Қазақ тілі сабақтарында шығармашылық қабілетті қалай дамытамыз? Қабілеттің шығармашылық деңгейге көтерілуі неге байланысты,

оны қалай жүзеге асыруға болады? Біз осы сұрақтарға жауап іздеу мақсатымен бастауыш мектепте қазақ тілі сабағын оқыту барысында оқушылардың оқу-танымдық қызығушылықтары мен шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін қолдалынатын тиімді әдіс-тәсілдерді қарастыруды жөн көрдік.

Республикада оқыту мазмұны жаңартылып, жаңа буын оқулықтарының негізінде жасалған бағдарламалар бастауыш мектептің жаңа жүйеге көшуін, әрбір мұғалімнен жаңаша жұмыс істеуін, батыл шығармашылық ізденісін, оқушылардың белсенділігі мен қызығушылығын арттыруды талап етеді.

К.Д.Ушинский оқушыларды сабаққа тарта білу, олардың оқуға қызығушылығын арттырып, білімге құмарту керектігіне аса көңіл бөлді. Оның пайымдауынша, қызығушылық сапалы оқудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілген оқу, оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды. Мұндағы қызығушылық дегеніміз не? Қызығушылық дегеніміз – шындықтағы заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып білуге бағытталған адамның біршама тұрақты жеке ерекшелігінің бір көрінісі. Сонымен қатар қызығуда бала зейінін бір нәрсеге аударып, оны ерекше тандап алуы тиіс. Баланы еліктіріп, өзіне тартқан нәрсенің бәрі қызығудың объектісі болады. Қызығу - баланың саналы іс-әрекеті. Бала алдына мақсат қойып ерік-жігерін жұмсап, кейбір заттармен үнемі шұғылданып отырады. Мәселен, бала оқуға қызығу үшін олар оқулықтың, пәннің мазмұнын білу, түсінулері керек. Егер оқушының оқуға ешбір ынтасы болмаса, оларда қызығу да болмайды. Баланың негізгі қызығуларын мына төмендегідей етіп бөлуге болады [1].

1. Мақсатты қызығу – оқушы кейбір уақытта алдына бір мақсат қойып, оған жету үшін міндеттерді орындап, алдына қойған мақсатына жетуді қызық көреді. Бұл қызығу түрі көбіне бастауыш сынып оқушыларына үлкендердің ықпалымен, әңгімесімен болатын жай.

2. Әрекетті қызығу – мұнда бала алдына бір үлкен міндет қоймай істейтін ісінің нәтижесіне, оның қандай болатынына қызықпай, тек атқаратын еңбегінің ағымына қызығады.

3. Қорытындыға қызығу – мұнда бала істейтін еңбегінің нәтижесіне қызығады. Бір нәтижеге жетуді көздеп, әрекет етеді, барлық күшін соған жұмсайды.

Баланың қызығуын осылайша үш түрге бөлу шартты нәрсе.

Жас бала не нәрсені болса да білуге құмар, қызыққыш, қолымен ұстап, көзбен көргенді жақсы көреді. Оқушылардың қызығушылықтарын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан әрбір сабақта

А.А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сейтметова А.А. Оқушылардың оқу-танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілетін...

бұрыннан белгілі мәліметтерді қайталай бермей, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру қажет. Қазіргі сабақ түрлері: сайыс, жарыс, аукцион, концерт, кіріктіру сабақтары нәтижесін беріп жүр. Әсіресе, соның ішінде қазақ тілі пәні бойынша балалардың қызығуларын қалай арттыруға болады? Оқушының пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында сабақта проблемалық жағдай туғызып, оқушының ой-өрісін кеңейтіп шығармашылық қабілетінің дамуына үлкен үлес қосады.

Бастауыш сынып оқушылары – әлі ойын балалары. Сондықтан да сабақты тартымды өткізу үшін сабақ тақырыбына сай көрнекі құралдар, дидактикалық материалдар ролдік-сюжеттік ойындарды, әрбір 10-15 минут сайын сергіту жаттығулары мен музыкалық үзілістерді қолдану қажеттігін байқадық (пед. іс-тәжірибеде). Қазақ тілі сабағының грамматикасын түсіну үшін балалар көп ой-еңбегін жұмсайды. Бұл сабақты бір сарынды өтсе, онда баланы жалықтырып, оқушының сабаққа ынтасын төмендетіп жібереді. 1-2 сынып оқушылары ойын баласы болғандықтан, сабақ тақырыбына байланысты сабаққа ойын элементтерін көбірек енгізіп, сабақты түрлендіріп, оқушылардың сабаққа деген ынтасын, қызығушылығын арттырып отыру керек. Ойын – балалардың негізгі іс-әрекетінің бір түрі. Бала өмірі ойынға байланысты. Бала ойынсыз өсіп-өркендей алмайды. Бұл өмірдің заңдылығы. Еңбек үстінде балалардың көптеген ерекшеліктері дамиды, өмір сүру барысында ол түрлі жолдармен жарыққа шығады. Мысалы: үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында көрсетсе, ал мектеп оқушылары сабақ үстінде ойын арқылы көрсетіп, жаңа тақырыпты жеңіл әрі түсінікті түрде меңгереді. Оқушылар білімін сабақтағы ойын арқылы шындап, ой-өрісін кеңейте алады. Ал ойынның өз мақсаты, жоспары, тәрбиелік мәні, қажетті заттары, ерекшеліктері болады. Сол ойын арқылы бала өмірден көптеген мәліметтер алады, психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Баланың жас ерекшелігіне, зейініне сай, әдейілеп ұйымдастырылған ойындар баланың ақылын, дүниетанымын кеңейтеді, мінез-құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады және сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Оқушының қызығушылығын дамытудың бірнеше жолдарын айтуға болады. Олар мадақтау, бағалау, ойын элементтерін қолдану. Оқушының қызығушылығын арттыру арқылы шығармашылық қабілеттерін оятып немесе деңгейлік жұмыстар жүргізу арқылы дамытуға болады [2].

Қабілет ұғымына берілген психологиялық анықтамалар саны баршылық. «Қабілет – іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай, нәтижелі орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті», – деп жазды академик Т.Тәжібаев. Ең алғаш қабілеттер мәселесін көтерген С.Л.Рубинштейн. Қабілеттер туа бітетін қасиет емес, олар өмір сүру барысында дамып отырады. Сонымен бірге ғалымдар қабілеттің екі түрлі деңгейі болатындығын дәлелдеген. Олар:

1. Репродуктивті (өнімсіз) – іс-әрекетті, не білімді берілген үлгі бойынша қабылдай меңгере алу деңгейі.

2. Шығармашылық – жаңа нәрсе ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі.

Қабілеттің 2-ші деңгейі – «шығармашылық» ұғымының мәнін ашайық.

«Шығармашылық» сөзінің этимологиясы «шығару, ойлап табу» дегенге саяды. Көрнекті педагог Ы.Алтынсариннің өз шығармаларында қабілеттерді дамытудың жолдары қарастырылса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген М.Жұмабаев болатын және де мәселеге назар аударған ғалым Қ.Ә.Жаманбаеваның зерттеу жұмысының негізгі идеясы – оқушыларды сөз өнеріне баулу, көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдарын айқындайды. Ал М.Мұхаммедін ойын әрекеті арқылы шығармашылық қабілеттерді дамыту жолдарын айтады. Шығармашылық жөнінде жазылған еңбектерді талдай келе, мынадай қорытындыға келдік [3].

Шығармашылық әрекет – өте күрделі процесс және ол адамға ғана тән. Шығармашылық – бұл оқушы іс-әрекетінің түрі. Мұндай әрекеттің ерекшелігі, даму деңгейі тек әлеуметтік факторға ғана емес, табиғи факторларға да байланысты.

Бастауыш сынып оқушысының шығармашылығы тек өзіне ғана жаңалық болып табылатын, субъективті жаңалық. Бастауыш сынып оқушыларына тән шығармашылық процестің кезеңдерін шартты түрде төмендегідей топтастырдық:

1. Жаңалықпен бетпе-бет келу.
2. Шығармашылық белгісіздік, екі ұштылық.
3. Шешімнің жарық көруі.
4. Шығармашылық акт.
5. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды. Біріншіден кез-келген бала оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе, екіншіден, кез-келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы – ол баланың өзін-өзі қалыптастыруына, өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Қазіргі бастауыш мектептерде шығармашылық әрекеттен, оқу әрекеті басым жүреді. Сабақта оқушылар үнемі бір типтес жаттығулар орындаумен айналысады. Мұндай жаттығулар бір ғана шешім іздеу, баланы өз күшін байқау мүмкіндігінен айырады. Біздің ойымша қазіргі қоғам талабына сай, оның дамуына орай, бастауыш сынып оқушыларының кез-келгені шығармашылық тапсырмаларды шешуді табысты меңгере алады. Бастауыш сыныпта қазақ тілі сабағынан оқушы шығармашылығын дамытудың алар орны ерекше. Бастауыш сыныпта

оқылатын қазақ тілі курсы оқушыларға фонетика, морфология, синтаксис, лексикологиядан мәліметтер береді. Бұл пән бойынша оқушылардың қызығушылық қабілеттерін ойын әрекеті арқылы арттыра отырып, пәнге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыруға көптеген септігін тигізеді. Оқушы ойын әрекеті арқылы пәнге қызықса, оның шығармашылық қабілетін де дамытуға болады. Ол үшін мынадай жұмыстар жасадым. Бағдарлама бойынша тақырыпты өткен кезде, оқулықтан тыс тапсырмалар беріп отыруға болады.

1. Сөздің әрбір дыбысынан сөз тудыру жұмысы, нәтижесінде одан сөйлем құратып, мәтін жаздырту.

2. Салыстыру арқылы сөйлем құрату.

3. Сөзден сөз тудыру жұмысы.

4. Сөздің соңғы дыбысынан басталатын сөз құрату.

5. Бірнеше тақырыпта сөйлемдер құрату.

Оқушы шығармашылығын дамытудың тағы бір түрі шығарма жаздыру.

Яғни олар:

1. Сурет бойынша.

2. Өмірмен байланыстыра.

3. Тірек сөздер арқылы.

4. Ойды жалғастыру.

Келесі бір түрі бұл белгілі мақал негізінде әңгіме жаздыру.

1. Сөйлемдегі кейбір сөздерді көркем сөздермен ауыстыру.

2. Берілген тірек сөздер арқылы қызықты мәтін құрастыру.

3. Табиғат құбылыстарына байланысты ойдан жұмбақтар шығару.

Шығармашылық тапсырма түрлерін сынып оқушыларының жас ерекшелігіне, психологиялық саралығы, шығармашылық қабілетінің даралығына қарап әрі қарай жалғастырып отыру қажет деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қоянбаев Р. М., Қоянбаев Ж. Б. Педагогика. -Алматы: 2002.
2. Қазыбаев С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. -Алматы: 1990.
3. Сәбет Бап-Баба. Жалпы психология. -Алматы: 2003.
4. Қазақ тілін оқыту методикасы (ред. Әуелбаев Ш.). -Алматы: 1987.
5. Мұқанова Ж. Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыруда тиімді әдістерді қолдану. -Алматы: Бастауыш мектеп. №11, 2002.
6. Ильина П. Т. Педагогика. -Алматы: Мектеп баспасы. 1977.

Ж.ДҮЙСЕНОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

**ГУМАНИТАРЛЫ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОЦЕСКЕ БОЛАШАҚ
ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

В статье рассматриваются вопросы влияния гуманитарно-педагогических процессов на подготовку будущих педагогов.

This article deals with some problems of influence of humane and pedagogical process on the training of future teachers.

Еліміздегі қазіргі орын алып отырған элеуметтік-экономикалық қиындықтар, тәртіптің осалдауы, кейбір жерлерде қылмысты топтардың орын алуы, жастардың санасын, сезімін, мінез-құлқын, іс-әрекеттерін қалыптастыруда гуманитарлық білім берудің нақтылығы өте қажет болып отыр. Туындап отырған қымбатшылық, тұрмыстағы қайшылықтар, жайсыздықтар адамдарды психологиялық жағынан ойланбастан қызбалылыққа, төзбеушілікке жетелейді. Мұндайда ең қатерлісі адамдардың кейбір тобының өрт тұтатуға да дайын тұратындығы. Оның үстіне дәл осыған мүдделілер, әсіресе оқушы жастар ортасына шок тастап ұсақ қақтығыстарды, тұрмыстық келіспеушіліктерді оп-оңай ушықтыруға да бейім тұрады, сөйтіп оған кейіннен ұлтшылдық не шовинистік сипат бере салудан да тайынбайды. Сондықтан гуманистік қарым-қатынас саласында терең ойластырылған мазмұнды жұмыстар жүйесі айқын болуы керек.

Осыған орай бүгінгі таңдағы қоғамның тәрбиеге мүдделі арнайы педагогикалық мекемелерінің барлық саласы жастар тәрбиесіне ат салысуы қажеттігі айқын сезілуде. Осы орайда А.А.Бейсенбаева ол үшін мына төмендегі негізгі міндеттерді жүзеге асыру көзделінетінін атап көрсетеді [1]:

-оқушы жастарды гуманитарлық дүниетанымға даярлау; өмірлік мақсат-мүддесін айқындауға, өзіндік сананы қалыптастыруға, жеке басының қасиеттерін, өмірлік қажеттіліктерін іске асыруына көмектесу;

-жастарды мәдени мұраны жүйелі меңгеруге, жалпы адамзаттық рухани құнды игіліктерді бағалай білуге тәрбиелеу;

- қазақ ұлтының қайта түлеуіне, өзінің қайталанбас төл мәдениетінің, ұлттық салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының гүлдеуіне хақылы екенін санасына сіңіру, т.с.с.

Қоғамдық қатынастардың өзгеруіне байланысты білім беру жүйесінде де әр кезеңде жаңа, күрделі өзгерістердің туындайтыны белгілі. Қазіргі кезеңдегі тәрбиенің басты мақсаты – оқушылардың тұлғалық қасиеттерін гуманистік бағытта дамыту. Гуманизм (адамшылық) жалпы алғанда дүниетаным принципі десек, адам мүмкіншілігінің шексіз екендігін мойындау, өзін-өзі дамыту қабілетіне деген сенімі мен ерік бостандығын және абыройын қорғау, адамның бақытқа жету жолындағы құқығы мен оның барлық сұраныстарын қамтамасыз ету – қоғамның түпкілікті мақсаты.

Педагогикалық және психологиялық тұрғыдан қарастырсақ, адамдар арасындағы қатынастардың сүйіспеншілікке негізделуі, олардың арнамысын, абыройын, ұжданын құрметтеу, адамгершілік, парасаттылық тұрғыда қамқорлық жасау, адамды сүйе білу, қадірлеу де гуманизмге жатады [2].

Педагогика және психология қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «Гуманизм (лат – *humanus* – адамгершілік) – дүниетаным принципі. Оның негізінде адамның мүмкіншілігінің шексіздігіне, өзін-өзі дамыту қабілетіне деген сенімі мен ерік бостандығын, абыройын қорғау, адамның бақытқа жету жолындағы құқығы мен оның барлық сұраныстарын қамтамасыз ету қоғамның түпкілікті мақсаты деген мұрат жатады», – деп анықтама берілген [3.66]. Бұл жеке тұлға қабілеті адами дамытудың шексіз мүмкіндігіне бағыттап отырып, оның қауымдық қатынастарының өлшемі ретіндегі қызметі де берілгені аңғарылады.

Жастарды елжандылыққа, ұлтжандылыққа, отаншылдыққа тәрбиелеу шартты түрде мынадай қасиеттерді бойға сіңіруді қажет етеді, оны қысқаша былай жүйелеуге болады [4]:

1. Туған анасын білу, сыйлау, құрметтеу;
2. Ана тілін білу, сыйлау, құрметтеу;
3. Туған жерін, ата-мекенін білу, сыйлау, құрметтеу;
4. Туған халқының тарихын білу, сыйлау құрметтеу;

Сонымен гуманизмді адамға тән адамгершіліктің, парасаттылықтың және ой-шабыттың ерекше жиынтығы ретінде қарастырып, адамды еркін ойлаудың, адамшылықтың шынайы иесі деп қабылдауға болады. Ал ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе – мектеп оқушыларын рухани дамыту. Рухани даму дегеніміз – өзінің өмірдегі орнын, атқаратын міндетін, қазіргі және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін, дүниенің күрделі құрылымын түсіну және өзін-өзі үздіксіз, бірқалыпты жетілдіру. Адамның тәндік, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік дамуын рухани дамудың өлшемі ретінде алуға болады.

Тұлғаның рухани-адамгершілік ұғымының мәні – біздің ойымызша, төмендегідей: басқаларға жанашырлық білдіру; өзге адамға жақсылық тілеу; адамдарға көмек көрсету; айналадағы өмірді жақсартуға ұмтылу; оны жүзеге асыру; өмір туралы мәселелер жайында толғану; өмірдің мәнін іздеу; өзін-өзі дамыту, жетілу арқылы бүкіл дүниені жетілдіру.

Бұл мәселе бойынша, яғни гуманды педагогика және баланы ізгілендіру жөнінде айтқанда Ш.Амонашвилиді айтпай кетуге болмайды. Гуманды-тұлғалық қатынас немесе Ш.Амонашвилидің «Өмір мектебі» атты трактаты педагогикада ерекше мәнге ие болады. Онда ол бастауыш сынып оқушыларын рухани дамытудың басты мәселелеріне тоқталады. Бұл мектептің басты мақсаты:

-білім үрдісінің барлық құрамында гуманды-педагогика принциптерін қолдану;

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенова Ж. Гуманитарлы-педагогикалық процеске болашақ педагогтарды дайындаудың...

-мұғалімдерге және педагогикалық ұжымға гуманды-тұлғалық педагогиканы шығармашылықпен қоса игеруге мүмкіндіктер беру;

-гуманды-тұлғалық педагогика идеясын кеңінен таратып, бедел арқылы тәрбиелеуді мектеп өмірінен бірте-бірте ығыстыру.

Осы мақсатты іске асыру міндеттері мыналар:

-гуманды-тұлғалық қатынасты бастауыш сынып оқушылары арасында қалай жүзеге асыруға болатынын көрсету;

-осы жүйенің түсініктеме ақпаратын айқындап, баланың табиғатына лайықты оның тұжырымдамасын ұсыну;

-білімнің базалық деңгейін суреттеп, оның ұйымдастыру принциптерінде білімдік-танымдық бірлік негізін ұстану;

-мұғалім мен оқушы қарым-қатынасында оқушы өмірінің мәнін ашуға сипаттама беру;

-гуманды-тұлғалық педагогикамен айналысатын мұғалімге қойылатын талаптарды белгілеу;

-мектеп пен отбасы байланыстарының нысандарын анықтау;

-гуманды-тұлғалық білім үрдісіндегі оқушыны дамытатын нәтижелерді анықтау.

Ш.Амонашвилидің трактаты баланың рухани, адамгершілік, тұлғалық, интеллектуалдық дамуын қамтамасыз етеді [5.2].

Табиғаттың тұғырлы заңдарын, дүниені, психиканы меңгеріп, игеру үшін адамды рухани тұрғыда дамыту керек. «Өмір мектебі» трактатында балаға өмірді таныту, одан тәжірибе алуына ықпал ету, өмірдің шексіздігін, мәңгілігін түсіндіру, «Мен не үшін өмір сүремін?» деген ізденіс барысында «Дүниені тану, өзін-өзі жетілдіру, рақымдылықты ұлғайту, адам эволюциясын дамыту» талаптарын нысанаға алу қарастырылады. Сонымен гуманды-тұлғалық мектептің басты ұстанымы – баланы өмір арқылы дамытып тәрбиелеу.

Ш.А.Амонашвилидің ғылымға қосқан үлесі тұтас гуманды педагогикалық процестің принциптер жүйесін құруы деп есептеуге болады. Бұл жүйенің негізіне ол тұлғалық-гуманды идеясын: балаларда тұлғаны тәрбиелеу мен дамыту идеясын қояды. Педагогтың сенімі бойынша, төменде аталған принциптер оқушылардың айналасында гуманды, адамшылық ортаны құру туралы қамқорлық жасауға және оларға жалпы адамзаттық мәдениетті игеруіне көмектесуге мүмкіндік береді. Осы принциптерді ұстану мұғалімге оның авторитарлық, императивтік педагогика жағында болуына мүмкіндік бермейді. Бұл принциптерге:

1. Шынайылық, әділеттілік, қайырымдылық, ғылыми, адамгершілік, пайдалы нағыз адамгершілікті педагогикалық процесте баланың тану мен игеру принципі.

2. Қайырымды адамгершілік істер жасау, еңбек және шығармашылық үшін, өмірді байыту мен адамгершілік үшін баланың педагогикалық процесте өзін адам ретінде тану принципі.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенова Ж. Гуманитарлы-педагогикалық процеске болашақ педагогтарды дайындаудың...

3. Баланың мүдделерінің жалпы адамзаттық мүдделермен (жалпы адамзаттық құндылықтар, мәдениет, білім, адамгершілік, еңбек) сәйкес келуі. Бұл кезде балаларға жалпы адамзаттық мүдделерді алып барушы ретінде ересек адамдар (ата-аналар, мұғалімдер, айналадағы адамдар) көрінеді.

4. Педагогикалық процесте балаларды әлеуметтікке қарсы көріністерге (дәрекілік көрсетуге, жазалау шаралары, тұлғаның қадірін аяқ асты ету, әділетсіздік және т.б.) итермелеуге қабілетті құралдарды пайдалануына жол бермеу.

5. Педагогикалық процесте балаларға өздерінің шынайы даралығының жақсы жақтарын көрсету үшін қажетті қоғамдық кеңістікті беру, яғни «адамгершіліктің шынайы табиғатын» жан-жақты дамыту үшін адамзаттық жағдай жасау принципі.

6. Баланың қалыптасушы қасиетін анықтау, оның білімділігін және педагогикалық процестің өзінің сапасына қатысты тәрбиелілік принципін анықтау [6].

Ш.А.Амонашвилидің тұжырымдамасында тәрбие мақсатының негізі ретінде Мейірімді Адам, Мейірімді Тұлға, Мейірімді Азамат көрінеді. Педагог былай деп түсіндіреді: мұғалім бұл түсінікке мейірімді адамның қасиетін қаншалықты қосса да өз бағытынан ауытқымайды. Мектеп осы мақсатты жүзеге асыруы тиіс. Ш.А.Амонашвили «Мұғалімнің жұмысының мәні мен мағынасы мынада, балада Мейірімді Адамның қалыптасуы, дамуы, тәрбиеленуіне үлес қосатын өзінің бүкіл білім беру құралдарымен баланың тұлғалық қасиетін анықтауда» - деп атап көрсетті [5, 33]. Мейірімді адамды тәрбиелеу мазмұнына Ш.А.Амонашвили тұлғаның келесі негізгі ерекшелік белгілерін қалыптастыруды қосады:

- қайырымды істер жасаудың тартымдылығы;
- еңбекқорлық, ұқыптылық;
- қайырымдылық, сезімталдық;
- өзінің ісі, әрекеті, ойларына жауаптылығы;
- борышы мен ары;
- махаббат, сүйіспеншілік, жанашырлық, уайымдау, мейірімділік, жақсы істерімен адамдарды қуантуға ұмтылу;
- сыпайылық, ұяттылық, ұялшақтық;
- аялау, қамқорлық;
- Отанын, өзінің ұлтын сезіну;
- ерік, ерік күші, табандылық;
- қатынаста болу сән-салтанаты;
- шынайылық, адалдық, мейірімділік;
- рухани өмірге, рухани баюға қызығу және ұмтылу;
- өз бетінше әрекет ету, өзін-өзі тануға және өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылу [5.33-34].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенова Ж. Гуманитарлы-педагогикалық процеске болашақ педагогтарды дайындаудың...

Педагогикалық ғылыми зерттеулер еңбектерді зерделеу рухани тұрғыда жетілген тұлғаның бойындағы адамгершілік ұстанымдардың төмендегідей болуын көрсетеді:

- өзінің қадір-қасиетін сақтау, яғни кісінің кісілігін сақтап, өзіне-өзі сенімді болу;
- жауапкершілік таныту, адал болу, ақиқатты көздеу, жалғандық, алдап-арбаудан аулақ болу;
- ержүрек болу, қорқынышты, үрейді жеңе білу;

- өзін-өзі бірқалыпты ұстау, өз ойын, сезімін, талап-тілегін, іс-қылықтарын үйлесімділікте ұстай білу;
- ұқыптылық – қандай іс атқарса да ұқыптылық таныту, еңбек ете білу;
- сергектік, іскерлік таныту, яғни көздеген мақсатқа өз мүмкіндігін шамалап, қажымай талмай жете білу;
- көрегендік – алға қойылған әрбір мақсаттың нәтижесін алдын-ала көре білу;
- тән және жан сұлулығын қалыптастыру, өмірдің құндылығын сезіну, денсаулығын сақтап, нығайту.

Болашақ мұғалімдердің тұлғалық рухани – адамгершілік, гумандық қасиеттері:

- басқаларға жанашырлық білдіруі;
- өзге адамға жақсылық тілеуі;
- адамдарға көмек көрсетуі;
- айналадағы өмірді жақсартуға ұмтылу, оны жүзеге асыруы;
- өмір туралы мәселелер жайында толғануы;
- өмірдің мәнін іздеуге ұмтылысы;
- өзін-өзі дамыту, жетілу арқылы бүкіл дүниені жетілдіруге ұмтылысы.

Дегенмен жеке тұлғаның, оның ішінде болашақ мұғалімдердің бойында гуманды қасиеттердің және келешекте олардың оқушыларды ізгілікке баулу бойынша дайындығын қалыптасуы ол басқа мәселе екендігі белгілі. Педагогикалық жоғары оқу орындарында қазіргі таңда жаңа мазмұнда білім беру жүзеге асырылуда. Олардың мазмұнында гумандық қасиеттері мазмұндық аспектіде тіркелген. Ол нормативті құжаттар:

1. Жоғары кәсіптік білім стандарты.

2. Гуманитарлық пәндердің білім мазмұнын айқындайтын бағдарламалар (оның ішінде типтік және таңдау пәндері).

3. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құжаттар.

Педагогикалық шеберлікпен таныстыруды көздейтін жаңа мазмұндағы оқу-әдістемелік құралдарға «Педагогикалық шеберлік», «Педагогикалық ізденіс», тағы басқа пәндерді айтуға болады. Мәселен, «Педагогикалық ізденіс» оқу-әдістемелік әдебиеттері құрастырушысы И.Н.Баженова (Алматы, “Рауан”, 1990 ж.). Бұл еңбек ұстаздар қауымына танымал болған жанашыл педагогтар – Ш.А.Амонашвили, С.Н.Лысенкова, Е.И.Ильин, Т.И.Гончарова, И.П.Иванов, В.Ф.Шаталов т.б. тәжірибелеріне арналған.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсенова Ж. Гуманитарлы-педагогикалық процеске болашақ педагогтарды дайындаудың...

Жоғары оқу орындары педагогикалық процеске болашақ педагог мамандардың гуманды қасиеттерді анықтау, меңгеру және анықталған қасиеттерді келешекте бала бойында қалыптастыруға дайындығы жүзеге асыруда педагогикалық пәндердің, «Өзін-өзі тану» курсының орны ерекше.

«Өзін-өзі тану» курсына студенттердің өзіндік жұмыста Д.Қ.Пошаевтың «Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері» еңбегіне сәйкес төмендегідей мұғалімнің (студенттің) гуманды қасиеттерін талдау жұмыстарын оқу пәніне сәйкес орындауы оларда белсенділікті, зерделеп отырған сапалық қасиеттерді өзіндік анықтауға және келешекте қолдана білуге алғашқы дағдыларын қалыптастырады. Оны төмендегі үлгі бойынша жүзеге асыру белгіленді:

- мұғалімнің (оқу процесінде студенттің) гуманды қасиеттерді талдау реттілігі: зерттеу пәні мен міндетін анықтау; талдау мақсатын белгілеу; талдау жоспарын және көрсеткіштер жүйесін белгілеу; материалдарды іріктеу, тексеру және зерделеу; талдау кестесін әзірлеу.

- талдау көздері бойынша: пән мұғалімінің біліктілік сипаттамасы (студент үшін кәсіптік білім стандарты, бағдарламалар, т.б.); мұғалімнің іс-әрекет құрылымы; оқушының іс-әрекет құрылымы.

- талдау пәні бойынша: пән бойынша сабақтарды ұйымдастыру кезеңдеріндегі іс-әрекет элементтері;

- талдау мақсаты: оқыту процесі мазмұнындағы гуманды педагогикалық қасиеттерін зерделеу және олардың мәніне педагогикалық баға беру; болуы тиіс сапалық қасиеттерді сипаттау;

- талдау әдістемесі, мұғалімнің (студенттің) педагогикалық қызметті ізгілендіру мақсатында оларды зерделеуге қажетті әдістер мен тәсілдер жиынтығы;

- талдау мазмұны бойынша: педагогикалық қызметтегі мұғалімнің (студент, оқушы) гуманды қасиеттерінің көрініс табуы.

Қорыта келгенде айтарымыз, жоғары оқу орындарында ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге болашақ мамандарды дайындауда студенттердің өзіндік жұмыстарының үлес салмағына, гумандық дүниетанымын арттырудағы белсенділігіне көп зейін аудару керек деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Бейсенбаева А.* Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. -Алматы: -1995. республикалық баспа кабинеті. 5-13 беттер.
2. *Майгаранова Ш.* Мектеп оқушыларын рухани дамыту мәселелері. Ғылыми-әдістемелік құрал. - Алматы: "Ғылым" ғылыми баспа орталығы, 2002. 124 б.
3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. - Алматы: Мектеп, 2002. 256 бет.
4. *Шаймерденова К.* Абайдың ағартушылық ойларындағы жаңашылдық және бүгінгі мектеп мәселелері. -Алматы: 2002, 159 бет.
5. *Амонашвили Ш.А.* Өмір мектебі. -М.: Шалва Амонашвили үйі баспасы, 2000. 18-98 бб.
6. *Амонашвили Ш.А.* Әріптестік педагогикасының негіздері// Жаңа педагогикалық ойлар. -М.: Педагогика, 1989, 167 бет.
7. *Пошаев Д.Қ.* Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері. Оқу құралы. -Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ. 2003. 111 б.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Г.Т.АБДУЛЛИНА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистр-оқытушысы

МҰҒАЛІМ – АУЫЛ-СЕЛОДАҒЫ МӘДЕНИ ОРТАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ (1960-80 жж.)

В этой статье рассматриваются особенности работы преподавателей в библиотеках, клубах, школах, музеях.

This article deals with peculiarities of teachers' work in libraries, clubs, schools and museums.

Ауылдағы медени дүниенің мазмұны мен құрылымы, тартымдылығы мен есерлігі сан алуан себеп-салдармен анықталады. Оларды шартты түрде ішкі және сыртқы деп екі топқа жіктеуге болады. Егер ішкісіне ер селода қызмет істеп тұрған кітапханалар, клубтар, мектептер, мұражайлар мен саябақтар, т.б. медениет орындары, қалың жұртшылыққа рухани қазынаны жеткізу міндетіне жегіліп жіберген сол мекемелердегі мамандар жатса,

сыртқы себеп-салдарды теледидар мен радио хабарлары, кітаптар, газет-журналдардың таралуы, қаланың ауыл-селоларға мәдени-шефтік қимегі қырайды.

Біз қарастырып отырған жылдарда екі факторда да қышпелі өзгерістер болды. Айталық, Қазақстанның ауыл-селолық жерлеріндегі мәдени-ағарту мекемелерінің жөнісі кеңіді, жарық қырып жатқан газет-журналдар мен кітаптар саны артты. Мысалы, 1960-1985 жылдар аралығында республика баспаларынан шыққан кітаптар саны 1,8 есе артты, қазақ тіліндегі журналдар мен басқа да мерзімді басылымдар саны 16-дан 32-ге жетті, қазақ газеттері 140-тан 169-ға қымбейді [1.278]. Ауыл-село тұрғындарының өміріне теледидар мықтап енді. Олар мәдениеттің басқа салаларынан да тыс қалған жоқ. Социологиялық (80-ші жылдардың ортасында бірнеше республикаларда, оның ішінде Қазақстанда да жүргізілген) анкета сұрақтарына жауап қайтарған селолықтардың 89%-і театрға барып тұрды, 93%-і музыка, бірінші кезекте эстрадалық музыка тыңдауды едетке айналдырған екен, 36%-і қыркем өнерге ден қойса, 98%-і киноға барып, 59%-і қыркем әдебиет оқитынын айтқан еді. Осы орайда теледидардың ролін ерекше айтқан жөн. Дөңбірге толы дөңіненің тұрт бұрышынан лезде хабар алдыратын онсыз ауыл-село тұрғындарының мәдени-ақпараттық ой-өрісін байыту, саяси қырық қызын қалыптастыру, эстетикалық талғамын артта ұстау мүмкін емес. Тағы бір қырықты жейт: мәдениет байлықтарынан кенде қалмау үшін белсенділік танытуға келгенде ерлер ежелдерден алда тұрады екен. Бұның себептерін жоғарыда айтып кеттік: жөй шаруасы, уақыттың тапшылығы, т.б. Өнерге ден қойғанда адамдардың білім дәрежесі белгілі роль атқаратынын қырынып қалды. Айталық, орта білімі бар село тұрғындарының 89%-і театрға бару, спектакль қыруға уақытын бұлсе, үндірістік емес саладағы мамандардың 97%-і, қыркем өнермен еуестенуге келгенде орта білімділердің 40%-і, мамандардың 62%-і, қыркем әдебиет оқитындар алғашқылар арасында 68%, мамандар арасында 69% боп шықты [2.21].

Міне, осылайша село мәдениетін жандандыратын себеп-салдарлар %өнемі мзара байланыста болды. Бірақ тоқырау жылдарында оның қарсаңындағыдан ғырі енбекшілердің бос уақыты ±лғайғанына қарамастан олар мздерінің мәдени дамуына ж±мсайтын уақыттарын к%орт азайтып жіберіпті. 70-ші жылдар аяғында мәдени с±ранысын қанағаттандыруға ербір селолық 45 минут уақытын ж±мсаса, 80-ші жылдардың ортасына қарай б±л қырсеткіш 6-7 есе кеміп кетіпті. Мәселен, респонденттердің 36%-і і±мырында театрға барған емес екен, 13%-і бес жылда бір рет қана театр табалдырығын аттағанын мойындаған, 49%-і қыркем мұражайлар мен қырмелерде болмағанын айтса, 11%-і бес жылдың ішінде бірде-бір қыркем едебиет оқымапты [3.19].

Басқаша айтқанда, зерттеп отырған жылдарда ауыл-село м±ғалімдерінің елеуметтік-мәдени к±лшынысы аз қиыншылықтарға кездескен жоқ. Өйткені халықтың белгілі бір тобы мәдениет туындыларына, ілім-білімге немк±райды қарап, оны кейінгі кезекке сырғытумен таңның атысы, к%онның батысы алдындағы ж±мысы мен %ой тіршілігі қарекетімен ж%орсе, оларға жаңалық атаулыны жеткізсем деп тыным таппай ж%огірген м±ғалімдерге, психологиялық жай-к%ойіне оң есер етпегені ақиқат. М±ның сыртында, мәдениетке деген с%олесок қызқарастың б%огін болмаса да ертен келеңсіз нәтиже беретіні жөне бар. Ой-мірісі тар, жақсы менен жаманды айыра білмейтін, кешеден жеткен рухани м±радан хабары жоқ адам ±рпағына д±рыс тербие беріп, жол сілтей алмайтыны былай т±рсын, қоғам м±іріндегі мзгерістер менін т%осінбей, т±манды к%оні адасқан жолаушыдай к%ойге т%осіп жатады.

Ауыл-село т±рғындарының осынау бмлігі 60-шы жылдары да, 70-ші жылдары да, 80-ші жылдары да азаймаса, біржолата жоғалып кеткен жоқ. Осы себептен келіп м±ғалімдердің елеуметтік-мәдени белсенділігінің ±дайы сақтауына қажеттілік туды. Нақты м±ірде солай болды да.

М±ғалім интеллигенциясының саяси жөне мәдени-ағартушылық к±лшынысы белгілі бір орындарда, белгілі бір уақыттарда ғана қызге т%осетін к±былысқа айналмады. Ол %оздіксіз процесс ретінде тарихқа кірді. Тікелей де, жанама т%орде де ж%өзеге аса берді. Мәселен, мамандар оқушыларға, балаларға сабақ арқылы білім беріп, тербие денін себу барысында тап осы білім мен тербие оқушылардың ата-анасына есер ететіні сзсіз. Міне, осыны ±стаздардың жанама мәдени-тербиелік қызметі деп атап отырмыз.

Ал тікелей тербиелік, мәдени-ағарту белсенділігіне келетін болсақ, оның формасы, қірінісі, едіс-тесілдері сан алуан. Бірақ соның ішінде м±ғалімдер қолымен клуб, кітапхана, автоклуб, мұражай, т.б. орындарда атқарылған ж±мыстар мз алдына бір тұбе.

Мәдениет мекендеріне мамандар жегілуге жинақталған тежірибе мен тағылымды қарастырмай т±рып, зерттеу тақырыбына методологиялық мені бар ±ғым – “мәдени орта” деген ±ғымға тоқтала кетейік. Мәдени ортаның мазм±ны мен ерекшелігін ашу %ошін “табиғи орта” ±ғымының мен-жайын

ашу керек. Табиғи ортаға аданың ақылы мен қолы тиместен бұрын үздігінен қалыптасқан, сонысымен адам өмірі мен ерекетіне қатысы бар жер бетінің болмысы жатады. Мәдени ортаның табиғи ортадан айырмашылығы – адамның араласуымен жасалғанында. Кең мағынасында алсақ, мәдени ортаны үндіріс саласы, елеуметтік инфрақұрылым, құрылыстар, жолдар, адам іс-ерекетімен бой құтерген басқа да материалдық және рухани байлықтар құрайды. Бұл – мәдени ортаның жалпы анықтамасы. Ал оның ерекше анықтамасы қандай десек, мәдени ортаны адамдарға тікелей қатысы бар материалдық және рухани байлықтардың жасақтайтынында.

Ауыл-селоларда мәдени ортаның негізін клубтар, кітапханалар, мектептер, мұражайлар, саябақтар; кітап және басқа мәдени товарлар сататын дүкендер құрайды.

Енді мәдениет ошақтарының сандық өсуіне қыз жіберейік.

Қазақстан ауыл-селоларында мәдени-ағарту мекемелері жөнісінің өсуі [4.269,272,275].

Кесте 1.

Жылдар	Кітапханалар	Клуб жөнілері	Кинокондырғылар	Кітапханалардағы кітаптар мен журналдар, мың дана
1960	5076	4668	3963	17777
1970	6041	6235	4784	36018
1985	7732	8381	8596	60894

Кестеден қырып тұрғандай, мәдениет мекемелерінің саны өсу өстінде болыпты. Айта кету керек, жаңадан пайдалануға берілген мәдени-ағарту жөнілері, аз да болса, жөнірме жұмысына, еңбек адамдарының демалып, қызылді уақыт өткізуіне теп-теуір бейімделген еді. Егер 60-шы жылдары қырмермендер залы 1-99 орынды клубтар қыптеп кездесе, 70-ші жылдардан бастап 100-300 орынды клубтар қатары молайды. Бұл процесс оқырмандар санының, клуб жөнілеріндегі жөнірмелердің қыбеюімен қосарлана жөнірді. Социалистік қоғамның бар саласында, есіресе мәдениетте, тек үркендеуді біледі деген тұсінік өстемдік құрып тұрған сол жылдары мәдениет қызметкерлері жоғарыдағы басқарушы мекемелерге берген есептеріне қосып жазуды едетке айналдырғанын да естен шығармауымыз керек [5]. Мысалы, 70-ші жылдары Алматы облысы, Нарынқол ауданының Крупская атындағы колхозында кітапхана меңгерушісі болып істеген І.Молдабековамен еңгімелескенімізде осындай ақпар алдық.

Елбетте, бұдан мәдениет орындарында қып шаралар жарытымды жөнірмепті деген асығыс та шалақ ой-төңіні шықпаса керек. Қазақстан ауыл-селоларында үз ісіне берілген, адамдар жөнірегінә жол таба білуімен қыпшілік құрметіне құленген кітапхана қызметкерлері, клуб мамандары, автоклуб экипаждары аз болған. 60-70-ші жылдары Орал облысы Казталов аудандық

мәдениет мұайының директоры, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мәдениет қызметкері С.Садықов, Ақтөбе облысы Шалқар және Мұғаджар аудандарындағы автоклуб меңгерушілері С.Демеубаев пен Т.Төжібеков, Қызылорда облысындағы қызыл отау меңгерушісі М.Қыкенов, Семей облысы Жаңасемей аудандық орталық кітапхана меңгерушісі Л.Т.Илющенко, Бесқарағай ауданындағы селолық кітапхана меңгерушісі Г.Смағұлова, т.б. алымды істерімен қызге тәості. Ал бұлардың ең жақын серіктері ауыл мұғалімдері еді. Айталық, Шалқар станциясындағы мәдени істердің бел ортасында ерқашан №439 орта мектептің бастауыш класс мұғалимасы А.А.Кузьминцева жәоретін, Антонина Александровна нақ осы мектепте 1944 жылдан табан аудармай еңбек етті. Оның класында екінші жылға қалу деген сирек кездесетін. Бастауыш класс мұғалімдерінің методикалық бірлестігін басқарып, жас педагогтармен бай тәжірибесін бұлісетін, оқушылардың ата-аналарымен жиі-жиі кездесіп отыруды едетке айналдырған еді. Оның бастамасымен станция басындағы кітапханада ата-аналарға арналған кітаптар бұрышы әйымдастырылып, айына бір рет оқушылар мен ата-аналар бас қосатын, бала тәрбиесіне байланысты оқығандарын ортаға салатын. Еңбектегі және қоғамдық жәмыстардағы жетістігі мұшін Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталған А.А.Кузьминцева 1971 жылы Қазақ ССР Жоғарғы Советіне депутат боп сайланды [6].

Жер-жердегі мұғалімдер мәдениет ошақтарының ырғақты жәмыс істеуіне кедергі туғызатын себептерді, мәселен, қысқа даярлығын тездетуді, олардағы жңндеу жәмыстарын сапалы жәоргізуді қамтамасыз етуді қолға алды. Мәселен, 60-шы жылдар басында Қыкшетау облысының мұғалімдері ауыл-селолық кітапханалардың бірде-біреуінде оқу залы жоқ екенін мұлкен сынға алды. Онтәостік Қазақстан және Павлодар облыстарындағы әстаздар мәдениет мекемелері қызметкерлеріне тәргын мұй беруді, білімін қытеруге жағдай туғызуды партия органдарының алдына қойды [7]. 1975 жылдың ерте қыктемінде Шымкент облысының Сайрам ауданындағы кітапханалардың 10%-ке жуығында от жағылмайтыны анықталды. Жағдай есіресе Қайнарбұлақ, Қаратөбе, Қызылқыстақ, Тассай және Самсоновка селолық Советтеріне қарасты кітапханаларда ауыр еді. Бұл мәселе еңбекшілер депутаттары аудандық Советі атқару Комитетінде егжей-тегжейлі қаралып, жәртшылық назарына әсынылды. Қымекке алғашқылардың бірі боп ауыл мұғалімдері жетті. Олар комсомол мәшелерімен тізе қоса отырып, кітапханаларда тиісті жңндеу жәмыстарын жәоргізді [8].

Алайда нысаналы жәмыста дейексіздік те орын алып отырды. Басшы орындардың оралымсыздығынан қолға алған іс аяқсыз қала беретін. Айталық, 1976 жылдың 28 сентябрінде Сайрам аудандық атқару комитеті мәдениет мекемелерін жңндеу және қысқа даярлау барысын қараған еді. Тексеру барысында бір ғана Қайнарбұлақ селолық Советі территориясындағы 36 клуб мұйі мен 8 кітапхананың 20%-ке жуығы

жылытылмайтыны бетке басылды. Сол сияқты Қызылқыстақ селолық Советіне қарасты Жданов атындағы Қызыл Қазақстан учаскелерінде де клуб %йлері от жанбай, к%орделі жіндеуді қажет етеді екен. Яғни аудандық Совет қабылдаған былтырғы шешім шала-шарпы ғана орындалғаны белгілі болды. Б±ған село м±ғалімдері кынжылғаннан басқа дермен қыла алмайды. Әйткені мәдени мекендердің материалдық-техникалық базасын нығайтуға қажетті материалдар: ж±мысқолы, қаражат жауапкершілігі басқа мекемелер қарамағында болды да, оларды іске жарату м±ғалімдердің еш араласуынсыз, ақыл-кеңесінсіз шешіліп жататын. Осындай бір оқиға 1961 жылы Солт%стік Қазақстан облысында орын алыпты. Облатком тұрағасы Подгорбунский деген азамат кітапханаларға кітап алуға бұлінген 10 мың сом ақшаны ешкіммен ақылдаспастан басқа шаруаға ж±мсап жіберіпті [9.199].

Басқаша айтқанда, м±ғалімдер іс бітіп, мәселе асқынғанда ғана хабардар болып, ш±ғыл қимекке шақырылатын. Әйткені олардың бас тартпайтынын, қынбей бара жатса, батыра айтуға еріктілігін тоталитарлық ж%өйе жақсы деп білді. Осыған қарамастан м±ғалімдер мәдениет ошақтарын нығайтуға аянбай еңбек сіңіре берді. Сонысымен ж±рт к±рметіне бұленді.

Ақтөбе облысына қарасты Байғанин ауданындағы «Қарауылгелді» орта мектебін 30 жылдан астам уақыт бойы Н.Корбин басқарды. Б±л кісі селодағы мәдени-ағарту %йлерінің қысқа даярлығы, жіндеуден мтуі ғана емес, басқа еріптестеріне бас бола ж%өріп, «Қазақстан» колхозы, «Қарауылгелді» совхозы, «Қосарал», «Қарас±лы» мал пункттерінің қораларын тазарту, шщп %ю, жинау, бораннан соң шщп салысу ж±мыстарына қолқабысын берді. Мектептегі 86 м±ғалімнің жартысына жуығы директордың б±рынғы шекірттері еді. Байғанин ауданының т±рғындары игі істеріне қарай Н.Корбинді «±стаздар ағасы» дейтін.

Қарастырылып отырған жылдары селолық жерлердегі клубтар, кітапханалар, мұражайлар мен парктер, басқа да мәдени-ағарту мекендер екі %өлкен міндетті тұл ісіндей қабылдады. Бірі – т±рғындардың қалың топтарына мәдени қызмет қрсету, екіншісі – адамдардың д±рыс тәрбиеленуіне қолқабысын тигізу еді. Б±л екі міндет те педагог мамандар табиғатына жат болмағандықтан, олар процестен сырт қала алмады. Бірақ мәдениет те, тәрбие ісі де саясаттанып ері идеологияланып жатқандықтан м±ғалімдердің елеуметтік практикасы КПСС-ті, Ленинді, партия шешімдерін насихаттап, деріптеуге сайды. Айталық, 60-шы жылдары басында бар еңгіме КПСС-тің %шінші программасы тұңырегінде мрбіді.

70-ші жылдар барысында – 80-ші жылдардың бірінші жартысында мәдениет мекемелері В.И.Ленин есімі мен ісін насихаттауға, оның идеяларын қалың қппшілікке жеткізуге ж±мылдырылды. Ерине, Қазақстан теуелсіз ел болып, б±рынғы идеологиялық догмалардан қол %зіп жатқан уақытта м±ғалімдер Лениннің ісі мен м±расын қалай насихаттағанын айтпаса да болатын терізді. Бірақ м±ндай қызқарас ғылымның объективтілік принципі мен табиғатына жат. Әйткені ғылым қашанда ақиқатқа ж%өгінуді

керек. Ал ақиқат ерқашан уақытпен %өндесе бермеуі м%мкін. Егер кешегі к%ннің салты мен тыныс-тіршілігі б%гінгі бағытқа сай келмейді екен деп қоғамда орын алған процестерді елеусіз қалдыратын болсақ, біз ешқашан нағыз ғылымды орнықтыра алмаймыз, ақиқатқа да жетпейміз. Міне, осы себептерден келіп мәдениет ошақтарындағы саяси-б%қаралық ж%мыстар тежірибесін қарастыра кеткен ж%н. Ал ондай ж%мыстар өміршілдік-өкімшілдік ж%өйе т%сында басты мағынаға ие болып, сан алуан формада ж%өріп жатқан еді.

Айталық, 1961 жылдың апрель айында ғана Қызылорда облыстық кітапханасы жатақханаларда 91 лениндік оқуды өткізіпті, м%ғалімдер Р.С.Крумгольц және Я.С.Крумгольц болса, м%ндай оқудың 39-ын %йымдастырған екен. Республикадағы ең жас облыстардың бірі Жазқазған облысының Ақтоғай, Жезді, Шет, Ағадыр аудандарында бір ғана 1975 жыл аясында кітапханалар «Ленин және қазіргі заман», «В.И.Ленин еңбекке коммунистік қатынас туралы» тақырыптарға сабақ %йымдастырыпты, кітап қыресі, консультациялар мен с%хбаттар өткізіліпті. Ағадыр поселкесінде болған оқырмандар конференциясында тарих пенінің м%ғалімі К.А.Мартынюк «СССР-де социализм орнатудың лениндік жоспарының негізгі қағидалары» тақырыбына баяндама жасаса, м%ғалім Г.А.Арташкова «В.И.Ленин неліктен халықтар достығын барынша нығайтуға шақырды» деген тақырыпта с%з с%йледі [10].

М%ғалімдердің тікелей араласуымен қыптеген ауыл-селоларда диспуттар, кештер, сабақтар өткізіліп, қысемнің жекелеген еңбектері, ер жылдардағы қызметі мен теориялық қағидалары деріптелді. Қыкшетау облысында жыл сайын апрель айының 15-25 аралығында Ленин еңбектерінің декадасы өткізіліп, оған педагог кадрлары ат салысатын. 1982 жылы Рузаев ауданының Привольное селолық кітапханасында жастарға арналған «Ленин қиеттеріне адалмыз» сабағы %йымдастырылып, оған алғашқы тыңгерлер, соғыс және еңбек ардагерлері, совхоз м%ғалімдері келіп, совхоз жастары қысем қиеттерін қалай орындап жатқаны, ардагерлердің еңбек тежірибесі қалай кедеге жарағаны жайлы с%з қозғады. Сабақты даярлау барысында кітапханадан лениндік тақырыппен 50-ге жуық кітап оқуға алынған екен. Марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын насихаттаған айлық пен апталықтар Қостанай облысында да жиі өтіп т%ратын. Жетіқара ауданында 1982 жылы лениндік тақырыпқа байланысты II ауызша журнал, 13 кеш, 8 оқырмандар конференциясы, 51 шолу болған еді. Осындай шаралардың бірі Жетіқара аудандық кітапханасының Забеловск филиалында өтіп, оның меңгерушісі С.М.Лысенко, кесіптік-техникалық училище оқытушысы Б.Ж%мабаев теп-теуір оралымдық танытты. Кітапхана жаңа оқырмандармен толықты.

Еңбекшілердің саяси мәдениетін қытеруде К.Маркстың, Ф.Энгельстың, В.И.Лениннің теориялық және идеялық мұрасын насихаттаудан басқа да жұмыс формалары мен едістері кең қолданылды. Солардың бір де біреуінен мұғалім интеллигенциясы тыс тұрған жоқ. Айталық, Октябрь революциясының 50, 60 жылдығының, СССР-дің құрылуының 50, 60 жылдығы, Ұлы Отан соғысындағы жеңіс мерекелері, депутаттыққа сайлау науқаны, т.б. оқиғалар педагог мамандардың мәдени мекендер үміріне тартылуынсыз өтпейтін. 60-70-ші жылдары бірсыдырғы саяси-тербиелік шараларды Жамбыл облысының Ақжар селосындағы, Павлодар облысының «Қазақ ССР-іне 40 жыл» колхозының, Алматы облысының Кеген ауданындағы мұғалімдер жөзеге асырып тастады. Мәселен, Ақжар селолық кітапханасы жанынан құрамында 8 адам бар Кеңес құрылған екен. Оны жергілікті мұғалім Ф.Г.Панов басқарды. Кеңес бастамасы бойынша жөгіт плакаттары, кітап құрмелері, атеистік тақырыпқа кештер ұйымдастырылды [11].

1970 жылы Кеген ауданындағы барлық клуб жөйлерінде 139 лекция, баяндама, кештер ұйымдастырылса, келер 1971 жылы ол 10%-ке артқан екен. КПСС XXIV съезінің делегаты, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты шопан Ж.Молдасановпен, ВЛКСМ XVI съезінің делегаты, тракторшы Байғабыловамен болған кездесулерге құп адам жиналды. Ал бұл кездесулерде ауыл мұғалімдері еңбек озаттарының үмірі мен қызметі, мәдени талғамы, жас ұрпақты тербиелеу ісіне қосып жөрген жөлестері туралы сұз сұйледі.

Срине, ұстаздардың қоғамдық-саяси белсенділігінің қытерілуі жергілікті партия және совет ұйымдарының мәдени-ағарту мекемелеріне басшылығымен де байланысты еді. 1965 жылдың ортасында Құкшетау облпарткомитеті шешімімен экономикалық білімді насихаттаудың семинары өтіпті. Бұл аудандардан 90 адам келген екен. Семинарда облпарткомның 1-хатшысы баяндама жасайды. Бастықтардың осыншама шыр-пыр болып жатқаны белгілі еді. Алдында ғана (1965 жылғы мартта) КПСС Орталық Комитетінің Пленумы өтіп, ауыл шаруашылығы мәселелерін талдаған болатын. Облпарткомның I-хатшысы үзі сұйлеп, «ақыл-кеңесін» берген соң, срине, кітапханалар партиялық нақты тапсырма – экономикалық білімді насихаттауға кірісіп кетті.

Ең жөлкен кемістік – саяси тербие жұмыстарының методологиялық, теориялық негіздерінің дұрыс құрылмауына байланысты. 60-шы жылдар аяғында КПСС документтері мен шешімдеріне «кемелденген социалистік қоғам», «социалистік үмір салты», «совет халқы – адамдардың тарихи жаңа ұйымдығы» деген терізді кәте тұжырымдар жасалды. Сұйтіп мұғалімдердің саяси мәдениетті қалыптастыру жолындағы ерекеті нақты үмірмен қабыса бермей, абстрактылы сипатта жөретін, сонысымен де адамдардың санасы мен жөрегіне жол таппады. Мәселен, социалистік демократияның мені мен

мазмұны мейлінше бұрмаланған «тоқырау» жылдарында советтік демократияны деріптеген лекциялар, жиналыстар жиі ұтып жататын, ал аудиторияны адамдарға толтыру үшін коммунистер мен комсомолдар келуге міндеттелінетін. Ауыл-селоның елеуметтік-әлсіздігі, мәдени деңгейі мен сұраныстары ескеріле бермеді. Идеологиялық жұмыстағы елеулі ағаттықтарды бөлікпесіз ашуға партияның үктемдігі рұқсат бермеді. Егер кімде-кім жанға батыра айта бастаса, «шындықты бұрмалаушы, көпке жағушы» деген терізді айыптаулар тағылып, партиялық, ұйымдық шаралар қолданылатын. Жағдайдың ауыр екендігі алғаш рет КПСС XXVII съезінде ашылды. «... іс жүзіне келсек – делінген онда, - нысаналы тәрбие жұмысы қып ретте насихатты үмірден аулақтатып екететін ойдан шығарылған науқандармен алмастырылып, мұның үзі қоғамдық ахуалға теріс есерін тигізді. Қып жағдайда үмір қайшылықтарының үткірлігі еленбеді, экономикадағы, елеуметтік саладағы, басқа да салалардағы істердің шын жағдайын бағалауда реализм болған жоқ» [12.112].

Мұғалім кадрларының саяси-тәрбиелік потенциалын ұтымды пайдаланбаудың кері есерлері, жағымсыз нәтижелері де аз болған жоқ. Мыңдаған еңбек адамдары сіз бен істің арасындағы алшақтықты қырып, социализм мұраттарына сенімін елсіретті. Мұғалімдердің үздері де жыл үткен сайын ауырдың үості, жеңілдің астымен жүруді үйреніп алды. Сүйтіп саяси-тәрбие процесінің объектісі де, субъектісі де келеңсіз қатынасты бастан үткеріп жатты. Осының үзі үндірісті ырғақты дамытуға да, мәдениетті үркендетуге де үлшеусіз зиянын тигізді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Народное хозяйство Казахстана в 1985 г. Стат.ежегодник. -Алма-Ата: 1986. 277, 278-б.
2. Художественная культура и развитие личности. Проблемы государственного планирования. -М.: 1987. Человек в мире художественной культуры. Приобщение к искусству: процесс и управление. -М.: 1982.
3. Народное хозяйство Казахстана в 1985 г. Стат.ежегодник. 269, 272, 275-б.
4. Советская культура. 1989 г. 20 июня.
5. Путь к коммунизму (Актюбинская область), 1971, 26 мая.
6. Кокчетавская правда, 1961, 1 апреля; КР ОМА. 1890-қор. 1-тізбе. 221-іс. 8-9-п.
7. Шымкент облысының мемлекеттік архиві. 355-қор, 2-тізбе, 594-іс, 17,18-п.
8. Библиотечное дело в Казахстане (1946-1975 гг.) Сб. документов и материалов. -Алма-Ата: 1991.
9. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің архиві 1890-қор, 3-тізбе, 680-іс, 20-21-п.
10. КР ОМА. 1890-қор. 1-тізбе. 221-іс, 149-151-п.
11. Совет Одағы Коммунистік партиясы XXVII съезінің материалдары.

Б.З.АБУСЕЙТОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ АРҚЫЛЫ ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ**

В данной статье рассматриваются основы формирования физической культуры с использованием казахских национальных игр в общеобразовательных школах.

This article deals with principles of Physical Culture formation with employment of Kazakh national games at secondary schools.

Дене мәдениеті өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру тұрғысында жетекші орынды алады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды етіп адамды қалыптастыруға, оны отансүйгіштікке даярлауға қызмет етеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің “Қазақстан-2030” бағдарламасында: “Біздің ұрпақтың бүгінгі кезеңдегі міндеттері келер ұрпақтар алдында орасан зор жауапкершілік жүгін арқалайтындығымыз, сонымен бірге жастар алдындағы жауапкершілікті күнде есте ұстауға тиістіміз”, – деп тұжырымдауы бүгінгі күнгі білім беру мен тәрбиелеу ісін жан-жақты жетілдіріп, әлемдік дамыған елдер қатарына қосылу бағытын міндеттейді [1].

Дене мәдениетінің жалпы орта мектептерде шын мәнінде жүзеге асырылуы оқушы денесін өмір бойы жетілдіріп, дамытып отыруына негіз жасайды. Дене жаттығуларымен үнемі айналысу оқушылардың бос жүрмеу проблемасын шешудің, қоғамға жат қылықтардың көрінісін болдырмаудың да тиімді жолы.

Қазақ халқы материалдық мұралармен қоса мәдени қазыналарға да аса бай. Сондай қомақты дүниелер қатарына ұлттық ойындар да жатады. Ата-бабамыздың психологиялық болмысы мен ойлау жүйелеріне зер салу, көздеген мақсаттарын саралап, дәстүрлер жалғасын өрістетіп, өткен мен бүгінгіні байланыстыру – біздің міндетіміз.

Қазақтың ұлттық ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес мәдени байлығымыз, асыл қазынамыз.

Сондықтан, оны үйретудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор.

Ұлттық ойындар – жасөспірім ұрпақты ел қорғауға, бауырмалдыққа тәрбиелеуде дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып саналады. Сол сияқты патриоттық сезімді дамытуға мүмкіндік жасайды, оңды эмоционалды негізде қалауға ықпал етеді.

Халқымыздың тамырын тереңге жайған дәстүрі бойынша дене мәдениетімен негізінен ерлер шұғылданған. Бозбалалар өздерінің әрекеттерінде белгілі бір шымырлықты керек еткен. Шаруашылық ісінде ылғи да ересектерді үлгі тұтқан. Сол себептен, қазақ ойындары негізінен

спортқа жақын ширақтық пен жылдамдық, ептілік пен шымырлықты қажет етуінен өмірге келген.

Ұлттық ойындарды қолдану жөнінде мәселелерді келесі ірі ғалымдар көтерді: Т.Ш.Қуаныш, Б.Төтенаев, М.Тәнекеев, А.Б.Бүркітбаев, Е.С.Сағындықов. Олардың пікірінше ұлттық ойындар шаттық сезімдер көзі мен ұлағатты тәрбиелік күш ретінде қаралып отыр. Халықтың ұлттық ойындары басқа тәрбиелік ортасымен қосыла келе, сол халықтың өмір салтының көрінісін сіңіре отырып, бірін-бірі қалыптастыруда және үйлесімді дамуда толықтырылды. Байырғы дене мәдениетінің дәстүрлі, өмірдің өзінен елеп-екшелеген тәсілдері олардың жас ұрпаққа әдептілік пен денелік сапаларды сіңіруге, ұлттық-ұлыстық ойындарға қызығу сезімдерін туғызады, ал бұлар арқылы халықтың тұрмыстық, тарихи және мәдени мұраларын ден қою жолында баға жетпес тәлім көзі болар еді.

Қазіргі заманғы зерттеуші М.Т.Тәнекеев, «дене мәдениетінің ұлттық нысандары дербес тұрғыдан алғанда қазіргі дене мәдениеті қозғалысының барлық проблемаларын шешіп бере алмайды» деп дұрыс көрсетеді, ал мұның өзі, олардың дене мәдениетінің басқа нысандарымен өзара байланысты, тығыз қатынаста дамуға тиіс екендігін білдіреді. Дене мәдениеті мен спорттың ұлттық құралдары үздік үлгілерінің лайық болуы, М.Т.Тәнекеевтің пікірінше, «...олардың қазіргі заман ұрпағына қол жетерлік және түсінікті болатындай жаңа және неғұрлым қазіргі заманғы ұлттық нысанға ие болуында ғана емес» дегенге келіп саяды. Осыған байланысты, біздіңше, дәстүрлі ұлттық ойындардың маңызы мен сипатына олардың пайда болу тарихын талдау негізінде ғана дұрыс баға беруге болады, өйткені әрбір халық өзінің әлеуметтік-мәдени, экономикалық жағдайларына байланысты өзіне тән ойындар мен дене жаттығуларын қалыптастырады, олар дене мәдениетінің өзгеше жүйесінің пайда болуына ықпал етеді. Осыған байланысты «...бірде-бір ғылым өз тарихын терең зерттемей дами алмайды. Осындай зерттеулер қол жеткен нәтижелерді игеруге және ғылымды алға жылжытуға көмектеседі» [2] деген пайымдаумен келіспеуге болмайды. Бұл пайымдауды толық дәрежеде мәдениет пен дене мәдениетінің бір бөлігі ретінде табылатын қазақтың ұлттық ойындарының тарихында жатқызуға болады.

Ойын – тіршіліктің нышаны, еңбекке бейімделудің белгісі, дене мәдениеті мен сергудің құралы. Қазақ халқы «ойын баласы» деп, жас баланың ойнауына мүмкіндік туғызып отырған. Ойынның түрлері көп. Әрбір ойынның тәрбиелік мақсаттары болады. Мысалы: «Асық ату» ойыны бағдарлыққа, дәлдікке, мергендікке үйретсе, доп ойыны бүкіл дененің тұтас қимылдап шынығуына себеп болады. Ойынның түрлерін қауымдасып ойнау, одақтасып ойнау, жеке ойнау деп, ал мазмұнына қарай тұрмыстық ойындар, шынығу ойындары, кәсіптік ойындар, спорттық ойындар деп топтауға болады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Абусейтов Б.З. Қазақтың ұлттық ойындары арқылы орта мектептерде оқушылардың дене...

Ойын кезінде қызбалыққа салынып, дөрекі сөздер айту, ысқыру, даурығу – әдептілік емес, ал жеңіске жету үшін әділетсіз шешім айту, зорлықшыл

төрелік жасау барып тұрған мәдениетсіздік және әдепсіздік болып табылады. Әрине ойын болған соң шаттану да қажет, бірақ шаттанудың жөні осы екен деп, орынсыз айқайлау – әдепсіздік. Қазақтың «Ақсерек – Көксерек», «Ақсүйек», «Орамал тастамақ», «Шілік», «Арқан тарту», «Аударыспақ» сияқты ұлттық ойындары қайрат-жігерді, байқампаздық пен сезімталдықты арттырса, ал «Тоғызқұмалақ» сияқты ойындар ойлау қабілетін арттырады.

Баланың тәлім-тәрбиесі, іс-әрекеті ойыннан басталады, оның негізі болашақ өмірінде жалғасын табады. Міне сондықтан да оқушының оқу әрекетіндегі белсенділігін қалыптастыру мен тәрбие ісіндегі ролінің маңызы өте зор.

Бала өзін қоршаған ортаны және өмір сүріп отырған айналасындағы заттар мен құбылыстарды ойын арқылы түсініп, ұғынады. Ойын арқылы баланың танымдық қабілеті өседі. Ең алдымен бала ойын арқылы үлкендердің іс-әрекетімен танысады. Мысалы, бала ойын барысында аяқ астынан өзгерген ситуацияда – «Не істеу керек?», міне, осындай әрекеттер төңірегінде ойлана бастайды. Яғни бала топ болып ойнаған кезде өзінің іс-әрекетін басқа ойыншылар түсінетіндей етіп жасауға тырысады. Мысалға, «Шілік», «Тоғызқұмалақ» сияқты т.б. ойындарында.

Осы сияқты ойын барысында психикалық әрекеттердің еркіндігі қалыптасады. Ойын тәртібі баладан ықылас қоюды, ұстамдылықты талап етеді. Мысалы, бала «Арқан тарту» сияқты ойындарын ойнап отырып, ойын тәртібіне бағынуға тырысады. Білім беру мен тәрбиелеу ісінің бірлігінде оқушының жан-жақты дамуы, өмірге деген көзқарасы қалыптасады.

Ұлттық ойындарды қолдана білу өмірге өте қажет. Адам баласы өте ерте заманнан бері ұлттық ойындармен айналысып келеді. Ұлттық ойындар дегеніміз, ол әр халықтың ата-бабасынан қалған қимыл-қозғалысының жиынтығы. Осыған сәйкес ұлттық ойындар бір-біріне ұқсас болады және бір-бірінен айқын айырмашылықтары да бар. Ұлттық ойындарды үйрету – дене тәрбиесінің кең тараған маңызды түрі, ол балалар бақшасында, мектептерде, орта және жоғары оқу орындарында іске асырылады. Мектеп оқушыларына ұлттық ойындарды үйретуге ерекше мән беріліп, дене тәрбиесі бағдарламасына енгізілген. Ұлттық ойындар сабағын міндетті түрде дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдері, спортшылар оқу пәні ретінде өтеді. Бұл пән институттардың, орта білім беретін оқу орындарының және мектептердің дене шынықтыру сабақтарының жоспарына енгізіліп оқытылады. Сондықтан да ұлттық ойындар сабақтарын маман адамдар өткізу керек. Қазіргі заман талабына сай, ағымына қарай спорттың жаңаша түрлері мен әдістері, мақсат-міндеттері мен кезеңдері, ұлттық ойындардан жарыстар ұйымдастыру мен өткізу, қозғалмалы ойын-сауық түрлері мен ұлттық ойындар әдістерін дамыту қайтадан қаралып қолға алынуда.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Абусейтов Б.З. Қазақтың ұлттық ойындары арқылы орта мектептерде оқушылардың дене...

Оқушылардың оқу әрекетіндегі белсенділігін қалыптастыру мен тәрбие ісіндегі ойынның маңызы өте зор. Орынды пайдаланған ойын элементтері оқушының белсенділігін қалыптастыра отырып, осының нәтижесінде өтілген материалдарды терең меңгеруіне әсерін тигізеді. Баланың белсенділігі ойын үстінде танылады, жақсы ойынға бала бар ынтасымен беріліп, алуан мәліметтер, дағды мен шеберлікті меңгереді. Ойынға зер салып, ой жүгіртіп

қарар болсақ, ойын бар өнердің бастауы екеніне көз жеткізуге болады. Жалпы ойынның қай түрі болмасын халықтың рухани талап-тілектеріне сәйкес бағытталған. Мысалыға, балаларға арналған «Арқан тарту», «Қап киіп жарысу», тағы да осы сияқты ойындар баланың күшін дамытып, ерік-жігерін, денесін ширатып, төзімділікке, ептілікке, батылдыққа баулыса, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар ой-танымды дамытып, сөздік шешендікке баулиды [3].

Қорытып айтқанда, сабаққа қызығушылықтарын арттыру үшін де, шаршаған кездерінде бойларын сергіту үшін де сабақта оқушыларға ойын элементтерін пайдаланудың маңызы өте зор. «Бірінші байлық – денсаулық» дейді халық, ал ойын денсаулықты арттырады. Сондықтан да дене мәдениетінің құралы ретінде қазақтың ұлттық ойындары жалпы орта мектептерде дене тәрбиесі сабақтарында кеңінен қарастырылса, тәрбиелік маңызы аса жоғары әрі құнды болар еді. Сабақтарда ойынды, әсіресе ұлттық ойындарды қолдана отырып, оқушыларға өз халқының дәстүрін, әдет-ғұрпын, салт-санасын үйрете отырып, оны оқушылар бойына сіңірсек, келешек өзінің халқына жанашыр, саналы адамдарды тәрбиелеген болар едік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Назарбаев Н.Ә.* Қазақстан – 2030. Қазақстан Республикасы халықтарын сауықтыру бағдарламасы. -Алматы: Білім, 1997. 256 б.
2. *Тәнікеев М.Т.* Мир народного спорта. -Алматы: Санат, 1998. С.13-17.
3. *Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М.* Педагогика. -Алматы: 193 б.

П.С.ДУЙСЕБАЕВА

старший преподаватель ЮКГУ им. М.О.Ауезова

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИКИ КАК НАУКИ

Бұл мақалада автор математиканың ғылым ретінде даму бағыттары және әдістері, ұғымдары жайлы ой қозғайды.

This article deals with principles of Physical Culture formation with employment of Kazakh national games at secondary schools.

На первом занятии можно остановиться на периоде зарождения математики и периоде становления «чистой» математики, показать возникновение логических способов доказательств, аксиоматическое построение геометрии Евклидом, зарождение алгебры, вклад наиболее выдающихся ученых в развитие математики. Через все изложение следует провести мысль о том, что развитие математики связано, прежде всего, с потребностями практической деятельности людей и соответствующими социально-экономическими условиями.

Второе занятие можно посвятить периоду развития математики переменных величин. Следует подчеркнуть, что появление математического анализа было подготовлено всем предшествующим развитием математики, потребностями производства, открытиями в других областях науки и является закономерным процессом. В доступной форме объяснить учащимся, что, несмотря на абстрактный характер объектов математики, она все же отражает законы и процессы материальной действительности.

На третьем занятии освещается развитие математики с середины XIX века по настоящее время. Следует обратить внимание на характерные особенности этого периода: появление различных геометрий, возникновение и развитие теорий алгебраических структур, появление функционального анализа, соединившего в себе идеи и методы современного анализа, алгебры и геометрии.

В опытно-экспериментальной работе ученики под руководством учителя готовили сообщения, доклады. На каждом занятии по этой теме был один основной докладчик и два содокладчика. Приведем фрагмент из первого занятия.

Докладчик задает вопрос: «Что изучает математика?» Среди разнообразных ответов имеются и такие: «Прогрессии...

- Что же, по вашему, этим занимались и древние греки?

- Наверное нет.

- Следовательно, на поставленный вопрос нельзя ответить однозначно?

- Скорее всего так.

- Давайте разберемся от чего же зависит ответ? Для этого проследим этапы развития математики.

Предмет математики (как и любой другой науки) меняется в процессе ее исторического развития. Выделяют несколько периодов в развитии математического знания.

Первый период - зарождение математики – относят примерно к III-II тысячелетиям до н.э. В ряде стран (Египте, Китае, Вавилоне, Индии) к этому времени был накоплен определенный опыт практических вычислений и

измерений. Зарождение математики происходило тогда, когда накопление знания были в определенной мере систематизированы, сформулированы законы и правила решения арифметических задач, определения площадей и объемов простейших геометрических фигур. Эти правила еще не доказывались и не выводились. Они просто формулировались на основании опыта, наблюдений. Часто формулы, правила давали неточные результаты, но их с успехом применяли на практике, так как тогда и не требовалась большая точность.

К этому же времени относятся формирование математических понятий «число» и «фигура». Развивается арифметика и геометрия. Таким образом, математика возникла как прикладная наука, имеющая целью облегчить календарные расчеты, распределение урожая, организацию общественных работ, сбор налогов и т.д.

Постепенно возникают теоретические способы вывода новых знаний, появляются первые математические доказательства. Логика рассуждений начинает преобладать над выводами, полученными практическим путем. Ставится вопрос не только «Как делать?», но и «Почему так?» В результате происходит качественный скачок. Возникает «чистая» математика с ее доказательностью, внутренней логикой, специфическими методами построения знаний.

Начинается **второй период** в развитии математики, который относят к VII-V векам до н.э.

Большой вклад в становление логических способов доказательств в математике внесли прежде всего ученые Древней Греции (Фалес, Евклид, Архимед, Демокрит и др.).

Слово предоставляет первому содокладчику, который делает краткое сообщение о творчестве ученых Древней Греции. При этом подчеркивается, что зарождение «чистой» математики именно в Греции – не случайное явление. Действительно, во многих городах Греции в это время имела место демократическая форма государственного устройства (хотя это и была рабовладельческая демократия). Важнейшие вопросы жизни обсуждались публично. В связи с этим очень ценилось ораторское искусство, умение убеждать. Считалось, что если идти от верных посылок путем цепочки логически безупречных последовательных рассуждений, то обязательно получаются верные выводы. Такой способ рассуждений становится преобладающим и в математике. Греческие ученые стремятся к систематизации знаний, поиску общих закономерностей, объединяющих факты, к доказательству эмпирически найденных математических положений, имеющих общий характер. Такой подход, например, дал возможность Евклиду построить геометрию аксиоматическим способом.

Учащийся рассказывает о научном наследии Евклида, его тринадцати книгах под общим названием «Начала», которые выдержали более тысячи изданий и до сих пор сказывают благотворное воздействие на развитие математики. Отмечаются заслуги и других ученых того времени.

В эпоху Древней Греции, продолжает докладчик, из практических потребностей были сформулированы три задачи: трисекция угла (деление угла

А.Ясауи университетінін хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

на три равные части), удвоение куба (определение ребра куба, объем которого вдвое больше объема заданного куба), квадратура круга (нахождение квадрата, площадь которого была бы равна площади данного круга). В то время решение

геометрической задачи считалось строгим только тогда, когда при ее решении использовались только циркуль и линейка. Использование других чертежных инструментов в геометрии не допускались. На протяжении многих столетий не прекращались попытки решить эти задачи, не безуспешно. Однако сам процесс поиска решения привел к открытию новых разделов математики.

Таким образом, первый этап второго периода в развитии математики характеризуется глубоким развитием и господством геометрии.

После падения Римской империи центр научной мысли перемещается в страны Ближнего Востока и математика, получая новые импульсы для дальнейшего роста, вступает в очередной этап второго периода. Характерным становится преимущественное развитие алгебры, становление общего понятия вещественного числа. Этими вопросами занимаются ученые Индии, Средней Азии, стран арабского Востока, Западной Европы.

Второй содокладчик делает короткое сообщение, останавливаясь на заслугах индийских математиков в открытии десятичной позиционной системы счисления, а также математиков арабского Востока (Мухаммеда ибн Муса ал-Хорезми, Омара Хайяма), сделавших многое для развития алгебры, как науки об уравнениях.

Далее докладчик обращает внимание на то, что интенсивное развитие математики, астрономии в странах арабского Востока, Индии связано прежде всего с тем, что именно здесь было развито земледелие, которое требовало сооружения сложных систем орошения. Необходимость расчетов при строительстве оросительных систем давало определенные импульсы для развития этих наук.

С другой стороны, на Западе в это время царил феодальный строй. Во всех областях общественной жизни господствовала церковь. Всякие логические рассуждения, «философствования» строго преследовались. В монастырях изучение математики сводилось к примитивным арифметическим расчетам церковного назначения. Отсутствовали факторы, способствующие развитию математики. И история не доносит до нас ни одного имени сколько-нибудь выдающегося ученого-математика, жившего в это время в Западной Европе.

В VIII веке Европа расширяет торговые связи с Востоком, который все еще оставался мировым центром цивилизации. Итальянские купцы знакомятся с наукой и искусством древнего Востока и стараются использовать эти знания в своих интересах. Так, Западная Европа познакомилась с индийско-арабской нумерацией.

В XV веке математика развивалась под непосредственным влиянием торговли, навигации, астрономии и земледелия. В этот период интенсивное развитие получает вычислительная математика. В 1490 году Мюллер опубликовал таблицу синусов. С этих пор тригонометрия становится самостоятельной наукой. Математика оперирует теперь не только натуральными, дробными, но и отрицательными, иррациональными числами.

А.Я саи университетіні хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

Окончательно сформировалось общее понятие вещественного числа. Находятся формулы для вычисления корней уравнений не только первой и второй, но и третьей, четвертой степеней. Отмечаются заслуги французских математиков Франсуа Виета и Рене Декарта в создании современной алгебраической символики.

Вывод делает учитель.

Итак, основными моментами второго периода развития математики являются:

- использование аксиоматического метода при построении геометрии;
- создание алгебры (как науки об уравнениях), введение буквенной символики, формирование абстрактных математических теорий. «Математики теперь стали отвлекаться не только от качественных свойств предметов, как это имело место при возникновении понятия числа, но и от количественного значения символов чисел» .

Учащимся предлагается самостоятельно подготовить ответы на следующие вопросы:

1. Что означает термин «зарождение математики»?
2. Почему именно древние греки выработали логико-дедуктивный стиль рассуждений?
3. Что помешало ученым других стран разработать такой стиль мышлений?
4. Что изучает математика второго периода? Какого ее место в системе научного знания?
5. В какой мере отражена математика древних в современном курсе школьной математики?

Рассуждения учащихся по этим вопросам заслушиваются на следующем занятии.

Приведем содержания доклада на тему: «Период развития математики переменных величин».

В XVII веке начался **третий период** развития математики, который называют периодом математики переменных величин. Расширяется круг изучаемых количественных отношений и пространственных форм, ведущими идеями в математическом знании выступают идеи непрерывности, движения и изменения.

Идея функциональной зависимости позволила разработать общие методы решения задач, которые возникали как из внутренних нужд математики, так из потребностей практики и других наук. Эти методы применялись при решении широкого класса задач. Возникает и развивается новый раздел математики – математический анализ. Учитель подчеркивает, что появление этого нового направления в математике было подготовлено всем развитием математического знания, потребностями производства, открытиями в других областях науки и выступает закономерным процессом.

Достигает своего расцвета аксиоматический метод построения математических теорий. Математика становится чрезвычайно абстрактной наукой. В связи с этим возникают задачи обоснования математического знания. Центральным вопросом этого времени становится вопрос о том, отражает ли

А.Я саи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

математика законы и процессы окружающего нас мира или же является продуктом «чистого» разума человека. Резко обостряется борьба между материализмом и идеализмом в математике.

XVIII век характеризуется деятельностью математиков в области анализа и его приложений, главным образом в механике.

В первой половине XIX века наблюдается дальнейшее развитие капитализма в странах Западной Европы, что в значительной мере способствует прогрессу естественных наук вообще и математики в частности. Крупная машинная индустрия все более нуждается в услугах точных наук. Дальнейшая

специализация капиталистического производства, развитие металлургической, горной, химической, металлообрабатывающей и других отраслей промышленности, внедрение новых технологических методов – приводит к выделению прикладной математики, специализации математического знания. Латинский язык, на котором раньше публиковали свои работы ученые, заменяется национальными языками. Математикам становится все труднее понимать друг друга. И только самые одаренные из них (К.Гаусс, Ф.Клейн и др.) сумели преодолеть узкую специализацию и их работы оказали большое воздействие на развитие математической науки.

Содокладчики делают короткие сообщения о выдающихся математиках этого времени. В качестве примера приведем одно из сообщений о творчестве Л.Эйлера, сделанного в процессе экспериментального исследования.

Л.Эйлер (1707-1783 гг.) – швейцарский философ, математик, механик и физик более тридцати лет проработал в Петербургской академии наук. Он имел огромное идейное воздействие на взгляды математиков многих стран мира. В течение своей жизни он опубликовал 530 книг и статей по различным проблемам теоретической и прикладной математики. Число опубликованных работ Л.Эйлера в настоящее время достигло 886. Не было ни одной области современной ему математики, в которую бы Л.Эйлер не внес глубокие идеи, новый аналитический аппарат, фундаментальные формулы. Он впервые построил классическую механику аксиоматическим методом. С именем этого выдающегося ученого связаны крупнейшие результаты, полученные в астрономии, оптике, картографии, баллистике, теории корабля и других разделах науки.

На видном месте помещаются портрет Л.Эйлера, его высказывания о роли математики.

С большим интересом слушают ребята сообщение о судьбе французского математика Эвариста Галуа. Учитель, подытоживая сказанное, подчеркивает, что Э.Галуа совершил революцию в математике, доказав неразрешимость в радикалах уравнений выше четвертой степени (коротко объясняет сущность проблемы). Из этого становится ясным вывод о неразрешимости знаменитых задач древности, упоминавшихся выше. Развитие математики с этих пор пошло в принципиально другом направлении. Широкое распространение получает теория приближенных вычислений.

Учащимся предлагается подумать:

1. Что изучает математика третьего периода?

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

2. Какие открытия естественных наук обусловили появление дифференциального и интегрального исчисления?

3. Какие математические понятия «предшествовали» понятию производной?

4. Какие факторы свидетельствуют о закономерности появления дифференциального и интегрального исчисления? Что вы знаете об ученых-математиках этого периода?

В качестве индивидуальных заданий предлагается приготовить рефераты по творчеству выдающихся математиков и выступить затем перед учащимися во время проведения в школе различных массовых математических мероприятий математики.

Заметим, что содержание отдельного занятия несколько сложнее предыдущих, поэтому в некоторых случаях допускалось проведение его в форме рассказа учителя.

Четвертый период развития математики относят к середине XIX века. Он характеризуется тем, что в предмет математики включаются формы и отношения, не являющиеся пространственными и количественными в первоначальном смысле слова. Математика стала рассматривать логически возможные «чистые» формы. Появляется геометрия Н.И.Лобачевского, отличная от евклидовой геометрии. Формируется понятие многомерного пространства. Вслед за геометрией Лобачевского возникают другие неевклидовы геометрии. Происходит дальнейшее расширение понятия числа. Математика оперирует уже комплексными числами. Одновременно складываются новые направления в алгебре: теории групп, теории колец и т.д., то есть алгебра из науки об уравнениях превращается в науку об алгебраических структурах, где основными объектами являются множества с определенными на них операциями и отношениями, которые подчиняются тем или иным законам (аксиомам). Причем природа элементов множества не имеет здесь никакого значения.

Пятый этап в развитии математики – середина XX века. Он связан с ростом научно-технического прогресса, который принес фундаментальные сдвиги во всех областях человеческой жизни. Сооружаются невиданных масштабов промышленные предприятия, запускаются сложнейшие технологические линии, создаются многокомпонентные технические системы, появляются принципиально новые методы обработки сырья и продукции, требующие огромных скоростей, высоких температур и давления и т.д. Задачи управления такими процессами зачастую начинают превышать физиологические возможности человека, поэтому предпринимаются попытки передачи ряда управленческих функций машинам, автоматам. Но практическому воплощению этих идей предшествуют научные разработки, значительная часть которых пришлась на долю математиков.

Идеи и методы математики все активнее используются в биологии, лингвистике, медицине, общественных науках и т.д.

Подытоживая исторический путь развития математической науки, Л.С.Понтрягин подчеркивает: «Математика, возникшая как чисто прикладная

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

наука, и в настоящее время имеет своей основной задачей изучение окружающего нас мира с целью использовать его для нужд человечества».

В развитии современной математики большую роль сыграли советские ученые: Н.Н.Лузин, А.Я.Хинчин, Л.С.Понтрягин, А.Н.Колмогоров, М.А.Лаврентьев и многие другие.

Итак, проследив путь исторического развития математики, легко заметить, что «всплески» математической мысли появляются там, где для этого складываются определенные условия, связанные с развитием материального производства, культуры, социально-политическим климатом, предшествующими достижениями науки.

И еще: если схематически изобразить периоды развития математики в виде отрезков прямой, то можно обнаружить, что чем дальше, тем эти отрезки становятся короче. Это означает, что с течением времени переход к качественно новым состояниям математики совершается быстрее. Действительно, длина

первого периода примерно равна 2000 лет, второго - 1500, третьего - 150, четвертого - 100. Эта закономерность прослеживается не только в развитии математики, но и в других науках.

Материал по истории развития математики, изложенный выше, можно использовать и для отдельных бесед, во внеклассной работе, сокращая или расширяя те или иные моменты в зависимости от целей и задач, стоящих в каждом конкретном случае.

В теме «Роль философии в математическом познании» прежде всего следует показать решение основного философского вопроса в математике; убедить учащихся в том, что диалектическая позиция ученого способствует фундаментальным открытиям в науке; познакомить с сущностью диалектического метода познания окружающей действительности, раскрыть его роль в познании.

Если ученый считает, что математические понятия, аксиомы, утверждения являются, в конечном итоге, отражением свойств объектов и процессов реального мира, то он стоит на материалистических позициях. Если же природа математического знания расценивается как продукт свободного творчества ученого или как «идеи», имеющие самостоятельное существование, независимо от реальных вещей, то налицо субъективный и объективный идеализм соответственно. История развития философии и математики свидетельствует, что только решение вопроса об отношении математики к реальной действительности является правильным, научным. Действительно, мы уже не раз говорили о роли и значении математики для развития других наук, показывали влияние математики на развертывание научно-технического прогресса. Но как «могла бы математика быть действенным орудием развития производства и других наук, если бы ее понятия и законы не были отражениями свойств и отношений объектов и процессов реального мира?».

Отдельный ученый, решающий узкую, частную задачу, может и не обнаружить потребности в философских знаниях. Но «систематизировать полученные факты, постигнуть внутренние связи и закономерности открытых явлений, придать им логическую стройность без философского мышления

А.Я саун университетинь хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

невозможно». Каждая специальная наука широко использует диалектический метод как мощное оружие познания и преобразования мира. Именно мировоззрение и метод являются теми каналами, по которым осуществляется связь философии и специальной науки. История развития науки показывает, что процесс фундаментальных открытий в конкретных науках ускорялся тогда, когда ученые стояли на правильных позициях.

Например, А.Эйнштейн отмечал, что именно диалектическая философия помогла ему открыть теорию относительности. Он также подчеркивал, что « в наше время физик вынужден заниматься философскими проблемами в гораздо большей степени, чем это приходилось делать физикам предыдущих поколений. К этому физиков вынуждают трудности их собственной науки».

М.Борн, давая оценку значимости открытия теории относительности, писал, что это синтез «философской глубины, физической интуиции математического искусства».

С другой стороны, Пуанкаре, будучи тонким аналитиком, блестящим математиком, прекрасным специалистом в своей области, по признанию Луи де

Бройля, не сделал открытия, подобного открытию Эйнштейна, еще и потому, что стоял на ошибочных философских позициях.

Еще более впечатляющий пример можно привести из истории открытия неевклидовых геометрий. Известно, что неевклидовы геометрии были почти одновременно открыты несколькими учеными независимо друг от друга. Так, Н.И.Лобачевский в 1829 году публикует свою работу «О началах геометрии», И. Боляи в 1832 – «Аппендикс».

Великий немецкий математик К.Гаусс в принципе тоже мог опубликовать ряд основоположений новой геометрии, причем еще раньше Н.И.Лобачевского. Но не только не сделал этого, но даже отказался дать официальный отзыв о работах Н.И. Лобачевского и И.Боляи. Авторитет К.Гаусса среди математиков того времени был чрезвычайно высок и, возможно ему было бы проще отстаивать это открытие, явно противоречащее господствующим тогда взглядам, но его далеко не методологические установки оказались тормозом на пути развертывания исследований по неевклидовой геометрии. Итак, влияние философии на науку бесспорно. Философия формирует научное мировоззрение, определяет общую позицию в подходе к объекту познания, вооружает исследователя общим методом познания.

В науке – и в естествознании, и в математике, и во многих общественных дисциплинах – широкое и плодотворное применение получили специальные методы исследования, которые при всем их совершенстве не могут полностью обеспечить познание огромного богатства исследуемых явлений в их сложнейших взаимопереходах и взаимозависимостях. Они не в состоянии раскрыть противоречий, динамической сущности реального мира, закономерностей его развития во всей его сложности и противоречивости. Все это – компетенция диалектики, которая является универсальной и единственной теорией и методологией знания.

Подытоживая сказанное, учитель особо выделяет следующие теоретические положения:

А.Ясауи университетінін хабаршысы, №1, 2009

Дүйсебаева П.С. Основные этапы развития математики как науки

- вещи и предметы действительного мира существуют объективно, независимо от нашего сознания;
- каждое открытие в науке подтверждает способность человека познать законы природы, общества, мышления и использовать их на практике;
- диалектический метод рассматривает познание как отражение реального мира в сознании людей;
- процесс познания есть сложный диалектический процесс;
- практика – совокупность человеческой деятельности в области производства материальных благ, общественно-революционной деятельности и научного эксперимента – играет в познании сложную роль: она является источником познания, критерием истины и целью познания;
- явления действительности следует рассматривать в их историческом развитии;
- развитие науки предполагает постоянное изменение и видоизменение ее содержания, методов, форм и средств выражения. Борьба противоречий в науке – важнейшее средство преодоления всего устаревшего, косного, тормозящего их развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Кантор И.М.* Понятийно-терминологическая система педагогики: Логико-методологические проблемы. -М.:1980.
2. *Крутич В.И.* Структура и логика процесса обучения математике в средней школе. -М.:1985.
3. Лабораторные и практические работы по методике преподавания математики: Учебн. пособие для студентов физ.-мат. фак. пед. ин-тов/ Е.И. Лященко, К.В. Зодкова, Т.Ф. Кириченко и др.; Под ред. Е.И. Лященко. -М.: 1998.
4. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. 2104 «Математика» и 21056 «Физика»/ А.Я. Блох, Е.С. Канин и др.; Сост. Р.С. Черкасов, А.А. Столяр. -М.: 1985.
5. Современные проблемы методики преподавания математики: Сб.статей. Учеб.пособие для студентов физ.- мат.фак.ин-тов/ Сост. Н.С. Антонов, В.А.Гусев. -М.: 1985.
6. Фридман Л.М. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе. -М.: 1983.
7. Методика преподавания математики: Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. -М.: Гуманит.изд. центр ВЛАДОС/ А.А.Темербекова 2003.-176с.

Г.А.МОМБИЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

БОЛАШАҚ ПСИХОЛОГТАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДАҒЫ ПРОЕКТИВТІ ӘДІСТЕМЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

В статье рассматриваются особенности проективной методики в профессиональной подготовке будущих психологов.

The article deals with peculiarities of project methods in the professional training of future psychologists.

Жоғары оқу орнында болашақ психологтарды даярлау барысында білім беру жүйесінде қолданылатын әдістемелердің міндеттері – білімгерлердің кәсіби сауаттылығын қалыптастыру болып табылады. Болашақ мамандар даярлау, оларды кәсіби-педагогикалық бағдарда оқыту мәселелеріне әрқашан педагогтар мен психологтардың зерттеулерінде басты назар аударылып келеді.

Тұлғалық қасиеттерді зерттеуге бағытталған әдістердің бір түрі – проективті әдістемелер. Олар адамның өзінде бар, бірақ анық байқала бермейтін түрлі сапалар мен қасиеттерді көшіру принципіне негізделеді. Осы біртұтас психологиялық механизм – «кескіндеме» немесе «проекция» деп аталады. Міне, осыдан келіп «проективті әдістемелер» атауы шыққан.

Санадан тыс қорқыныш пен тілектер ассоциацияда, түсте, суреттерде және оларды қабылдау арқылы пайда болады.

Психодиагностикада проективті тәсіл дәстүрлі әдістермен салыстырғанда өте күшті ерекшеленеді. Проективті психология оларға артқан үлкен үмітті ақтай алмаған біртекті психометрикалық тесттерге қарсылықтан пайда болып, дамыды. Проективті әдістердің дамуына Юнгтың, З.Фрейдтің жұмыстары, Л.Франктың, Дж. Брунердің идеялары үлкен әсер етті.

Проективті әдістер арқылы диагностикалайтын сапалардың ішінен қызығушылық, бағдарлану, қорқыныш, тұлғалық қажеттіліктерді бөліп көрсетуге болады. Проективті әдістемелердің ішінде Роршахтың «сиялы дақтары», Розенцвейг тесті, Люшер тесті, Равеннің матрицалар тесті, «Менің жанұям», «Әлемде жоқ жануардың суреті», «Үй, адам, ағаш», т.б. әдістемелер кеңінен танымал болған. Баланы диагностикалау үшін, әсіресе, егер баланың сөйлеу әрекеті нашар дамыған болса, онда вербальды емес әдістемелер, яғни сурет тесттерін пайдалану тиімді болады [4.191].

Сурет салу – клиентке өзін-өзі сезінуге және түсінуге, өз пікірі мен сезімін еркін жеткізуге, қатты мазасызданудан және конфликтіден арылуға, эмпатиясын дамытуға, өзімен-өзі болып, арман-үміттерін еркін жеткізуге мүмкіндік беретін шығармашалық әрекет. Бұл қоршаған әлуметтік шындықтағы клиенттің бейнесі ғана емес, сонымен қатар оған деген қарым-қатынастың моделі де болып табылады. Сурет салуға көптеген психикалық функциялар қатысады.

Клиент сурет салу барысында өз арман, сезіміне, тілегіне жол береді, әр түрлі ситуациялық жағдайларға қарым-қатынасын нақтылайды, кейбір қорқынышты, жағымсыз, көңілді жарақаттайтын бейнелерге ауырсынбай ене алады. Сондықтан да сурет салу тек диагностикалық бағытта ғана емес, психикалық шиеленісті шешу үшін, қорқыныш, невроз кезіндегі стрестік жағдайдан шығу үшін коррекциялық бағытта да кеңінен пайдаланылады.

Проективті сурет жеке дара немесе топтық формада да жүргізіле береді. Проективті суреттің негізгі міндеті клиенттің мазасыздануы және айтылуы қиын проблемаларын айқындау мен түсіну болып табылады. Сурет тақырыптарына бағыт бере отырып және біртіндеп басқара отырып, клиенттің зейінін аударуға, оны елеулі, нақты проблемаға шоғырландыруға болады. Бұл, әсіресе, балалардың қорқынышын сурет терапиясы арқылы коррекциялау барысында өте тиімді болады [4.193].

Кейбір авторлар проективті суреттерді топтық жұмыста көмекші әдіс ретінде қарастырады. Ол қарым-қатынастағы қиындықты, эмоционалды проблемаларды, т.б. диагностикалауға және интерпретациялауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс кейбір себептерге байланысты субъектінің өзі мойындамайтын, түсінбейтін сезімдермен жұмыс жасауға жол ашады.

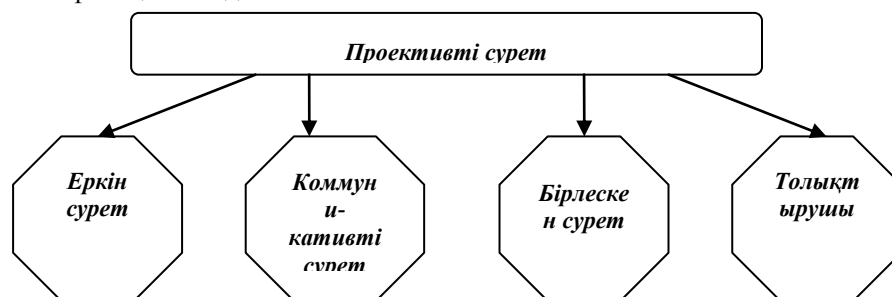
Сурет салуға ұсынылатын тақырыптар әр түрлі болуы мүмкін және ол әрі жеке-дара, әрі жалпы топтық проблемаларға да қатысты болуы тиіс. Негізінен сурет тақырыптары мына бағыттарды қамтиды:

1. Өзінің өткен шағы мен болашағы («Балалармен қарым-қатынастағы менің ең басты проблемам», «Мен өзімді сенімсіз сезінетін өмір ситуациялары», «Мен және балалар», «Менің бір күнім», т.б.);

2. Болашақ немесе абстрактілі түсініктер («Менің кім болғым келер еді?», «Үш тілек», «Жалғыздық», «Бақыт аралы», «Қорқыныш», «Қызғаныш», т.б.);

3. Топқа қарым-қатынасы («Мен топтан не күттім және не ала алдым?», «Топта маған не ұнамайды немесе кім ұнамайды?», т.б.) [2.203].

Проективті суретте қолданылатын әдістемелер төмендегіше классификацияланады:

1. **Еркін сурет** (әркім өзі не қаласа соны салады). Сурет салу жеке-дара орындалады, ал талқылау топта жүргізіледі. Бірнеше тақырыптар беріледі немесе топ мүшелері өз бетінше таңдайды. Сурет салуға 30 минут уақыт беріледі, сонан соң суреттер ілініп, талқылау басталады. Ең алдымен сурет туралы топ мүшелері, соңынан автор сөйлейді.

2. **Коммуникативті сурет.** Топ жұп-жұпқа бөлінеді, әр жұп өз парағына анықталған тақырып бойынша бірлесе отырып сурет салады, бірақ олардың сурет салу барысында бір-бірімен вербальды қарым-қатынасқа түсуіне болмайды, тек бейнелер, сызықтар, бояулар көмегімен қарым-қатынас жасайды. Талқылау барысында суреттің көркемділігі емес, салушылардың бір-біріне деген қарым-қатынасы, пікірі, сезімі маңызды болады.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Момбиева Г.А. Болашақ психологтарды кәсіби даярлаудағы проективті әдістемелердің...

3. **Бірлескен сурет.** Мұнда бірнеше адам немесе барлық топ мүшелері үнсіз ғана бір қағазға сурет салады (мысалы, топты, оның дамуын, көңіл-күйін,

топтың атмосферасын, т.б.). Сурет салынып біткен соң, оған әрбір топ мүшесінің қатысуы, олардың жұмыс барысындағы өзара қарым-қатынасы, топтың біртұтастығы талқыланады.

4.Толықтырушы сурет. Суретті бір адам бастап салады да келесісіне ұсынады, оның әрқайсысы оны әрі қарай жалғастырып, келесіге ұсынады. Осылай сурет топты айналып шығады. Талқылау барысында автордың нені салғысы келгендігі, ол жалғасын таба алды ма, топ мүшелері бір-бірін түсіне алды ма, аяқталған сурет автордың ойынан шықты ма деген мәселелер қарастырылады [3.246].

Ал енді дайын суретпен жұмыс жасаудың екі түрлі әдісі бар:

1. Барлық суреттерді бірден, бір мезгілде көрсету және салыстыру, олардың мазмұнындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді табу.

2. Әрбір суретті жеке-жеке талдау (сурет қолдан-қолға өтіп, қатысушылар оның психологиялық мазмұны туралы сөйлейді).

Проективті суретті интерпретациялау кезінде оның мазмұнына, түсіне, формасына, композициясына, өлшеміне, қағаз бетіне орналасуына көңіл аударылады.

Енді проективті суреттердің балаларды коррекциялау барысында қолданылуына тоқталайық.

Сурет терапиясын қолдану, әсіресе, балалармен жұмыс жүргізгенде өте тиімді болады. Сурет сабақтарын ұйымдастыра отырып, психолог келесі функцияларды орындайды:

- баланың эмпатиялық қабылдауын;
- психологиялық атмосфера мен психологиялық қауіпсіздігін қалыптастыру;
- балаға эмоционалды қолдау көрсету;
- креативті міндеттерді қоя отырып, оны баланың қабылдауын қамтамасыз ету;
- тапсырманың тақырыптық құрылымын анықтау;
- сурет салу процесіндегі баланың еліктеуі, сезімі мен мазасыздануының актуалдылығын анықтау.

Мамандар сурет салу практикасында қолданылатын тапсырмалардың бес түрлі типін бөліп көрсетеді:

1. Пәндік-тақырыптық;
2. Бейнелік-символикалық;
3. Бейнелі қабылдауды, қиялды дамытуға арналған жаттығулар;
4. Бейнелеу материалдарымен жаттығулар және ойындар;
5. Бірлескен іс-әрекет тапсырмалары.

Балалар суреті, ең алдымен, баланың тұлғалық кескіндемесі, оның қоршаған ортаға деген қарым-қатынасының символикалық көрінісі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты салынған суреттен баланың ақыл-ой дамуының деңгейін, қабілетін, жеке тұлғалық қасиеттерін анықтауға болады.

Проективті суреттер арттерапияға жатпайды, өйткені мұнда эстетикалық нәтижеге қол жеткізу мақсатталмаған [3.248].

Проективті суретте психотерапевт клиентке проективті сипаттағы сюжетті ұсынады және содан кейін суретті талдап, интерпретация жүргізеді. Төменде

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Момбиева Г.А. Болашақ психологтарды кәсіби даярлаудағы проективті әдістемелердің...

мектеп психологтары өз жұмыстарында қолдануға болатын бірнеше проективті әдістемелерді ұсынып отырмыз:

Проективті сурет «Маған мектепте не ұнайды?» (Н.Г.Лусканова).

Мақсаты: балалардың мектепке деген көзқарасын, оқу әрекетіне дайындығын анықтау.

Нұсқау: «Балалар, өздеріңе мектепте қатты ұнайтын не? Ойланып көріңіздерші. Енді сол бойынша сурет салып көрейік. Кез-келген нәрсені қалай қаласаң, солай салуға болады. Сурет салуға икемім жоқ деп өкінбеңіз. Суретке баға қойылмайды».

Интерпретациясы:

1. Салынған суреттің тақырыпқа сай болмауы:

А) Мектепке қызығушылықтың болмауы және мектеп әрекетінен гөрі басқа түрткілерге, көбінесе, ойынға көңілінің аууы. Мұндай жағдайда балалар машиналарды, түрлі ойыншықтарды, әскери іс-әрекетті, ою-өрнектерді, т.б. салады. Бұл оқу мотивациясының қалыптаспағанын көрсетеді.

Б) Балалық неготивизм. Бұл жағдайда бала мектеп туралы сурет салуға табанды түрде қарсылық білдіреді және өзіне ұнайтын, өз қолынан келетін суретті салады. Мұндай мінез-құлық баланың мектеп талаптарын орындауға қиындықтарын және оның жоғарғы деңгейде екендігін көрсетеді.

В) Баланың қойылған тапсырманы дұрыс түсінбеуі. Мұндай балалар не ештеңе салмайды немесе бұл тақырыпқа сай емес сюжеттегі суретті көшіріп салады. Мұндай жағдай, көбінесе, психикалық дамуында тежелуі бар балаларда кездеседі.

2. Берілген тақырыпқа сәйкес мектепке деген жағымды қарым-қатынас туралы әңгімелейтін суреттің мағынасы мына түрде болуы мүмкін:

А) Оқу жағдайы – мұғалім қолына көрсеткіш таяқша ұстап, партада отырған оқушылардың арасында тұрады, тақтада жазылған жазулар бар, т.б. Мұндай сурет баланың оқу әрекетінің жоғарылығын және оқуға белсенді түрде араласатынын, сондай-ақ, бұл баланың танымдық оқу әрекетінің дамуын көрсетеді.

Б) Оқу әрекетінен тыс жағдайда бейнелеуі – мектеп ғимараты, үзіліс кезіндегі оқушылар, портфель ұстаған оқушылар, т.б. Мұндай суреттер баланың мектепке деген ұнамды қарым-қатынасын көрсетеді, бірақ оның оқу әрекетіне қарағанда мектептің сыртқы атрибуттарына қызығушылығы басым деген сөз.

В) Ойын жағдаяттары – мектеп ауласындағы әткеншектер, ойын бөлмесі, ойыншықтар және сыныпта тұрған басқа да заттар (теледидар, терезе алдындағы гүлдер, т.б.). Мұндай сурет баланың мектепке деген дұрыс қарым-қатынасын көрсетеді, бірақ оқу әрекетінен гөрі ойынға қызығушылығы басым.

Балалар суретін бағалауда қателіктер жібермеу үшін және сенімді болуы үшін баланың өзінен сурет жайлы нені салдың, неге олай салдың, мына затты не үшін салдың деген сияқты нақтылау сұрақтарын қою керек.

Сурет бойынша балалардың тек оқу мотивациясын ғана емес, олардың мектепке деген қарым-қатынасын, мектепте оған ең қызықты не екенін де анықтауға болады [4.112].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Момбиева Г.А. Болашақ психологтарды кәсіби даярлаудағы проективті әдістемелердің...

Проективті сурет «Мен өткен шақта, мен қазір, мен болашақта».

Мақсаты: ішкі жағымды сезімдерін, өзін-өзі бағалауын, өзара қарым-қатынасын, қоршаған ортамен қарым-қатынасындағы қиындықты, ішкі тепе-теңдікті, ішкі комфорт немесе қобалжуын, дискомфорттылықты, жас ерекшелік және жыныстық ерекшеліктерінің адекваттылығын анықтау.

Нұсқау: «Қағазды үш бөлікке бөліп аламыз. Ең бірінші өзіңнің кішкентай кезінді сал, одан соң қазір сен қандайсың, сосын өскен соң сен болашақта қандай боласың. Міне, осыларды елестетіп, үшеуін үш бөлікке саламыз. Суретті түрлі-түсті қарындаш, фломастерлермен бояймыз».

Нәтижені өңдеу:

Кестеге бес түрлі психологиялық сипаттама енгізіледі:

1. Өзін-өзі бағалау сезімі, өзін-өзі бағалаудың жоғарылығы «Мен қазір» суретінде анықталады.

2. Байланыс жасау, қарым-қатынас жеңілдігі «Мен қазір» суреті бойынша талданады.

3. Эмоциялық және психологиялық комфорттың болуы, қобалжудың болмауы, мазасыздық «Мен қазір» суретінде талданады.

4. Жыныстық ерекшелік адекваттылығы. Барлық суреттер талданады.

5. Жас ерекшелік адекваттылығы. Барлық суреттер талданады.

Қорытындылай келе, практикалық психологтар, әсіресе, мектеп психологтары психодиагностикалық және психокоррекциялық жұмыстарында проективті әдістерді жиі және дұрыс қолдана алса, онда оның нәтижесі де жемісті болмақ. Себебі баланың қандай да бір айта алмайтын проблемасын осы әдістер арқылы тезірек анықтап, тиісінше көмек көрсете аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Осипова А.А.* Общая психокоррекция. -М: 2005. 508 с.
2. *Абрамова Г.С.* Введение в практическую психологию. -Екатеринбург: 1995. 420с.
3. *Анастаси А.* Психологические тестирование в 2-х т. -М.: 1982. 280с.
4. *Ежова Н.Н.* Рабочая книга практического психолога. -Ростов-на-Дону: 2005. 315с.

Н.Т.ЖАЙЫМБАЕВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ПӘНІНІҢ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЙЫНДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

В этой статье рассматриваются вопросы о квалификационной подготовке учителей физкультуры, о методологической и педагогической аспектах подготовки.

This article deals with some matters of skilled training of teachers of Physical Culture. The author also writes about methodological and pedagogical aspects of training.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2030» бағдарламасында: «Біздің ұрпақтың бүгінгі кезеңдегі міндеттері келер ұрпақ алдында орасан зор жауапкершілік жүгін арқалайтындығымыз, сонымен бірге жастар алдындағы жауапкершілікті күнде есте ұстауға тиіс», – деп тұжырымдауы бүгінгі күнгі білім беру мен тәрбиелеу ісін жан-жақты жетілдіріп, әлемдік дамыған елдер қатарына қосылу бағытын міндеттейді.

Жоғары оқу орындары оқу үрдісінде дене тәрбиесі пәні мұғалімдерін даярлауда мынадай міндеттер көзделеді:

- біріншіден, оқу пәндері мазмұнының ғылыми-ілімдік деңгейін арттыру, оны үйретудің белсенді әдістерінің кеңінен ендірілуі, сабақтан тыс уақытта қимыл-қозғалысты қызмет түрлерімен көбірек айналысуы;

- екіншіден, тұрмыста өркениет жетістіктерін пайдалануы көзделеді [1].

Болашақ ұрпақтың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп мұғалімінің жеке басы мен оның жоғары оқу орнындағы ілімдік және тәжірибелік даярлығының дәрежесіне тікелей байланысты [2]. Осыған орай мектептегі дене тәрбиесі – сауықтыру жұмыстарын ізгілендіру, жеке мүмкіндіктерін, қабілеттерін ілімдік-педагогикалық жағынан негіздеу туралы бірқатар ғылыми еңбектер орындаған.

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін дайындаудың мәселесі көптеген зерттеулердің ілімдік оқу және дидактика, тәрбие ілімі мен тәлімдік жұмыс әдістемесі негізінде келелі мәселеге айналып отыр.

Дайындық сипаттамасына көптеген жолдар арқылы жақындауға болады. Мысалы; ілімдік және эмпириалдық сараптаманың негізгісі, осы сапалық жүйенің дайындығымен шектеліп қана қоймай, басқа кешендермен, интегративті – функционалды дайындық барысымен ерекшеленеді.

Жоғары оқу орындарында сатылы түрде педагог дайындаудың ерекше тәсілі, педагогикалық қызметке кәсіби тұрғыдан қалыптастырылады. Дайындықты қалыптастыру процесі, белсенді кәсіби қалыптасуымен, яғни өз-ара кәсіби бағыт-бағдармен де тікелей байланысты.

Педагогикалық мәселелердің жоғары деңгейдегі дайындыққа жету жолдарын кәсіби-педагогикалық іскерлік пен шеберлікке байланысты, оның ішінде білімге көп көңіл бөлінеді, іскерліктің дағдыдан айырмашылығы, іс-әрекеттің шығармашылыққа өтуін саналы сипаттамасы бар үлкен жылдамдықпен қалыптастыруында [3].

Кәсіптік дайындық төмендегі құрылымдармен ерекшеленеді:

- мотивациялық- кәсіби мәні бар қажеттілік, педагогикалық қызметке дағен қызығушылық;

- бағытты-танымдық – бағалаушылық-мамандық мазмұны мен кәсіби талаптар туралы білімі мен тұжырымы, кәсіби-педагогикалық мәселелерді шешу тәсілдері, өз бетінше кәсіби дайындығын бағалай білуі;

- эмоционалды-еріктік – педагогикалық қызмет нәтижесіне деген жауапкершілік сезімі, өзін-өзі бағалауы, мұғалімнің кәсіби міндеттерін орындау іс-әрекеттерін басқара білуі;

- операциялы-қозғалыстық – кәсіби білім, іскерлік пен дағдалардың өзектілігі мен ұтқырлығы және жеке тұлғасында кәсіби мәнді дағды мен іскерліктің бар болуы, педагогикалық іс-әрекет жағдайында кәсіби талаптардың қалыптасуы;

- тағайындамалы-сипаттамалық – педагогтың өз жұмысына берілгендігі.

Болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің қалыптастырылу мәселесі көптеген зерттеулердің – теориялық оқу және дидкатика, тәрбие теориясы мен тәлімдік жұмыс әдістемесі негізінде келелі мәселеге айналып отыр.

Орыс педагогы В.А.Сластенин мұғалімнің жеке тұлғасының мына кәсіби көрсеткіштерін атап көрсетеді:

- мұғалімнің жеке тұлғасының сипаты мен қасиеті;

- мұғалімнің психологиялық-педагогикалық дайындығына қойылатын талаптар;

- арнайы дайындықтың құрамы мен көлемі;

- мамандық бойынша әдістемелік дайындық мазмұны [4].

Алға қойылған мәселелер мен оларға сәйкес кәсіби және жеке тұлғаның сапалық мәселелерін шешу қажеттілігінің ықтималдылығы төменде көрсетілген:

- 1.Мұғалімнің кәсіптік жеке тұлғасын қамтамасыз ететін, білім беру стандарттарының жоғары деңгейіне кепілдік беруі;

- 2.Педагогтың өздігінен шығармашылық және зерттеу мәселелерін шешіп және оны негізгі мәселе ретінде қоя білуі;

- 3.Педагогика ғылымының студенттің білімі мен практикалық іскерлігінің байланысын қажет ететін күрделі кәсіби-педагогикалық мәселелерді шеше білуі;

- 4.Дамыта оқыту технологиялары мен өзі жүргізетін пәнді жетілдіруге қажет отандық және шетелдік жаңа жетістіктерді үздіксіз игере отырып, өзінің жеке ерекшеліктері мен қабілеттілігіне сай қолдана білуі қажет.

Жеке тұлғаның қалыптасуында денешынықтыру-сауықтыру жұмыстарының рөлі өте зор. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты денешынықтыру-сауықтыру жұмыстарының мазмұны, ұйымдастыру әдістері мен тәсілдері және мотивтері өзгеріп отырады. Мысалы, бастауыш сынып оқушылар іс-әрекеттің ойын түріне ерекше

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жайымбаев Н.Т. Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдерін дайындаудың педагогикалық аспектілері

ықылас қояды. Ал, жоғары сынып оқушыларымен жүргізілген денешынықтыру-сауықтыру жұмыстары олардың денесін, ақыл-ойын

дамытудың көзі [2]. Жоғары сынып оқушыларымен жүргізілген денешынықтыру-сауықтыру жұмыстарындағы жаттығулар күрделі болып келіп, оларда қайраттылық, өзін-өзі билеу, төзімділік пен батылдық, т.б. қасиеттерін қалыптастырып, дене күшін дамыта түседі.

Алдын-ала жоспарланған, жүйелі түрде ұйымдастырылған денешынықтыру-сауықтыру жұмыстары дене мүмкіндіктерін дамытып қана қоймай, дене, ақыл-ой жүктемесін азайтып, дүниеге адамгершілік көзқарастарының қалыптасуына да әсер етеді. Оқушының өзіне, өз дене мәдениетіне деген көзқарас көбіне ортаға байланысты. Сондықтан, денетәрбиесі мұғалімі оқушылармен дене мәдениетін қалыптастыру үшін дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарын жүйелі ұйымдастыруы керек [2].

Солай бола тұра, оқушылардың денешынықтыру-сауықтыру жұмыстарына деген құлшынысын дамыту тек қана өзі сауатты, дене тәрбиесі жаттығуларына аса жетік, іс тәжірибесі мол мұғалімдердің ғана қолынан келмек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. -Алматы: 2005.
2. Оңалбек Ж. Оқушылардың дене сауаттылығын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді даярлау мәселесі. -Ақтөбе: 2006.
3. Кенжебеков Б.Т. Теоретико-методологические основы профессионального развитие личности современного педагога. -Алматы: 2002.
4. Қоянбаев Ж. Педагогика. -Алматы: 2005.

Т.АЙТМАҒАНБЕТОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

ЙАССАУЙ МҰРАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ БАЛАБАҚШАЛАРДА ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

В статье рассматривается роль традиционной культуры казахского (тюркского) народа, а также духовно-нравственного воспитания в рамках тюрко-исламского мировоззрения в наследии Иассауи у воспитанников детских садов.

The author of this article writes about the role of traditional culture of Kazakh (Turkic) people and the spiritual and moral role of education of pupils at nursery schools within the framework of the Turkic and Islamic world outlook in the heritage of Yassawi.

Халықтық және дәстүрлі педагогикада жас бүлдіршіндер дүниетанымын қалыптастыру және оның ақыл-ойын дамытудың бастау көзі ретінде ең алдымен оның қоғамға, қоршаған орта мен дүниеге және ондағы адамның орнына көзқарастарды тірек еткен дүниетанымы алға шығады. "Арманы жоқ жас – канатсыз қарлығаш", – дейді халық. "Күш білімде, білім кітапта". Жастайында алған білімнің өмір бойына игілікті қызмет ететініне тәжірибеде көз жеткізілді. Олардың "Жаста оқыған оқуы тасқа жазғанымен бірдей", – деп балаларды жастайынан білімді игеруге үндеуі, әсіресе, ақылды дәріптей, оның мүмкіндіктерінің шектеусіздігін ашып, талдап түсіндіруге тырысуы да осыдан болу керек. "Әліппенің ар жағы – білім бағы", "Өнер ағып жатқан бұлақ, ғылым жанып тұрған шырақ", ал кітап халық көзқарасында адамның досы, кеңесшісі, білім көзі. Осы орайда жас бүлдіршіндердің жастайынан дүниетанымын қалыптастыру қажет. Сондықтан ҚР-ның "Білім туралы" заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайлар жасау білім беру жүйесінің басты міндеті болып табылады. Жан-жақты білімді, мәдениетті дамыған жеке тұлға, ең алдымен біртұтас дүниетанымға ие болуы қажет. Ал оның негізі ұлттық дүниетанымнан бастау алады. Міне осы тұрғыдан дүниетанымды жас бүлдіршіндерден, яғни балабақшалардан бастасақ өте құнды болар еді. Елімізде егемендік алғаннан кейін біраз уақыт балабақшалар жабылып тоқырау мезгілдері де өтті. Енді жаппай барлық жерлерде балабақшалар қайта ашылып, заңсыз қолды болып кеткендері қайтарылып іске қосылуда. Қазақ тілі топтары күн сайын көбейіп келеді.

Балабақшадағы бүлдіршіндердің ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда қазақ (түркі) халқының дәстүрлі мәдениетінің, сонымен қатар Йассауи ұсынған түркі-ислам дүниетанымының алатын орны ерекше. Өйткені дәстүрлі әрі түркі-исламдық мәдениетте халықтың ғасырлар бойы жинақтаған бай тәлім-тәрбиесі сақталған, ұлттық рухани байлықтың қайнар көзі мен мүмкіндігі көрініс тапқан. Бірақ, халқымыздың ұшан-теңіз, баға жетпес құнды осы асыл мұралары ғылыми жолмен жүйеленбеген әрі оны балабақшаның оқу-тәрбие процесінде қолдану бағдарламаларға сай емес.

Жас бүлдіршіндерге арналған әдебиеттер мен оқу құралдары жетіспейді әрі жоқтың қасы. Сайып келгенде, түркі-ислам мәдениеті материалдары жүйелі түрде жеткізілмейді, оқытылмайды, оқу-тәрбие процесінде қолданылмайды. Осының салдарынан қазақ жастары ұлттық дүниетанымнан бейхабар болып өсіп жетілгендіктен, басқа ұлт өкілдерінің дәстүріне әрі діндеріне өтіп кетіп жатыр. Оның үстіне тәрбие ауқымы жастар арасында күн сайын төмендеп

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Айтмағанбетова Т. Йассауи мұралары негізінде балабақшаларда ұлттық дүниетанымды...

барады. Міне осы тұрғыдан ұлттық дүниетанымды қолға алып, оны балабақшаларға ендіріп, оқу-тәрбие процесінде үздіксіз пайдалану қажет деп ойлаймыз. Бұл жөнінде Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде біршама іс-шаралар жүргізу қолға алынған. Мәселен, Педагогика факультетінің студенттері педагогикалық практикаға бала-бақшаларға барғанда осы жоғарыдағы істерді жүйелі орындап жүреді.

Сонымен қатар Түркістан қаласының аумағында жайласқан оқу орындарында, атап айтар болсақ университеттерде, колледждерде, мектептерде, этнопедагогика, этнопсихология, дінтану, Йассауитану, мектеп оқушыларын рухани дамыту мәселелері сынды пәндер арнаулы курс ретінде өтуде. Бұл пәндер біздің келешек мұғалімдеріміздің ұлттық бағытта білім алуларына көптеп көмек көрсетеді. Келешек ұстаздар алған білімдерін балабақшалар мен мектептерде пайдалану үстінде. Оқу тәрбие жұмыстарын балабақшалар мен мектептерде пайдалану бағдарламалармен сәйкестендірілген. Мәселен, балабақшаларға барғанда бүлдіршіндердің жас ерекшеліктеріне байланысты Йассауи мұраларынан үзінділер алынып, соларды оқып немесе жатқа айтып береді. Міне соның әсерінен балабақша бүлдіршіндері жастайынан Йассауи дүниетанымын естіп, жатқа айтып, үйрене бастайды. Мұндай бүлдіршіндер ер жетіп, есейгенде ешқандай жамандыққа бас ұрып, басқа ұлт өкілдерінің дініне өтіп кетпейтін болады, әрі толық адам болып қалыптасады. Сондықтан Йассауи дүниетанымын балабақшалардан бастаған өте құнды.

Енді дәлелді болу үшін Йассауи мұраларынан бірнеше үзінді хикметтер мен әңгімелер беріп өтейік. Сонымен, егер жас бүлдіршіндер бір жастан үш жасқа дейін үйлерінде тәрбиеленсе, ал үш жастан бастап бала бақшаларға бара бастайды. Сондықтан Йассауи хикметтерінде осы жастарға арналған хикмет шумақтары бар. Соны оқып беруге әрі жаттауға болады. Мәселен:

Бір жасымда әруақ маған үлес берді,
Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді.
Үш жасымда шілтен келіп халімді білді,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.
Төрт жасымда хақ Мұстапа берді құрма,
Дін жолында ораза ұстап әдет қылдым.
Күндіз-түні зікір айтып тәуба қылдым,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.
Алты жаста тұра қаштым халайықтан,
Көкке шығып дәріс үйрендім мәлейіктен.
Киім киіп ынтық болдым шын көңілден,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.
Жеті жаста Арыстан Бабам іздеп тапты,
Әр сырымды көрген сайын бүркеп жапты.
«Биіхамдиллаһи» көрдім деп ізімді өпті,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге [1.21-22].

Міне, осы хикмет шумақтарын оқып, жаттатып, талдап түсіндіріп беріп отырады. Себебі, бұларға арналған оқу-құралдары мен оқу-әдістемелік

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Айтмағанбетова Т. Йассауи мұралары негізінде балабақшаларда ұлттық дүниетанымды...

құралдар да бар. Мәселен, ("Йассауи тағылымы – тәлім-тәрбие ғибраты", "Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар аманаты") т.б. осылардан пайдаланып қосымша түсініктемелер

беріледі [3,4,5].

Енді осы Йассауи өмір жолына байланысты, қысқа-қысқа хикаяттар мен аңыз әңгімелер бар. Солардан бір үзінді беріп өтейін, себебі осындай әңгімелерді де оқу-тәрбие жұмыстарында пайдалану керек. Мәселен, кішкентай бүлдіршіндер амандасу, тамақтанып болған соң бата жасау, үлкенді сыйлау, құрметтеу, тағы сол сияқтылар.

Сонымен, «Ұстазға, медресеге, адамдарға және Құран мен хадиске құрмет» атты әңгіменің толық мәтінін беріп өтейік.

Жалпы Йассауи жастайынан дүниедегінің бәріне құрметпен қараған. Солардың ішінде ұстазға, медресеге, адамдарға, құранға, хадиске деген құрмет ерекше орын алған. Себебі, "ұстазды ата-анаңнан артық сыйла" деген ұлағатты сөз бар. Өмірге, білімге, ғылымға жол бастаушы тек ұстаз екендігін есте сақтаған жөн. Сондықтан да, Йассауи өз тариқатын мурид пен муршид арасындағы қарым-қатынасқа көп көңіл бөліп, соларға арнап он ережені дүниеге келтірген. Осы ережені қатты қадағалайтын болған.

Қараңғылықтан шығарушы бірден-бір жол білім болса, онда білім ордасы медресе екендігін ұмытпау керек. Соны білген Йассауи медресесінде құрмет тұтқан Алланың құрметі үшін адамдарға қызмет ететін болғандықтан, Алланың сүйіп жаратқан құлы адамдарды да Қ.А.Йассауи ерекше құрметтеген. Ал енді, барлық ілімнің, ғылымның бастауы болған Алла тарапынан, барлық азаматқа жіберілген Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымызға түсірілген «Құрани Кәрімге және Хадиске» құрметі ерекше еді. Міне осылар туралы қысқаша хикметтер бар екен. Соны халық аузынан жинап сіздерге ұсынып отырмыз.

Бұл жас шәкірттің діліне, жүрегіне салынған Аллалық тағылымы немесе ата-ана, ұстаз тағылымы ма? Көрген кісілерді ойландырар еді. Жолда кездескендерге бірінші болып сәлем бергенде жоғары әуезбен дауыстап "Ассалаумуалайкум" дейді, оның Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар хадисінен алған тағылымы секілді емес пе? Жас Ахмет Құрани Кәрімді төбесіне қойып жүретін еді. Бұл да Құранға деген шексіз құрмет болуы керек. Осы айтылғандардың құрметтеуінің дәлелі ретінде төмендегі "Хикметтерді" айтып өтуге болады.

Төрт жасымда хақ Мұстапа берді құрма,
Жол көрсеттім, адасқанды салдым жолға.
Қайда барсам Қызыр бабам бірге жолда,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге.
Бес жасымда шарифатқа белімді будым,
Дін жолында ораза ұстап әдет қылдым.
Күндіз-түні зікір айтып тәуба қылдым,
Сол себептен алпыс үште кірдім жерге [2.15].

Міне, осы сынды бүлдіршіндердің жас ерекшеліктеріне сәйкестендіріп бағдарламаларға бейімдеп, балабақшаларда оқу-тәрбие жұмыстарын жетілдіріп барудамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Диуани хикмет. (Ақыл кітабы). Қ.А.Йассауи. Алматы, 1993.
2. Құрбанқожа С.Н. Йассауи кереметтері. Түркістан, 2004.
3. Құрбанқожа С.Н. Йассауитану. Түркістан, 2001.
4. Құрбанқожа С.Н. Йассауи тағылымы - тәлім-тәрбие ғибраты. Түркістан, 2004.
5. Құрбанқожа С.Н. Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар аманаты. Түркістан-Шымкент, 1995.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

С.ПАШТАНОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

**МЕКТЕПТЕН ТЫС МЕКЕМЕЛЕРДЕ ОҚУШЫЛАРҒА
КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ**

В этой статье характеризуются особенности профессиональной ориентации учащихся во внешкольных учреждениях в условиях нового социально-экономического развития.

This article deals with peculiarities of professional orientation of pupils in out-of-school institutions in the conditions of new social and economic development.

Бүгінгі таңда қоғамның жаңа сатыға, жаңа сапалық жағдайға көтерілуі еліміздің әлеуметтік-экономикалық саласында жаңа міндеттерді, жаңа талаптарды шешуді жүктеп отыр. Егер де қоғамның әлеуметтік саласына қайта құру міндеттері жүктелсе, ол жалпы орта білім мен тәрбие беретін мектеп пен мектептен тыс мекемелер алдында тұрған жаңа сатыдағы сапасы жағынан жаңа міндеттерді шешудің объективті қажеттілігі туындайтынын да көрсетеді.

Осыған байланысты мектептен тыс мекемелерде де оқушыларға кәсіптік бағдар берудің объективті қажеттіліктері туындап отыр. Кәсіптік бағдар беру жан-жақты зерттелген десек те, қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес қоғам талаптары тұрғысынан келуді қажет етеді.

Мектептен тыс мекемелерде оқушыларға кәсіби бағдар беруді әрбір автор зерттеу мақсаттарына сәйкес түрліше қарастыратындықтан, оны бүгінгі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты қарастыруда біршама қиындықтар туындап отыр. Оның басты себебі – елімізде болып жатқан саяси-әлеуметтік өзгеріс, нарықтық экономиканың келуі, қоғамдағы еңбек қатынасының өзгеруі, мемлекеттік меншік пен жеке меншіктің, нарықтық еңбек қатынасындағы еңбекке деген жаңа қарым-қатынастың пайда болуы, т.б. Бұлардың барлығы кәсіби әрекеттерді, маман иелерінің кәсіби әрекеттерін түбегейлі өзгерістерге ұшыратқаны белгілі. Демек, біз үшін тұлғаның кәсіптік бағдарын жаңа әлеуметтік ортаның сұраныстарына сай қалыптастырудың педагогикалық негізін қарастыру бұл мәселені түбегейлі шешуге негіз болады. Сондықтан тұлғаның кәсіби бағдары дегеніміз не, оны қалай қалыптастыруға болады деген заңды сұрақ туындайды.

Оқушыларға кәсіби бағдар берудің мақсаты – тұлғаның кәсіби іс-әрекетін дамытып, қоршаған орта мен өзін-өзі тани білуін, өзіне-өзі баға бере білуін қалыптастыру. Қазіргі кәсіптік бағдар берудің негізгі нысаны – тұлға. Кәсіп таңдау мәселесі тұлғаның жан-жақты дамуы негізінде жүргізіледі. Себебі, кәсіби тұрғыдан өзін-өзі анықтау тұлғаға пайдалы болуы керек. Оның алға ұмтылуын қолдауы қажет.

Бұл мәселелерді психологтар жан-жақты қарастырған. Психологтар Л.С.Выготскийдің, А.Н.Леонтьевтің, И.С.Конның, П.А.Шавирдің, т.б. еңбектерінде тұлғаның дамуын іс-әрекетпен байланыста қарастырады. Олар

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Паптанов С. Мектептен тыс мекемелерде оқушыларға кәсіби бағдар берудің мәні мен мазмұны

тұлғаның дамуы іс-әрекетке ауысады да, нәтижесінде шығармашылық элементіне бай, адамда еңбектің түріне деген жағымды көзқарас туындататын іс-әрекет сипат алады деп түсіндіреді. Әрбір іс-әрекет, соның ішінде еңбек іс-әрекеті жеке адамның тұлға ретінде қалыптасатын әлеуметтік ортасымен өзара байланысты процесс деген қорытындыға келеді.

Аталған психологтар сана мен әрекетті тұтас жүйе ретінде қарастыратынын ескерсек, онда кәсіп таңдаудағы оқушылардың мақсаты, арманы, өмірлік жоспары (бұлардың барлығы қызығушылықтар негізінде көрінеді) олардың әлеуметтік ортадағы әрекетін тануға негізделеді. Ал бұларды қалыптастыруды қалай іске асырамыз?

Іс-әрекет қажеттілікпен байланысты. Қажеттілік субъектінің іс-әрекетіне басшылық жасай алады, бірақ олар бұл функцияны бір шартта ғана орындай алады, яғни, ол іс-әрекет нақты болған кезде ғана мүмкін [1.87].

Психологтар А.Н.Леонтьев пен П.А.Шавир тұлғаның кәсіби тұрғыдан өзін-өзі анықтауын детерминизм мен іс-әрекет принциптері негізінде қарастырады. Детерминизм принциптерін ескере отырып, оның ерекшеліктерін кәсіби өзін-өзі анықтау процесінде екі жүйенің өзара байланысы барысында түсіндіреді. Оны бір жағынан жастардың саналы түрде мамандық таңдауындағы өзін-өзі анықтауына арналған қоғамдық жүйе ретінде де қарастырады. Оқушылардың мамандықты таңдау мотивтеріне мақсатты түрде әсер етуші және тікелей басшылыққа алатын мектеп, жанұя, қоғамдық ұйымдар, әдебиет пен өнер жататын болса, бұлар тұлғаның нақты өмір мен идеялды формада қарама-қайшылыққа түсе отырып, оның белсенділігін арттыратын қозғаушы күштер туғызады. Қажеттіліктің осы нақты дүниеге қарама-қайшылығы іс-әрекеттің туындауына әсер етеді және мүмкіндік береді [2.7].

Л.С.Выготский қажеттілік «нақты дүниемен» кездесуі үшін қосымша бір шарттар керек, себебі, сол шарттардың арасында қажеттілік өзінің құндылығын сол «нақты нысанда» таба алады деген пікірді айтады [3.9].

Сонымен, бұл авторлардың еңбектеріне сүйенуіміздің басты себебі, іс-әрекет қарама-қайшылығын талдағанда ішкі және сыртқы факторлардың өзара байланысы мен қарама-қайшылығын ескермесе болмайды. Соңғысы тұлғаның дамуы процесінде «автономия» алуымен қатар, сыртқы әсерді белсенді түрде екінші детерминация факторы ете алады [4.64].

Қажеттілік іс-әрекетпен байланысты екені белгілі болды. Енді осы қажеттілік пен оның құралдары арасында өзара жанайтын буын бар. Ол – қызығушылық. Кәсіптік тұрғыдан өзін-өзі анықтау қызығушылықпен байланысты. Адамның қажеттілігі сияқты қызығушылық дегеніміз тұлғаның белсенділігінен көрініп, адамдар қарым-қатынасы мен олардың қоршаған ортамен байланысынан тұрады. Бұндай қатынастардың ауқымы мен сипаты

өте кең болғандықтан іс-әрекеттің негізгі түрлерін жүйелеу үшін субъектінің айналамен жүргізетін барлық байланысын қамтуы керек.

Сондықтан қызығушылықтың болуы субъектпен нақты нысан (объект) арасында туындайтын байланыстың алғы шарты болып табылады. Жоғары сынып оқушыларының іс-әрекетке деген қызығушылығы сыртқы мамандық таңдау факторларымен және тұлғамен өзара байланысының тізбегін туындатады [4.15].

Санасында белгілі бір түйсікті қабылдап, адам қызығушылықтың арқасында өмірге деген нақты көзқарасы қалыптасып, мақсатты іс-әрекет нысанына айналады. Сондықтан қызығушылықты адамның іс-әрекеттерін басқаратын ішкі серіппе десек те болады. Нәтижесінде адамның өмірлік талпыныстары мен іс-әрекеттерін айқындайтын күштерін жан-жақты ашып, оны тереңірек тануға көмектеседі. Демек, қызығушылық дегеніміз – субъектінің ішкі және айналадағы қоршаған ортамен қатынасының бірлігі. Яғни, оны материалдық және рухани құндылықтардың, субъекті санасындағы мәдениетінің жиынтығы ретінде қарастырамыз.

Қызығушылық дегеніміз, бір жағынан, әлеуметтік-экономикалық, екінші жағынан жеке психологиялық құбылыс. А.С.Конның пікірінше, қызығушылық сана-сезімде қалыптасатын әлеуметтік жағдай, іс-әрекетке ауысатын сана-сезім. Қызығушылықтың объективтілігі ол бір жағынан субъектінің жағдайы, ал субъективті жағдай болып идеалды қозғаушы күштер болып табылады. Олар қалау, ұмтылыс, іс-әрекет себептері (түрткі), т.б. Осы түрткілердің объективті негізі қызығушылықтың мәні болып табылды. Субъектінің жағдайына сәйкес оның санасында айқындалатын жағдай қызығушылықтың мәнін анықтайды. Демек, қызығушылық дегеніміз – субъектінің ішкі дүниесінің мәні және объективті әлемнің айқындалуы болып табылады [4.27].

Адамды іс-әрекетке итермелейтін, ішкі ойын іске асыратын, қозғалысқа келтіретін қажеттілік. Іс-әрекеттегі мақсат адам санасындағы қажеттілік пен қызығушылықтың пайда болуынан көрінеді. Бір жағынан мақсат адам санасында нақты іс-әрекеттің, нақты ситуацияның, индивидтің қазіргі жағдайда нақты шарттарының пайда болуы. Осы екі элементтің адам санасында пайда болып, байланысуы нақты іс-әрекет нысанының пайда болуына негіз болады. Қажеттілік пен нысандылық (объективность) арқылы нысанды қажеттіліктің субъективті талаптарына өтуін жүзеге асырады. Адамның белсенділігін арттыратын фактор ретінде жоғарғы белсенді іс-әрекет туындайды.

Сондықтан кәсіби қызығушылық субъекті мен қоршаған орта арасындағы пайда болатын байланыстың бірден-бір шарты. Бұл жағдайда жоғары сынып оқушыларының түрлі іс-әрекеттерге байланысты қызығушылықтары тұлғаның сыртқы факторлар мен мүмкіншілігі бар тұстардың өзара қатынасының пайда болуына негіз болады [5.66]. Осы тұрғыдан алып қарағанда, жеткіншектердің кәсіби тұрғыдан өзін-өзі

анықтауында кездесетін қиыншылықтар тұлғаның рухани құндылығы жүйесінде карама-қайшы өмірлік талаптарының қалыптасуында. Жекелеп айтқанда, мамандық пен жоғары оқу орнын таңдағанда жасөспірімдер құндылықтарды басшылыққа алмай, керісінше қоршаған ортаға, жанұя пікіріне сүйеніп, кездейсоқ құбылыстарға, ақпарат құралдарына, т.б. еліктейді.

Қызығушылық пен бейімділік байланысты болғандықтан, кәсіби қызығушылықты кәсіби өзін-өзі анықтаудан бөліп қарастыруға болмайды. Себебі, қызығушылықтың кәсіби ме, жоқ әлде оқушының кәсіби тұрғыдан өзін-өзі анықтауда ақпараттарды меңгермегендіктен болған белгілі бір іс-әрекетке деген бейімділігі ме екенін анықтай алмаймыз. Сондықтан оқушылардың қызығушылықтары мен кәсіби тұрғыдан өзін-өзі анықтаудың арасындағы қатынасты тану қажет. Кәсіби қызығушылықтың болуы субъект пен қоршаған орта арасындағы туындайтын нақты іс-әрекетпен байланыстың қажетті себептері болып табылады дейтініміз сондықтан.

Г.Саудабаева өзінің мақаласында кәсіби тұрғыдан өзін-өзі анықтауды тұлғаның кәсіби-еңбек сферасындағы көзқарастары, тұлғаның ішкі және әлеуметтік кәсіби қажеттіліктері келісімділігі арқасында жүзеге асырылатын мүмкіншіліктері деп түсіндіреді [6.334].

Ә.Мүсілімовтің пікірінше әр бір жеке тұлғаның кәсіби бағдарын сезінуі қоғамдық болмыстың айнасы болып табылатын қоғамдық сананың қалыптасуы үрдісіне аса қажет. Кәсіби бағдарды сезіну: а) бір нәрсеге өз бетінше стихиялы түрде ұмтылу; ә) жеке идея; б) бір жүйеге келтірілген, ой-санадан өткізілген идея түрінде болады. Тек саналы түрдегі кәсіби бағдар адамның сол кәсібін меңгеруге деген қозғаушы күшін тудырады [7.32].

Әр адамның мінез-құлқының негізгі сипаттарының бірі – оның бейімділігі, бағдары. Бейімділіктің әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан дамуы адамның оқып, білім алуы мен тәрбиеленуі үшін маңызды. Алайда, әр адамның бағдары деген ұғымның өзі өте күрделі категория. Бұл мәселе туралы әр түрлі пікірлер бар. Біреулер адамның бағдары оның тұтыну қажеттілігіне байланысты десе, екіншілері тұтыну, қызығу, мақсат қою, өмірдегі басқа да іс-әрекеттермен бірлестікте қарастырады. Бірақ жеке тұлғаның іс-әрекеттегі кәсіби бағдарлары тұтынуы, қызығуы, мақсаты, сана-сезіммен ғана анықталады деу қиын. Ол адамның мінезіне, біліміне, біліктілігіне де байланысты. Бұл жағдайда жеке тұлғаның іс-әрекетін жүйелік-құрылымдық тұрғыдан тұтас алып қарастыру керек. Адамның бағыты, іс-әрекеті өткенге, осы кезеңге, болашаққа байланысты. Адамдар өткенге қарап өз қателіктерін түзетуге, ондай қателіктерді алдын-алуға, өзінің іс-әрекетін, мінез-құлқын, кәсіби бағдарын анықтауға әрекеттенеді [7.31].

Бұдан шығатын қорытынды, бүгінгі таңда оқушыларға кәсіби бағдар берудің мәні мен құрылымын, сол құрылымның адамның жасына қарай өзгеруін зерттеу қажет. Жеке адамның өмірдегі орны, оның психологиялық

іс-әрекеттері, сол іс-әрекеттердің уақытқа, қоршаған ортаға сай өзгеру себептері, оны оқу-тәрбие жұмыстары арқылы бағытты жүргізу оқушылардың өмірде, қоғамда өз орындарын табуына, мамандықты дұрыс таңдауына негіз болады. Бұл нарықтық экономика жағдайында кәсіптік бағдар беруді түбегейлі шешуге негіз бола алады. Яғни, барлық азаматтар үшін кәсіпкерлікпен өзінің қабілетін еркін қолдануға мүмкіндік беретін, әлеуметтік жағынан бағдарланған нарықтық экономиканы құру және дамыту, келешек ұрпаққа оның заңдары мен мәнін, мазмұнын түсіндіру, өмірде оны қолдана білуге үйрету қажеттілігі туындап отыр [7.19].

Әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты мектепте оқытудың мазмұны да өзгеріп отыр. Нарық кезеңіндегі жаңа адамды тәрбиелеуде мектептің алдында көптеген жұмыстар істелінуі керек. Себебі, идея, баға – бәрі өзгеруде... Еңбек адамдардың тек материалдық өмірінің құралы болып қана қоймайды, сонымен бірге адамның өмір сүруге, оның еркін және жан-жақты дамуында қажетті құралға айналады. Мұның өзі еңбекке деген көзқарастың қалыптасуына, жаңа адамды тәрбиелеуге сара жол ашып береді [7.19].

Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, келесідей қорытынды жасауға болады: а) оқушының кәсіби бағдары іс-әрекеттің барлық компоненттері болғанда ғана жүзеге асады (кәсіп туралы білімі, өзінің мүмкіншілігі мен қоғамда кадрлардың қажеттілігін білуі, кәсіптік бағдарлардың дамуы және өзін-өзі терең білуі т.б.);

б) кәсіптік бағдарды екі жақтама үрдіс сипаттай алады. Олар жоғары сынып оқушыларының кәсіпті саналы түрде таңдай алуы және кәсіби қызығушылығын дамыту мен таңдаудың мотивтерін дамытуға басшылық жасау [8.24].

Өзін-өзі кәсіби анықтау іс-әрекетке бағыттаушы, күшейтуші, түзетуші, қайта өзгеріп отырушы компонент сияқты, яғни функционалды анықтаушы сипат береді. Осыдан барып оқушының іс-әрекетін ұйымдастыруда тұлғалық сипаттарын үнемі ескеріп отыру міндеттеледі. Тұлғаның кәсіби тұрғыдан өзін-өзін анықтауын екі топқа бөлуге болады: 1) тұлғаның мәселелерін шешуде белсенділік көрсететін, бірақ оған қатыспайтын ерекшеліктері. Бұл ерекшеліктерге еңбексүйгіштік, еңбек және өмір тәжірибесі, адамның жалпы өмірлік көзқарасы жатады. 2) кәсіби бағдарлауды жүзеге асыруға мүмкіншілік беретін компоненттер: өзін-өзі анықтау қажеттілігі, мамандыққа қызығушылығы және бейімділігі. Бұл топтағы негізгі компоненттер оқушылардың өзін-өзі анықтауы және кәсіби қызығушылығы болып табылады [5.6].

Ғалым Е.Омарұлы мектептен тыс мекемелерге педагогикалық тұрғыдан талдау жасай отырып, балалар клубындағы педагогикалық әсердің тәрбие субъектісінің тәрбиеленушілердің санасымен, еркімен, эмоциясымен, қызығушылық деңгейімен санасу және қоғамдық мұрат талаптарына сай тұлғалық, сапалық қасиеттерді қалыптастыру, мақсат-мүддесін басшылыққа ала отырып қарым-қатынас жасау, оларды «субъекті-объекті-субъекті»

қайтарымды байланыстарына негіздеу қағидаларына арқа сүйеп жасалынуы басты шарт болғаны аңғарылады деген тұжырымға келеді [9.109].

Оқушыларды кәсіби бағдарлау жүйесі тұлғаның жан-жақты шығармашылық мүмкіндіктерін белсенді етіп дамыту, әлеуметтік процестердің дамуын тиімді басқару және оқушылардың жеке дара қызығушылықтары мен дамып келе жатқан қоғамның мұқтаждықтарымен байланыстыруға бағытталған. Бұл оқушыға өзінің жолын таңдауға көмектесу және келешегін таңдау үшін маңызды емес, сондай-ақ оның мектептен тыс мекемелерде атқаратын жұмысының барысына да ықпал ететін болғандықтан жауапты жұмыс. Бұл мәселелерді ескермейінше, жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда оқушылардың кәсіби бағдарларын қалыптастыру мүмкін емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. -М.: «Политиздат», 1977.
2. *Шавир П.А.* Психология профессионального самоопределения в ранней юности. -Тюмень: 1980.
3. *Выготский Л.С.* Собрание сочинений. IX том, под. ред. Д.Б.Эльконина. -М.: «Педагогика», 1984.
4. *Мажитова Л.Х.* Формирование профессиональных интересов студентов в процессе профориентационной деятельности вуза. Дисс. на соиск. науч. степн. д.п.н. -Алматы: 1987.
5. *Кон И.С.* Социология личности. -М.: «Политиздат», 1967. 27 ст.
6. *Саудабаева Г.С.* Личность и самоопределение// Сборник конференций «Духовность и толерантность как основа стабильности общества». -Алматы: 2007.
7. *Мүсілімов Ә.* Мектеп оқушыларын нарықтық экономика жағдайында кәсіптік бағдарлау. п.ғ.к. ғылыми дәрежесін алуға дайындаған диссертациясы. -Алматы: 1992.
8. *Озгамбаева Р.О.* Профессиональная ориентация учащихся общеобразовательных школ в условиях рыночных отношений. Дисс. на соиск. к.п.н. -Алматы: 1994.
9. *Омарұлы Е.* Қосымша білім беру ұйымдары тәрбие жұмысының негізі. -Түркістан: ХҚТУ баспаханасы, 2004.

М.Е.РУСТАМБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

САТТАР ЕРУБАЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ

В статье рассматривается влияние исторических источников и историко-культурных событий на формирование педагогических идей С.Ерубаева.

This article deals with the influence of historical sources, historical and cultural events on the formation of pedagogical ideas of S.Yerubayev.

Қазақ ерте тарихынан бастап-ақ өзіндік табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтары мен өзіндік өркениет жетістіктерінің тұтастығын сабақтастыра дамытқан халық. Қазақ өз болмысына тән руханилық пен дүниетанымды өмірге әкелді. Бұл қазақ менталитетіне тән ерекшелік, дүниені танудың қазақы формасы, дүниені өзінше қабылдау ерекшелігі.

Бұған “Тарихи тек-тамырының тереңнен бастау алғанын танып-түсіну, ата-бабаның шапағаты мол шабытты істерін заңды мақтаныш ету, тоталитарлы кезеңнің зардаптарынан арылу, сөйтіп тарихи сананы уақыт талабына сай қалпына келтіру ұлттық тұтастануға тегеуірінді серпін беруге тиіс”, – деген елбасы Н.Ә.Назарбаевтың пікірі жауап болмақ [1].

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздікке қол жеткізгелі, өшкеніміз жанып, жоғалғанымыз табылып, асыл мұралар ел игілігіне қайта оралуда.

Осылайша тәуелсіздігімізді әлем таныған тұста, өткен тарихымызды ой елегінен өткізіп, алмастай жаркылдаған естелік деректерді, елеусіз қалған, бұрмаланған, зерттелуге тиым салынған деректерді шындық тұрғыдан зерттеп-зерделеуге жол ашылды, мүмкіндіктер туды.

Егеменді еліміздің өскелең ұрпақ алдындағы өнегелі істерінің бірі, елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың тікелей ұсынысымен дүниеге келіп, жарлығымен бекітілген “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы, халқымыздың рухани көкжиегін әлемдік деңгейге көтерді. Осы бір игілікті істің нәтижесінде бүгінде барша қазақ ата-бабаларынан әулетке асыл мұра, қазыналы мирас болып келе жатқан құндылықтарын түгендеп, жинақтап, сан алуан қырынан жақсартып көрсете бастады.

Осыған байланысты зиялылар шоғырының асыл мұралары, мол құнды зерттеу еңбектері, өткір жазбалары бүгінгі таңда жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне пайдалану және еліміздегі педагогика тарихын зерттеуші үшін де теңдесі жоқ құнды деректер екендігі анық.

Қазақ халқының тарихында қамшының сабындай өте қысқа ғұмырында халқына мәңгі өшпейтін мұра қалдырған дарын иелерінің қатарына Ш.Уәлиханов (1835-1865 ж.ж), С.Торайғыров (1893-1920 ж.ж) және сол сияқты киелі Отырар жерінде дүниеге келіп, Түркістанда білім алған С.А.Ерубаевты жатқызуымызға болады.

Саттар Ерубаев қазақ әдебиетіміздің аспанынан ерте ағып түскен жұлдыздарының бірі. Оның өлеңдерінен, әңгімелері мен сатиралық шығармаларынан шындықты бетке айтатын, әдебиет теориясын жетік білетін зор талант, ерекше дарын иесі болғанын көруге болады.

С.Ерубаев – өз заманының өр тұлғасы, ақын-жазушысы, қоғам қайраткері.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Рустамбекова М.Е. Саттар Ерубаевтың педагогикалық идеяларының қалыптасуына...

Саттардың өмір жолы мен шығармашылық қызметі жайында мағлұматтар нақты берілмей, әр түрлі шолулар, деректер жалпы жоба, шамамен ғана көрсетілді. Соңғы жылдардағы зерттеулердің нәтижесі бойынша С.Ерубаев 1913 жылы 14 қыркүйекте Түркістан генерал губернаторының, Сырдария облысы, Шымкент уезі, Шағатай болысының №21 Ұзынқұдық ауылында дүниеге келген [2].

Бүгінде Ұзынқұдық – Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданы Арыс кеңшарының Қазақстанның 30 жылдығы атындағы бөлімшесінің мал жайылымы [2].

Ұзынқұдық - Түркістан қаласының оңтүстігінде қырық шақырымдай, көне Отырар қаласы мен Шәуілдірдің солтүстігінен он бес шақырымдай жерде орналасқан. Саттардың туылған жері жөніндегі деректері бірде Түркістан, бірде Отырар ауданы болып өзгеруіне келетін болсақ, Түркістан ауданы 1928 жылдың 5 қыркүйегінде Иқан, Қарнақ, Шілік болыстарының негізінде құрылса, ал Шәуілдірге келсек, 1935 жылы Түркістаннан енші алып, бөлініп жеке аудан болып құрылуына байланысты әр түрлі өзгертіліп берілуі мүмкін.

С.Ерубаевтың “Мәңгілік өмір” (1936 ж.) новелласында: “Бұл 1920 жылы болып еді. Онда мен жетіде едім”- деп жазғанынан оның туылған жылы 1913 жылы екендігін көруге болады және осы деректі растайтын “ Ленинградтың мемлекеттік әдебиет және өнер архивінің” берген анықтамасы дәлел.

Осы мәліметтерді растай түсу үшін: “Саттар екеуміз түйдей жастымыз, жылымыз сиыр. Саттар күзем алып болғанда, мен одан екі ай кейін туылыппын”, – деген Отырар бөлімшесінде тұратын туысы Әйменов Әуездің естелігінен. Бұл қазіргі кездегі жыл санауға келтіргенде 1913 жылдың қыркүйегі [2].

Саттардың қазасына байланысты шешесі Баяның жоқтауында:

Жарық Күнім қараңғыға айналды,
Басыма енді қара жаулық байланды.
Жоқтау айтып, жалғызым-ау, артыңнан,
Бапа апаң жылауменен зарланды.

Тамағымнан бір қасық су өтпейді,
Көз алдымнан Саттар жаным кетпейді.
Аспандағы ұшып жүрген ақ сұңқар,
Ұмтылсам да қолым енді жетпейді.

Қара жерге жалғызымды кимадым,
Амал бар ма, маңдайыма сыймадың.
Жиырма төртте қыршын кеткен боздағым,

Енді саған жолдас болсын иманың! – деп ұлының 24 жас жасағанын айтылады [2].

Осы жоғарыдағы деректерге сүйене отырып, артында құнын жоймайтын бағалы да өшпес мұра қалдырған Саттар Ерубаев небары 24 жыл ғұмыр сүргеніне көз жеткізуге болады. Саттардың азан шақырып қойылған аты Саттархан. Ол жасынан пайымды, барынша зерек, өз қатарының алды болған. Оның бұл қасиеттерін атасы Ерубайдан дарығанын байқауға болады. Өйткені

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Рустамбекова М.Е. Саттар Ерубаевтың педагогикалық идеяларының қалыптасуына...

атасы Ерубай өте зерек жалтақтауды, жағымпаздануды білмейтін, шындықты қашанда бетке айтатын, парасатты, өжет те қайратты кісі болған көрінеді.

Ерубай – заман төңкеріліп, мансап иелерінің иініне құбылып сөйлемейтін, өз бойында барымен жарқыраған, өз бойында жоқты іздеп жалған жалтырамаған, әділетті кие тұтқан парасат иесі болыпты. Аузынан әділ шешім айтып, алдынан дау таркатқан шешен, шекпен іздеген, сайланбалы би емес, ел сыйлаған би болған. Ел ішінде оның мінезін, іс-әрекетін сипаттайтын төмендегідей әңгіме бар. Уақытында қатыгездігімен аты шыққан Мырзабай датқаны ел жуандары, кекті жігіттер өлтірмек болғанда “залалы елге тиеді” деп тоқтатқан текті әрекет иесі – Ерубай екен. “Ел құлағы елу” дегендей қатерден қаққан әрекеті құлағына жеткен, жүрегіне жаққан Мырзабай, жалындаған жас Ерубайдың алғырлығына қызығады.

“Шапсам – қылышым, сілтесем – шоқпарым болмай ма?!” деген үмітпен Мырзабай датқа старшин сайламақ болып шақыртқанда “халық есесін мансапқа айырбастамаймын” – деп, лауазымнан бас тартқан Ерубай екен. Датқаға қолбалалыққа көнбей, қайта ел арасындағы әр түрлі дауларды әділ шешіп, беделі артып, датқаның өзінің де қолы жетпейтіндей биікке көтеріледі.

Ал, Мырзабай датқа көзіне шел бітіп, мансап буына булығып, бұқараға тізе батырғанда, үлкен мансабына қарамай, қатесін бетіне айтып, шешіміне келіспей, өзін аттың үстінен жұлып алып, жұрт көзінше тепкілеп тастайды.

“Мәңгілік өмір туралы жыр” өлеңінің жыр жолдарын жазарда Саттардың ойына бір кездегі атасы Ерубайдың басынан кешкен жоғарыдағы осы оқиғасы түсіп, ол оқиға өлеңіне өзек болғанын, қиял қанатын демеп жібергенін аңғаруға болады:

«Елу жылдар бұдан бұрын өлген едім, жан балам,
Танымасаң енді таны, сен – немерем, мен – бабаң.
Бұл өмірде сексен жасап, өліп кеткен адам ем,
Мойнымдағы міндетімді атқардым деп санап ем.

Жер бетінде сүйретіліп жүріп едім бір ғасыр,
Ол ғасырдың сүйетұғын ұлы жоқ-ты жанашыр.
Жер бетінде сүйретіліп жүріп еді бір Датқа,
Қан арқылы, мал арқылы жеткен, шіркін, мұратқа.

Күнгей менен теріскей боп сұлап жатқан дала еді,
Сол далада қазақ деген сорлы халық бар еді.
Бетегеден биік еді, аласа еді жусаннан,
Қайтқан құстай көшіп жүрген, бақыт көрмей қашаннан.

Жел білетін ұшатынын, сай білетін қонарын,
Құдайы да, адамы да ойламаған обалын.
Сол халықтың Датқа жүрген жаншып, басып арқасын,
Қаннан арық ағызған ол, сусын ішіп қанғасын.
Бұл жауыздың сұмдықтарын ойлап біліп, түсіндім,
Бір күн барып ат үстінен жұлқып оны түсірдім.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Рустамбекова М.Е. Саттар Ерубайдың педагогикалық идеяларының қалыптасуына...

Ер үстінде ұйықтамасаң, атқа мініп нең бар еді!
Халық қамын жей алмасаң, Датқа болып нең бар еді?
Домалатып сабап алдым, жұрт алдында Датқаны,
Жерді жарып осы хабар сары даланы қаптады [3].

Осы оқиғадан кейін Мырзабаймен бір отыра берсем, ағайын арасындағы араздық шиеленісе түсер деп, Сыр бойына қоныс аударған Ерубай Қарғалытоғай мен Оқсыз төбенің аралығына қоныстанады да, үлкен баласы Асқарды Сырдың Отырар жақ бетіндегі Ұзынқұдыққа көшіріп әкеледі.

Әділ шешімдері үшін ел қадіріне ие болған шешен Ерубай қартайып, сексен жасында дүние салды. Марқұмның тірісінде тепкісіне түскен, таяғын жеген Қайдауыл баласы Мырзабай кезінде қатынаспай кетсе де, өлімге өкпе жүрмейді деп, қазасына келіп, ұлы Асқарға көңіл айтады. “Ерубайдың менде өтелмеген қарызы бар”, – деп әке еншісін баласына беріп, Асқарды №21 Ұзынқұдық ауылына старшин сайлап кеткен екен.

Арлыдан-акын туар, әділдікке жақын туар, арсыздан мансапқа жақын алаяқ туар. Ерубайдай ерден, Асқардай айтыскер акыннан Саттардай өршіл дарын туған. Асқар жаңалықтардан хабары бар, оқу өнерді жақтайтын саналы, сұғанақ қолдардың ниетін сүймейтін адал қасиетті болғаны үшін абыройға ие болып, старшиндық қызметке бірнеше рет қайта сайланып отырған.

“Қасқа айғырдан қасқа тумаса да, төбел туады” демекші, негізінде бар қос жүйріктен қалайымша зілтабан шабан тусын. Әкесі Асқар да, анасы Бапа да өз заманындағы суырып салма белгілі ақыны болған. Бұл ойымызды дәлелдеу үшін:

Сөз салып келгендер көп теріскейден,
Отырмын біріне де келіспей мен.
Жасытып, қорқытқандай түрлері бар,
Бірақ та, көне алмаспын өліспей мен.

Керімбек – болыс көкем бас болып жүр,
Сатпақ боп, меніменен қас болып жүр.
Құрсайға келер болсаң, сайланып кел,

Көзіме осы кезде жас толып жүр, – деген Бапаның Асқарға жолдаған хат-хабарын келтіре кеткеніміз жөн болар [2].

Жас кезінде Асқар акындық өнерімен тойларда жиі болып, айтысқа түсіп жүреді екен. Сол айтыстардың бірінде Бапа деген акын қызбен танысып, аяғы екі өнер иесінің сүйіспеншілігіне ұласады. Айттырған, атастырғандарына бармай, қайсарлықпен ескі салтты бұзып, сүйгеніне қашқан қыздың бірі осы Саттардың анасы Бапа болған. Ол сол кездегі Түркістан маңындағы Шоқтастағы Құрсайлық елге белгілі Молда Мұса деген акынның інісі Тайжанның қызы болған.

Асқар ел билеген старшин ғана емес, айтыскер акын да болған. Ел аузында Асқардың акын қыз Жайсамен айтысы сақталған.

“Баласы Ерубайдың Асқар екен,
Өзінде түк миы жоқ, бас бар екен.
Қызарғанға қызығып, қыз екен деп,
Үйіне алып келіп тастар екен.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Рустамбекова М.Е. Саттар Ерубайдың педагогикалық идеяларының қалыптасуына...

Баласы Ерубайдың Асқармысың,
Қыз берер жеңгесіне бастаңғысын.
Қызығып қырықтағыға қыз тимейді,
Біреудің әкелмесең тастандысын” – деп акын қыз Асқардың қырық жасында әйел үстіне жас әйел алғанын бетіне баспақшы болғанда:

“Мұқата мезгегенің Бапа болар,

Бөгде емес, ол да саған апа болар
Өсек өнер болмайды сендей қызға,
Естісе Бапа өзіне қапа болар” – деп жайлап айтып, БАПАНЫҢ туыстығын есіне салып, ақын қызды сабасына түсіреді.

Мінеки, осындай жақсы тәрбиені жастай қабылдап, өткір өлеңнің өзегінен нәрленіп, өскен Саттар өнер мен білімге барынша құштар болды.

Ұзынкұдықта тұрған жылдарында Саттар шаруаның азапты өмірін көріп, басынан кешірді. Бастарында үлкен дәулет болмағанымен, ата-анасының бойындағы үздік дарын, өз перзенттеріне деген сүйіспеншілігі, үміті, үміт жолындағы әрекеттері тағылым аларлықтай еді.

Жастайынан үлкендердің өнегелі сөзін тыңдап өскен баласының аса зеректігіне қызыққан ата-анасы оқытып, білімді адам етсек деп армандайды.

С.Ерубаевтың балалық шағы қазақ халқы өмірінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени салаларындағы төңкерістік өзгерістермен тұспа-тұс келді.

Осы аралықта бастапқы Кеңестік дәуірде жастардың ой-өрісінің қалыптасуына жол басшысы болған Ғани Мұратбаевтың да ықпалы ерекше еді. Сол аралықта жастарды білім алуға шақыру, ұлттық сана сезімімізді оятуға әсерін тигізді.

Саттар Ерубаевтың ой-өрісі, таным-пайымы, дүниетанымы, өмірге, қоғамға деген көзқарасы, адамгершілік асыл қасиеттері өзі өмір сүрген тарихи-мәдени жағдайларға, өскен ортаға, қарым-қатынас жасаған адамдарға, жеке басының талпынысына байланысты қалыптасқан және ол осы тәрбие негізінде алған адамгершілік асыл қасиеттерін өзінің бүкіл шығармашылығына арқау ете білген.

Қорыта айтқанда, Саттар Ерубаевтың педагогикалық идеяларының қалыптасуына жоғарыда айтылған тарихи мағлұматтар тарихи-мәдени жағдайлардың ықпалы ерекше болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Әділеттің ақ жолы. -Алматы: Қазақстан. 1991. -285 б.
2. Ерубаев С. Мәңгілік өмір. -Шымкент: Ордабасы, 2004.
3. Кәкішев Т. Саттар Ерубаев. -Алматы: Жалын, 1979.
4. Алтынбекова М. Саттар Ерубаев. -Шымкент: Ордабасы, 2005

И.ЙЫЛДЫРЫМ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

«ДИУАНИ ЛҰҒАТ-АТ ТҮРІК» ШЫҒАРМАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН БАЛАЛАР ОЙЫНДАРЫ

В этой статье рассматриваются игры, встречающиеся в работе Махмуда Кашгари «Дивани Лұғат-ат түрк», где автор дает толкования этим видам игр.

This article deals with games described in the work “Divany Lugat Turic” of Makhmud Kashgari where the author gives explanations of these kinds of games.

Жалпы ойын өз ережелері ішінде сақталатындықтан сол кезеңнің мәдени ерекшеліктерін келер ұрпаққа жеткізуде маңызды роль атқарады. Бүкіл түркі дүниесінде жалғасын тапқан бұл ойындардың олимпиада секілді ойнатылуы, мәдени түрік қоғамдастығы үшін маңызды қадамдардың бірі. Мемлекеттің өткені мен келешегін байланыстыратын балалар ойындарының бағалануы қажет.

«Диуани лұғат-ат түрік» шығармасы Махмұт Қашқари тарапынан 1072 жылдың 25-маусымынан бастап жазылды және шамамен төрт жарым жылдан кейін 1077 жылы қаңтар айының 9-жұлдызында тәмамдалды. «Диуани лұғат-ат түріктің» қолымыздағы жалғыз нұсқасының көшірмесі 1266 жылы 1-тамызда жасалынған. Шығарма бұл күнде Ыстанбұл қаласының ұлттық кітапханасында сақталған.

1) Килисли Рыфат «Диуани лұғат-ат түрікті» 1917-1919 жылдар аралығында 3 том етіп Ыстанбұл қаласында жариялайды [1].

2) «Диуани лұғат-ат түріктің» Бесім Аталай тарапынан түрік тілінде жасалынған аудармасы 1939-1941 жылдар арасында 3 том болып, кейін 1943 жылы 4 том болып «Түрік тілі қоғамы» тарапынан бастырылды [2].

3) «Диуани лұғат-ат түріктің» өзбек тілінде аудармасы 4 том болып, 1960-1967 жылдар арасында Өзбекстанда жарияланды [3].

4) Ұйғырша аудармасы үш том болып, 1981 жылы шығыс Түркістанда басылып шықты [4].

5) Қазақша аудармасы Асқар Құрмашұлы Егеубай тарапынан 3 том болып, 1997 және 1998 жылдар арасында Қазақстанда жарияланды [5].

6) «Диуани лұғат-ат түріктің» немісше жарияланымы 1928 жылы Carl Brockelman тарапынан жасалынады [6].

7) «Диуани лұғат-ат түрік» 1969 жылы Мәскеу қаласында «Древнетюркский словарь» деген атпен басылды [7].

8) 1982 және 1985 жылдар арасында 3 том болып Robert Donkiff және James Kelly тарапынан АҚШ-та жарияланды.

Өзбекше аудармасы Бесім Аталайдың түрікше аудармасына, ұйғырша аудармасы Бесім Аталайдың және өзбек тіліндегі аудармаға, қазақша аудармасы Бесім Аталайдың аудармасына, өзбекше және ұйғырша аудармаларына негізделген. Бұлардан тыс парсыша (2004 жылы) және қытайша (2002 жылы) аудармалары да жасалған.

Бұл баяндамада «Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойыны түрлері және осы ойындардың қайсысы бүгінгі күнімізге дейін жеткенін айқындауға тырысамыз. XI ғасырда түрік халқының күнделікті өмірінде, әрине, ойын-сауықтардың орны ерекше еді. «Диуани лұғат-ат түрікте» ойын сөзі «жарысу», «көңілді уақыт өткізу» және «спорт» секілді түрлі мағынада берілген. Өкінішке орай, шығармада бұл ойындар жөнінде жеткілікті мәліметтер жоқ.

Бала ойындарына қатысты келтірілген сипаттамаға сәйкес бұл күнде Қазақстанда, Түркияда және басқа да түркі тілдес халықтарында кеңінен тараған асық ойынынан бастасам деймін. Асық ойыны Түркияда *ашык*, Азербайжанда *ашыг*, Қазақстанда *асық*, Қырғызстанда *ашык*, Өзбекстанда *ашык*, Түркменстанда *ашык* деп аталады және әлі күнге дейін ойналады.

Асық ойыны

Қой, ешкі, лақ және бұзаудың тұяқтарынан шығатын асықтар балалар үшін ойын құралы болып табылады. Асықтар негізінде бояумен боялады. Сақалардың белдері мыс сыммен оралып, ортасы тесіліп, ауыр болуы үшін ішіне қорғасын құйылады. «Сақа асығы» деп аталатын үлкен және ауыр асық түрлері ойыншының ең таңдаулы асығы болып табылады. Әрбір ойыншының бір сақасы болады. Көшеде немесе үйшіктің төбесінде ойналатын асық ойынының бұл түрін тек ер балалар ойнайды. Бұл күнде Түркияда асық ойындарының ең көп тараған екі түрі бар:

1) Асық лақтыру. Бұл ойында асық сүйегі қолдың бас, сұқ және ортаншы саусақтарымен белгілі бір биіктіктен тегіс жерге тасталынады, яғни иіріледі. Асық жерге төрт түрлі болып түседі. Асықтың жоғары қараған беті қалай түссе, соған қарай асықтың түскеніне ат береміз. Мысалы, Асықтың енді және шұңқыры бар беті жоғары түссе ач (фик, джук, чиль), асықтың осыған қарсы беті жоғары түссе ток (төк, док), тар және түзу, жіңішке екі бетінің жаны біраз көтеріңкі ортасы шұңқыр беті жоғары түссе бей (сай, қазақ, каллек, келлек), ал бұған қарама-қарсы беті жоғары түссе кыт (токан, далак, ешек, даппан) деп аталады.

2) Екінші ойын шарты ұруға негізделген. Әрбір ойыншы бір-бір кішкентай асығын жерге сызылған тең қабырғалы үшбұрыштың немесе шаршының ішіне тізіп қояды. Сонан соң ойыншылар кезекпен белгілі ұзақтықтан сызылған сызықтан осы кіші асықтарды қолдарындағы үлкен асықтармен шертіп ата бастайды. Ұрған кезде салмақты болсын және дәл тисін деген мақсатпен үлкен асықтың ішіне қорғасын балқытылып құйылады. Дәлдеп ұрудағы мақсат, үшбұрыш немесе шаршы ішіне тізбектелген асықтарды дәлдеп ұрып, сызық шегінен шығару. Сызықтан шығарылған асық шығарған ойыншыныкі болады. Асықты атып шығара алмаған ойыншы, ойын кезегін қарсыласына беріп, осылайша сызық ішіндегі асық таусылғанша ойын жалғаса береді.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Йылдырым И. «Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойындары

Махмұт Қашғаридың еңбегінде дәлелдеген кейбір деректер негізінде бұл асық ойынының XI ғасырда да кең тарағанын білуге болады. Бұл дәйектер

ойынның ойналу тәртібін, ойын ережелерін сипаттауымен қатар мысал сөйлемдерде келтірілген сөздер арқылы ойынның ойналуы жөнінде мәлімет берді. Мысалы: «Ол мениң бирле ашық суртушди» [12.210], мағынасы «Ол маған асықты сүртіп, тоздыруға көмектесті» секілді мысал сөйлемде, асық ойынында қолданылатын сүйекті қатты бір затқа сүртіп тоздыруға болатынын көреміз.

Асық ойынымен байланысты тағы бір мәліметті «чик түсу» [11.334] сөзі арқылы берілген. «Чик түсу» дегеніміз ойын барысында асықтың жанынан түсуі, яғни түзу бір жағынан түсуі немесе шалқасынан шұңқыр беті жоғары келген жағдайда айтылады. Бұл күнде Анадолыда қолданылатын «джук отурмак» тіркесі, осыдан қалған болар. Ойынның барысында, асықтың шұңқыр жағы жерге қарай, ал теріс жағы жоғары келгенде «бүк» немесе «чик, бөк» [13.130] деп аталған. Әрине сол кезде де асық ойынының басқа түрлері ойналуы мүмкін еді. Бірақ «Диуани лұғат-ат түрікте» бұл жөнінде басқа ешбір мәлімет жоқ.

Түрік тілінде асық сөзіне байланысты айтылатын түрлі сөз тіркестері бар. Мысалы, *Асық ату*: асық сүйегімен, ойнау, жарысу, қарсыласу. *Асықты чик (бек, бей, чифт) түсіру*: асық ойынында сүйекті керемет иіру, яғни ауыспалы мағынада айтсақ «барлық істің оң жолымен жүруін қамтамасыз ету». *Онымен асық атылмайды*: ол кісімен түсінісу мүмкін емес.

Көчүрме ойыны

«Жерге қорған секілді төрт сызық сызылады. Қорған бойында он есік жасалынады. Ойын жаңғақ немесе жаңғақ секілді қатты затпен ойналады. Көчүрме ойынына қатысты және оның маңыздылығы жөнінде жеткілікті мәлімет жоқ болғанымен, қазіргі кезде Түркияда көп ойналатын «Үш тас» немесе «Тоғыз тас» ойындары осы ойынның өте көне бір түрі болуы мүмкін деп есептейміз. Үш тас ойынын екі адам ойнайды. Әрбір ойыншының үш тасы болады. Ең қарапайым және ең ескі ойындардың бірі болып саналады. Ойыншының мақсаты айқасу нүктелеріне орналастырылған тастармен көлденең тік немесе диагональ бағытта қатар қалау. Ойыншылар тастарды кезекпен және бір-біреуден бос айқасу нүктелеріне орналастырып ойынның бастапқы жағдайына қайта оралады. Сонан соң әрбір ойыншы кезекпен бір тасын көрші бір бос нүктеге ауыстырып, үштік кезек жасауға тырысады. Тастармен қатарды алғаш жасаған ойыншы ұтады.

Жаңғақ ойыны

Атыч деп жаңғақпен ойнау үшін аршылған арнайы шұңқырды атаған [11.52]. Атычлық болса жаңғақ ойыны үшін аршылған шұңқыр жер [11.151]. Шығармада бұл ойынға қатысты тек екі сөз кездеседі. Бұл сөздерден ойынның ережесі жеткілікті дәрежеде сипатталынбайды. Ойында

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Йылдырым И. «Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойындары

жаңғақтың арнайы аршылған шұңқырларға шоғырлануы, ойынның шарты деп түсінілуде. Бұл күнде балалардың көп ойнайтын мискет (билъе) ойынына ұқсайды.

Тепук ойыны

«Диуани лұғат-ат түрікте» бұл сөздің мағынасы былайша берілген. Тепукке қорғасын балқытылып құйылады. Мұның сыртынан ешкінің қылы немесе осы тектес бір зат оралады. Балалар оны теуіп ойнайды [11.386]. Қалай және кімдермен ойналатыны жөнінде мәлімет келтірілмеген бұл ойынды футбол ойынының мың жыл бұрынғы түрі болуы мүмкін деп тұжырымдаймыз.

Чеңли-меңли ойыны

Сөздің арабша мағынасына қарай, бір тақтай немесе осы тектес зат жіппен бір жерге асылады және балалар оған мініп тербеледі. Бұл сипаттамадан кейін әңгіме бұл күндегі әткеншек ойыны жөнінде айтылғанын аңғарамыз. Ескі және ұлттық бір ойын болып саналатын әткеншек ойыны тек балалар үшін емес, жас қыздар үшін де сауық құралы болып табылады [11.379].

Мүнүз-мүнүз ойыны

Бұл сөз мүйіз дегенді білдіреді [11.363]. Сақтыққа негізделі ойналатын бұл ойынның ережесі төмендегідей: «Балалар өзеннің немесе басқа бір ағынды судың жағасына жиналып тізерлеп отырады. Аяқтарының арасына құм толтырады. Қолдарымен құмды тоқпақтап отырады. Араларынан біреуі «мүнүз-мүнүз» дейді. Басқалар: «Не мүнүз?» деп сұрайды. Ойын жүргізуші мүйізі бар жануарларды кезекпен айта жөнеледі. Балалар да оның соңынан қайталап отырады. Сол кезде ойын жүргізуші мүйізі жоқ бір жануардың атын атайды. Балалардың біреуі қателесіп, сол жануардың атын қайталап қойса, ойын шартын бұзды деп есептелінеді. Жаза ретінде достары оны суға лақтырады».

Ойын барысында қателеспес үшін балалар мұқият тыңдап отыру қажет. Бұл күнде Түркияда «Ұшты, ұшты» деп аталатын ойынға ұқсас келетін бұл ойын түрі, бәлкім Түркі дүниесінің түрлі аумақтарында әлі де ойналуы мүмкін.

Үтүш ойыны

«Балалар шеңбер құрып отырады. Балалардың біреуі қасындағылардың біреуін итереді. Оған «үтүш-үтүш» дейді. Яғни сен де қасындағыны итер дегені, ол да солай жасайды. Шеңбер бойымен соңына дейін жалғасады» [11.60]. Итерісу шартынан тұратын бұл ойынға байланысты басқа ешбір дерек жоқ.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Ылдыңырым И. «Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойындары

Қорғасын таяқ ойыны

Бұл ойынға қатысты толық мәліметтер берілмеген. Тек үлкендер арасында ойналатын «чевган» ойынын таныту барысында «челик-чомак ойын шарттары да осындай» деген мәліметтер келтірілген. Чевган ойынында айыр таяқпен допты ұрып ойнатылады. Махмұт Қашқари екі ойын арасындағы ұқсастықтарды келтіре отырып бізге «челик чомак» ойынын есімізге түсіруге тырысқан [12.223].

Түркияда бұл ойын екі немесе одан көп ойыншымен ойналады. Қажетті құралдар: әрбір ойыншыға ұзындығы 50-60 см бір-бір таяқ, 10-15 см ұзындығында бір тал бұтағы және орталықты білдіріп тұратын бір тас немесе жерге қадайтын қысқа қазық. Бұл орталықтың аты «қорған» деп аталады.

Осы орталықтан қақпашы таяқпен шыбықты қатты ұрады. Мұндағы мақсат барынша ұзаққа лақтыру. Басқа ойыншылар бұтақтың жетеді-ау деген жеріне барып тұрады. Жерге түскен бұтақты алып қолымен қақпаға қарай лақтырады. Бұтақты қақпаға кіргізе алса қақпашының орнына өзі тұрады. Қақпашының бір жаны кемиді. Орталыққа лақтырылған бұтақтан орталықтағы қақпашы қорғайды. Егер де бұтақты ұрып қақпадан шет кетірсе осы қашықтықты таяқ бойымен бес реттен өлшегенде елуге жетсе бір жан ұтады. Қақпашы қорғау кезінде ұрған таяғы 10 таяқтың бойындай ұзындықтан асып кетсе тағы бір жан ұтты деп есептелінеді. Қақпашы бұтақты лақтырғанда, басқа ойыншы оны жерге түсірмей жоғарыдан қағып алса, қақпашының бір жаны азаяды. Ал егерде жаны жоқ болса қаққан ойыншы қақпаға тұрады.

«Диуани лұғат-ат түрікте» бұл ойындардан басқа толық мағлұмат келтірілмеген ойын түрлері де кездеседі. Мысалы:

Карагуны: Кешке жақын ойналатын ойын түрі [12.243].

Бөбек ойыны: Қызбаланың адам қылып жасап ойнайтын бөбектерге «кузурчук» деп аталады [11.503].

Бүзүшмек: «Диуани лұғат-ат түрікте» кездесетін «оғлан бүзүштү» деп кездесетін сөз тіркесінен «Балалар ойында жарысты» деп түсіндіріледі [12.193]. Бұл сипаттамадан ұлттық ойындардың көбінесе балалар арасында кеңінен тарап ойналған деп тұжырымдаймыз.

Балалар айнымай қайталау және ұмытпау сияқты қасиеттерге ие болғандықтан ойындар ғасырлар бойы бұзылмай өз қалпында сақталып келген. Анадолының таулы-қырлы жерлеріндегі барлық ойындардың тең жартысы балалар және жеткіншектер тарапынан ойналады [14.45]. Сол себептен балалар ойыны аралары алыстап кеткен кейбір қоғамдардың мәдени бірлестік құруына да көпір болады. «Құрал және кимдеріне шейін наным-сенім және әдет-ғұрыптардан дәстүрлі ойындар түрік халқының салт-дәстүрін көрсетеді. Бұл ойындар ұрпақтан ұрпаққа жетіп жалғасын тапқан еліміздің спорттық фольклорлық құндылықтар болып табылады» [10.242].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Иылдырым И. «Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойындары

«Диуани лұғат-ат түрікте» кездесетін балалар ойын түрлері осы. Бұл ойындар қай түрік елінде қалай ойналатыны зерттелуі қажет тақырыптардың бірі. Алдымен жағдайды анықтау қажет. Сонан соң халықаралық деңгейде комиссия тарапынан түрік балалар ойыны олимпиадасы ұйымдастырылуы қажет. Және де бұл ойындар түркі мемлекеттерінің оқу үрдісіне енгізілу қажет. Белгілі уақыт аралығында топ болып ойналуы қажет. Әсіресе жаңғақ, асық, көчурме сияқты қарсыласа ойналатын ойындар жарысу үшін өте қолайлы. Технологиялық дамудың және компьютерлік ойындардың келтіретін қауіптерінен сақтандыратын осы дәстүрлі түрік балалар ойындары Түркі дүниесі қоғамдастығының құрылуы үшін үлкен орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Махмұт Қашқари. «Диуани лұғат-ат түрік», I және II том (1917), III том (1919) Ыстанбұл.
2. Atalay, Besim, 1939-1941, “Divanü Lügat’it-Türk Tercümesi”, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Махмұт Қашқари. «Түрки диллер диваны», аударған С.М.Мутталибов.
4. Махмұт Қашқари. «Түркий сөзлер диваны», III-том, Үрімші 1981, 1981-1984.
5. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі, үш томдық, Асқар Құрмашұлы Егеубаев, Алматы 1997-1998.
6. Carl Brockelmann Mittelturkischher Woortschazt nach Mahmut al-Kasgaris Divan lugat at-türk Bibliotheca Orientalis Hungarica 1. Budapest-Leibzig, 1928.
7. Drevnetyurkskiy Slovar Leningrad Izdatelstvo «NAUKA», 1969.
8. Robert Dankoff-James Kelly Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Türk), Part III, Harvard 1982-1985.
9. Sertkaya, (1999). K.Mahmut Hakkında Yeni Bilgiler. Divanü Lugat’it-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7-8 Mayıs 1999-Ankara, Bildiriler (s. 143-144) Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. İşler, H. – Hergüner G. (1999) Türk Sosyal Hayatında Sporun Yeri ve Geleneksel Türk Sporları. Türk Kültürü, 432, s. 249.
11. Atalay, Besim (1992) Divanü Lügat’it-Türk Tercümesi», 1. Cilt , Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Atalay, Besim (1992) Divanü Lügat’it-Türk Tercümesi», 2. Cilt , Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Atalay, Besim (1992) Divanü Lügat’it-Türk Tercümesi», 3. Cilt , Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
14. And, Metin (1979) Çocuk Oyunlarının Kültürümüzdeki Yeri, Ulusal Kültür Dergisi, sayı 4, 45-46.
15. Demircioğlu (1934) Anadolu Eski Çocuk Oyunları, İstanbul, s. 23-24.

Ғ.Ш.БИТҰРСЫН

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің ізденушісі

**ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН
ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ЗАҢГЕРЛЕРДІҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ
МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

В статье рассматривается формирование культуры профессионального общения юристов с использованием элементов традиционной правовой культуры.

The author of this article presents the ways of culture formation of professional communication of lawyers with employment of elements of traditional legal culture.

Егемендік алып еңсемізді көтеріп, тәуелсіздігімізді тарих талқысына түсірген аз ғана жылдың ішінде демократиялық құқықтық мемлекет құрудамыз. Демократиялық құқықтық мемлекетте құқықтық мәдениеттің алар орны ерекше. Демократиялық қоғамдағы құқықтық мәдениет – қоғамдағы барлық азаматтардың мәдени сөйлеу құралының жиынтығы. Азаматтардың кәсіби сөйлеу мәдениеті құқықтық мемлекеттегі құқықтық мәдениет элементтерінің көрінісін айғақтайды. Демократиялық құқықтық мемлекет деп танылу үшін қоғамда құқықтық мәдениет толыққанды қалыптасуға тиіс. Құқықтық мәдениет қалыптасу үшін қоғамдағы жалпы азаматтардың, оның ішінде заңгерлердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру қажет. Қазақ қоғамынан біздің заманымызға дейін, яғни тәуелсіздік алып демократиялық құқықтық мемлекет құрғанға дейін құқықтық мәдениеттің элементтерін көре аламыз. Құқықтық мәдениеттің элементі ретінде халықтың құқықтық санасы қалыптасқан. Қазақ қоғамындағы қалыптасқан құқықтық мәдениет пен құқықтық сана қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан бастау алады. «Әдепті бала арлы бала, әдепсіз бала сорлы бала», «Сыпайы сөйлегеннің сыйы басым», «Үлкенге құрмет, кішіге ізет», «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады», «Аурудың халін сұрау имандылық, имандылық белгісі - тазалық» деген халық нақылдарынан қазақ халқының баланы жастайынан әдептілікке, сыпайылыққа, үлкенге құрмет көрсетуге және имандылыққа баулып, мәдениеттің мәнді элементтерін бойына сіңіріп қалыптастыра білгенін байқаймыз. Осындай салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа негізделген қазақ халқының мәдениеті өзінің ана тілінен нәр алады. Осы орайда Ғ.Мүсірепов: «Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді» – деп тегіннен тегін айтпаса керек. Бүгінгі таңда ата-бабаларымыздың санғасырлық қалыптасқан құқықтық мәдениетін жаңа заман талабына сай жаңғыртып, жүйелеп, мәдениеттің төл тарихы ана тілімізде болашақ заңгерлердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру жас мемлекетіміздің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Болашақ заңгерлердің құқықтық мәдениетін, құқықтық санасын, сөйлеу мәдениетін қалай жетілдіруге болады?

Біздің әлемдік рейтинг кестесінің жоғары бөлігіне іліккен елдер тобының ішінен орын алуымызға мүмкіндік беретін басты негіздер

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Битұрсын Ғ.Ш. Дәстүрлі құқықтық мәдениет элементтерін пайдалана отырып, заңгерлердің...

мыналар деп бастаған 2006 жылғы 7 басымдықтан тұратын Қазақстан халқына Жолдауында, елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Төртіншіден – біз дәйекті түрде саяси тежемелік пен тепе-теңдіктің үйлестірілген жүйесіне негізделген құқықтық мемлекет құрып, оны нығайта береміз..., алтыншыдан – біз қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете береміз. Сонымен қатар ұлтаралық және мәдениетаралық келісімді, біртұтас Қазақстан халқының ілгері дамуын қамтамасыз етеміз» [1.4] – деген болатын.

Қазақ халқының ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан мәдени мұралары, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, рәсімдері мен рәміздері және жөн-жоралғылары құқықтық заң, бұлжымайтын ереже ретінде өмірлік қолданысқа айналған. Халықтың ізгі әдеттері құқықтық әдеп болып қалыптасып, ол құқықтық заңдылыққа, дәстүрге, санаға сіңіп, салтқа айналған. Ұлттық салт-сана мен дәстүрлер құқықтық нормалар арқылы әлеуметтік әдеп – яғни құқықтық мәдениет болып қалыптасқан.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан құқықтық мәдениетін Т.М.Күлтелеев: «Қазақ әдет-ғұрып хұқы, басқа халықтардың әдет-ғұрып хұқы сияқты заң күшіне енген әдет-ғұрыптар жиынтығы», [2.86] – деп жазса, академик С.З.Зиманов: «Әдет-ғұрып нормаларының күші оның міндетті түрде сыртқы күштердің әсерінсіз орындалуында. Осының салдарынан әдет-ғұрыпта инерция әсерінің күші бар, ал басқа тәртіптік қағидаларда олар болуы мүмкін емес. Қоғам мүшелерінің психологиясына орнығып алған әдет-ғұрыптар одан да үлкен қиындықтармен, сыртқы факторлармен, қызықтырушылық әсерімен шығарылады», [3.12] – деп анықтама берген.

Құқықтық мәдениеті қалыптасқан қазақ халқының әдет-ғұрып нормалары мен салт-дәстүр қағидаларын Ресей өкіметі өз мүддесі көлемінде пайдалануға тырысты. Ресей өкіметі қазақ даласына жаңа саяси реформа жасай отырып, әдет-ғұрып құқығы нормаларын бірте-бірте ығыстырып, босаған аумақты өз заңдарымен толықтырып, әдет-ғұрып нормаларына шектеулер қойып, бақылауға алып, барынша өз әмірін жүргізуге талпынды. Ресей өкіметінің қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларын жинап, жүйелеп, құрастырудағы мақсаты мыналар еді:

біріншіден - көшпелілердің әдеттік заңдарын танып-білу, сол арқылы сахара тұрғындарының құқықтық өміріне үңілу;

екіншіден - әдет-ғұрып заңдарын Ресей заңдарымен салыстыра қарап, олардың империя мүддесіне, саясатына және нормаларына қарсы келетіндерін шектеп жою, алшақ жататындарын сәйкестендіру, үйлестіру;

үшіншіден – дала халқының бүкіл құқықтық өмірі патша әкімшілігінің көз алдында және толық бақылауында әрі басқаруында болуын қамтамасыз ету, оның көзден таса қалар және бақылаудан шығып кетер бірде-бір бөлігінің болмауына жағдай жасау;

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Битұрсын Ғ.Ш. Дәстүрлі құқықтық мәдениет элементтерін пайдалана отырып, заңгерлердің...

төртіншіден – қолайлы жағдай туып, реті келген сәттерде, не аса бір қажеттілік орнаған мезгілде қазақтардың құқықтық өмірін бөлшектей, ал сәті түссе түгелдей реформалап, қазақ халқының құқықтық өмірін Ресей

империясының құқықтық жүйесінің толық бағынышты бір бөлшегіне, құрамдас бөлігіне айналдыру еді. Осы орайда Ресей империясының реформалау саясатын З.Ж.Кенжалиев өзінің «Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет» атты докторлық ғылыми диссертациясында: «Бірінші кезең – Қазақстанның Ресей империясының қол астына ене бастағаннан қазақ хандықтарының жойылуы кезеңі, яғни XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан XIX ғасырдың 20-шы жылдары аралығына дейін созылады, екінші кезең - XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан осы ғасырдың 67-68 жылдарына дейін, үшінші кезең - XIX ғасырдың 67-68 жылдарынан XX ғасырдың 1917 жылдарына дейінгі аралықты қамтиды», [4.188] – деп 3 кезеңге бөліп зерттей келе, бұл кезеңде қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігі жойылып, Қазақстан территориясы Ресейдің ішкі колониясына айналғандығын алға тартса, «В период с 60-х годов XIXв. до 1917 г. была ликвидирована казахская государственность в жузах и земли казахов стали неотъемлемой территорией Российской империй. В это время уже не было никаких протекторантно-вассалитетных отношений-Казахстан полностью превращался в колонию Российской империи», [5.17] – дейді М.А.Сарсенбаев. Ресей империясының басты мақсаты – қазақ халқының сан ғасырлық қалыптасқан құқықтық мәдениетінің элементтерін бірте-бірте ұмыттырып, оларды өз тілінде саналы сөйлеу мәдениетінен айыруды көздеген. Бірақ қазақ қоғамындағы еліміздің елдігін білдіретін ұлттық әдет-ғұрып нормалары, салт-дәстүрлік қағидалар мен құқықтық сана жоғалды ма? Ресей өкіметінің реформалау саясаты толық жүзеге асты ма? Жоқ, қазақ қоғамында әдет-ғұрып нормалары сақталды. Қазақ халқы Ресей өкіметі саясаты тұншықтырған тауқыметке қарсы тұра ұлтымыздың құқықтық мәдениетін қалыптастыра білді. Бүгінгі таңда егемендік алғанымызға аз ғана уақыттың ішінде құқықтық мемлекет құра білуіміз соның айғағы.

Қазақ қоғамында құқықтық өмір арнасы түптеп келгенде ауызша сөйлеу мәдениетіне негізделіп қалыптасқан. Сөз өнері құқықтық жүйенің негізгі рухани тіректерінің бірі, мәйегі әрі құралы болды. Құқықтық болмыс сөз өнерінің шуағы мен қуаты аумағында боп, соның нұрынан суарылып, толып-толысып отырды. Сөз өнері (шешендік өнер) көшпелілердің сот мәдениетінің негізгі тірегі құралы болды. Қазақ қоғамындағы сот мәдениетінің қоғамдағы ролі қомақты еді. Сот мәдениеті қазақ халқының рухани өмірінің мейлінше дами алған салаларының бірі болды. Сот мәдениеті «Ақсақалдар алқасы», «Билер кеңесі», «Билер соты» мәжілістерінде дамып отырды. Қазақ билері шешендік өнерді мейлінше меңгеріп, сотта кәсіби сөйлеу мәдениетін шырқау шегіне шығарған.

Қазақ халқының сан ғасырлық қалыптасқан құқықтық нормалары мен салт-дәстүр қағидаларын біліп тану үшін Ресей үкіметі «Төтенше билер съезін» құрып, жазбаша түрде Ереже жаздырды. Бірақ сол қазақ халқының құқықтық мәдениет элементтерін толығымен жинастырып, өңдеп, оның табиғатын тереңдетіп зерттеуді толыққанды жүргізе алмаған. Бұл кезде билер соты халық соты деп аталды да, билер әр болыстан сайланатын болды. Сайланған билерді губернатор бекітті. Бұл шара билер сотының Ресей әкімшілігіне бағыныштылығын арттырып, олардың «ұсақталуына», «майдалануына» әкеп соқты, халық алдындағы беделдерінің түсуіне алып барды. Билер сотының ұсақталуының себебі қылмыстық дау-дамайларды қазақи әдет-ғұрып, сан ғасырлық салт-дәстүр қағидаларына сүйену арқылы емес, Ресей үкіметі бекіткен Ережелер негізінде шығарған шешімдерінде болды. Осы кезден бастап «қара қылды қақ жарған» деген дана халықтың теңеуіне билер сотының сай келмегенін көре аламыз. Бұл дәуірде қазақ қоғамындағы саяси билік, оның іске асуын, қызметін реттеуге бағытталған әдет-ғұрып құқығы нормалары Ресей заңдарымен ығыстырыла және ауыстырыла бастаған болатын. Дегенмен, қазақ әдет-ғұрып құқығы бұл кезеңде де құқықтық жүйенің айрықша тарихи типі ретінде қызмет етті және осы қасиетін сақтап қалды. Қазақ қоғамының рухани-мәдени, шаруашылық-тұрмыстық, табиғи жаратылыстарына тамыр жіберген бұл құқықтық жүйе әдет-ғұрып негіздерінен айрылмай, өзін-өзі суарып отырды. Демек ұлттық құқықтық жүйе Ресей тұсында әдет-ғұрыптық құқықтық құбылыс есебіндегі тарихи типтік бітім-болмысынан, түр-түсінен, тұтастығынан ажырамады. Қазақ халқының құқықтық мәдениетін сақтап қалғаны туралы: «Вопросами казахского обычного права занимались, главным образом, не юристы, а историки, этнографы, и административно-должностные лица, побывавшие продолжительное время на территории Казахстана и исследовавшие казахское право с точки зрения лучшего применения его к интересам царской колониальной политики» [6.7] – нақтылап айтып өткен әдет-ғұрып құқығын зерттеушілер.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы өзінің сот органдары басқаратын билік жүйесі бар демократиялық тәуелсіз құқықтық мемлекет болып табылады. Егемендік алғалы әдет-ғұрып нормаларын жаңғырта отырып, мемлекетіміздің алғаш Конституциясын қабылдап, Ата заң аясында барлық қоғамдық мәселелер қамтылуда. Ғасырлар бойы Ресей империясының құрамдас бөлігіне айналып, ресейлік жоғары басқару жүйесіне бағынып қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу барысында қазақ халқы өзінің сан ғасырлық атадан балаға мұра болып қалған әдет-ғұрып, салт-дәстүр қағидаларын сақтап қалғанын көріп отырмыз. Осындай өзге елге бағынышты жағдайда өзіміздің құқықтық мәдениетімізді сақтай білгенде, тәуелсіздік таңы атқан сәтте неге құқықтық мәдениетімізді қайта жаңғыртпасақ? Егемендік алып, еңсемізді көтерген жас демократиялық

құқықтық мемлекет үшін құқықтық мәдениеттің оның ішінде сөйлеу мәдениетінің маңыздылығы қандай?

Келер ұрпақты ә дегеннен әдептілікке баулыған қазақ халқы мәдениеттен еш заманда кенде болған емес. Ендеше тәуелсіздікке енді ғана қолы жеткен Қазақстан Республикасының алдында тұрған басты мақсат – халықтың рухани байлығы – мәдениетті қалпына келтіру, ал мәдени өркендеусіз еліміз өркениетті елдердің қатарына еш уақытта қосыла алмайтыны ақиқат. Өркениет – мәдениеттің техникалық дамуы, қоғамның парасаттылық деңгейі екендігін ғалымдарымыз өз зерттеулерінде айтып келеді. Еліміздің өркениет жолына қадам басқан сәті – Бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына ену саясаты болып табылады. Егеменді еліміздің алға қойған бұл саясаты толық орындалып, өркениетті елдердің қатарынан орын алуымыз үшін елбасының: «Біз өзіміздің қасиетті дәстүрімізді, тілімізді және мәдениетімізді түлетіп, жаңғыртып отыруымыз керек», – дегеніндей, тәуелсіз құқықтық мемлекетте әдет-ғұрып, салт-дәстүр қағидаларын жаңа заман талабына сай жаңғырта отырып, азаматтардың, Қазақстан Республикасының барлық саладағы мемлекеттік қызметкерлерінің оның ішінде заңгерлердің құқықтық мәдениетін арттыру арқылы сөйлеу мәдениетін жетілдіру қажет деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Егемен Қазақстан» 2 наурыз 2006 жыл.
2. *Культегеев Т.М.* Уголовное обычное право казахов. -Алматы: «Жеті жарғы», 1995.
3. *Зиманов С.З.* Проблемы казахского обычного права. -Алматы: «Заң әдебиеті», 1989.
4. *Кенжалиев З.Ж.* Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Докторлық диссертация. -Алматы: 1997.
5. *Сарсенбаев М.А.* Международно-правовые отношения государств Центральной Азии. -Алматы: 1995.
6. Материалы по казахскому обычному праву. -Алма-Ата: 1948.

Ғ.ХУДИЯРОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистрі

БАЛУАНДАРДЫ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ТОПТАРЫНА ІРІКТЕУ**В этой статье рассматриваются методы отбора борцов в учебно-тренировочные группы.****This article deals with some methods of selection of wrestlers to the training groups.**

Соңғы жылдары грек-рим және еркін күрес балуандарының халықаралық турнирлерінде медаль алу қиындай түсті. Өйткені кілемдегі бәсекелестік жыл өткен сайын артып, оған қатысушы балуандардың ең жүйрігі ғана жеңіс тұғырына көтерілуде.

Бүгінгі күні елдің құрама командасының әсерлі іріктелуі құрама команданың алыс және жақын резервтерінің дайындығына, олардың әдіс-тәсілдік шеберлігінің деңгейіне байланысты. А.А.Новиковтың (1985, 1988), Г.С.Туманянның (1985, 1990) зерттеулері көрсеткендей, құрама командаға келген спортшылардың тәсілдік арсеналы көбіне тіптен өзгермейді де. Сондықтан спорттық күрестегі арнайы әдет пен әдістік арсеналдарды қалыптастырудың негізгі салмағы жастармен, жасөспірімдермен жұмыс жасап жатқан бапкерлерге түседі. Солар ғана елдің болашақ әлем чемпиондары мен спорт шеберлерін дайындап, іріктеп шығарады. Сондықтан ғылыми қамту ұйымдары тереңдетілген спорттық маманданудың алғашқы сатыларында әсерлі әдістеменің бірінші оқыту топтарына іріктеудің негізі болып, спорттық маманданудың теориясы мен тәжірибесін атап көрсетеді [1.63].

Зерттеу болжамы бойынша маманданудың бастауыш кезеңі және тереңдетілген жаттығудың негізгі мақсаты – арнайы жылжу әдеттері мен әдістерін қолдануды үйрену және айрықша меңгеру. Бұл меңгеру бапкердің шеберлігі мен дайындықтың әдістемесіне ғана тиісті емес, айтылған спортқа оқушының алғырлығына да байланысты. Жас спортшының арнайы жылжу мүмкіндігін анықтау арқылы, ғылыми әдістемеге құрылған іріктеу арқылы жас балуандардың дайындық сапасын жақсартуға болады.

Тәжірибелік топты (24 адам) жүйелеу жұмыстары іріктеуге дайындалған әдістеме нәтижесі бойынша оқу-жаттығу сатысында жүргізілді. Бақылау топтарының спортшылары (20 адам) жас балуандардан іріктелген алдыңғы тәжірибелерге қатысқан жастар болды.

Іріктеудің тәжірибелік әдістемесі кешенді жұмыс талаптарына сай дене, жылдамдық-күштілік, әдіс-тәсілдік дайындықтан өткен жас балуандармен өткізілді.

Зерттеудің бұл сатысында жаттығу тапсырмасының 84 жаттығуы тіркеуден өтті. Өту барысында әсерлі жаттығу тапсырмасына бақылау жасалды. Тәжірибелік топтағы жас балуандармен педагогикалық-тәжірибелік жұмыс кезінде, жүктемелерді түрлендіру (күрес түрлері) әдістемесін қолданды [2.65].

Тәжірибелік зерттеу нәтижесінде әдістемелік материалдар дайындалды. Бұлардың кейбіреулері Түркістан қаласында ДЮСШ құрама командасының спортшыларына (бірінші және екінші) іріктеу кезінде қолданылды.

Жоғары дәрежелі балуандардың факторлық құрылым дайындықтары үшін жас балуандарды іріктеудің негізгі талаптары алғашқы дайындық сатысында орындалады және жоғары сынып балуандарының кәсіптік ерекшеліктерін анықтауда негізгі сапалық көріністері бөлінуі және жас балуандардың бұл саладағы көрсеткіштерге ұмтылуы мен осы әдістемеге дамыту енгізуге құлшыныс байқатады [3.19].

Тәжірибелік және бақылау топтарына балуандардың апталық жаттығу циклін бөліп тарату

Жаттығу бағдарламасы

Айлары	Апталар №	Бақылау тобы	Тәжірибелік топ		
			Жылдамдық күштік	Функционалды	Техникалық
Қыркүйек	1	ДЖД	ДЖД	ДЖД	ӘЖД
	2	ДЖД	ДЖД	ӘЖД	ӘЖД
	3	ДЖД	ДЖД	ДЖД	ДЖД
	4	ӘЖД	ӘЖД	ДЖД	ӘЖД
Қазан	1	ДЖД	ДЖД	ДЖД	ДЖД
	2	ӘЖД	ДЖД	ДЖД	ӘЖД
	3	Б	Б	Б	Б
	4	ӘЖД	ӘЖД	ДЖД	ӘЖД
Қараша	1	ДЖД	ДЖД	ӘЖД	ДЖД
	2	ДЖД	ДЖД	ДЖД	ӘЖД
	3	ӘЖД	ӘЖД	ДЖД	ӘЖД
	4	ӘЖД	ДЖД	ДЖД	ӘЖД
Желтоқсан	1	ӘЖД	ӘЖД	ӘЖД	ӘЖД
	2	Б	Б	Б	Б
	3	АҚ	АҚ	АҚ	АҚ
	4	Ж	Ж	Ж	Ж

**ДЖД - дене жағынан дамушы, ӘЖД - әдістік жағынан дамушы,
Б - бақылаудағы; АҚ - артта қалушы, Ж - жарыстық.**

Қорытындылай келгенде, ДЮСШ мен СДЮШОР-ға арналған грек-рим күресінің ғылыми-әдістемелік әдебиеттер мен бағдарламалық құжаттарын тексеру нәтижесі жас балуандардың спорттық дайындыққа іріктеудің әр сатыларында ұсыныстар мен өндеулердің жетіспеушілігін көрсетті.

Жаттықтырушылардың тәжірибелік тәжірибесі бекіткендей физикалық сапаның жан-жақтылығы жас балуандарды тек алғашқы дайындық топтарына біліктілік – физикалық және әдіс-тәсілдік дайындық байланысы мен ара қатынасына, жаттықтыру жұмыстарының көлеміне пайыз бойынша құрылуы: оқytудың үшінші жылында 51,5/45,0%, төртінші жылда (оқу-жаттығу топтары) физикалық дайындық көлемі 0,77%-ға азайды, ал дайындық жұмысының байланысы 50,8/45,8%, одан әрі тәсілдік дайындықтың үлесі жылдан жылға көбейе түседі.

13-14 жасар балуандар жарыстық қабілеттерін физикалық күш пен арнайы физикалық дайындықтың арқасында қалыптастырады. Заманауи күрес жекпе-жектерінде жеңіс алып келетін жылдамдық-күш: шыдамдылық – 21,3%, арнайы жылдамдық – 18%, жылдамдық-күш сапасы – 17,4%, жарылғыш күш – 6,5%, таза күш – 4,9%, шапшаңдық – 4,2%, кимыл координациялары – 4,2%.

Жас балуандарды оқу-жаттығу топтарына іріктеу әдістемесі жасалды.

Педагогикалық тәжірибелер нәтижесінде бекітілгендей жас балуандардың арнайы физикалық сапасы бастапқы мамандандырылған сатысында және оқу-жаттығу топтарындағы спорттық шеберлікті әсерлі жалғастыру көрсетілген жетістіктерді бағындырған. Жарыс нәтижелері осыны көрсеткен тәжірибелік топтың шабуылда сенімділік параметерлері алға жылжығаны байқалған. Осымен қатар қорғаныс беріктігі, әдіс-тәсілдік дайындық, сенімді шабуыл ара қашықтығы, әдістік жайдың орташа ұпайы және балуандардың қозғалыс белсенділігі де жоғарылаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Сорокин Н.Н.* Отбор иологдежи по классической и вольной борьбе //Теория и практика физ. Культуры. 1996, №8.
2. *Мазур А.Г.* Некоторые вопросы ранней спортивной специализации в классической борьбе //Теория и практика физ. Культуры. 1996, №1.
3. *Коджастиров Ю.Г.* Экспериментальное исследование методики начальной подготовки по классической борьбе подростков 12-13 лет. Автореф. дисс. канд. -М.: 1970.

Қ.О.МҰСА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аспиранты

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

В этой статье приведены этапы развития дистанционного обучения. Проведены исследования зарубежной и отечественной литературы и тем самым разработана схема этапов развития дистанционного обучения. Каждый этап отличается новшествами, введенными в учебный процесс.

This article deals with stages of development of distance teaching. The author presents researches of foreign and home literature and in this way the scheme of stages of distance teaching development has been elaborated. Each stage is remarkable for its innovations introduced into the teaching process.

Қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастыру бойынша жүргізілген әлемдік тәжірибенің сараптамасы, адамзат өркениетінің он жылдар бойы жинағандарының көбісін қашықтықтан оқыту өзінің бойына жинаған деген шешімге алып келеді.

Әлемдік және отандық білім іс-тәжірибесінде қашықтықтан оқытудың даму мәселесі бойынша жазылған деректердің әрқилылығында бағдарлы болу үшін өзіміздің отандық және шетелдік деректерге сараптама жүргізіп, соның негізінде қашықтықтан оқытудың даму кезеңдерін құрдық. Әрбір кезең оқыту процесінің техникамен жабдықталуында және пәндік материалдың құрылымдалуында белгілі бір ілгері дамуымен ерекшеленеді.

Әрбір кезеңнің ерекшеліктеріне егжей-тегжейлі тоқталып өтейік.

Бірінші кезең (40-50-ші жылдар) қашықтықтан оқытудың пайда болуы, “аудиовизуалды” құралдар (магнитофондар, оқығыш құралдар, теледидарлар және т.б.) деген жалпы ұғыммен бірлестірілген ақпаратты көрсететін әр түрлі техникалық құралдардың пайда болуымен ерекшеленетін кезең болып анықталған. Бұл кезең 1946 жылы оқу процесінде Л.Ларсонның (АҚШ, Индиана штаты) ақпаратты көрсететін әр түрлі техникалық құралдарды (таспа және дыбыстың оқылуы; кескіннің проекциясы және т.б.) ендіруінен бастау алады. АҚШ-та аудиовизуалды оқытудың ендірілуі білім беру саласында техникалық революцияның басталуына жол ашып берді [1.15].

Екінші кезең (50-60-шы жылдар) қашықтықтан оқытудың қалыптасу кезеңі ретінде анықталады. Бұл кезең бағдарламаланған оқыту идеясының дамуымен және “оқу пакеттері” арқылы оқытудың таралуымен, сонымен қатар ақпаратты үлкен қашықтыққа жөнелту жүйесінің пайда болуымен ерекшеленеді және де бұл Еуропа елдері мен АҚШ-та қашықтықтан оқыту ұйымдарының құрылуына түрткі болды.

1954 жылы американдық математик Б.Скиннердің алғашқы сызықтық бағдарламасы пайда болды, оның ерекшелігі әрбір оқушының материалды меңгеріп алуы үшін мүмкіндіктер құруынан тұрды. Бұл идея 50-ші жылдарда бағдарламалық оқытудың пайда болуында шешуші рөл ойнады, оның негізгі элементі болып реттелген есептердің тізбегі ретінде түсінілетін бағдарлама болып табылады. Бұл бағдарлама дидактикалық машинамен немесе бағдарламаланған оқулықпен беріледі және білім алушылармен орындалады. Сол кезеңдегі кеңес ғалымдарының (Н.Ф.Талызина, П.Я.Гальперин және т.б.) ізденістері бағдарламалық оқытудың қалыптасуына үлкен үлес қосты. Олар ойлау қызметінің қалыптасуының психологиялық концепциясына негізделген,

өздерінің бағдарламалау тәсілін ұсынды. П.Я.Гальпериннің концепциясы білім алушы қызметінің нәтижелері әдістерден және оған әсер ету тәсілдерінен тәуелділігін анықтауға ғана емес, өзін-өзі тану қызметінің сараптамасына да бағытталған. Осы концепцияға сәйкес, білім алушының әрекеті - танымдық қызметтің сараптама бірлігі болып табылады [2.236-277].

Бағдарламалық оқытудың әсерлігін жоғарылатуға деген ұмтылыс, Шеффилд қаласындағы университеттің ағылшын психологтары жасап шығарған (Шеффилдтік бағдарлама) аралас бағдарламалаудың пайда болуына әкеп соқтырды. Аралас бағдарламалау бағдарламалық оқытудың екі әдісінің комбинациясы болып табылады: сызықтық және тармақталған.

Бағдарламаны білім алушының мүмкіндіктеріне бейімдеу жағынан, педагогикалық элементтердің басым болуы жағынан Ч.Куписевичтің блоктық бағдарламалау әдісі ерекше көзге түседі, мұндағы мәтін бағдарламалық түсіндірмелермен араласып кетеді.

1967 жылы басталған, Американың педагогикалық зерттеу институтында орта мектептер үшін оқу пакеттерінің жасалуы осы кезеңнің үлкен жетістігі болып табылады [3.18-186].

Білім алушылар “оқу пакеттерімен” өзіне қолайлы қарқында жұмыс істеген, бұл өз кезегінде оқу материалының сапалы меңгерілуін қамтамасыз еткен. 1969 жылдан бастап АҚШ-тың колледждері мен университеттерінде “пакеттерді” кеңінен қолдану бастау алды. Мұндай оқытуды құру идеясы америкалық ғалым С.Н.Постлезвейттің еншісіне тиесілі, себебі ол ботаника курсын “микрокурстарға” бөлген және кейінірек өзі оларды “миникурстар” деп атаған. С.Н.Постлезвейттің еңбегінде әрбір студенттің жұмыс орны магнитофонмен, визуалды құралдармен, әдістемелік оқу құралымен, биологиялық үлгілермен жабдықталған болатын. Студент берілген бағдарлама бойынша өзіне ыңғайлы қарқынмен оқытылған, ал керек жағдайда аса қиын материалды қайталауға мүмкіндігі болатын. “Оқу пакеттерінің” көмегімен оқыту тек АҚШ-та ғана емес, сонымен қатар, Швеция, Англия және т.б. елдердің мектептерінде кеңінен таралды. Әр түрлі оқу пәндерін үйрену үшін мұндай оқытудың тартымдылығы оқу процесінің икемділігімен және де білімді көпшілік студенттің меңгеру жетістігімен және әсерлілігімен түсіндіріледі.

60-шы жылдардың соңында АҚШ-тың әскери мекемесінің ғалымдары ақпаратты алыс қашықтықтарға жөнелту жүйесін жасады, мұның басты сапасы ақауларға мейлінше төтеп беру болып табылатын, кейінірек бұл жүйе “жаһандық компьютерлік желілер” деген атауға ие болды. Мұндай жүйенің басты идеясы елдің әр бөлігінде орналасқан және бір-бірімен телефон кабельдерімен жалғасқан компьютерлердің негізінде бірыңғай желіні құру болып табылады. Зерттеу барысында мұндай желіні құруға және оның негізгі компоненттерін белгілеуге сәті түсті, ең алдымен модем деп аталатын құрылғы жасап шығарылды, соның көмегімен компьютерлік екілік код – нөлдер мен бірлер түріндегі мәліметтерді телефон арқылы жөнелту процесінің өзі мүмкін болды. Жүйелік желілердің дамуында айтарлықтай ілгері кету, пакеттерді коммуникациялау технологияларының іс жүзінде жүзеге асуы болып табылады, оның негізінде жөнелтілетін файлдың жекелеген “шағын

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мұса Қ.О. Оқытудың жаңа ақпараттық технологияларының даму кезеңдері

пакетшелерге” бөліну принципі жатыр. Әрбір “шағын пакет” өзінің жеткізілетін

компьютерінің адресімен қамтамасыз етіледі. Әрбір осындай “шағын пакет” басқаларынан тәуелсіз жөнелтіледі, соның арқасында жалғыз телефон кабелі арқылы бір мезетте бір-біріне кедергі жасамайтын көптеген қолданушылар жұмыс жасай алады.

Осы кезеңде Еуропа мен АҚШ-та “ашық білім” деген термин кеңінен таралды. Мұндай оқытудың ерекшелігі, қашықтықтан оқыту университеттерінің (“ашық университеттердің”) студенттері арнайы оқу құралдарының көмегімен білімді өздері алатын, оның үстіне курстың көп бөлігін жоғары оқу орындарының оқытушылары теледидарға және радиоға негіздеп жасайтын. Мұндай оқыту студенттердің көп санын сабақтармен қамтуға мүмкіндік береді және білім алушылардың өндірістік қызметінен қол үзіп қалуын талап етпейді. Осы кезеңде қашықтықтан оқыту саласында Еуропа мекемелерінің көшбасшысы ретінде Британ Ашық Университетінің Ашық Бизнес Мектебі болып табылады. John S. Daniel, Ұлыбританияда басқару саласындағы магистр дәрежесіне арналған бағдарламалардың 50%-дан астамы қашықтықтан оқыту әдістерін қолданып жүргізіледі – деп, жазады [4.77].

Үшінші кезеңге (70-80-ші жылдар) қашықтықтан оқытудың дамуына компьютерлік зертханалардың, компьютерлік кластардың, интерактивті видео құралдарының, оқу ісіне арналған компьютерлік бағдарламалық өнімдердің құрылуы тән және де осы жайттар қашықтықтан оқыту жүйесінің қалыптасуы мен дамуында жаңа асулы кезең болған.

Ғалымдардың көпжылдық зерттеулерінің нәтижесі ретінде 70-ші жылдардың басында ARPANET деп аталатын алғашқы “жаһандық желінің” құрылуы болып табылады. Ақпаратты жөнелту алғашқыда, жылдамдығының төмендігіне және оқтын-оқтын бұзылулар мен қателердің болуына қарамастан, шалғай жатқан компьютерлер арасында ақпаратты жіберу мүмкіндігі іс жүзінде дәлелденді. Осы кезеңде компьютер нарығындағы төңкеріс бар қарқынмен жүріп жатты: олар университеттерге, офистерге, мектептерге еніп, жергілікті желіге бірігіп жатты, телефон желісі арқылы компьютерлерді байланыстыруға мүмкіндік беретін құралдар тез жетілдіріліп жатты.

Дәл осы уақытта Американың кейбір инженерлік колледждері жақын маңдағы корпорациялардың жұмысшыларына оқу курстарын беру үшін телекөрсетілімді қолдануға кірісіп кетті, осы идея АҚШ-та қашықтықтан оқытудың таралуына негіз болған.

1976 жылы америкалық ғалымдар (С.Джонс, С.Уозник) “Apple” компьютерлік бағдарламасын ойлап шығарды. 70-ші жылдардың соңы мен 80-ші жылдардың басындағы компьютерлік төңкеріс шетелде оқытудың жаппай компьютерленуіне әкеп соқтырды. Есептеуіш техникалардың қарқынды дамуының және жаңа аппараттық бағдарламалық құралдардың құрылуы нәтижесінде компьютердің қолданылу аясы айтарлықтай кеңейе түсті. I.Belov, A.Dovgiallo өз зерттеулерінде, осы кезеңдерде шетелде оқытуды қашықтық технологиялары бойынша жүргізетін университеттердің желісі дамып жатыр деп жазады. Олардың ішінде мынандай атақты университеттер бар: Ұлыбритания Ашық Университеті, Хагендегі сырттай оқу университеті

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мұса Қ.О. Оқытудың жаңа ақпараттық технологияларының даму кезеңдері

(Германия), Атабаска университеті (Канада), Жапонияның радио университеті және т.б. Дәл 70-ші жылдары АҚШ пен Еуропа елдерінде қашықтықтан оқыту кеңінен таралды [5.23].

80-ші жылдарда осы елдердің әскери және азаматтық желілері бір-бірімен әстін бірігіп, жаңа желілерді құрды. 1980 жылдың басында желілік қауымдастық әр түрлі желілер арасында ақпарат алмасу мүмкіндігін қамтамасыз ететін тұтастай келісімдер пакетін қабылдады және бірігулер Internet деген атауға ие болды деп, – Г.М.Аврам, өз зерттеулерінде жазады [6.22-27]. Алғаш рет осы кезеңде қашықтықтан оқыту формасы арқылы инженер кадрларын даярлау әрекеті жасалынды (Ұлттық Техникалық Университет (NTU) 1984 жыл). J.R.Verduin, M.G.Moore айтулары бойынша, (NTU) бағдарламаларымен қашықтықтан оқытудың мұндай формасын коммерциялық құрылымдар өздерінің жұмысшыларын оқыту үшін тиімді қолдана бастаған дейді. 1989 жылдан бастап АҚШ-та миллиондаған студенттерді біріктіретін және халықтық телекөрсетілім жүйесінен оқу курстарын қабылдайтын қашықтықтан оқытудың білім беру бағдарламасы өрістей бастады. Оқу курстары бүкіл елге және жер серігі арқылы басқа елдерге берілген.

90-шы жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін жалғасып жатқан қашықтықтан оқыту жүйесінің дамуы мен жетілдірілуінде төртінші кезең басталады. Бұл кезең қашықтықтан оқыту мекемелерін басқару құрылымдарының жаңалануын, пайдаланылатын оқу-әдістемелік материалдар сапасының жақсаруын, әр түрлі қашықтықтан оқыту мекемелерінің бірге әлемдік білім кеңістігіне қосылуын болжайды.

Қашықтықтан оқыту жүйесі жер серігі арқылы конференцияларды өткізуге арналған сыныптарға негізделген алдыңғы кезеңге қарағанда, АҚШ-та қазіргі уақытта қашықтықтан оқыту жүйесінде компьютерлік желілерді қолдану кеңінен тарала бастады. I.Belov, A.Dolgorukov, S.Shennikov мәліметтері бойынша бұл елде қашықтықтан оқыту бағдарламасы бойынша бүгінде миллионнан астам студенттер білім алуда [5.23].

Әдебиеттердің сараптамасы көрсеткендей, Батыс Еуропа елдері мен АҚШ-та қашықтықтан оқыту қырық жылдан бері өмір сүріп келеді, ал Ресей мен ТМД мемлекеттері үшін қашықтықтан оқыту - оқытудың жаңа түрі болып табылады және ол 90-шы жылдардың орталарында ғана тарала бастады. 1995 жылы “Ресейде қашықтықтан оқыту жүйесінің құрылуы мен даму концепциясы” жасалынып қабылданды [7.45-50]. Бұл концепция біртіндеп қаржыландыруды іске асыруды, қашықтықтан оқытудың керекті құрылымдарын қалыптастыруды, курстардың алғашқы қорын құруды, қашықтықтан білім беру жүйесіне қызмет көрсететін кадрларды даярлауды және т.б. талап етеді. Болашақта құжат Ресейде қашықтықтан оқытудың көп деңгейлі жүйесінің құрылуына және оның өзін-өзі қамтамасыз ететін жүйе тәртібіне өтуіне бағдарланған.

Қазақстанның білім беру жүйесінде осыған ұқсас үрдістер орын алып жатыр, бұл бірқатар факторлармен байланысты:

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мұса Қ.О. Оқытудың жаңа ақпараттық технологияларының даму кезеңдері

- біріншіден, күн санап Internet желісіне қосылып жатқан жоғары оқу орындарының саны артуда, 1996 жылы Қазақстанда олардың саны үшеу ғана болса, қазіргі уақытта республикамыздың барлық мемлекеттік жоғары оқу орындары жаһандық желінің қолданушылары болып табылады;

- екіншіден, дербес компьютерлердің сатылуының жылдық өсімі айтарлықтай өсті, оның үстіне өсім негізінен жеке сектордың есебінен жүруде;

- үшіншіден, қашықтықтан оқыту жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін есепке ала отырып, оны ұйымдастырудағы көпжылдық әлемдік

тәжірибені пайдалануға мүмкіндік бар, бұл қашықтықтан оқытудың таралу процесін күшейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында білім беру жүйесінің алдында тұрған мәселелердің бірі болып: “оқытудың жаңа технологияларын ендіру, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық жаһандық коммуникациялық желілерге шығу” деп жария етілген [8.7]. Жаңа ақпараттық технологиялар үйрену үрдісін біріктіруге, оқу материалының меңгерілуін бақылауға және баянды етуге, білім алушының сөздік-логикалық және индуктивті ойлауының тиімді деңгейде дамуына, қызметтің жеке дара стиліне мүмкіндіктер береді, сонымен қатар оқытудың әр түрлі формалары мен әдістерінің дамуы үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашады деп, Ж.С. Сарынбеков жазады [9.37-41].

Қашықтықтан оқытудың ұйымдастырылуының техникалық жағын ерекше айта кеткен жөн. Қашықтықтан оқыту технологиясы студенттің тұратын орнында, қашықтықтан оқыту орталығымен байланыс жасауы үшін ең кем дегенде қажетті компьютерлік құрылғылардың (процессор, дыбыстық карта, модем) болуын талап етеді. Егер мұндай мүмкіндік болмаса, онда қашықтықтан оқытуды ұйымдастырып жатқан жоғары оқу мекемесінің жергілікті өкілдігіндегі компьютерлік сыныптардан білім беру қызметтері беріледі. Білім алушыларға ақпаратты беру келесі технологияларды қолдану арқылы орындалуы мүмкін:

- баспалық материалдар;
- электронды материалдар;
- аудио- және бейне - өнімдер;
- телекөрсетілімдік айдарлар;
- бейнеконференциялар;
- компьютерлік желілері арқылы материалдарды жөнелту.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Moore M.G., Thompson M.M. The effects of distance learning a summary of the literature. –The Pennsylvania State University, American Center for the Study of Distance Education, 1997.
2. Гальперин П.Я. Формирование умственных действий /Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. -Москва: Педагогика, 1981. с.78-86; Психология мышления и учение о поэтапном формулировании умственных действий. М.: Наука, 1966.
3. Computer in education //Proc. Of IFIF TC. 1985. V3.
4. John S.Daniel. Mega-Universities and Knowledge Media. Technology Strategies for High Education. -London: 1997.
5. Belov I., Dolgorukov A., Schennikov S. Education on the eve of the XXI century //Report on Annual conference EDEN. -8-10 July. -1996. - Futuroscope? Poitiers, France. Proceeding of the Conference. Published by the EDEN Secretariat, UK. 1996.
6. Аврам Г.П. Перспективы создания информационной системы США //ИТИ. Сер. 1, 1993. -Вып. 9.
7. Концепция создания и развития системы дистанционного образования в России //Вестник Высшей школы. 1995. №6.
8. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңы /Қазақстан Республикасының заңдар жинағы. -1999.
9. Сарынбеков Ж.С. Информационная инфраструктура системы образования: проблемы и пути реализации //Вестник Высшей школы Казахстана. 1995. №1.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

А.АЛТЫНБЕКОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ОҚУШЫ-ЖАСТАРДЫ ЕЛЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

В статье рассматриваются некоторые вопросы патриотического воспитания молодежи.

This article deals with some matters of education of pupils in the spirit of patriotism.

Қазіргі кезеңде адамның кәсіби шеберлігіне, біліктілік өресіне, зиялылық пен танымдық деңгейіне өмірдің өзі биік талаптар қойып отыр. Қоғамдағы білім мен мәдениет, өнер саласында туындаған іргелі өзгерістер білім беретін оқу орындарында оқу-тәрбие үрдісін түбегейлі қайта қарауды, оны жүргізудің жаңа әдіс-тәсілдерін қолдануды алға тартады.

Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауындағы: “Біз дұрыс жол тандай білдік. Бұған бүгінгі қоғамымыз, жеткен нәтижелеріміз айқын дәлел бола алады. Осы негізде өзіміздің ілгері басқан жүрісімізді одан әрі жеделдете түсуге тамаша мүмкіндігіміз бар”, – деген үмітін іске асырар ұлттық тұлға тәрбиелеу ісі, ұрпақ жадында білімді, ілімді ғылымды қордалау – халық педагогикасының негізгі мақсаты [1].

Елбасы Қазақстан халқына Жолдауында “XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біз болашақтың жоғары технологиялық және ғылыми қамтымды өндірістері үшін кадрлар жасақтауға тиіспіз. Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымда, жаңаша ойлай білетін осы заманғы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз” деп атап көрсетті [1]. Ұрпақ тәрбиесіне, оның рухани әлемінің кеңеюіне қазақ халқы ертеден ерекше мән берген. Өйткені, әрбір ел ұрпағының мәдени өресінің биіктігі сол мемлекеттің мәдени құндылықтарының бірі. Сондықтан да педагогикалық үрдістің өте маңызды әрі күрделі мәселесі – ұрпақ тағдыры ұзақ мерзімді қажет ететін этномәдениеттің құрамдас бөлігі, қоғамның іргетасы.

Қазақ халық педагогикасын зерттеуші ғалымдар халықтық педагогика мыңдаған жылдар бұрын пайда болып, нақты өмірдің мәнін, оның даму заңдылықтарын танып-білуге бағытталған жеке ғылым болмаған, бірақ беретін мәні мен мағынасы аса бай, құны зор сала, оның мақсаты – жас ұрпақты ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарына тәрбиелеу екендігін айтады.

Ұлттық сананы қалыптастыруда оқушы-жастарды патриоттық рухта елжандылыққа тәрбиелеудің этнопедагогикалық дәстүр жалғастығында алатын рөлі айрықша. Өйткені жастарымыздың патриоттық рухта тәрбиеленуі – этнос мәдениетін қордалаушы, сақтаушы және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші. Сондықтан да оқушы-жастарға патриоттық тәрбие беру ұлттың мәдени сәулетінің өзегі, діні, арқауы болмақ. XXI ғ. басындағы гуманитарлық білімнің даму барысын айқындайтын өнерпаздық, шешендік,

ақындық, салауаттылық, имандылық, елжандылық, отансүйгіштік, тәлімгерлік сияқты ұлттық қасиеттерімізді тіл арқылы ұрпақ зердесіне сіңіру – бүгінгі таңдағы этнопедагогиканың өзекті мәселесі.

Халық педагогикасы мен ұлттық педагогикалық ойлардан құралған қазақ этнопедагогикасы – жүйеленіп, қалыптасқан ғылым. Ол ұлттық мәдениеттің негізі болып табылады. Этнопедагогика – ұрпақ тәрбиелеудің ұлттық жолдарын, мәдениеттің ұлттық негіздерін үйрететін ғылым. Осы орайда оқушы-жастардың патриоттық рухта елжандылыққа тәрбиеленуі көкейтесті мәселе қатарында күн тәртібіне қойылып отыр.

Жалпы білім беретін оқу орындарының алдында өскелең ұрпаққа берілетін сапалы білім, саналы тәрбиені одан әрі жетілдірудің айрықша міндеттері тұр. Оқушы-жастарға патриоттық рухта тәрбие берудің негізі мектепте қаланатыны белгілі. Балалардың патриоттық құштарлықтары мен

қажетсінулерін қалыптастыру – бұл көкейтесті мәселелердің жан жүрегі десек артық айтқандығымыз болмас.

Отанын, туған жерін, елін сүю, тілін құрметтеу, тарихын білу, т.б. – осы орайдағы міндеттің бірі.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Назарбаевтың «Қалың елім – Қазағым» жинағында «...Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...» және «Біз қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүю, халқының өнеге-дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп бостандығы мен құқын қорғау, әр адамның күш-жігерін ел бірлігін нығайтуға, азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау» деп жазылғаны мәлім [1].

Мемлекеттік «Білім» бағдарламасының «Тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде «Мақсаты – қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпы адамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру» туралы айтылған [2]. Мұндай мазмұндағы мемлекеттік талап-міндеттер бүгінде жастарды отансүйгіштік, патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы ұлттық сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді.

Патриотизм гректің *patris* – Отан, ел деген сөзінен шыққан. Ол отанға елге, туған жерге, халыққа деген сүйіспеншілікті білдіретін жиынтық ұғым. Педагогикалық сөздікте де «...патриотизм өз халқына, Отанға деген сүйіспеншілік...» деп көрсетілген.

Адамның жеке психологиясының әскери қызметтегі маңызын аша келіп Б.Момышұлы «патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екендігін, мемлекетті нығайту дегеніміз жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, оны жеке адамның

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Алтынбеков А. Оқушы-жастарды елжандылыққа тәрбиелеу

барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді» деп терең, жан-жақты анықтама берген. Сонымен бірге, осы тұста Қаһарман жазушының «ұлттық патриотизм» мен «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына философиялық анықтама беруге ұмтылғанын аңғарамыз [3].

Қазақ халқы сан ғасырдан бергі даму тарихында өз ұрпағына патриоттық тәрбие берудегі баға жетпес тәрбиелік мүмкіндігі зор рухани, мәдени мұраның мол тәжірибесін жинақтаған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін патриоттық тәрбие жөнінде халықтық қағидалар және әдіс-тәсілдер қолданылған.

Патриотизмнің мәнін ашу барысында, ең алдымен, осы патриотизм идеяларының ерте замандарда туып, қалыптасқанын айта кеткен жөн.

Ежелгі руна («құпия») жазуымен тасқа жазылған шығармалар: «Күлтегін», «Білге қаған», «Ежелгі Руно», «Тоныкөк» жырлары халықты бірлікке шақырып, жастарды ерлікке тәрбиелейді.

«Күлтегін» жырындағы «Тізеліні бүктірдік, Бастыны еңкейттік. Еліміз қайта ел болды. Халқымыз қайта халық болды» деген жыр тармақтары ерлік, бейбітшілік, бірлік, тәуелсіздік туралы тәрбиені толғап, жастарды ерлікке, елді сүюге тәрбиелеп тұр. «Күлтегін» жырындағы әрбір сөз кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болып, тасқа қашалып жазылған.

Орхон жазба ескерткіштерінің бірі «Тоныкөк жыры» да «Күлтегін» жырына ұқсас, мұндағы даналық тұжырымдар жастарды ұлағаттылыққа, сергектікке, бірлікке, батылдық пен ерлікке үндейді.

Түркі Бәрі қаған үшін,
Түркі Білге қаған үшін,
Қапаған қаған үшін,

Қызыл қанымды төктім, – деп өзінің ерліктерін жырмен жеткізе отырып, Тоныкөк жастардың патриоттық сезімдерін оятуды көздеген.

VII-VIII ғасырда өмір сүрген Қорқыт атаның 12 жырдан тұратын қолжазбасының жастарды ерлікке, адамгершілікке, елін қорғауға, әдептілікке, имандылыққа үндеуі – өте құнды мұра.

«Қорқыт ата кітабы» дүниежүзіне таралған. «Бәмсі-Байрақ» атты батырлық жырында ақын жастарды еліне деген сүйіспеншілікке, ерлікке шақырып, әділетті, адал, мейірман азамат болуға баулиды.

Түркі тілдес халықтардың XI ғасырдағы аса көрнекті ақыны, данышпан, шежіреші ғалым Жүсіп Баласағұнның жастарға отансүйгіштік рухта тәрбие беруге арналған тағылымдық еңбектері өте бай және көркем жазылған. Бізге жеткен «Құдатғу біліг» («Құтты білік») дастанының тәрбиелік маңызы зор. Дастанда жастарды ерлік, кісілік, сөз өнері секілді жақсы қасиеттерге тәрбиелеу туралы баяндалған.

Жас ұрпақты өткен ата-бабаларымыздың ерлік дәстүрлері арқылы тәрбиелеу патриотизмге тәрбиелеудің ең негізгі факторларының бірі екені анық. Патриотизм мен халықтың өткен тарихы арасындағы байланысты

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Алтынбеков А. Оқушы-жастарды елжандылыққа тәрбиелеу

үзбеу керек. Ол сол халықтың мақтаныштарымен, ерлік істерімен толықтырылып отырылуы қажет. Өйткені тарихты, өткенімізді біліп, соның қадір-қасиет тұтпай тұрып, біз ешқашан Отаншылдық сезімді тәрбиелей алмаймыз.

Жасөспірімдердің бойында патриоттық тәрбиені қалыптастыру үшін ұлттық рух, ұлттық идея басты орынға шығады. Тұла бойында ұлтқа деген сенім, ұлтқа деген сүйіспеншілігі басым адамның ар-намысы да жоғары болмақ. Яғни ұлттық рух болмаса, діни наным-сенім болмаса адамзаттың Отанға деген сүйіспеншілік сезімінің болуы да күмәнді нәрсе екені қазіргі кезде айқындалып отыр.

Патриотизмнің маңызды элементтерінің бірі – ұлттық рух пен ұлттық патриотизм жөнінде айтып өту қажет. Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі.

1986 жылы желтоқсан айының 17-18 күндері Алматы мен Қазақстанның басқа қалаларында тоталитарлық жүйенің әділетсіздігіне қарсы тұтанған Желтоқсан оқиғасы күллі қызыл империяны дүр сілкіндірді. Көп ұзамай мұндай жағдай Балтық жағалауындағы және Кавказдағы елдерде орын алған

толқуларға ұласты. Ақырында желтоқсанның жойқын желі құлдық бұғауды үзіп, отаршылдықтан босаған жаңа егеменді мемлекеттерді дүниеге келтірді. Сол кездегі кеңестік озбыр саясатының кесіріне болған мұндай көтеріліс қашанда отаншылдық рухтың жоғары екенін және дәлелдеп берді.

Қазақ жастарының ұлттық намысының, туған елге сүйіспеншілігінің жоғары екендігін Елбасы Н.Назарбаев жиі айтады. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ жастарының сана-сезімін қаншалықты өскендігін көрсетті. Олар 100 жылға жуық уақыт бойы халықты казармалық тәртіпте ұстап келген тоталитарлық жүйенің алдында бірінші болып айылдарын жиған жоқ. Жастар бұдан әрі кез келген ұлтқа тән ұлттық мақтаныш сезімін қорлауға жол бермейтінін өз халқының атынан ашық мәлімдеген еді.

Ә.Нұршайықов, З.Ахметова, Ж.Кенжалин, т.б. қазақстандық патриотизмді Отанымыздың тәуелсіз мемлекет болуымен байланыстырады.

Туған халқымыздың өткен тарихына көз жіберсек, отансүйгіштіктің (патриотизмнің) керемет үлгілерін көреміз. Бүгінгі күнгі егеменді ел болып қазақ деген ұлт болып отыруымыздың өзі ата-бабаларымыздың теңдесі жоқ ерлігінің арқасы. Тарихи мәліметтерден байқайтынымыздай, жоңғар шапқыншылығы кезі мен одан бертіндегі ұлт-азаттық көтерілісін алып қарасақ, ондағы батырлардың ешқайсысы бүгінгідей (кеңес дәуіріндегідей) жүйелі патриотизмге тәрбиелеудің тезіне салынбаған. Бірақ, елін, жерін, Отанын қорғауда жанын, тәнін аяп қарап қалмаған. Осындай көптеген тарихи тәжірибелерден, сол кездегі отбасы тәрбиесіндегі отансүйгіштік сезімнің қалыптасуына ата-ана, ауыл-аймағының ықпалының күшті болғанын көреміз. Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында

Отансүйгіштік сезімнің қалыптасуына отбасындағы тәрбиенің ықпалын елемей қоюға болмайды.

Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан. Ал оның мазмұны туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі киелі орындар – жалпыұлттық құндылықтармен толықтырылады. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туыскандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Жалпы патриоттық сезімнің қай-қайсының болсын қалыптасуы отбасы тәрбиесінен (балабақшадан) бастау алатыны белгілі. Сондықтан халқымыздың қаһарман батыр ұлы Б.Момышұлы мен жазушы Ә.Нұршайықов, келіні З.Ахметова, т.б. пікірлеріне сүйене отырып, отбасында патриотизмге тәрбиелеу, ана тілін үйрету, ұлттық мінез-құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, шыққан ата-тегің білу және сезінуден басталып, халқына сүйіспеншілік, тарихи дәстүрлерді сақтау, одан соң туған жеріне, Отанына деген сүйіспеншілік өсе келе мектепте ары қарай дамып қалыптасуына шарт түзілуі тиіс.

Адамды тәрбиелеу процесі – өте ұзақ күрделі процесс. Жеке бастың қалыптасуы, оның рухани жағынан дамуы дегеніміз – ұжымның ықпалы мен адамның өз мінез-құлқын өзі тәрбиеленуінің табиғи жағынан байланысты процесі. Адамның жеке басының қалыптасуы, оның рухани оянуы бала кезінен басталады. Жас шыбық иілуге қандай икемді болса, жас адам да тәрбиені қабылдауға сондай бейім.

Адамның ішкі әлеміне әсер ететін нәрсе, біріншіден, ауқаттануы, екінші – естіген сөзі мен әуені, үшінші – көргені, төртінші - үйренгенін істеуі, бесінші – жұмыс, оқу, жазу, т.б. сияқты ортаның әрекеттері жатады. Ал қоғам ішкі әлеміне жататындар: біріншіден, оның жері, екінші – тілі, үшінші – тарихы, тұрмыс-тіршілігі, төртінші – өнер адамдары, бесінші – дана ақылды ойшылдары жатады. Халық даналығында: "Байлық – қолға ұстаған мұз: ериді де кетеді. Бақыт – басқа конған құс: күте алмасаң, жериді де кетеді. Ал бала – артта қалған із: атыңды өшірмейді, жақсы ісінді жария етеді" деп қолданылған.

Қорыта айтқанда, оқушы-жастарды патриоттық рухта елжандылыққа тәрбиелеу алдымен жастардың сана-сезіміне, одан соң іс-әрекетін ұйымдастыруға ықпал етуден басталатыны белгілі. Осы мәселе әлі де болса тарихи-педагогикалық тұрғыдан тереңірек зерттеуді қажет ететіні даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Президенттің Қазақстан халықна арнаған Жолдауы //Егемен Қазақстан, 2007 жыл, ақпан.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. 2005 жыл.
3. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. –Т.1. Алматы: Жазушы, 2004.

Ж.ҚОЖАБАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**БОЛАШАҚ ҰРПАҚҚА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕ
САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ**

В этой статье говорится о значимости использования народных традиций в воспитательном процессе будущего поколения.

This article is about the importance of employment of national traditions in the educational process of future generation.

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы міндет-өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Еліміз егемендікке қол жеткізген соң жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабымен бірге келген игілікті іс екендігі белгілі. Кез келген адам баласының өмірі, тіршілік әрекеті оның туған-туысқандарымен, ата-анасымен, жора-жолдасымен ғана емес, сонымен қатар оның өмір сүріп жатқан әлеуметтік ортасымен, ғасыр уақытымен байланысты болады.

Бүгінгі таңдағы өркениетті елу ел қатарына қосылуды мұрат тұтқан тәуелсіз Қазақстан Республикасының қоғамы алдында, келер ұрпақты заман талабына сай интеллектуалды, жоғары мәдениеттілігі имандылығымен ұштасып жататын елжанды етіп тәрбиелеу міндеті тұр.

Әрбір тарихи-әлеуметтік кезеңнің өз талғам-танымына лайық дәстүрі, салты болады. Дегенмен қаншама уақыт өтсе де ата тегі дәстүрді сақтап қалған жөн. Өйткені сол арқылы ғана біз өз тарихымызды біле аламыз. Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға, анадан қызға ауысатын тарихи-әлеуметтік, қоғамдық тәжірибелік дәстүр сабақтастығы болмаса, адамзаттың алға жылжу өрісі де болмас.

Халықтық салт-дәстүрлердің маңызы мол, мазмұны бай. Оны халқымыз үзбей тәлім-тәрбие ісіне пайдаланып келеді. Ұлтымыздың ұлағатты дәстүрлерін келешекте де кеңінен пайдаланып, тәрбие ісіне арқау ету-борышымыз.

Қазақстан Республикасының білім беру жаңа бағдарламасында, қоғамның, бүгінгі күнгі талабы алдағы уақытта да әрбір адамды Отанын сүйуге, туған жерін құрметтеуге, ата-бабаның озық салт-дәстүрлерінің құндылығын мақтаныш тұтуға, әлемде халықтар арасында бейбітшілік үшін достықты нығайтуға бағыт беруді талмай еңбек етуді қажет санайды.

Дана халқымыздың бала тәрбиесі оның анасының бойына бітуімен басталады деген көрегендігі бар. Көреген аналарымыз бала бойына біткеннен бастап, олардың мінез-күлқының ерекшеліктерін, болашағын болжай білген көрінеді. Қазақ халқы балаға деген қамқорлықты өте ерте, ана құрсағында жатқанда бастаған, оның аман-сау өсуіне тілектестік және іс-әрекеттер ерекше болған. Оған дәлел құрсақ тәрбиесі: әйел екіқабат болысымен оған ерекше қамқорлық жасау (оның сүйген «жерік асын», қайдан болса да тауып беру, аяғы ауыр әйелге ауыр жүк көтертпеу, оның көңіл-күйін жоғары ұстау, түрлі тұрмыстық әдет-ғұрыптарды жасау т.б.).

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қожабаева Ж. Болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде салт-дәстүрлерді пайдаланудың маңызы

Осылайша қамқорлық жасағаннан бала құрсақта өте жақсы өсетіні, уақытысымен дүниеге келетінін халықтық медицинамыз жақсы білген.

Құрсақта жақсы тәрбие алған бала кейін ақылды, сұлу, сымбатты, жақсы ер азамат болып өседі.

«Ұлдың ұяты-әкеге, қыздың ұяты-шешеге» деп қараған халқымыздың ұл баланы тәрбиелеуді аталар мен әкелер өз қолына алса, ал қыз баланы тәрбиелеу әжелер мен аналардың міндеті болып саналған.

Қазақ халқының әдет-ғұрпында отбасына ұл баланың келуін «Ұл туғанға күн туған» деп, оны ерекше бақыт санаған. Оның себебі қазаққа отбасының жалғасы, шаңырақтың иесі ұл бала болып есептеледі. Ата-бабаларымыз ұл бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген, оны өздеріндей еңбек сүйгіш, малсақ, жауынгер, әнші, күйші, аңшы, құсбегі, бесаспап азамат етіп тәрбиелеуді мақсат еткен. Жігіттің бойына өнер мен еңбекті, ізгі адамгершілік қасиеттерді қатар сіңірген. Ер баланы он жасынан бастап ат жалын тартып азамат болғанға дейін мал бағу мен аң аулауға, отын шабуға, қора салуға, ағаштан, теріден, темірден түрлі тұрмысқа қажетті бұйымдар жасауға баулыған. Әсіресе әкелері мен аталары ұлдарға мал жаюдан бастап, шаруаның алуан тәсілдерін үйретіп баққан. Ежелгі ата-бабаларымыз «Жігітке жетпіс өнер аз», «Өнерді үйрен де жирен», «Өнерлі өлмейді» деп насихаттай отырып, қол өнері мен шешендік, тапқырлық ақындық өнерді тең санаған.

Өнегелі, өнерлі, «сегіз қырлы, бір сырлы», намысқор азамат тәрбиелеу аталар арманы болған. Қазақ халқының асқақ адамгершілік мұраттарына иек артқан ұрпақ тәлім-тәрбиесі мен ұлт-өнегесінің ең шыңы – ер жігіттің жеке басының ар-жаны таза болуы.

Осы талаптарды бүгінгі ұландар бойына дарыта білсек, онда зерделі де зейінді, өнерлі де талантты, жігерлі де қайратты, адал да парасатты, елі – халқы сыйлайтын ер жігіттің келешегі жарқын, жолы ашық.

Қасиетті ана қызының тәрбиелі жан болып өсуі үшін, әдептілікке тәрбиелеуді ең алдымен қыздың тәрбиесінен бастаған. Өйткені бүгінгі бармақтай бала ертең бойжетеді, бірсігүні ана болады. Бұрынғы қазақ аналары «қызым әдепті болсын» деп, оларды адамгершілікке, адалдыққа, шынайы ғашықтыққа, арлылыққа тәрбиелеген. Қазақ қыздарындағы әсемдіктің ең құдіреттісінің бірі – мінез-құлық. Ата-анасы баласын биязылыққа, нәзіктікке баса тәрбиелеген. Қазақ қызының сөйлеуінде де, күлуінде де, еркелеуінде де, тіпті ренжуінде де, ас ішіп, ас әперуінде де, отырысында да сұлулық пен әсемдік болған. Бұны қызға үйрететін алдымен ана, онан соң ауыл-аймақ, қалыптасқан салт-сана. Бұрынғы қыздар көптің көзінше күлуді, көсемсіп сөйлеуді, алда жүруді, қомағайлықты жұрт көзіне көрсетпеген. Бұның бәрі болашақтағы келіннің, келешектегі ананың алдын ашу.

Сұлулық пен сымбаттылықты, шеберлік пен нәзіктікті, қажетсінетін үй ішіндегі еңбекке, көркем сөз, ән-күй, айтыс секілді түрлі өнерге баулуды-бойжеткен тәрбиесінің басты міндеті деп білген. Бүгінгі бойжеткен – ертеңгі отбасы ұйытқысы, болашақтағы асыл жар, аяулы ана, ер ардағы ақылман әже. Олай болса, халық танымындағы бойжеткенге қажетті сипат – имандылық, инабаттылық, ізеттілік, әдептілік, биязылық, мейрімділік.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Қожабаева Ж. Болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде салт-дәстүрлерді пайдаланудың маңызы

«Қызға қырық үйден тыю, қала берді күннен де тыю» дейді халқымыз. Бұл да қыз балалардың отбасындағы тәрбиесі, өмірге бейімділігі, әдептілігі, сезімтал да саналылығы биік болсын деген ойдан туған.

Болашақ ана ретінде қадірлеп, «Ер адамның алдында ашылатын есігі болсын, әйел адамның алдында тербететін бесігі болсын» деп зор міндет жүктейді.

Қазақтың халықтық педагогикасының негізгі көзі-халқымыздың салт-дәстүрлері. Өйткені олар – халық мәдениетінің басты саласы. Халықтық салт-дәстүрлерде тәрбиенің басты факторлары: табиғат, еңбек, тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, өнер, дін, үлгі, қарым-қатынас, іс-әрекет, анық көрініс береді. Сондықтан ұлттық тәрбие беруде халықтың салт-дәстүрлерін тәрбие құралы ретінде мектепке пайдалану маңызды мәселе.

Ұлттық салт-дәстүрлерді қалыптастыру үшін оны әдетке айналдыру керек. Ұлттық тәрбиенің мақсаты – оқушылардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыру. Ал ұлттық дүниетаным ана тілі, ата тарихы, төл мәдениетіміз және ұлттық салт-дәстүрлеріміз арқылы ғана қалыптасады. Сондықтан ұлттық дүниетанымның осы негіздерін оқып үйренуді басты мәселе етіп қою керек.

«Қазіргі қазақ қоғамында қайғылы қасіреттер: тастанды жетім балалар, отбасын құрмағандар және ажырасқан жастар, қарттар үйлеріндегі көздерінен қанды жас ағып отырған әжелер мен аталар, ішкілік пен нашарлыққа салынған жастар, қаулаған қылмыс, сыбайлас жемқорлық, мектептердегі оқу-тәрбие жұмысының нашарлауы, көргенсіз қыздар мен ұлдар, ата-ананы құрметтемеу, ата-ананың бала тәрбиесімен айналыспауы, өз тілін, тарихын, әдебиетін, мәдениетін, салт-дәстүрлерін білмейтін жастар, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, экономиканың құлдырауы, жұмыссыздық, табиғат жағдайының нашарлауы т.б. ұлттық тәрбиенің болмауынан пайда болған құбылыстар деп санаймыз. Егер қазақ халқы отбасында және мектепте ұлттық тәрбие алған болса, бұл қайғылы қасіреттер болмас еді. Ендігі мақсат еліміздегі тәрбиенің негізі ұлттық тәрбие болу тиіс. Сонда ғана жоғарыда аталған құбылыстарды болдырмауға және одан құтылуға болады» деген Қ.Бөлеевтің пікіріне толық қосылуға болады.

Сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып, өмір сынынан екшеленіп өткен бүгінгі өмірге жеткен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді сақтағанымыз жөн. Дәстүрдің заман талабына сай келетін озығы да, бүгінгі өмір талабына сай келмейтін тозығы да бар.

Жастарды халықтық салт-дәстүрдің озығымен үйретіп, тозығынан жирендіру – бала тәрбиелеуші қауымының борышы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілова З.Ә. Этнопедагогика. -Алматы: 1997. Қаз.Мем.ҒАҒЗИ баспаханасы
2. Әлімбекова Г. Салт-дәстүрмен байланыстыра //Қазақстан мектебі. 2004. №4.
3. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. -Алматы: Нұрлы Әлем, 2004.
4. Ицанова Г. Ата дәстүр салтымыз //Бастауыш мектеп. 2002. №11 .
5. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика. -Астана: Фолиант, 2007.
6. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. -Алматы: Білім, 2001.

ӨНЕРТАНУ

Қ.БЕКБОСЫН

ҚР халық әртісі

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

КЕНЕН МЕН ШӘРИПА ҚЫЗДЫҢ АЙТЫСЫ

Учитывая особенности казахского песенного искусства, статья раскрывает историю создания произведений видного представителя, основателя, композитора, акына и исполнителя школы песенного искусства Жетысу К. Азербасва.

Taking into account the peculiarities of Kazakh vocal art the article reveals the history of creation of works of K. Azerbaev - the prominent representative, the founder, the composer, the akyn and the singer of the school of vocal art in Zhetyssu.

Кенен Әзірбаев XVII-XVIII ғасырларда өткен сал-серілердің XX ғасырда бізге жеткен көзі тірі үлгісі болды. Оған дәлел Кенен Әзірбаевтің ақын, композитор, орындаушылық өнердің барлығын өз басына топтастыруында. Кененнің шығармалары өзі өмір сүрген феодалдық, социалистік өмірдің талабына сай әр түрлі тақырыпты қамтиды және сол шығармалардың өзіндік тарихы ел аузында айтылуда. Менің мақсатым кейінгі ұлттың ән орындаушы жастарға, жалпы тыңдарман, көрермен халыққа жазып жеткізу. Әннің шығу тарихын білу тыңдаушыға да, орындаушыға да әсерін тигізетінін біле отырып, Кененнің өз өмірімен тікелей байланысты тарихи әндері «Базар-Назар», «Қойшы зары», «Көкшолақ», «Келінжан», «Бұлбұлға» «Шарипа мен Кененнің айтысы» – шығармаларын көрсете отырып соңғысының ел аузында жүрген тарихын суреттеп оқырманға жеткізу.

Жаздың жадыраған шағында күн екінтіге еңкейіп, ыстығы қайтып, батар күннің нұры жермен шағылысқан, табиғаттың жанға рахат сезім сыйлайтын, күндізгі шаршауды ұмыттырып көңілге серпіліс беретін, жайлаудың бай табиғатының құшағында, астында көк шолақ аты, үстінде жыртық қоңыр тоны бар, мұрты жаңа тебінде өскен бозбала Кенен қойын өрістен қайтарып тау етегінен төмен түсіп, ыңылдап әндетіп қаннен қаперсіз, күндегі әдетімен алдындағы отарын өзеннен суарып, қорасына айдап апару мақсатында келе жатқан беті еді. Көңілін төмен жақта кара жолды шаңдатқан, сәнді киінген, астарында жарамды сұлу ат мінген, он-он бес шақты қыз келіншектің сыңғырлаған күлкісімен, оларды жанай шауып абалап үрген иттердің дыбысына құлақ түріп, көзін тігіп қараса, төмендегі ауыл тұсынан өтіп бара жатқан топ қыз көзіне жылышырай берді. Жастықтың желігі билеген, көкірегінде ақындықтың шоғы тұтана бастаған Кенен астындағы көкшолақ атының саурына қамшы басып, бір топ қыз-келіншектің алдынан көлденеңдеп шығуына мәжбүр етті. Алдарынан арық арбиған көк шолақ аты, үстінде қоңыр тоны, тізесі көрінген жыртық тері шалбарлы адам шыға келгенде жер астынан шыққан албастыдай көріп таңырқасып, күлкісін тиып таңырқай қарап, артынша Кененді айнала қоршап, әжуә сөз айтып, күлкі ете бастайды. Қыздардың сыңғырлаған күлкісін естіген, өрістен мал қайтарған

бозбалалар да қастарына жинала бастайды.

Байбалақ деген байдың Шарипа деген қызы жеңгелерінің қошаметтеуімен, өзінің маңындағы дос құрбыларымен көрші ауылдың тойына кетіп бара жатқан беті екен. Манадан бері өзін кекетіп, мазақ еткен қыздардың сөзі шамбайына батып тұрған Кенен өзі сияқты қойшы жігіттер жиналған соң қыздардан, әсіресе Шәрипадан өшін алу мақсатында өленді бастап жіберді.

Кененнің естуінше Шәрипа әлі күйеуге шыға алмаған кәрі қыз. Осы жайды бетіне басып шолжаңдаған, Байбалақтың тәкәппар қызын бір тықсыртайын деп ойлап сөз бастады.

Мінгенім астымдағы қызыл шолақ,
Қыз байғұс әкесіне аз күн қонақ.
Әй, қыздар тойшынбай өлеңінді айт,
Қасыңа құрбың келді құдашалап еді, – дейді.

Жыртық тонды, жарбиған кедейдің «құрбы» деп өзіне тең санап сөйлегені ашуына тиген Шәрипа былай дейді:

Қоңыр тоның үстінде жалаң аяқ,
Құртқан екен құдайың аямай-ақ.
Құл-құтанның өзінің тең тұсы бар,
Қойынды жөндеп бақсаңшы сандалмай-ақ – дегенде, өзін кемсітіп айтқан

Шарипаның сөзі Кененді табаны от басқандай ыза жігерін қоздырды да былай деді.

Қызы едің сен бір байдың өтпей жүрген,
Келгенше жиырма беске кетпей жүрген.
Шарипа өлеңінді жөнімен айт,

Мен қойшы сендей қызды ептей жүрген, – деп Қыздың кәрілігін айтып, ешкімге жарамсызсың дейді

Шәрипа айтады:

Қорадағы ешкімнің бәрі жағал,
Әріптесім сен болсаң әдіре қал.
Сары майдан дәметкен кеудең құрысын,
Жел жағымды сасытпай әрі жоғал.

Кененнің жауабы:

Шәрипа сенің әкең Байбалақты,
Жиырма беске келгенше қайда бақты.
Томпайған төсіндегі екі емшекті,
Мыжғылап мендей қойшы аймалапты – деп қыздың біреулермен көңіл қосып, бетінің ашылып қалғанын жария етеді. Амалы таусылған Шәрипа дөрекі сөйлейді.

Өйт-пүйтпесем бишара, өйт пүйтпесем,
Үстіндегі тоныңмен отқа үйітпесем.
Жапалақша жарбаңдап қалмай қойдың,
Ит аяққа ас құйып көйт-көйт десем.

Құланның қасынуына мылтықтың басылуы дегендей Шәрипаның ызамен, Кененді итке теңеп кекетіп мұқатам деген сөзі өзіне қарсы атылған оқ болып тиді.

Шәрипа, сен олай деп кесірленбе,
Мен тұлпар қыза берем көсілгенде.
Адамды итке теңеп шақырасың,

Әкенді шешең солай өсіргенбе, – деп от-басың шыққан жерің түгелімен әдепсіз, тәрбие көрсеткен ата-анаң да солай екен деп Шәрипаның тілін байлады.

Сонымен ұзын жолдың бойында, екі кештің арасында Кенен шығармашылығынан үлкен орын алған, алық арасына кең тараған Шарипа мен Кенен айтысы атты шығарма өмірге келді.

С.Е.ЕЛЕУОВ

Қазақстан Жастар Одағы сыйлығының лауреаты,
ҚР Мәдениет қайраткері

ҚАЗАҚСТАН МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ ӘНІ

В статье рассматриваются становление и развитие национальной казахской музыкальной культуры и народных песен.

This article deals with formation and development of national Kazakh music culture and folk-songs.

Қазақстан халықтық музыка өнері саласында өзінше ерекше, мол тарихы бар бір жанр, ол – ән. Көркем де келісті, шымыр да шыншыл, бүкіл болмысымен биязы әрі мазмұнға бай қазақ әндері халықтың ұлттық дәстүр сипатын айқын аңғартатын үлкен фактор болып табылады. Ән табиғатынан халық тарихымен бірге туып, етені өскен өнер қырын, сол өнердің ел өмірінен еншілістігін, үндестігін көреміз.

Әр бір ұлттың өзінше өмір сүру ерекшелігі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрыптық өзгешілігі, психикалық-мінездік қасиеттері, түсінік-пайымдары оның өнер өрісіне үлкен әсер ететіне белгілі. Музыка өнеріндегі бұл құбылыс халықтың сол құпиясын әр алуан салада, әр түрлі бояуда паш етеді.

Қай халық болсын өзінің ұлттық өнері мен дәстүрін аса бір ыждағаттықпен дамытуға тырысады, оны жаңа дәуір, жаңа заман әкелген жаңалықтармен сабақтастыра отырып байытады. Қазақ музыка творчествосының байырғы негізгі түрлері халық әндері, эпостық шығарма, аспаптық музыка болды. Ән-күйді қазақтың халық творчествосының шыңы деуге болады. Оның тамаша үлгілері мен қатар, көрнекті халық композиторларының асқақ туындылары ұлттық классикалық музыканың негізін қалады. Ал халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан фольклорлық мұрасы қазіргі профессионалдық музыканың бұрын-соңғы халқымызда белгісіз жанрлық түрлерін, орындаушы коллективтер, вокальдық әншілік мектеп, хор айту мәдениетін, музыкатану саласын қалыптастырды. Ұлттық табиғи дәстүр дамуынан тыс пайда болған бұл салалардың халық мұрасынан нәр алып қалыптасып дамуын біз төменде ән, ұлттық ән дәстүрі, ән өнерінің жаңалық ерекшеліктері деп қарастырамыз.

Солардың бірі – вокальдық өнер яғни ән салу. Халқымыздың дәстүрі бойынша әнді домбыраның сүйемелімен және сүйемелдеусіз жеке де немесе бірнеше кісі қосылып та орындаған.

Әсіресе, жеке ән салу мейлінше мол тараған. Халқымыздың әншілік мәнері жеңіл де әдемі, қоңыр да шырқау әуезімен, жарқын да шалқымалы ашық сазды үнімен айрықшаланады, әдетте әншілер әнді бір-бірінен ауызекі түрде үйреніп қабылдаған. Бір ұлттық ән салу негізгі бір ерекшелік болып табылады. Жиырмасыншы, отызыншы жылдар аралығында қазақтың байырғы унисондық бір дауысты, жеке айтылатын ән дәстүріне жаңалықтар кіре бастады. Ән тұңғыш рет фортепиано, симфониялық оркестр, басқа да түрлі аспаптар сүйемелдеумен айтылатын болды.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Елеуов С.Е. Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні

Қазіргі кезде Қазақстанда қалыптасқан ұлттық вокалдық әншілік мектеп бар. Белгілі музыкалық оқу орнынан ән жөнінен тиісті білім алған вокалдық әнші, орындаушы мамандар қатары көбейіп келеді. Олардың профессионалдық шеберлік деңгейі жоғарылады. Халық арасынан шыққан табиғи дауысты талантты әншілер музыкалық оқу орнынан дәріс алып ән өнерімен маманданып, вокалдық пысықтау жаттығуы арқылы дауыс ауқымнн кеңейтіп, әншілік үн күшін, регистрлік үн қатарын арттырды. Сол сияқты вокалдық өнерде дауыстың кібіртіктігін, кедір-бұдырын жоюға және оның үн тегістігін қалыптастыруға да назар аударылды.

Сөйтіп, заман талабына сай қалыптасқан вокальдық ән салу мектебі тек дәстүрлі ұлттық орындау арқылы ғана танылып жүрген қазақ әншілерінің өрісін кеңейтіп, орындаушылық шеберлігін арттырды. Бұл арада ән салу түрлеріндеп екі саланың бірі артық, бірі кем деген ұғым тумаса керек. Халқымыздың мәдени өмірі үшін бұл салалардың әрқайсысы да – әнді бір-бірінен ауызекі түрде үйренетін ұлттық мәнердегі әншілік те, музыкалық оқу орнынан білім алып, жетіліп, қалыптасқан вокалдық әншілік те өздігінше бағалы. XX ғасырдың 30 жылдарынан кейін бірте-бірте үздік вокалдық әншілер дүниежүзілік классикалық музыкалық шығармаларды орындау дәрежесіне қол жеткізді.

Күләш Байсейітова, Шабал Байсекова, Байғали Досымжанов, Ришат Абдуллин, Кәукен Кенжетаев, Бибігүл Төлегенова, Роза Жаманова, Ермек Серкебаев, Әлібек Дінішев, Нариман Қаражігітов, Қорлан Халиламбетова, Рахима Жұбатырова, Шора Үмбеталиев сынды Қазақстандағы вокальдық үлгінің көрнекті өкілдерінің өнері шетелдерге де аян.

Осы орайда бұрын қазақ халқының хор айту өнері болды ма, болса қандай деңгейде еді деген заңды сұрақ туатыны да сөзсіз. Әдетте, бұрын Орта Азия халықтары сияқты қазақтардың да хор айту өнері болған жоқ деседі. Алайда бұлай деп кесіп-пішіп айту ағаттық болар еді. Қосылып ән салу жайын әнгімелегенде, бұл жанрдың халықтық негізінде назар аударған жөн. Мәселен, халқымыз жиын-тойларды қосылып ән салуға селқос карамаған, ойын-кештерде екі жаққа бөлінісе кетіп, бірі бастап, қалғаны қостап, әншілерге дем беріп отырған. Бұл жайлар «ертеде қазақта хор өнері атымен болған жоқ» дейтіндердің пікірін теріске шығарады. Халқымызда қосылып ән салу дәстүрі ежелден болған. Міне, сол дәстүр негізінде түрлі эволюциялық белестерден өтіп, қазіргі кезде республикамызда хор айту өнері, хор жанры жан-жақты дамып отыр.

Қазақтың мемлекеттік хор капелласының құрылуы, ұйымдасуы осы айтылғандарының жарқын айғағы.

Жаңару жайын әңгіме еткенде, қазақ халқының көне музыка аспабының бірі – домбыраның да байырғы түрінде қалып қоймағандығын айта кету парыз. Қазіргі уақытта ол бүтіндей бір оркестрге айналып, көп үнділікке ие болды. Бұған Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген өнер коллективі, Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптары

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Елеуов С.Е. Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні

оркестрі мысал бола алады. Сол сияқты опера-балет, симфония, ансамбльдік туындылар, кантата, оратория, ән-романс және басқада музыкалық

жанрлардың қалыптасып, дамуы ұлттық дәстүріміздің тарихи-эволюциялық құбылыстарының айқын айғағы болып табылады.

Әрине, ұлттық кәсіби музыканың жан-жақты дамуы көне, прогресшіл дәстүрдің өмір сүруіне еш уақытта да бөгет бола алмайды. Байырғы халық әндерімен қатар қазіргі кезде ақындар айтысының да ұмыт болмай, кеңінен қанат жайып келе жатқанын еске алайықшы. Сондай-ақ жекелеген домбыра, қобыз күйлерімен қатар ұлттық оркестрдің орындауын да лайықталған шығармалар да өмірге келуде. Бұл – дәстүр өміршендігінің куәсі. Сөйтіп, халық мұрасы негізінде жаңа профессионалдық жанрлардың тууымен бірге қатар, мемлекеттік халық аспаптары оркестрі, фольклорлық – этнографиялық «Отырар сазы» оркестрі, симфониялық оркестр, мемлекеттік хор капелласы сияқты творчестволық коллективтер қалыптасты.

Халықтың ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келген әншілік, күйшілік шеберлігі бұл күнде жаңа профессионалдық композиторлық творчасымен ұштасты. Олардың әлі күнге дейін ашылып болмаған сырлары өте мол. Осы орайда ұлттық рухани мәдениетіміздің аса бай салаларының бірі – ән жайын әңгімелейік.

Халқымыз ежелден әнді ерекше қастерлеп, оны халықтың жаны деп бағалаған. Бұл өте дәл, мейлінше әділ баға. Өйткені жақсы ән мен жақсы күй қай заманда да, қай халықтың болса да асыл арманы мен тілегін айқын бейнелеп, олардың бақытты өмірге ұмтылған көңіл серігі болады. Адам күнделікті өмір тіршілігін ғана емес, сонымен бірге аңсаған арманын да, көңіл түкпіріндегі үмітін де ән арқылы білдіріп, сол арқылы өрнектеген. Ән – халықтың көркем формасының бірі, заманның тарихи шежіресі.

Ән – адамның жан серігі, қуанғанда бой сергітіп, күйзелгенде көңіл жұбатар, жорық жолдарында жігер қосар жайсаң жанр. Оның өміршендігі де – осындай қасиетінде.

Абай айтқандай, әрине «әннің де естісі бар, есері бар» демекші, біз халықтың өткен тарихының куәгері саналатын «есті ән» дүниесін сөз етпекпіз. Мұндай әндерден көне заман шындығын шертетін деректерді білуі мен бірге халық басынан өткерген қилы-қилы тарих сырларына қанғандай боламыз. Сан ғасырлық тарихы бар, ғасырлар елегінен сүрінбей өткен әндер талай-талай ұрпақтың кәдесіне жарай отырып, айшықтана, әрлене түсіп, жаңаша мазмұнда музыкалық өнердің інжуіне, асыл қазынасына айналды.

Ән жан-жүйенді шымырлататын әуезділігімен, ұйқыдағы «көңілінді оятатын» тартымды образдылығымен, жүрек тебірентетін құдіреттілігімен қымбат. Қазақ – қашаннан музыканы сүйетін, әнді ардақтайтын халық. Кезінде екі ауыз өлең білмейтін қазақ болмаған. «Бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай» деген пікірге ие болған, әншілігі, аңызға айналған, өнер десе ішкен асын жерге қоятын сауыққой халықпыз. Ән айту, ән салу – ұлттық дәстүріміздің жалғасы.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Елеуов С.Е. Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні

Музыкалық мәдениетіміздің негізгі белгілері мен ұлттық қасиеттерін, өзіне тән үнділігін, музыкалық тілін, мазмұнға лайық әуендік ырғақтық нақыш-бояуларын ең алдымен әннен табамыз, мұның барлығы да ұлттық мәдениетімізді оқшаулатып көрсетпейді. Керісінше, оның өзіне ғана тән дербес қасиеттерін айқын танытатынын өзгеше типтік құбылыстар ретінде

саналмақ. Қазақтың халық ән қорында тұрмыс салттық, лирикалық және еңбекке байланысты туған әндермен қатар әр алуан тақырыптарды қамтитын тақпақты, сазді әуендердің де кең өрістегенін көреміз. Қазақ халқының ән өнерінің кең айдынынан типтік екі сала анық байқалады. Ол – тақпақ сазды-речитативті әндер және әуенді, шалқымалы, кең үнді әндер. Басқаша айтқанда, бірінші түрі – желдірме, термелеп, толғай айтылатын кең үнді, әуез-мақамының сымбаттылығы әр түрлі, бірде бәсең, бірде көтеріңкі келетін шалқымалы, күрделі әндер мұның екеуі де халық арасында кең тараған, әрі ән өнерінің биік тұғырына айналып, оның бүкіл даму барысына әсерін тигізген.

Эпос негізінде қалыптасқан термині ән формаларының мазмұн жағынан алып қарағанда, алуан сырлары бар, тарихи оқиғаларды, халықтың салттық-ғұрыптық ерекшеліктерін сипаттауда, терме мен желдірменің көркемдік ерекшелігі мол. Ел өмірінің барша тыныс тіршілігінің ең нәзік пернелерін дөп басып, бірде екпінді, бірде баяу қалыпты нақышпен суреттейтін терме мен желдірменің өлеңдік, әндік, әуендік формалары сан алуан. Мұнда бірде мақтау, мадақтау, бірде дидактикалық сарын, сатира кездессе, енді бірде лирикалық нәзік леп ұшырасады. Терме мен желдірме кәнігі профессионал орындаушылардың тәжірибесінен де мықтап орын алды. Әсіресе, суырып салма, төкпе ақындар шығармашылығында олардың негізгі әуен сазына айналып, берік орын алған. Бұл формалар кеңінен кездеседі.

Терме де, желдірме де, әдетте, жылдам екпінмен орындалады. Мұның өзі қазақтың ән өнеріне лайық ерекше рең беріп, бөлекше интонациялық бояу қосып, оның мазмұнын орындау техникасын дамытуға әсер етті.

Соның нәтижесінде халқымыздың ән шығармашылығына тән суырып салма, жедел айтылатын орындаушылық мәнер, речитативтік дәстүр қалыптасты.

Терме мен желдірменің мағыналы сөзі, ойнақы ұйқастырылатын өлшемі, өлеңмен қиыстырылған үнділігімен қоса интонациясын речитативтік формаларда тиімді түрде пайдаланылады. Терменің өлеңдік құрылысына келсек, ол жеті, сегіз буынды жолдан тұрады да, айтайын деген ойын ашық, логикалық тынысын тарылтпайды, шумақтың түзілісіне шек қоймайды. Әдетте, әуенді әндер сияқты әр бір терменің меншікті, тек сол сазға ғана тән өлеңі болмайды, бір терме сазымен сан түрлі оқиғалар баяндала береді.

Терме сазы көбінде тұрақты келеді. Оны орындаушы өнерпаздар даяр тұрған мәтінді немесе жаттанды жыр жолдарын айтумен қатар кейде өлеңдерді табан аузында шығарып та айта алады. Сондықтан ұйқаста

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Елеуов С.Е. Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні

заңдылық сақтала бермейді, ол айтатын ой ағымына бағынып, төгіп-төгіп барып бір-ақ тынады. Ұйқасы еркін, әр түрлі болады. Поэзиядағы терме мен музыкадағы термеде бір келкілікпен бірге айырмашылықтар кездеседі. Халық суырып салма ақынның ағытылған өлеңі мен төгілген терме әуенін бір-бірінен ажыратып, алшақтатқан емес. Бұлардың – бірін негізгі, екіншісін көмекші деп қабылдамаған. Сөз бен терме сазының бірлестігін бөлмей, тұтас музыкалық құбылыс деп бағалаған. Терменің өзіндік стилі, мақамы, формасы бар.

Термедегі әуен сазына, вокалдық речитацияға сыңаржақ қарау ағаттық болар еді. Өйткені музыка төгілген ақын жырына көтеріңкі леп қосып, дауыс бояуын қоюлата түседі де, тыңдаушысын баурап алады. Бұл жерде музыка өнері – айтушы мен тыңдаушыны эстетикалық ләззатқа бөлейтін ерекше пәрменді фактор, терме сөзі көркем де келісті болса, ал айшықты музыка сазы – оның мазмұнын байытып, көркемдігін арттырып, құлпырта түсетін негізгі компонент. Бұлар – терменің бітім-болмысын, тұтастық формасын нығайтушы, бірін-бірі демеуші, толықтырушы компоненттер. Сондықтан да терменің сөздік мәні мен оның музыкалық әуенін бөліп қарауға болмайды.

Терменің ән сазы халықтың ғасырлар бойы өзі ерекше екшеп, тандаған музыкалық формасымен басталады да, халықтың өзі тудырып, қалыптастырған заңдылығымен аяқталады. Басқаша айтқанда, терме әуенінде белгілі қалыптасқан форма бар. Демек, терме қазақтың ақындық өнерінің де белгілі формасы, халық өнерінің басқа түрлерімен терезесі тең жанр.

Терменің тамаша бір түрі – желдірме. Қазақтың тапқакты әннің мұндай классикалық түрін көрнекті төкпе, суырып салма ақын Иса Байзақовтың желдірмелерінен көреміз. Мұхтар Әуезов: «Иса желпініп, үзілмей соққан сар даланың желі сияқты, сол даладан кең, мол ақындықтың иесі ретінде бағалады. Реті келгенде айта кететін бір жай, қазіргі қазақ музыкасында терме, желдірме, толғау, сарын үлгілері өзінің өміршеңділігімен лайықты орын алып отыр. Сонымен қатар ол тек вокалдық жанрда ғана тұрақтанып қалмай, музыка өнерінің басқа да ірі жанрларында түрленіп, өрістеп келеді. Композитор Евгений Брусиловскийдің симфониялық поэмасы, сол сияқты Мұқан Төлебаевтың, Иса Байзақовтың желдірмелерінің кантатасында профессионалдық тұрғыда пайдалануы бұл жанрдың жаңарып, жарасым тауып келе жатқандығын және өміршеңдігін айқындайды.

Қазақ әндерінің дені лирикалық сипатта болғанымен, әр алуан тақырыпты қамтиды. Бұл әндерге көбіне сұлу табиғат көріністері арқау болып, адамның жүрегіне етене жақын туған өлкеге деген іңкәрлік жыр маржаны болып төгіледі. Көшпелі ел тұрмысында маңызы зор болған төрт түлік мал, үй жануарлары туралы да көптеген лирикалық әндер баршылық. Алайда лирикалық әндер де негізінен екі жастың арасындағы махаббат, ғашықтардың бір-біріне деген ынтық сезімі, жас сұлудың ғажайып көрік-

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әлеуов С.Е. Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні

келбеті жырланады. Сонымен қатар мұндай шығармаларда жүректегі мұң мен зар, қайғы мен қуаныш, сүйеніш пен күйініш суреттеледі. Лирикалық халық әндеріне тарихи тақырыптар да арқау болады. Тарихи тақырыптағы әндерге мұң, зар өзек болғанымен, бұл әндер жасық, жылауық емес, олар да қайтпас қажыр-қайрат, өрттей шалқыған оттылық пен жігер мол.

Әуезділігі, нақышының жарасымдылығы мен интонациялық сымбаты, көркем де өткір музыкалық «сөз үйлесімі» жөнінен қазақ әндері қайсыбір халық әндерімен де үзеңгі қағыстыра алады. Десек, артық айтқандық емес. Біз олардың ішінен асқақтатып, шалқыта айтылатын кең тынысты, түпсіз тұңғыық лирикалық әндерді де, көптеп кездестіреміз. Кейбір әндердің құрылымы қысқа, қарапайым да ширақ болса, әуені көңілді де жарқын,

шымыр әрі ұшқыр келеді. Бұған «Жас келін», «Шилі өзен», «Елік-ай», «Ахау, Керім», «Ақ дариға», «Дедім-ау» сияқты әндер жатады.

Халқымыз жанға жайлы, эпикалық серпінді лирикалық әндерге де бай. Оларға әңгіме түрінде баяндаушылық әдіс, эпостық шалқар еркіндік қасиет тән. Бұған «Айман көз», «Баянауыл», «Алқоңыр», «Қарғам-ау», «Зәуреш», «Ардақ», «Алтыбасар», «Ақ жалмаш», «Япыр-ай», «Мақпал» әндері мысал бола алады. Асқақтатып, шалқыта айтылатын, ауқым диапазоны кең, форма жағынан еркін дамыған лиродрамалық сазға толы көркем образды әндер де өз алдына бір төбе. Бұл орайдағы «Қызыл бидай», «Гауһар тас», «Жиырма бес», «Құсни-Қорлан», «Сырымбет», «Шәпибай-ау», «Қара кесек», «Шама», «Жонып алды», «Сұржекей», «Наз қоңыр», «Шәмші-Қамар», «Аққұм», «Інжу маржан», «Алай көк» сынды көптеген әндер ұлттық мәдениетіміздің шоқтығы іспеттес.

Кең үнді, шалқымалы лирикалық халық әндері сан ғасырлар бойы эпостық сипатта, речитативті – тақпақ сазды әндермен қатар дамып келген еді. Ал одан бергі дәуірде де қазақ халқы өзгеше ұлттық белгілері мол ән өнерін кемелдендіре отырып, мезгіл тынысымен үйлесімді музыкалық дәстүрін қалыптастырды.

Ұлттық ән дәстүрді қазақ музыка мәдениеті жанрларының қалыптасып, дамуы үшін сарқылмас қайнар көз болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ерзакович Б.Г., Қоспақова З. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. -Алматы: Ғылым, 1986.
2. Жубанов А. «Соловьи столетий» очерки о народных композиторах и певцов (пер. с каз. Г.Бельгера). - Алматы: Дайк-Прес, 2002.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Г.ШҮКІРОВА

А. Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы,
ҚР Мәдениет қайраткері

БАЛА ЖАСТА ӘН САЛУДЫҢ ПАЙДАЛЫЛЫҒЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

В статье проводится анализ исследований и идей, касающихся пения в детском возрасте, его особенностей и пользы. Большинство исследователей приводят обоснованные мысли о пользе и эффективности пения в детском возрасте.

This article deals with analyses of research and ideas concerning singing in childhood, its peculiarities and benefit. The majority of researchers support the idea of benefit and effectiveness of singing in the childhood.

Ән салумен бала жастан айналысудың пайдалылығы туралы мәселе бұрыннан-ақ зерттеліп, оңды түрде шешімін тапқан. Орта ғасырдың өзінде 7

жастан балалар қабылдайтын мектептердің болғаны туралы вокалдық әдістеме мен педагогика тарихының материалдарынан білуге болады [1.10].

Сондай-ақ 6-7 жастан бастап ән салуға үйреткен Италия мен Францияның да вокалдық мектептері танымал. Бұл мектептер өте ежелден ашылған. Өкінішке қарай, ең алғашқы кезеңнің өзін айтпағанда, XVII-XVIII ғғ. оқыту әдістемесі туралы нақты, жүйелі мәліметтер жоқ, алайда кейінгі әдеби мәліметтерге сүйенсек, бұл мектептер тамаша жемісін берген көрінеді.

Көптеген ғалымдар мен педагогтар, әсіресе М.И.Глинка (1836), А.Е.Варламов (1840), М.Н.Глубоковский (1889), д-р Авеллис (1899), М.Успенский (1900), И.И.Левидов (1933-40 жж. еңбектері), М.Харди (1939), Р.Мольмен (1943), М.И.Фомичев (1949), Е.М.Малинина (1933-1940 пен 1953), В.А.Багадуров (1953), тағы басқалар балалар дауысын дамыту мәселесімен айналысқан.

Бала жаста ән салудың пайдалылығы мен мүмкіндіктері туралы осы зерттеулер мен пікірлерді талдай келе біз екі көзқарасқа тоқталуды жөн көрдік.

Авторлардың көпшілігі ерте жастан ән салуға болады және пайдалы деген пікірмен келіседі [1.21].

Олардың барлығы балалар дауысын шаршатпау керек екенін, қысқа ғана, үзіліс жасап жалғастыруды ұсынады, дәрістерде ән салу тапсырмалары балалар дауысының кішігірім көлеміне сәйкес келу керек дейді. Бұл авторлар балалар дауысын алдын-ала өңдеудің есейген шақта ән салуға үйретудің қиыншылықтарын өте жеңілдетеді дегенді мақұлдайды, өйткені көмей осы кезде барынша дамиды және икемді болады екен. Дәріс кезінде: балаларды тым жоғары немесе өте төмен, сондай-ақ өте қатты дауыстап ән салуға мәжбүрлеуге болмайды. Ән салғанда терең тыныс алу қимылдарының арқасында тыныс алу органдары қатайды деп есептейді авторлар, ал бұл балалар денсаулығының жалпы күйі үшін пайдалы болып табылады [1.36].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Шүкірова Г. Бала жаста ән салудың пайдалылығы мен мүмкіндіктері

Біз дәл осы көзқараспен келісеміз. Ән салу оқушылар денсаулығының жалпы жағдайын нығайтып қана қоймай, тыныс алу, есту және дауыс шығару органдарын сауықтырады, есту қабілетін дамытады, сонымен қатар балалар тәрбиесін дамытады, көркемдік талғамды тәрбиелейді, яғни баланың жалпы дамуына оң ықпал етеді.

Екінші көзқарасты 1899 жылы д-р Авеллис, ал 1949 жылы М.И.Фомичев білдіреді. Екі автор да балалар дауысының аппаратын шамадан тыс жүктеу мақсатқа сай болмайды деп есептейді. Олардың көзқарасы үздіксіз өсуші дауыс аппараты ерекше нәзік, тыныштықты қалайды дегенге саяды, сондықтан балалардың ән салумен айналысатын мектептерде бұл өнер сабағына қарағанда, «гимнастикаға» жақын болып келеді [1.89]. Қыздармен де, ер балалармен де организмді толық қалыптастырмай ән салумен айналысу нәтижесіз болып саналады. Жалпы музыкалылықты дамыту үшін кейде балаларға ән айтқызған жеткілікті [4.75].

Елімізде жалпыға ортақ музыкалық тәрбиені жүзеге асыру мүмкіндігі пайда болған кезде балалар дауысын сақтау туралы мәселе алға тартылған болатын. Мұндай қажеттілік нәтижесі бақылаусыз ән салу мен дауысқа көңіл

бөлмеуге алып келген бала даусының жағдайындағы жаппай сәтсіздіктен туындаған.

Балалар даусының ерекшеліктерін терең білуге, оның дамуының әр түрлі кезеңдерін зерттеуге және қалыпты дамуды қамтамасыз ететін әдістемелік тәсілдерді өңдеп шығаруға деген қажеттілік пайда болды. Осындай зерттеулерді алғашқылардың бірі болып И.И.Левидов бастады [2.40].

Құнды зерттеулері қаншама еңбеке арқау болатын білікті педагогтардың теориялық пікірлері әрдайым дәлелденді және олардың жеке вокалдық, сондай-ақ хор сабақтарында бірегей қағидалар бойынша жүргізілетін жұмыстары практикалық көрсетумен күні бүгінге дейін дәлелденуде және жоғары көркемдік деңгейге қол жеткізуде.

И.И.Левидов балалар дауысын қорғау мен тәрбиелеу қажеттілігін дәлелдеп, барлық вокалдық конференцияларға қызу түрде қатысты. Педагогтар дауысты «қорғауға» түсіністікпен қарау керек және белгілі жүйеде, дауыс режимін сақтай отырып жүргізетін дәл жүйелі оқыту сияқты жүзеге асыру керек деген тұжырымға келді. Көптеген педагогтар И.И.Левидовқа қарсы болды, қызу пікір-таластар туындады.

1940 ж. Бүкілодақтық вокалдық конференцияда И.И.Левидовтың баяндамасы бойынша қатысқан А.Б.Гольденвейзер негізінде бала жастан ән салуды үйретуге қарсы еместігін білдірді, бірақ балаларды жақсы педагогтар бар жерде оқыту керек екенін басып айтты. Ол тарихи мысалдарға сақтықпен қарауға кеңес берді, өйткені тарих бір Паттиді тәрбиелеген педагог қаншама балалар дауысын құртып алғаны туралы

мәлімет бермейді. А.Б.Гольденвейзер осы сөздерімен балалармен ән салғанда аса сақтықпен жұмыс істеу керек екенін басып айтты.

Бүгінгі таңда ән салумен бала жастан айналысу мүмкіндігі мен пайдалылығына қатысты мәселе шешілген болып саналады. Балалар мен жасөспірімдер дауысы балалық шақтан бастап ән салуға болмайтындықтан емес, оның себебі – осы дауыстарға тәжірибесіз олақ қарағандықтан бұзылады екен.

Осыған байланысты ерте жастан оқыту мен тәрбиелеудің үйлесімді жүйесін құру туралы мәселе қаралды, оқытудың барлық бөлімдерінде белгілі жүйе құру туралы мәселе өте маңызды болып табылады.

Бұл сөзсіз, ән салуға да қатысты. *Ұжымда* балаларды міндетті түрде жалпыға ортақ оқыту мен тәрбиелеу кезінде педагогтардың әрбір баланың жеке дамуына деген кейде ұмыт болатын, немесе түрлі себептермен орындалмайтын жауапкершілігі басты назарда болуы тиіс. Әрбір оқушының жеке мүмкіндіктерін дамыту жөнінде қамқорлық жеткілікті танытылмайтын жағдайлар болады. Осы екі кезеңді байланыстыру қажет; ұжымда оқыту басталысымен барлық балалардың және сонымен бірге олардың әрқайсысының шығармашылық мүмкіндіктерін біртіндеп және жүйелі дамыту үшін жағдай жасау; мұны сонау балабақшаларда, одан кейін білімнің іргетасы қаланатын жалпы білім беру мектебінде жүзеге асыру керек.

Орыс классикалық музыкасының негізін қалаушы, балалармен ән салумен айналысқан кемеңгер М.И.Глинканың қысқаша әдістемелік нұсқаулары мұра боп қалды, олар қазір балаларды ән салуға үйретудің негізін қамтиды деп айтуға болады [3.44].

Жаттығуларды примарлық дыбыстардан (еркін алынатын дыбыстар) бастау дауыс жасаудың шынайылығын, еркіндігін қамтамасыз етеді.

Диапазон ортасын нығайту (диапазон ортасы, оның шеткі дыбыстары ерте пайдаланылмай, барлық дыбыстар еркін алынатын оның бөлігі) диапазонды шынайы дамыту, оны біртіндеп жоғары-төмен кеңеюін қамтамасыз етеді.

Жаттығуларда «а» дауыстысын пайдалануды ұсына отырып, М.И.Глинка барлық дауыстылардың дұрыс қалыптасуын (оларды бейтараптандыру, «жинақтау») қарастыра келе (ашық «а» дыбысына қарсы) «итальянды» қосады; яғни «а» дыбысын тарлау, біршама жинақтылау, айқайламай айтуға мүмкіндік беретін дұрыс бұлшықет қимылдарына қол жеткізу керектігін айтады. Ән айтушылар «а» дыбысын жинақтап айтуды үйрене келе басқа дауыстыларды да қалыптастыру үшін дағдылы қимылдарды өңдейді (олар да солай жинақталып, көркемді айтылады).

«Нотаға дәл түсу» кеңесін сондай-ақ дұрыс дыбыс жасау мен көркемдік орындауға қол жеткізуге мүмкіндік беретін қимылдарды алу үшін орындау қажет.

Ән салғанда дауыс «дұрыс» болу керек деген ескерту өзін бақылауды, яғни өзін тыңдауды үйрету арқылы дамытуға болатын дауыс ырғағының тазалығына қатысты; егер де есту зейінін, естуді қабылдауды дамытсаң, яғни музыкалық есту қабілетін тәрбиелесең, бұл мүмкін болатын нәрсе.

М.И.Глинка «еркін» (қатты емес, жай емес), – яғни күштеусіз, жылдамдатусыз, алаңдамай, шынайы ән салуды ұсынады.

Осы шарттардың барлығын орындау «...барлық дыбыстарды бірдей күшке және еркіндікке жеткізуге...» себепші болады, яғни нәтижесінде барлық қимылдар үйлесімді, дағдылы болады және дауыс бүкіл диапазонда бір қалыпты, көркемдік жағынан құнды, сау және икемді, түрлі қиындықтағы әндерді орындауға дайын болады.

Балалардың ән салу дағдыларын дамыту бойынша жұмыс ұқыпты жүрген сайын соғұрлым шығармашылық мүмкіндіктерді танытуға, музыкалық талғамды, музыкалық мәдениетті дамытуға жағдай жасалады.

Мектептің бастауыш сыныптарында ән салумен айналысу қаншалықты жүйелі және бірізді жүргізілсе, мұғалім оқушылардың жеке және жас ерекшеліктерімен соншалықты санасады, қыз балалардың жыныстық жетілу кезеңінің алдында дауысты одан әрі қалыпты дамытуға мүмкіндік беріледі. Меңгерілген бейімділіктер балаларға өтпелі кезеңнің қиындықтарын жеңуге себепші болады, олар үшін осы кезеңнің белгілері әрқалай пайда бола бастайтын жаңа жағдайды жеңілдетеді.

Өтпелі кезең арасында нақты шекара жоқ, біз осы шекараларды әр бала үшін бірдей анықтай алмаймыз. Сондықтан да балалар дауысындағы өзгерістерді, әсіресе 10 жастан кейін мұқият, тұрақты бақылау талап етіледі, ол кезде өзгерістер біртіндеп пайда болып, көбіне дауыс ерекшелігінде байқалатын болады.

Зерттеулер мен бақылауларды пайдалана отырып, аталған авторлардың көпшілігі балалардың дауыс органдарының өсуі мен дамуына мұқият зерттеу жүргізіп, оларға нақты талдау жасағаны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Авеллис*, д-р. Гигиена голоса для певцов, певиц и учащихся. -Козлов: Г. мен Веллер баспасы, 1899. 202 б.
2. *Левидов И.И.* Вокальное воспитание детей. -Ленинград: 1936. 303 б.
3. *Глинка М.И.* Упражнения для уравнивания и усовершенствования гибкости голоса. -М.:Тритон, 1903. 420 б.
4. *Фомичев М.И.* Основы фониатрии. -Ленинград: Медгиз, 1949. 446 б.

П.САРСЕМБАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

ҚҰРМАНҒАЗЫ КҰЙЛЕРІН ОРЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

В статье рассматриваются особенности и методы исполнения кюев Курмангазы.

This article deals with the peculiarities and methods of performing kuys of Kurmangazy.

Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі – күй. Композиция жағынан қарағанда да, музыка мәдениетінің басқа жағынан қарағанда да күйлер халық музыкасының жетістігі мен ірі тарауы екендігін білеміз. Қазақтың үзі де кюйді айрықша бағалайды, онда айтып тұрған сұз болмаса да музыка тілі халыққа жақын, сондай тәсілікті, оны сол тілсіз тәрізін үзінде жақсы бағалайды. Қазақта ең мен кюйдің екі басқа болуының үзі халық музыкасының жақсы жетілген сатыда тұрғандығын құрсетеді. Әйткені, ең мен күй еселе бір болып бара-бара, музыка мәдениеті жетіле келе, бірінен-бірі айырылып, вокал музыка, инструментал музыка болып бөлек шыққан. Басқа халық музыкасының құпиялығы мұндай екі айырылуды елі күнге дейін білмейді.

Күйлер халық музыкасында сирек тұшырайтын жанр. Мәселен, Қорқыт есімін қазақ, тәрізмен, әзірбайжан, тәріз сияқты тұттар бірдей кие тұтады, қастерлейді.

Кетбұғы есімі қазақ, қырғыз, қарақалпақ арасында зор құрметпен аталады. Байжігіттен бері қарайғы күй мұрамыз құршілес тұттармен ортақтаспайды десе де болады. Яғни XV ғасырдан бері қарай күй мұз алдына тұттық музыкалық дербес жанр ретінде біржола орнықты деп айта аламыз.

Қазақ халқының мәдени-рухани болмысы XIX ғасырдың бел ортасында мейлінше шарықтап, тұттық мұері бұрын-соңды болып құрмеген биікке құтерілді.

Еуропадағы рухани қайта мұлеу кезеңінің (XIV-VIII) алғашқы қарлығашы ақын Данте мен суретші Джотто болғаны сияқты қазақ даласында XIX ғасырдағы рухани жаңғырудың алғашқы тобында күйші-композитор Құрманғазы Сағырбайұлы тұрды. Құрманғазының асқақ рухы бір ғана музыка саласына сиятын құбылыс емес. Мұндай тегеурінді дарынның болмысы біртұтас тұттың рухани болмысына айғақ бола алады деп білеміз. Ол үзінің қанатты күйлері мен поэзиядағы Махамбет сияқты, майдан даласындағы Кенесары сияқты, ғылымдағы Шоқан сияқты рухына қылау тәсірмей, замана тауқыметін қайыспай арқалап тұмыр кешті. Құрманғазы – күрескер дауылпаз күйші.

Құрманғазы музыкалық мұрасы ауызға алынса, қазақ музыкасын тұңғыш жинап, нотаға тәсірген белгілі музыка зерттеушісі А.В.Затаевич еске тәседі. А.В.Затаевич – қазақтың халық музыкасын бөкіл дөние жөзіне тұңғыш танытқан адам. Ол құрастырған ең-күй жинағына Құрманғазының 7 күйі енген. Құрманғазының күйшілік дарынын жоғары бағалаған да сол адам болатын [1].

Қазақ халқының музыка байлығын жинауда республика қолемінде ұткізілген домбырашы-күйшілер мен ақындардың жиындары қол қолмегін тигізді. Соның нәтижесінде 1920-1936 жылдары қолтегелген дарындылар мнер сахнасына шықты. Белгілі музыка зерттеушісі академик Ахмет Жұбанов деректі меліметтер жинап, күйшінің ммірі мен шығармашылығы жайлы мерзімді баспасыз беттеріне мақалалар жариялай бастады. Соның бірі 1936 жылы жарық құргел Кұрманғазы туралы кітапша. Содан қол ±замай «Қазақ композиторлары» деген тағы бір кітап жарық құргел. Бұл – Кұрманғазының ммірі мен қызметі туралы қазақ тіліндегі тұңғыш кітап. Кұрманғазының күйлерін Тұлегел Аршанов, Уахап Қабіғожин, Қали Жантілеуов, Дина Нұрпейісовалардың ауыздарынан жазып алып, нотаға тұсіргел [1].

Кұрманғазы – мұз заманының қолкен азаматы, қайсар қайраткері, артына мол музыкалық мұра қалдырған адам, ұлы композитор.

Срине, домбыра бөрінен бұрын күйдің аспабы. Қазақ күйшілерінің қолшілігі домбыраға арналып шығарылған. Халық күйшілерінің саны қандай қол болса, олардың орындау едістері де сондай қол. Тіпті, Қазақстанды тұгел айтпағанда, мұке ішінде, бір облыс ішінде бірнеше орындау тұрлері болады. Мысалы, Қазақстанның Орал, Маңғыстау, Атырау мұырлерін алалық. Бұрын бұлар бір облыс болған. Міне, соның ішінде тұрт тұрлі орындаушылық дестұор бар. Оның бірі жоғарыдағы еңгіме еткен Кұрманғазыдан, екіншісі – Деулеткерейден, қолшіншісі – Абылдан, тұртіншісі – Қскенбайдан келе жатқан дестұор [1].

Орындаушылық дестұорі халыққа қол тараған күйшінің бірі – Кұрманғазы. Басқа күйшілерге қарағанда Кұрманғазы жиғанкез болған адам. Ол атының аяғы жеткенше қол жерді, елді аралаған. Басқаларға қарағанда шекірттерінің қол болуы да осы себептерден болу керек. Кұрманғазы дестұорінде домбыраның барлық техникалық, дыбыстық мұмкіндігін «тұбіне дейін» пайдаланған деуге болады. Дыбыстық деп отырғанымыз домбыраның аз дыбысын, музыканың «жұорісіне» қарай аса қолнемдеп пайдалану. Ссіресе, бұл дестұордегі оң қолдың шынтағын тек домбыраның тұбін қысып отыру қолшін емес, кей кездерде фортепианоның педальдары есебінде пайдаланады. Күйдің боратқан дыбыс керек жерінде орындаушы шынтақты қтеріп жібереді де, сол шақта домбыра дыбысы дұор ете қалады. Ал дыбысты баяу шығару керек кезінде жаңағы шынтақпен домбыраның тұбін басқан кезінде тұншыға, фортепианоның сол жақ педальі сияқты болады. Бұл едіс тек Кұрманғазы дестұорінде бар, басқа ешкімнен біздерге осы қолнге дейін кездескен жоқ. Шынтақты пайдалануды бірінші рет Алматыға алып келген Уахап Қабіғожин, Тұлегел Аршанов, Қали Жантілеуов болған.

Кұрманғазының орындау едісінің салалары қол. Соның бірі – оң қолдың қағысы. Күйлердің мазмұнына қарай қолкен драмалық шиеленісу, мсу, даму кезеңдерін беру қолшін бұл дестұордің оң қол қағысында басқаларда

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сарсембаева П. Кұрманғазы күйлерін орындау ерекшеліктері

кездеспейтін жайлар бар. Ол – қағыстың шеңберінің біраз кеңдігі және динамикалық к%ші.

Домбырада дыбыстың к%ші тек қағыс арқылы болатынын орындаушылар біледі. Қағыс сонымен қатар ырғақтық үрнектер береді. Құрманғазы дәст%ріндегі қағыс түре тартыс едісіндегілерге ұнай бермейді. Олар кең шеңберлі қағысты «тентек қағыс» деп атайды. Оның себебі түре тартыста (Деулеткерейден бері келе жатқан) оң қолдың қағыс шеңбері «тар» болады.

Құрманғазы шекірттерінің бірі Динаның оң қолының «тентектігі» к%й атасынан асып т%спесе, кем болмаған. Ол есіресе «Түремұратты» тартқанда оң қолдың к%лашы тіпті кеңейіп, сахнаға сыймай бара жатқандай құрінген. Құрманғазының орындау дәст%рінде тағы бір айта кететін нәрсе – сол қол саусақтарының аппликатуралық тәртібі. Уахаптың, Қалидың тартыстарында б%ған дейінгі б%рын құрмеген саусақ басу тәртібі бар. Динаның қағысындағы тағы бір ерекшелік – ол басқа ешкімде де кездеспейтін, оң қолдың бес саусағын бірінен соң бірін кезектестіре, пианистердің бір клавиште репетиция жасайтындары терізді етіп қағу. Бірақ Дина ондай кезде басатын саусақтарын бір пернеде ұстап отырмайды, олар да қозғалып, мелодиялық, қос дыбыстық неше алуан суреттер берген. Бұл айтып отырған жай Динаның орындауындағы Құрманғазының «Түремұрат» к%йінде кездеседі. Құрманғазының орындау дәст%рінде оң қол мен сол қолдың координациясы м%лтіксіз болмаса, керекті музыкалық нәтиже бермейтін болған.

Құрманғазы к%йлерінде ұқыпты орындау, ырғақты қатты ұстау, керек жерінде екпінді боратып, ал кейде тіпті баяулап қалу кездеседі. Есіресе, к%й атасының осы бір т%йіндерін жақсы жеткізген Дина, Уахап болатын. Дина керек жерінде желпіндіріп, алақ-йындатып алады да, кенет тіпті кідіргіштеп, тоқтап қалған кісі сияктанатын болған. Қазіргі орындаушылар арасында тек жылдам тартсақ Динаға ұқсаймыз деп, борандатып жүнеле, аяғынан бір-ақ шығатындар да бар. Құрманғазы дәст%рінен келе жатқан орындау едістерін т%гел қамту, к%йлердің екпінін кім құрінген мұнше қолдану емес, шығарманың идеялық мазмұнына, техникалық жақтарына қарай нұсқалық к%йін де сақтап отыру – біздің заманның орындаушыларын біраз сатыға қытеріп тастаған болар еді.

Оркестрдің жарыққа шығуы қазақтың ж%здеген к%й қорының сақталып қалуы ғана емес, оларды шын мәнісінде, елдің мәдени м%лкіне айналдыруға бірден-бір жағдай. Нотаға жазылу арқылы да к%й сақталады, жоғалмайды.

Құрманғазы да, Деулеткерей де, Тетімбабет те оркестрге арнап к%й жазған жоқ. Сол жеке домбыраның санаулы пернесін бойлай шығарған к%йлердің мұз оркестрдің шарықтаған дыбыс қылемі арқылы, нотасыз-ақ орындалғанның мұзінде, б%рынғы елсіз аспапта тартылған к%йлер мұз

естіліп тұрған ұлы дүрсілдің талып жетіп отырған еуені деп түйсіну керек» – дегенінде терең мен жатыр. А.В.Затаевич сол елсіз домбыраның үнінде келешекте оркестр дүрсілдеп шыққалы тұрған, уақытын кәсіп жатқан қомақты дыбыс «қоймасының» бар екенін дәл басып айтқан.

Оркестр осындай заман арманын орындады, қазақтың кәсіпкерін кеңейтіп, үрістетіп, шалқытып жіберді.

Ұлт-аспаптар оркестрі ұлттық музыкаға арқа сүйейтінін анықтауымыз керек. Қазақ оркестрінің құндылығы – халықтық эстетикалық қуаты жоғары музыкаларын елеңдік биікке қытеру, сүйгізіп, басқа жұрттың тың дүниені қабылдауына, жақсы есер алуына жету. Музыканың тілі үні – оркестрдің бағдары. Ол өз орнын осы міндеттерді орындау арқылы ғана таба алады.

Соңғы кездері болып жатқан өзгеріс Құрманғазы оркестріндегі қазақтың ұлттық аспаптарын (шертер, жетіген, сазсырнай, сыбызғы) құрамында пайдалануда.

Ұлы бабамыздың орындаушылық мектебін алғашқы жеткізген жоғарыда атап өткендей Уахап Қабіғожин, Лұқпан Мұхитов, Дина Нұрпейісова, Қали Жантілеуов, Рәсімбек Омаровтар болса, кейінгі буындардан Сүздолла Есқалиев, Бақыт Қарабалина, Шәміл Ебілтаев, Қаршыға Ахмедияров, Рыспай Ғабдиев, Айтқали Жайымовтар, т.б. Құрманғазы кәсіпкерін бөлік елемге жайып келеді.

Құрманғазы шығармалары – халқымыздың аса құнды, рухани байлығы. Ол елі талай ұрпақтарды тәрбиелеп, өсіруге қызмет етеді.

СӘБИБЕТТЕР

1. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. -Алматы: Дайк-Пресс, 2002.
2. Ұстаздардың ұстазы. Құраст. К.Сахарбаева. -Алматы: 2003.
3. Мәсірен Е. Елемге сүйілі оркестр. -Алматы: «Елнұр», 2005.

Р.ДАРМЕНОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ХАҚЫНДА

В статье рассматриваются работы по исследованию народной музыки известными популярными деятелями музыки.

The author of the article analyses some works about the research of national music by famous popular artists.

Мазмұны мен күрделі орындаушылық түріне қарай музыканың белгілі бір мақсат-мұраты болады. Ұрпақтан-ұрпаққа ауызекі түрде жеткен қазақ халық музыкасынан қоғамдық хал-ахуал, адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі көрініс тауып отыратыны да сондықтан. Мысал ретінде шағын диапазондағы оңай шығарылып, есте тез сақталатын, көңілге қонымды келетін жеңіл әуенді еңбек әндерін айтуға болады. Қазақи салт-дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға (бесік жыры, шілдехана, тұсаукесер, үйлену тойларына, өлген адамды жерлеу салт шараларына) арналған әндер де өте көп. Ал енді мелодиялық өрісі кең, көп бөлімді формадағы әрі ладтық, әрі ырғақтық құрылысы күрделі лирикалық тарихи-эпикалық және әлеуметтік тақырыпқа арналған жоғары кәсіби шеберлікті талап ететін ән-күйлер де аз емес. Мұндай күрделі шығармаларды шығару тек қана кәсіби музыка қайраткерлерінің үлесіне тигені де рас.

Осындай қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ұшан-теңіз музыка мәдениеті оның рухани байлығының сарқылмас қайнар көзі болды. Алғашқыда атадан балаға дегендей-ақ, ауызекі тараған мұндай ән-күйлерді нотаға түсіріп, кітап етіп шығару ісі әрине, қазан төңкерісінен кейін ғана қолға алынды. Осы тұста халық шығармашылығын жинау мәселесіне ерекше көңіл бөлінген еді. Бірқатар мәдени мекемелер халықтың музыкалық мәдениетін жинап, жазып алу ісімен шұғылдана бастады. Қазақ ССР Халық Ағарту Комиссариатының 1920 жылдың желтоқсан айындағы барлық халық ағарту мекемелеріне жазған жарлық хатында «Халықтың музыка шығарушылары туралы, халықтың музыкалық творчествосын нотаға түсіріп жинаушы немесе қазақ өлеңдері текстерін жинап, жазып жүрген адамдар туралы, домбыра және басқа да халықтың музыкалық аспаптарын істейтін белгілі шеберлер туралы» мәліметтер жинау тапсырылды. Одан кейін 1921 жылғы 20-маусымда «Қырғыз Автономиялы Советтік Социалистік Республикасының саяси-ағарту Бас комитетінің декреті» бекітілді [1.2]. Мұның музыка жөніндегі ережесінде де комитеттің музыка бөлімінің міндеті қазақтың халықтық музыкасын жазып алу, тұрақты музыкалық ұжымдар құрып, халықтың аспапта ойналатын музыкаларын халық арасына кеңінен тарату болып табылатыны жазылған [3]. Шын мәнінде ел ішінен халық мұрасын жинап, жазып алу ісі бұдан бұрынырақ басталған еді. Орта Азия халықтарының рухани мәдениетін жете зерттеген орыс ғалымы В.В.Радлов: «Қазақ халқы өз әндерінде әлдебір

ғажайып ертегі әлемін дәріптемейді, керісінше ол әндерде өз өмірін, өзінің сезім-түйсігін, арман-мақсатын жыр етеді... тыңдаушыларды әлдебір таңғажайып оқиға мен күштен тыс құбылыстар масайратпайды, оларды рахатқа бөлейтін табиғи өмір шындығы» деп жазды [4]. 1919 жылы Қызыл Армияның Көкшетау аудандық саяси бөлімінің нұсқаушысы А.Э.Бимбоэс Ақмола облысын аралап, қазақтың ондаған әнін жазып алған. Олардың бірқатарын 1926 жылы «Музыкалық этнография» жинағында жариялатқан. Бұлардың ішінде қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбаевтың әндері де алғаш рет нотаға түсірілген. А.Э.Бимбоэстің өз қызығушылығымен жасаған бұл ісі музыка қайраткерлері тарапынан өте жоғары баға алды. Ол туралы орыстың белгілі композиторы А.Глазунов: «Бұл жазбалар халық творчествосы үшін бағалы мұра болып табылады. Өте ұқыптылықпен, тәжірибелі қолмен жазылып алынған» деп жазады [5]. А.Э.Бимбоэс Ақмоладағы қазақ музыкасын жинау барысында жүргізген дәптерлерін кейін белгілі музыка фольклоршысы А.В.Затаевичке тарту еткен. Кеңес заманында қазақ музыкасының жиналуына, ноталық жазбаға түсуіне айрықша еңбек сіңірген тұлғалардың бірі А.В.Затаевич болды. Орлов қаласындағы әскери гимназияда музыкалық білім алған А.В.Затаевич 1904-1915 жылдар аралығында Варшава Консерваториясының жанынан шығатын «Варшавский дневник» газетінде музыка сыншысы болып еңбек етеді. Осы газетте халық музыкасын насихаттайтын мыңға тарта мақала жариялайды. «Қазақ халқының 1000 әні» деген атпен жинақ етіп шығарды. Бұл жинақ көне дәуірден бастап біздің ғасырымыздың 30-жылдарына дейінгі қазақтың халық музыкасының антологиясы болды. А.В.Затаевичтің бұл еңбегі мәдениет тарихы мен ғылымы үшін баға жетпес мұра, дүниежүзілік музыка фольклорына қосылған үлкен үлес болып табылды. А.В.Затаевич қазақ халқының ыстық ілтипатына бөленіп, алғысын арқалады. Фольклорлық жинақтары үшін 1922 жылы 50 мың теңге, 1923 жылы 1 мың теңге алтынмен қаламақы төленді [6]. А.В.Затаевич ең алғашқылардың бірі болып Қазақ ССР халық әртісі атағын алды, сөйтіп А.В.Затаевич қазақ халқының музыкасын дүние жүзіне танытты. Ресейде М.Горький, Францияда Р.Роллан, Германияда профессор Гандшин, Чехословакияда Э.Шульгоф сияқты әйгілі тұлғалар үлкен таңданыспен лебіздерін білдірді. Атақты композитор С.Прокофьевтың зайыбы Париждің радиосы арқылы 1934 жылы қазақтың 8 әнін айтады. А.В.Затаевич жинаған қазақтың ән-күйіне Америкадан сұраулар түседі, әр елдің көрнекті композиторлары өз шығармаларына қазақ музыкасын зор ықыласпен пайдаланады. Қазақ музыкасын нотаға түсіру барысында А.В.Затаевич әрбір ән-күйге түсініктеме беріп, оның шығарушысы мен жеткізушісі туралы мейлінше құнды деректерді бере білген. Бұл ретте Абай Құнанбайұлы, Құрманғазы Сағырбайұлы, Жаяу Мұса Байжанұлы, Біржан Қожағұлұлы, Дәулеткерей Шығайұлы, Мұхит Мералыұлы, Ыбырай Сандыбайұлы сияқты қазақ музыкасының әйгілі тұлғалары шығарған ән-күйдің алғаш нотаға түсуі

және олар туралы қызықты мағлұматтардың келтірілуі айрықша назар аудартады. Бүгінгі ғылыми зерттеушілерді, әсіресе әнші-орындаушыларды айрықша өкіндіретін олқылық А.В.Затаевич жинаған 2 мыңдай ән мен күйдің бірде-бірінің нотаға толық түсірілмегені, сөздерінің толық жазылып алынбағаны. А.В.Затаевич қазақ халқының ғасырлар бойы сақтап келген мол мұрасын жинап, кейінгі ұрпаққа қалдырып, қазақтың мәдениетіне үлес қосты. 20-30-жылдарда қазақ музыкасын зерттеуге елеулі үлес қосқан тегеурінді топтардың қатарында Б.В.Асафьев, Я.В.Аравин, А.Д.Алексеев, Б.Т.Ерзаковичтер болды. Көрнекті музыка зерттеушісі Б.В.Асафьев қазақтың халық музыкасы жайлы бес зерттеу мақала жазып, біліктілікпен теориялық пайымдаулар жасады. Ол қазақ музыкасына біртұтас феномен ретінде ден қойып, оның философиялық-эстетикалық төл қасиеттерін ашып, оларды нысана етіп, былайша айтқанда қазақ музыкасын типологиялық тұтастықта зерделеп, оның ең бедерлі төлтума ерекшеліктеріне назар аударады. Қазақ музыкасын зерттеп-тануда үлкен қажырлы қайрат көрсеткен Ахмет Жұбанов еді. Ол қазақтың музыка мәдениетін жоғары дәрежеде рухани құбылысқа айналдыру үшін тыным таппастан еңбек етті. Алғашқы музыкалық әліппе, қазақ музыкалық сынақ шеберханасы, Қазақтың Мемлекеттік филармониясы, Қазақ консерваториясы, қазақ музыкасы туралы оқу құралдары, міне осының бәрінің ұйытқысы А.Жұбанов болды. А.Жұбановтың ұйымдастыруымен ғылыми экспедиция 1940-1980 жылдар арасында Қазақстанның түкпір-түкпірінен 10 мыңдай ән-күй нұсқаларын жинақтаған [7]. А.Жұбановтың ғалым, педагог, композитор, орындаушы және ұйымдастырушы ретінде қазақтың музыкалық мәдениетіне сіңірген еңбегі ұлттың мәдени-рухани шежіресіндегі ең көрнекті белестердің бірі болып қалады. Өткен ғасырда халық музыкасын зерттеп, халқымыздың мәдениетіне есепсіз үлес қосқан зерттеушілер жайлы қысқаша мәліметі осындай. Халық музыкасының зерттелуі алдағы өмірде де толығып шындала берері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. -Алматы: 59-60 бет.
2. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Ерзакович Б. 623-628 бет.
3. Ахметова М. Советтік қазақ музыкасы. -Алматы: 1975.
4. Образцы народный лит. северных тюркских племен. СМБ. 1875. С.7.

СОСТОЯНИЕ И УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанда денсаулық сақтау мекемелерінің даму жағдайы мен деңгейі жөніндегі мәселелер қарастырылған.

The article deals with the condition and the level of development of health services in Kazakhstan in the first half of the 20-th century.

Сеть учреждений здравоохранения в Казахстане была крайне слабой. В архивных материалах имеются свидетельства того, что врачебной помощью было в царский период охвачено исключительно русское население, да и то, в основном, в городах, лечение же коренного населения носило эпизодический, единичный характер. В 1913 году в Сыр-Дарьинской области имелось только 3 больницы на 80 коек и шесть фельдшерско-акушерских пунктов с медперсоналом в 15 человек. В то время, как заболеваемость среди казахского населения выше и потребность в лечебных учреждениях очень высока. Однако, в 20-е годы ситуация в здравоохранении в республике продолжала оставаться крайне сложной. Отмечалось, что по обеспеченности лечебной помощью Казахстан находится в таком же тяжелом положении, как Якутия и Камчатка. На 1 января 1927 года в Казахстане было всего 113 врачебных участков. Обеспеченность сельского населения стационарной врачебной помощью составляла всего 16,8% от потребности [1].

К примеру, в 1924 г. лечебная сеть Петропавловска включала 3 больницы на 180 коек и 2 фельдшерских пункта. Там работали 16 врачей, 10 фельдшеров и 6 акушерок. Если город и отчасти село еще получали медицинскую помощь, то казахский аул был лишен и этого. С середины 20-х гг. для обслуживания кочевого казахского населения стали создавать передвижные медицинские консультации в составе врача, акушерки и патронажной сестры, которые на 3-4 месяца направлялись в кочевые аулы для проведения лечебной, профилактической и медико-просветительской работы среди казахского населения.

В Южном Казахстане со значительной численностью населения обеспеченность медицинскими учреждениями и медицинским персоналом была даже ниже, чем в целом по республике. Так, к примеру, в Аулие-Атинском уезде вместе с городом в 1927 г. имелось лишь 21 лечебное учреждение, из них 3 больницы, 2 амбулатории, 1 диспансер, 1 детская консультация, 3 лечебно-амбулаторных пункта, 9 фельдшерско-акушерских пунктов (из них 6 – в уезде). Таким образом, обеспеченность населения услугами здравоохранения была довольно низкой. Если принять во внимание, что по переписи 1926 г. в г. Аулие-Ате проживало 24518 чел.,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Альжанова Э.Е. Состояние и уровень развития здравоохранения в Казахстане в первой половине...

а число медицинских учреждений в городе составляло на тот же период – 6. То есть, на более чем 4 тыс. населения приходилось одно медицинское учреждение [2]. При этом в них работало всего 10 врачей, из которых лишь

два – в сельской местности уезда. Всего медицинских кадров на 1927 г. в Аулие-Атинском уезде насчитывалось всего 86 чел., из которых только 36 работали в сельской местности [3].

Определенных подвижек в развитии системы здравоохранения удалось добиться только к концу 30-х гг. Так, в 1939 г. количество учреждений стационарной врачебной помощи по сравнению с 1913 г. возросло в 6,6 раза, а количество коек в них – в 14,3 раза, количество амбулаторно-поликлинических учреждений – в 10,7 раза. За этот же период количество врачей увеличилось со 196 до 2200, т.е. в 11,2 раза. В результате на 1000 человек населения приходилось в 1939 г. 3,6 врачей, что превышало уровень 1913 г. в 9 раз. Однако, отметим, что сеть учреждений здравоохранения развивалась главным образом в городах и прежде всего в областных центрах. Так, в 1930 г. в Чимкенте работали окружная больница на 100 коек, городская амбулатория с зубо врачебным кабинетом, зубо врачебная лаборатория, стационарная городская амбулатория, две городские детские консультации с молочной кухней, санитарно-бактериологическая лаборатория, пастеровская станция, вендиспансер и тубдиспансер, пункт охраны здоровья детей, амбулатория при химзаводе и амбулаторный пункт. В 1930 г. через больницу прошли 3821 пациента, помощь на дому была оказана 6328 чел., скорой помощью воспользовались 1673 чел. [4]. Тем не менее, учреждения здравоохранения не могли оказать нужную врачебную и медицинскую помощь быстро растущему населению города и области. К примеру, в 1934 г. городская больница на 135 коек обслуживала более 370 чел. (а если приплюсовать и обслуживаемое сельское население, то еще больше) вместо положенных по норме 100-150 чел. В неблагоприятном в эпидемиологическом отношении городе не имелось инфекционной больницы, дезостанции, малярийной станции, санитарно-гигиенической станции с прививочными отделениями [5]. Поэтому в 1931 г. планировалось начать строительство больничного городка.

Тем не менее, здравоохранение в Казахстане развивалось крайне медленно и вероятно, было самой неразвитой сферой социального обслуживания населения. Действовал тот самый принцип, который сегодня емко и метко называют "остаточным". Органам здравоохранения в последнюю очередь выделялись необходимые суммы, помещения. И только вспышки эпидемических заболеваний вынуждали партийное и советское руководство вспоминать о нуждах здравоохранения. В особо неприглядных условиях работали сельские медики. Врачей были единицы, нагрузка же их превышала всякие пределы. Им приходилось осматривать от 80 до 100 человек в день.

Особенно остро стояли в республике вопросы охраны материнства и детства в связи с высокой детской и женской смертностью. Они были предметом обсуждения 1 съезда колхозников и Всероссийского совещания по медицинскому обслуживанию социалистического сектора села. При этом отмечалось резкое отставание охраны материнства и детства в аулах, отсутствие достаточного количества лечебных учреждений, финансов и квалифицированных кадров. Наиболее остро вопрос о родовспоможении стоял в сельской местности, поскольку акушерок практически не было и женщины обслуживались знахарками и т.п. Радиус обслуживания врачом или фельдшером составлял 60-100 верст. За 1928 год в Акмолинске и Атбасаре медиками было принято всего 624 родов в больнице и 68 - на дому. В городе была всего одна консультация для беременных женщин и детей, где работал врач по совместительству. На весь Акмолинский округ работа 10 акушерок при врачебных пунктах, 2 самостоятельных акушерских пункта, 2 акушерки при красных юртах [6].

Началась работа по созданию детских дошкольных учреждений, прежде всего детских яслей. В Акмолинском округе в 1926 г. было 9 яслей (в т.ч. - 7 в селах), в 1927 г. - 11 (9 - в селах), в 1928 г. - 16 (14 в селах) и в 1929 г. - 26, в которых находились 501 детей, в т.ч. казахов - 75. Отмечались даже случаи стихийного открытия детских яслей, когда они создавались по инициативе и при помощи самих матерей.

Приведенные данные говорят о весьма низком уровне обеспеченности населения Казахстана, как лечебными учреждениями, так и квалифицированными кадрами. В регионе продолжал оставаться очень высоким уровень младенческой смертности, высоким был уровень заболеваемости инфекционными заболеваниями. Серьезность эпидемиологической обстановки в целом по Казахстану была отмечена на 1 съезде санитарных врачей республики в марте 1931 г. К примеру, уровень заболеваемости натуральной оспой на 1000 человек населения в 1931 г. составлял 15,3 случая, заболеваемости малярией - 225,8. В то же время обеспеченность санитарными врачами и врачами-эпидемиологами была крайне низкой даже в крупных городах, не говоря уже о сельской местности. Так, в 1939 г. в Чимкенте в аппарате госсаниспекции, вместо положенных по штату 7 санврачей, 2 эпидемиологов и 9 помощников имелось всего 3 работника со средним медицинским образованием [7]. Тем не менее, к 1939 г. ситуация с инфекционными заболеваниями значительно улучшилась, заметным достижением системы здравоохранения можно считать ликвидацию натуральной оспы и холеры.

К концу силовой модернизации ситуация в области здравоохранения в Казахстане несколько улучшилась. Так, на 1934 г. в г. Чимкенте функционировали 1 здравпункт при предприятии, 7 поликлиник, 3 больницы, 1 родильный дом и 2 специализированных диспансера [8]. В годы третьей пятилетки планировалось в Южно-Казахстанской области выделить

на нужды здравоохранения 9.085 млн. руб. При этом предусматривалось построить 4 городские больницы и 13 сельских, 1 городскую амбулаторию, 5 сельских врачебных участков со стационарами, 5 родильных домов, 10 яслей, 1 детскую консультацию с молочной кухней и дезостанцию [9]. Однако в целом уровень здравоохранения оставался довольно низким и лишь частично обеспечивал потребности населения.

В 1940 г. сеть женских консультаций, детских поликлиник и амбулаторий составляла в Акмолинской области – 15, в Кокчетавской – 11, в Северо-Казахстанской – 12. Об уровне обеспеченности этих лечебных учреждений квалифицированными кадрами можно судить на примере Акмолинской области. Так, в 15 детско-женских консультациях на 17 врачебных приемов было всего 12 врачей, 181 фельдшер, 99 акушеров и 277 сестер. То есть обеспеченность врачами от потребности населения составляла 2/3, фельдшерами – 77%, акушерками – 83,1% и сестрами – 78,6%. Обеспеченность помещениями составляла 70-80 %, в некоторых районах детско-женские консультации вынуждены были ютиться в ветхих и непригодных помещениях [10].

К 1940 г. в Северном Казахстане сложилась сеть лечебных учреждений, которая отражена в таблице 1 [11].

Таблица 1 - Состояние сети и кадров лечебных учреждений Северного Казахстана на 1940 г.

Наименование показателей	Акмолинская	Северо-Казахстанская	Кокчетавская	Всего по Северному Казахстану
Врачей акушеров-гинекологов	5	10	5	20
Врачей-педиатров	5	15	9	29
Фельдшеров-акушеров	22	30	12	64
Акушеров	80	30	12	64
Число гинекологических коек	20	80	62	222
Коек для беременных и родильниц	221	45	172	65
Коек для больных детей (неинфекционных)	340	297	11	690
Число женских, детских консультаций и амбулаторий	15	530	21	870
Число постоянных детских яслей	40	12	500	38
Число мест в них	1132	16	16	77
Число детских садов	21	661	9	2293
В т.ч. в городе	15	28	7	65
В сельской местности	6	15	432	30
Число мест в детских садах	610	13	34	35
Число персонала в детских садах	56	988	11	2030
Колхозные родильные дома	22	73	33	163

Приведенные данные говорят о весьма низком уровне обеспеченности населения Северного Казахстана, как лечебными учреждениями, так и квалифицированными кадрами. Более благоприятной кажется ситуация в Северо-Казахстанской области, но это только впечатление по абсолютным цифрам, но учитывая более высокую численность населения в этой области, это не совсем так. Скорее можно говорить о чрезвычайно низкой обеспеченности населения медицинской помощью по всем областям Северного Казахстана.

Определенные изменения произошли в системе здравоохранения в послевоенный период. Так, в 1950 г. в Чимкентской области имелось 19 районных больниц и 50 сельских врачебных участков [12]. Только по сравнению с 1949 г. произошло увеличение числа сельских врачебных участков на 20 ед. Однако, уровень оказания медицинской помощи в области мало соответствовал даже утвержденным союзным министерством нормам обеспеченности, особенно в сельской местности. Кроме того, больничным учреждениям области была свойственна большая разбросанность и удаленность друг от друга больниц и поликлиник. Подобное расположение существенно ограничивало возможности и качество оказания своевременной медицинской помощи населению области. Также, неудовлетворительной была материально-техническая база больничных учреждений области. Из 19 районных больниц целых 7 не имели пригодного по назначению помещения. Что касается обеспеченности населения больничными койками, то она находилась на крайне низком уровне. Так, количество терапевтических коек даже в городах области было гораздо ниже не только потребности в них, но и даже ниже нормативных показателей.

Таким образом, несмотря на определенные подвижки, в целом, ситуацию в здравоохранении Казахстана нельзя было назвать удовлетворительной. Даже к концу исследуемого периода основные проблемы в этой сфере - недостаточность числа больничных учреждений, слабая материально-техническая база, неукomплектованность больничными учреждениями врачебными кадрами, низкая квалификация врачей и среднего медицинского персонала по-прежнему оставались на повестке дня.

ИСТОЧНИКИ

1. ЦГА РК, ф.1692, оп.1, д.2, л.133.
2. ЦГА РК, ф. 1692, оп.1, д. 137, лл. 5-7.
3. ЦГА РК, ф. 1692, оп.1, д. 128, лл. 29-30.
4. ГАЮКО, ф. 283, оп.1, д.5, л.3
5. ГАЮКО, ф. 121, оп.1., связка 122 а, д. 1320, л. 21, 30.
6. ГААО, ф. 31, оп.1, д.18, л.27.
7. ГАЮКО, ф.121,оп. 1, св. 109, д. 1164, л.75.
8. ЦГА, ф.1692, оп.1, д.263а, лл.16-17.
9. ГААО, ф. 31, оп.1, д.18, л.25.
10. ГААО,ф. 31, оп.1, д.45, л.17.
11. Сост. по Здравоохранение Казахстана за 50 лет. Стат. материалы. Алма-Ата, 1969; ЦГА РК, ф.1473, оп.5, д. 1, лл. 47-55, 100-107.
12. ГАЮКО, ф.86, оп.4, д.241, л.16.

Ж.Ж.ОРАЗАЕВА

Ақтөбе Мемлекеттік педагогикалық институтының аспиранты

ҰТКЕН ҒАСЫРДЫҢ 60-80 Ж.Ж. РЕСПУБЛИКА МЕТАЛЛУРГИЯ ӨНЕРКЕСІБІ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

В статье исследуются основные направления развития металлургической промышленности Казахстана во второй половине XX столетия. Автор акцентирует внимание на вопросы национального и профессионального состава рабочих кадров производственных коллективов.

The article deals with the basic directions of metallurgic industry development in Kazakhstan in the second half of the 20 century. The author concentrates his attention on the issues of national and professional structure of personnel in the industrial staff.

«... Адамзат тарихында бұрын болып қирмеген идеологиялық машина 70 жыл бойы ұлттың рухани тіректерін кәміл-талқан қылып қиратты, оның руханиятын кесіп-пішіп шұңқитты да ортақ бір қалыпқа салып шегендеді» [1.237], – деп жазған Елбасы Н.С.Назарбаев. Елбасының осы тәуелсіздігі қамтыған заманындағы республика өнеркәсібінің металлургия саласының жетекші кадрлары өзіндік орнын алған. Ал ұткен ғасырдың 60-80-жылдарында зерттеу объектісі тарихи едебиеттер мен ғылыми еңбектерде қалың бояу тәсілімен тәжірымдалған. Есіресе үндіріс аймақтарындағы этникалық-демографиялық ахуал терең және шеңберлі үзгерістерге ұшырағаны сан-қилы ресми кәжаттар мен зерттеулерде баяндалған.

Мәрағат деректері бойынша XX ғасырдың екінші жартысында қазақстандықтар КСРО кәрамындағы республикаларының ішіндегі халқының саны жағынан 10-деп қскен халықтардың қатарына кіріп, орташа тығыздығы бойынша соңғы орындардың ісуде алдындағы қатарында болды. Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан халқының ісуде қарқынды баяусыған. Қазақстанда 1950-жылдардың басында 6813 мың адам ісуде сәуір, халықтың табиғи ісімі 25,9 пайызды кәраған. 50-жылдардың басында мұнда КСРО-ны мекендеген 100-ден астам ұлттары мен халықтарының ікілдері тәргән. Оның ішінде 10-штен бірі қазақтар, 42,7%-орыстар, 8,2%-украиндер, 6,2%-немістер және т.б. ұлттар болған [2.12].

50-жылдардың басы және 60-жылдардың ортасындағы қарқынды қиш-қон процестері қарқынды халық санының үзгеруіне зор ықпалын тигізген. Осы зерттеу нәтижесінде бұл процестің ресми мемлекеттік саясатпен реттеліп отырғанын растауға қзіміз еден жетті. Халықтардың қоныс аударуының бірнеше легі ұткен. Кеңес 10кіметі тәсындағы ұжымдастыру, өнеркәсіптендіру саясатты жылдары есіресе республика аймағына КСРО халықтарының келу легі айқын білінді.

Соғыс кезінде республикаға жазалау саясаты нәтижесінде немістер, поляктар, шешендер, тәуірлік-мехетиндер және Қиыр Шығыстан корейлер кәштеп қишірілді. Жер аударылғандардан басқа республика аймағында 80-жылдарға дейін саяси және жазықсыз қуғын-сәуіріне ұшырап, кесілген жазасын ітеу 10шін арнаулы лагерлер қызмет атқарған. Олардың арасында сотталғандар қип болды. Соның ішінде Қарағанды, Жамбыл, Маңғыстау, Ақмола және басқа арнаулы мақсаттағы лагерлер тарихтың қара беттерінде із қалдырған. Кесіпорындар өнеркәсіп кәрылысын салудың алғашқы кезеңінде сотталғандар мен жер аударылғандардың еңбегі жоспарлы тәорде пайдаланылды.

Зерттеп отырған кезеңнің басында Қазақстан халқының, жалпы соның ішінде қала халқының ісуде жедел қарқын алғаны анық болды. Бұл кезде Қазақстан халқының орташа жылдық ісімі екі есеге ұлғайып, ел тарихында бұрын-соңды болмаған қарқын алған. Осының нәтижесінде Қазақстан б10кіл КСРО республикалар ішінде халық саны бойынша 5-ші орыннан 10шінші орынға қтерілген. Бұл кезең

республика тарихындағы табиғи ресурстардың жоғары деңгейін қысқартып, халықтың табиғи ресурстар мен өндіріс арасындағы алшақтықтың шұғыл қысқартылғандығын, КСРО-ның басқа аудандарынан халық тұрақты қоныс аудару легін байқатады. Есіресе, осы жылдары Маңғышлақ, Қостанай, Павлодар, Қарағанды, Жезқазған, Жамбыл облыстарында халық саны жоғарғы қарқынмен өскен.

Зерттеп отырған кезеңде республиканың металл шикізаты қоры мол аймақтарда қалалар саны өсіп Ақтау, Теміртау, Екібастұз, Рудный, Балқаш, Кентау, Лисаковск, Жаңатас, Қаратау, Жітіқара, Абай, Шахтинск, Сарань, Хромтау және басқа жерлердегі кендерге теңелген елді мекендер бойы өтті. Ғылыми сараптау бойынша аймақта халықтың орналасуы мен оның тығыздығы өнеркәсіп орындарын игеру тарихын зерттеудегі маңызды фактор болып, тұрғындардың орналасу тығыздығы дәрежесі және шашыранқы тұруы мұндай тәсілмен ерекшеленеді. Бұл оның кең аумағында ерлер мен әйелдер табиғи жағдайлармен және өндіріс кәсіптерінің жинақталуына теуелді. Тұрғындары тығыз орналасқан өндірістің тау етегіндегі жазықтықтар тұрғындарының ыңғайсыз таулы аудандармен, тұрғындары шектеулі кең шұңқарлар арасында тұрғындары тығыз орналасқан жерлермен кезектесіп отырады.

Облыстар бойынша тұрғындары тығыздығының ауытқуын тікелей меліметтерден байқауға болады. Мысалы, Жезқазған және Маңғыстау облыстарында бір шаршы шақырымға 1,6 тұрғыннан келсе, Солтүстік Қазақстан, Шымкент, Қарағанды облыстарында ол қысқартқыш 13,0-14,8 адам болған. Адамдардың арасындағы қып шоғырланған аймақтары республика аумағын солтүстік-шығыстан өндірістің батысқа қарай жартылай сақина тәрізді қамтиды. Бұл аудандар адамдардың өмірі мен шаруашылық қызметі үшін қолайлы жағдайларымен ерекшеленеді.

Мұрағат деректеріндегі ресми меліметтер бойынша өткен ғасырдың екінші жартысы, яғни 1960-1980-жылдар аралығы Қазақстан индустриясының металл өндірісіндегі саласы ел тарихындағы ең аса маңызды жылдары болғанын дәлелдейді. Зерттеу кезеңінде ауыр өнеркәсіптегі жұмысшы кадрларының орташа жылдық саны 217,9 мың адам болса, оның елеулі өлес салмағын өндіріс және қара металлургия жұмысшылары құраған [2.20]. Жұмысшылар құрамындағы жергілікті тұрғындардың жалпы өлес салмағы 47 пайызға теңелсе, соның ішінде өндіріс салаларында тікелейдей болған. Яғни, тас көмірде – 63,9 пайыз, мұнайда – 74 пайыз, ал машина жасауда небері 11-13 пайыз құрады, ал зерттеліп отырған салада қазақ жұмысшылары 12-26 пайызды, инженер-техник кадрлары 18-31 пайызға теңелген [2.200-216].

Зерттеліп отырған жылдары металл өндіруші жұмысшылар саны 3,8 есе өсіп олар республиканың 27 елді мекендерінде орналасқан. Бұл салада өндіріс металл өндіретін кәсіпорындар саны жедел қарқынмен өсіп саланың алып бағытына бет алған. Осының нәтижесінде, Қазақстан өндіріс металл өндіруден КСРО-да биік орынға көтеріліп, соның ішінде қорғасын өндіруден бірінші, мыс өндіруден екінші орынға шыққан. Өнеркәсіп жұмысшы кадрларының негізі Балқаш, Жезқазған, Қарсақпай мыс балқыту, Ақтөбе ферроқосынды, Теміртау қайта өңдеу зауыттары сияқты және Шығыс Қазақстан өндіріс металл өндіруші белгілі кәсіпорындарда, республика өндірісіндегі өнеркәсібі жұмысшыларында қызмет атқарған. 60-шы жылдардың басындағы зерттеліп отырған саланың өндіріс қлемін тікелейдей қысқартқыштардан құруға болады [2.49-50]: өндіріс металл өндіру – 36,5 пайыз; қара металл өндірісі – 16,7 пайыз.

Әнеркесіп әжымдарын қәрудың және жәмысшы кадрларын қалыптастырудың бірінші негізі – зерттеліп отырған кезеңде мемлекеттік тәжырымдама және тиімді жәезеге асыра алатын шикізат базасы болып табылды. Осы мерзімде республика аумағында екі жәезден астам кен қыздері табылып және олардың 12-сі қайтадан айналымға қосылған, 155 кеніштер жаңадан ашылған, ал 102 кеніштерінің жобасы үндіріске қабылданған. Ірі кесіпорындар республиканың орталық, шығыс және батыс аумақтарында орналасқан.

Қазақстанда металл пайдалы қазба кендерінен 60-тан астам химиялық элементтер үндірілді. Хромит, қорғасын, мырыш, кадмий, барит қоры бойынша республика одақтас республика арасында жоғары орын алды, ал мыстың, молибденнің, бокситтің қоры бойынша республика үндірісі КСРО саласында қыш бастады. Қазақстан темір кені жиынтық қоры бойынша елемдегі осы үнімді шығаратын белгілі үндірісшілермен бір қатарда болды, ал олардың зерттелген қоры бойынша Ресей мен Украинадан кейінгі жәшінші орынды иеленді. Ылтауда, Қаратауда, Маңғыстауда марганец кен орындары жәмыс істеді, ал темір кенін үндіру үнеркесібі Қарағанды, Жезқазған, Қыкшетау, Шымкент облыстарында қанат жайған.

Қазақстанның батысында Ақтәбе қаласынан 80 шақырым жерде барлау арқылы анықталған қоры бойынша елемдегі бірегей және жалғыз кен орнында хромит рудасы үндірілді. Қорғасын кенінің қорлары мен оны үндіру кесіпорындары Қазақстанның шығысында, Сарыарқада, Қаратау мен Жетісуда шоғырланды. Полиметалл кен орындары Жезқазған, Қарағанды облыстарында орналасқан. Қазақстанның оңтәстік және батыс аумағында бейрудалы пайдалы қазбалардың сапалы және қылемді кен қазбалары іске қосылды.

Үндірісті аймақты сетті игеруде коммуникацияның (жол қатынасы, байланыс желісі, электр қуаты және теледидар) жағдайы аса маңызды рөл атқарады. Зерттеліп отырған кезеңнің басында Қазақстанда салыстырмалы тәорде қыліктің барлық тәорінің болғанымен олардың техникалық және үндірістік мәжмкіндігі мен сапасы табиғи қорларды игеруге елеулі шектеу қойды. Металл үндіруші саланың қанат жаюына есерін тигізген тағы бір фактор ол КСРО-ның дамыған орталық аймақтарымен салыстырғанда республиканың үндіріс аймақтарында елеулі техникалық және елеуметтік меселелер бойынша елеулі диспропорциялық тенденциялардың әзақ мерзім бойы сақталуында болды. Республикада коммуникацияның дамуы жетімсіз болып қалды, бастапқы кезеңде поселкелер, қалалар, үнеркесіп аудандары арақатынасы шеңбері тым шектеулі болды. Мысалы, 1960 жылы теміржолдың әзындығы небері 8,8 мың шақырым, су – 1,0 мың шақырым, қатты жанылғылы автоқылік жолы – 0,17 мың шақырым қәрады. Осы техникалық-экономикалық және елеуметтік жағдайлар зерттеліп отырған саланың тынысына есерін тигізген. Ал бәл жүйіндегі КСРО тәсында жарық қирген еңбектерде саланың даму жайы жәлкен сенімдік және тіпті мақтанышпен баяндалған.

Сол заманғы патриоттық әран мен жарық болашаққа сенім аясында атқарылған жәмыстарды қаралап, жоққа шығарудан аулақпыз. Бірақ, ғылымның шындығы объективті танымда екенін назардан тыс қалдыруға болмайды. Біз зерттеп отырған кезеңде, яғни 1960-1980-жылдары арасында теміржол қатынасы елеулі қарқынмен дамығанын атаған жүйн. Сүйтіп, республиканың индустриялық аймақтарында бірнеше теміржол желілері қәлаш жайды. Республикада 1960 жылы 1000 шаршы шақырымға есептегенде теміржол желісінің әзындығы 3,05 шақырым қәрады, бәл сала жәшін түмен қырсеткш болып табылады [3.112-116].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. Ұткен ғасырдың 60-80 жж. республика металлургия үнеркесібі саласының

Кеңестік саясат бойынша Қазақстан отандық өнеркәсіптің шоғырланған алып ауданына айналдыру шараларының бастауы алған кезеңі болған. Оккупацияға ұшыраған аудандармен салыстырып қарағанда республика экономикасы кең қанат алып жоғары қарқынмен дамыды, ал 60-шы жылдарының ер жылында білінетін қаржы өнеркәсіптің өндіруші саласына аса қып білініп, жалпы КСРО өндірісіне қаралған шығындардың 40,2 пайыз кәраған.

Таңдап алынған тақырыпты зерттеу жалпы өнеркәсіптің, соның ішінде металл өндірісі саласының дамуының негізгі бағыттарын анықтамайынша мүмкін емес. XX ғасырдың 60-шы жылдары экономиканың даму қарқыны мен қоғамдық өсімнің тиімділігі бойынша сетті кезең болып есептеледі. Экономикалық өсуінің орташа жылдық қарқыны 50-жылдары – 6,6 пайыз және 60-жылдары 5,3 пайыз болуы КСРО-ның елеуметтік-экономикалық даму қарқыны бойынша Қазақстанның кеңестік тарихындағы табысты кезеңі болған [4.19-21].

60-жылдардың басында КСРО-дағы соғыстан бөлінген халық шаруашылығын қалпына келтіру аяқталды. Осы жылдары жеткілікті инвестициялық және ғылыми потенциал кәрылды, ол экономикалық өсудің тұрақты қарқынын бөдан ері қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Экономика, есіресе 50-жылдардың екінші жартысынан 70-ші жылдардың ортасына дейін ойдағыдай дамыды: өнеркәсіпте өндірістік қорларды тиімді пайдалану жолға қойылды. Біз зерттеп отырған салаларда өңбек өнімділігі артты. Өндірістің тиімділігін арттыру ішкі шаруашылық жинақтарының анағұрлым өсуіне ықпал етті, оның есебінен өндірістік емес саланы да анағұрлым толыққанды қаржыландыруға мүмкін болды. Қорғаныс шығындарын қысқарту нәтижесінде алынған қаржы елеуметтік бағдарламаларды жөзеге асыруға мүбірек бағытталды.

Осы кезеңде Қазақстан өнеркәсібі даму қарқыны негізгі қырсеткіштерінен бөкіл Кеңестер Одағы мемлекетінде жоғарысы болды. Статистикалық орындарының ақпараты негізіндегі талдау бойынша 1960-1975-жылдары елімізде жалпы өнімнің өсу қарқыны 173 пайыз кәраса, ал республика металл өндіруші өнеркәсібінде ол 1,4 есе жоғары болды.

60-шы жылдардан бастап республика тау-кен, металлургия өнеркәсібі саласына білінген қаржы қілемі жылма-жыл орташа есеппен 15-27 пайызға өсіп, соның нәтижесінде жаңа кәсіпорындары іске қосылған. Зерттеліп отырған кезеңде өнеркәсіп кәсіпорындарының жалпы саны 4 мыңға жетіп, бірақ олардың 80 пайызы елі өндірісте пайдаланылуын тоқтата қоймаған шағын қарапайым технологиямен жабдықталған екен [5.190]. Қазақ металлургия зауытының және Қаратау тау-кен химия комбинатының кәрылысы басталды, Әскемен мырыш және Жамбыл суперфосфат зауыттары қызметін бастаған, Балқаш мыс балқыту және Лениногор қорғасын зауыттарының өндірістік қуаттары кеңейтілген. Республикада металл өндеу және одан сапалы өнімдер шығаратын өнеркәсіп саны біршама өскен. Осы кезеңде соғысқа дейінгі деңгеймен салыстырғанда республикада мөнай өндіру – 34 пайыз, қүмір – 45 пайыз, электр қуаты – 2,3 есе өссе, біз зерттеп отырған металлургия өнеркәсібі өшін қондырғы 24 есе, ал сол тұжымдардың өнімінің мемлекеттік құлшек сауда айналымы – 48 пайызға артқан [6.21-25].

Өткен ғасырдың 80-шы жылдарының екінші жартысынан бастап кейбір диссертациялық зерттеулер мен саяси-экономика тақырыбындағы едебиет беттерінде, есіресе Ресей мемлекетінде, КСРО-да осы жылдары тек қана өндіріске қүыл білініп, өңбекшілердің тұрмысы мен қолай-жайы ескерусіз қалған деген пікір пайда болды. Біз талдаған мөрағат қорларының деректері бөндай пікірмен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. Өткен ғасырдың 60-80 жж. республика металлургия өнеркәсібі саласының

келіспейді. Мысалы, зерттеу саласында тұрғын қолай-жылысының қарқыны өскені анық байқалады. Адамдардың материалдық жағдайының және мәдени деңгейінің

қытерілуі үшін сенімді негіз қаланған. Ірі өнеркәсіп негізін қалыптастыру ауыр өнеркәсіптің жаңа салаларын жедел дамытуға жағдай туғызды, бұл өз кезегінде республиканың еңбек потенциалын пайдалану сипатын елеулі өзгерткен.

Міне, осылайша, шұғыл континенттік ауа райы және қатынас желілерінің толық дамымағаны, демографиялық жағдайдың ерекшелігі, шикізаттық сипаттағы экономика Қазақстанның өнеркәсіптік игерілуінің көрделілігін алдын ала анықтауға мүмкіндік туғызды. Бірақ ол мүмкіндіктерге қарай істің табысты болуы зерттеу-жобалау жұмыстары тиімділігіне, терең ойластырылған шешімдерге теуелді еді.

Зерттеу мерзімінің бастапқы кезеңінде Қазақстандағы үлгір проблема өнеркәсіп кәсіпорындарын, индустрия тетігін жете меңгерген жұмысшы кадрлармен қамтамасыз ету болып отыр. Осы жылдары республика халқының өсіп-өнуінде оң өзгерістер байқалғанымен, ол қырыныстар үндірістің жылдық саранысын тіпті жартылай да қанағаттандыра алмады.

Дегенмен шаруашылық кешенінің басқа салаларынан ғырі, тау-кен және металл үндіру салаларына стратегиялық мақсат үскелең сипатта болуына орай елеулі ілгерілеу байқалды, жаңа комбинаттар мен зауыттар, шағын кеніштер бой қытерді. Тас өнеркәсіп кешенін қыру үшін алғышарт жасалды. Бірақ мағат деректері негізінде жұргізілген талдау бойынша бірқатар салаларда үндірісті жоспарлау мен басқарудың оралымсыздығына байланысты үзекті проблемалар сол күйінде қала берген.

Ақырында, экономика салаларын басқарудың сақталған қатал бір ортадан басқару жүйесі кезең басында тасқанды. Ол мемлекет билігіне сәйкес республикада қоғамдық-саяси жағдайға ықпал етті, шектен тыс қамқорлаушылық және өкімшіліктіктен сақталып қалды. Кей жерлерде ішінара «халық жауларымен көрес» саясаты жалғасты. Ер төрлі тарандар және себептермен ойдан шығарылған «саяси сенімсіздер» деген желеумен адамдардың қықығы бзылып, тіпті қарсы айымдастырылғаны талданған қыжаттардан анықталды. Бзырн қалыптасқан тежірибеге сәйкес саяси билік буындарының лауазымы қоғам үмірінің барлық жақтарына тікелей таза өкімшілік-өміршілдік едіспен жеткізіліп отырған. Мемлекеттік органдар қызырына жататын мәселелерді шешуге амылумен қатар, партия алқалары мемлекеттік органдарға оларды дербестігі мен бастамадан айыра отырып қысым қырсетуін тереңдете берген.

Зерттеліп отырған кезең ішінде үндірістік көштердің, ғылым мен техниканың даму, кадрлардың қысу шегі бойынша өнеркәсіпке басшылықты айымдастыру төрі жетілдірілді, жоспарлау және басқаруды реформалауға елденеше рет қадам жасалды, ол қадамдардың ерқайсысының үзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан біз зерттеген қыжаттар жергілікті жердегі дербестікті дамыту, жалпы мемлекеттік мүддені және бір ортадан билеу шартын қатаң сақтау жағдайында үндірістік тапсырмаларды орындаудағы еңбекшілер бастамасының ойдағыдай үркендеуіне бйлартпас делел бола алады. Мнда реформа тжырымдамалары мен жоөзеге асыру едістерінің қатынасында бірең-сараң қарама-қайшылықтар да орын алған.

Орталық билік орындары тарапынан өнеркәсіпті басқаруды жетілдіру, одақтас және автономиялық республикалардың қықығын кеңейту жңінде бірқатар шешімдер қабылдаған, осы мақсатқа сай басқаруды жаңашаландыру бағытында саяси-айымдастырушылық шаралар іске асырылды. Мысалы, 1960-1970-жылдары аралығында КСРО министрліктері мен ведомстволары билік қызырындағы 15 мыңға

А.Я сауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. Өткен ғасырдың 60-80 жж. республика металлургия өнеркәсібі саласының

жуық кәсіпорын, тас өнеркәсіп салалары алынып, республика билігіне берілген. Ал бған дейін экономикалық-өкімшілік аймақтарда қырылған басқару жүйесі – Халық Шаруашылығы Кеңестері қыздеген мақсатына жете алмаған [7.129-136].

Осы жөйені ұйымдастырушылардың ойлары бойынша басқарудың жаңа жөйесі кәсіпорындардың экономикалық қызметінде тәбегейлі өзгеріс енгізуі тиіс болатын. Есіресе, Халық Шаруашылығы Кеңестерінің қырылуы мен меркесіпті жедел дамытуында өлкенің сілкініс болуына өміт артылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.С. Тарих толқынында. Дәуір, Алматы, 2002.
2. РМ ЭМ, 236 қор, 1б, 1383 іс, 1т.
3. Сонда, 1385 іс.
4. ҚР ОММ, 1987 қор, 3 бума, 162 іс.
5. Сонда, 17 қор, 45 бума, 544-а іс.
6. Қазақстан халық шаруашылығы. Журн. 1978, 7 саны.
7. РМ ЭМ, 4372 қор, 1 кат., 67 бума, 103 іс.

Ғ.Ә.ҚОШАМАНОВА

Оңтүстік Қазақстан құқық және салалық технологиялық колледжінің оқытушысы

НЕЙРОНДЫҚ ИНДИВИДИУМҒА ӘСЕР ЕТУШІ ҚОҒАМНЫҢ ЗАМАНАУИ АҒЫМЫНДАҒЫ ДИНАМИКАЛЫҚ ТАРИХИ ІЗДЕНІСТЕРІНІҢ ПОСТРЕКВИЗИТТЕРІ

В настоящей статье отражена вариация структурных динамических зависимостей исторических моментов от математической модели.

Variation of structural dynamic dependence of historical moments from the mathematic model has been reflected in the given article.

Тарихи ізденістердің жемісін саралап, сұрыптап, талдау процестері арқылы мерзімдік этаптардың категориялық тұрғыдағы жаңаланған мәліметтер қорынан ғылыми анықтамалар жиынтығының жасалатындығы белгілі. Атап айтқанда, [1] профессор Т.Абдразақовтың «Жоңғар шапқыншылығы және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары, 1641-1741 ж.ж.» еңбегін алып қарасақ, толыққанды ғылыми мәліметтер ошағының негізін байқаймыз. Ал барлық қазақ көрермендерін таңқалдырған «Шыңғысхан» көркем фильмінде ғылыми негізге алынатын айғақтың мардымсыздығын көреміз. Т.Абдразақовтың зерттеулері Л.Гумилев зерттеулерімен астасып жатыр және логикалық-математикалық іс-әрекеттер сәйкестігін қамтиды. Қай қоғамды алмайық, барлығы экономикалық формацияның өзгеру аймағынан тәуелді заңдылықтың ережелік амалының формуласын айқындайды.

Демек жоғарыдағы түйіндес-сыңарлы диаграммадан даму-құлдырау, өсу-өшу, жойылу-пайда болу процестерінің технологиялық-географиялық тұрғыдағы қатынастың динамикасын сипаттайды. «Шыңғысхан» көркемдік фильм болғандықтан өзіндік кинорежиссураға тән мамандырылған бір ерекшеліктері бар шығар, дегенмен ғылыми тұрғыдағы тарихи-динамикалық мәліметтерден ауытқуға болмайды. Себебі ұлттық дүрдараздықты тудырады. Мысалы, [2] Н.Иманбаевтың моделі бойынша және Т.Абдразақовтың ғылыми нәтижелерінің негізіне сүйене отырып жүргізілген математикалық зерттеулер екенін айқын көрсетеді. Дәл осындай тарихтағы математикалық зерттеулер академик Арнольдтің, академик Фоменконың мақалаларынан кездестіреміз. Ал, қоғамның заманауи ағымындағы тарихи ізденістерінің постреквизиттеріне – мемлекеттегі ішкі және сыртқы саясаттың тұрақтануы – кепілдік беруші негізгі аргумент, компоненті болып табылады. Сондықтан, тарихты барлық кезеңдердегі қоғамның таразылаушы новигаторы деп және мұхиттағы батисфера сияқты қызмет атқаратын ғылыми құралы деп оқушыларға, студенттерге үйрету міндетіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдразақов Т. Жоңғар шапқыншылығы және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары, 1641-1741 ж.ж. // Қазақ әдебиеті, 1992 ж. қараша.
2. Иманбаев Н.С., Мырзахметова Г.С. Тригонометриялық бір тендеудің шешімдері арқылы «Жоңғар шапқыншылығы және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары, 1641-1741 ж.ж.» тақырыбын зерттеу // Информатика. Физика. Математика. 1995. №3.

**XX ғ. 60-80-ж.ж. ЖАС ЖҰМЫСШЫЛАР ДАЯРЛАУШЫ
ЖҮЙЕДЕГІ РЕФОРМАЛАР**

В статье рассматривается исторический опыт реформы профессионально-технического образования во второй половине прошлого столетия. Автор на основе изученных государственных документов и решений общественно-политических организаций значительное внимание уделяет учебным заведениям Западного Казахстана. В строгой логической последовательности освещается опыт реформы системы профессионально-технического образования. Значительное место в статье отведено подготовке молодых рабочих, научному обоснованию причин формирования средних ПТУ.

The article deals with the historical experience of reforms of technical secondary education in the second half of the last century. The author pays the great attention to educational institutions of West Kazakhstan on the survey of studied state documents of public and political organizations. The experience of reforms of technical secondary education is analyzed by the author in the logical sequence. The author of the article assigns great attention to the training of young workers and to the scientific grounds of reasons of formation of specialized technical schools.

КСРО билік орындары мен саяси басшылығы тарапынан өткен ғасырдың 60-80-шы жылдары жас жұмысшы кадрларды даярлау ісіне ерекше маңыз беріліп, бұл салаға жан-жақты қамқорлық көрсетілген. Біздің зерттеген құжаттарымыз бойынша осы мәселе СОКП ОК-ның қаулы-қарарлары мен Кеңес үкіметінің арнаулы шешімдері арқылы реттеліп отырған. Зерттеліп отырған кезеңде билік буындары тарапынан бірнеше бағдарламалық шешімдер қабылданып оларды іске асыру бағытында сүбелі шаралар іске асырылған. Мемлекеттік шешімдерді іс жүзінде орындауға жоғарғы биліктен орта және төменгі деңгейдегі мемлекеттік-саяси ұйымдарға дейін жұмылып біршама онды және тиімді істер атқарылған. Яғни, осы кезде елдегі кәсіптік-техникалық білім беру жүйесі реформаланып ондағы оқу-тәжірибе, тәрбие ісі кең қанат жайып жаңа деңгейге көтерілген. Тіпті оқу орындарының XX ғасырдың 30-40-шы жылдары пайда болған фабрикалық-зауыт оқуы деген атауы енді кәсіптік-техникалық білім беру жүйесі (училищесі) деген атауға көшірілген.

Батыс Қазақстандағы төрт мемлекеттік мұрағат қорларында сол заманда зерттеу мәселемізді тікелей қамтитын 45-ке жуық орталық билік буындарының құжаттары сақталған. Олардың ішінде КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер кеңесінің 2 сәуір 1969 жылғы «Кәсіптік-техникалық білім беру, оқу жүйесінде кәсіптенген жұмысшыларды даярлауды жетілдіру шаралары туралы», 23 маусым 1972 жылғы «Кәсіптік-техникалық, білім беру жүйесін жетілдіру туралы», 28 қаңтар 1975 жылғы «Орта ауылшаруашылық кәсіптік техникалық училищелердің жүйесін кеңейту шаралары мен олардың жұмысын жетілдіру туралы» мемлекеттік-саяси, партиялық қаулы-қарарлар және шешімдер. Бұл құжаттарда кәсіптік-техникалық білім беру органдарына, ғалымдарға кәсіптік-техникалық білім беру ұжымдарының оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру туралы, ондай шаралардың формалары мен әдістерін дамыту және оларды ғылыми-техникалық прогресске сәйкестендіру міндеттері анық көрсетілген.

Аталмыш құжаттардың міндеттік негізінде КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы арнаулы кәсіптік-техникалық білім беру мемлекеттік Комитеті жүйесін жаңа деңгейге көтеріп жұмыс сапасын арттыру үшін қайта құру мақсаты қойылып сан-алуан ұйымдастырушылық-саяси, оқу-тәрбие бағыттары белгіленген. Құжаттар жария болған кезден бастап 25 бағыттағы шаралар шұғыл іске асырылған [1].

Бірінші кезекте училищелердің материалдық базасы нығайтылып олардың оқу-тәжірибе, тәрбие қызметіне бұрын-соңды болмаған күрделі міндеттер қойылған. Солардың негізіне қоғамдық өмір мен өндіріс саласындағы ғылыми-техникалық жаңалықтарды алу қажеттігі аталған. КСРО тарихында тұңғыш рет кәсіптік-техникалық білім беретін оқу орындарының жаңа түрі көп профильді және орта білім беретін кәсіптік-техникалық училищелер қалыптастыруға алғашқы қадам жасалды. Бұл істің нәтижесіне оқу орындарының аса жүдеу материалдық-техникалық жағдайы мен қатар қоғам мүшелерінің, яғни педагогикалық қауымдастық пен ата-аналар арасындағы ұзақ мерзім бойы қалыптасқан психология да әсер еткен. Біз танысқан мұрағат құжаттарында тіпті бұл оқу орындарына сенімсіздік болғаны да анық байқалады.

Бұл саладағы аса маңызды және жоғары жауапкершілікті талап еткен міндет, ол жаңа талаптарға жауап бере алатын педагогикалық ұжымдарды қалыптастыру ісі болған. Біз танысқан құжаттар пайымдауынша бұрынғы оқу орындарының оқытушылар мен өндірістік оқу шеберлерінің білім деңгейі жүйе алдына қойылған жаңа талаптарын мүлдем қанағаттандырмаған. Мысалы, Атырау облысының 11 училищесінде теориялық және өндірістік оқу мамандарының орташа есеппен алғанда тек 12 пайызы жоғары техникалық және педагогикалық, ал 60 пайызы арнаулы орта және қалған 28 пайызы орта мен орталау білімді болған [2.44]. Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығына механизатор кадрларын даярлайтын училищелердегі оқытушылар және өндіріс шеберлерінің білім дәрежесі тіпті төмен болған. Сондай-ақ, Ақтөбе, Хромтау, Шевченко (Ақтау) қалаларындағы құрылыс орындарына маман жұмысшылар даярлайтын училищелердегі инженер-педагогикалық кадрлардың сапасы өмір талабы деңгейінен тіпті төмен екендігі партия-шаруашылық белсенділер жиналыстарында қайта-қайта аталған [3.33]. Осындай сыни-талдау пікірлер Актаустрой, Хромтаустрой, Актюбстрой, Дорстройтрест сияқты күрделі және тұрғын үй құрылыс ұжымдарының ақпараттық құжаттарында кең орын алады [4.8].

Біздің талдаған құжаттарымызда осындай күрделі және жауапты істерді атқарудағы биліктің барлық буындарындағы талпынысты істер жан-жақты баяндалған. Әлемдік әлеуметтік-экономикалық эволюцияның заңдылығының бірі ол білікті және тәжірибелі жұмысшы кадрлар мәселесі. Сол замандағы өзгерістер тұрғысынан бағалайтын болсақ оның оңтайлы көрінісі училище ұжымдарындағы оқытушылар мен өндірістік білім беру

шеберлерінің, тәрбиешілер құрамының сапасын арттырып инженер, педагогикалық қызметкерлердің педагогикалық шеберлігін шыңдауда болған. Республика Үкіметі, Қазақстан КП ОК, жергілікті билік орындары кәсіптік техникалық училищелердің кадрлық мұқтажын қанағаттандыру мақсатында бірнеше бағыттағы шараларды іске асыруды көздеген [5.5].

Мемлекеттегі кәсіптік-техникалық білім беру саласын жетілдіру барысында училищелерге ЖОО-нан жас мамандарды жұмысқа жіберу, өздерін өндірісте оңтайлы жағынан көрсете білген жастарды арнаулы оқу орындарында жолдамамен оқыту, сала қызметкерлерінің білімі мен тәжірибесін жетілдіруге курстар ұйымдастыру, материалдық ынталандыру сияқты шараларда белгіленіп, біршамасы іске асырылған [6.6]. Мысалы, тек 1970 жылы осындай шараларға Батыс Қазақстан, Атырау және Маңғыстау облыстарында 3,28 млн рубльден астам қаржы жұмсалған. Осы кезде аймақтағы 7 училищеге тіпті Украина, Ресейдің Оңтүстік Оралдағы өндіріс орындарынан, Белоруссия мен Молдавиядан жыл сайын 25-37 жас мамандар орталық билік орындарының арнаулы жолдамасымен училищелерге қызметке келген [7.2].

Мемлекеттік шешімде және биліктің жергілікті атқарушы буындары тағы бір маңызды және күрделі салаға көңіл бөлінген. Яғни, ол оқу-тәжірибелік үрдісіне ғылым мен техника, өндіріс саласындағы жетістіктерді батыл енгізу міндеті. Сол жылдары мемлекеттік және саяси басшылық тарапынан үлкен қолдау алып жедел қарқынмен бой көтерген кәсіптік-техникалық білім берудің арнаулы Комитеті көп бағыттағы жаңашыл шараларға мұрындық болған. Оқытудың жаңа бағдарламалары дайындалып, пән ондаған жаңа компоненттермен толықтырылған. Оқу-әдістемелік құжаттарды әзірлеуге ғылыми зерттеу институттары, арнайы құрылған ғалымдар тобы, жүйенің тәжірибелі қызметкерлері тартылып училищелердегі оқыту, өндірістік үрдістеріне шығармашылық жаңалықтар енгізуге араласқан.

Жас жұмысшы кадрларды даярлауда ғылыми-техникалық жетістіктері оқу, өндірістік үрдіспен оқушыларды тәрбиелеу ісі ұштастырылып сол заманғы талаптарды орындауға инженер-педагогикалық ұжымдар жұмылдырылған. Бұл бағыттағы атқарылған істерді тұжырымдайтын болсақ, кәсіптік-техникалық білім беру жүйесінің жаңа мазмұнын дүниеге әкелуде бірнеше маңызды факторлар ескерілгені байқалады. Олардың ішінде:

-болашақ жұмысшы кадрлардың бойында сол кездегі мемлекеттік идеология аясындағы қоғамдық-саяси ұстанымды тереңдету арқылы жастардың қоғамдағы белсенділігін оятып, кәсіби шеберлігін жетілдіру;

-жас жұмысшылардың өндірістегі ғылыми-техникалық және техника – экономикалық танымның күрделенген рөлінің артуы;

ғылыми-техникалық жаңалықтарды игеру арқылы, өндірістегі мамандықтар мен өзіндік функцияларды игеру қабілетін кеңейтіп жетілдіру;

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. XX ғ. 60-80 жж. жас жұмысшылар даярлаушы жүйедегі реформалар

-педагогикалық оқу жоспарлары мен бағдарламаларын жүйе алдына қойылған міндеттерге иландырып, кәсіптік-техникалық жүйені дамыту үшін көптеген психологиялық, психофизиологиялық жұмыстарды жүргізу [8].

Іске асырылған ұйымдастырушылық шаралар нәтижесінде 1972-1973 оқу жылының өзінде кәсіптік-техникалық білім беру жүйесіндегі оқу орындарының үштен бір бөлігінде 1 курста жаңа оқу жоспары мен бағдарламасы батыл және тиімді жолмен енгізіле бастады. Сөйтіп, бұрын-соңды республикада болмаған өндіріс мамандығымен қатар жалпы орта білім беретін кәсіптік-техникалық оқу орындары есігін ашып алғашқы оқушыларын қабылдады. Бұндай оқу орындары Алемания мемлекетінің тәжірибесінен алынған болатын. Сөйтіп, жаңа оқу жоспары дүниеге келіп, ол бойынша оқушылардың апталық жүктемесі 36 сағатқа теңелді.

Жаңа қалыптағы оқу орындарының өзекті проблемасының бірі оқу үрдісінің мазмұны болды. Яғни, жуық арада кәсіптік-техникалық училищелердің оқу жоспары мен бағдарламасында жалпы орта және кәсіби білім беретін пәндерді үйлестіру әдісін табу еді. Сөйтіп, арнаулы кәсіби техникалық оқу мен жалпы білім беретін пәндерінің үйлесімді кешенін қалыптастыруға жол салынды. Мұрағат құжаттарын талдау нәтижесінде біз мынадай тұжырымға келдік. 1971-1975 оқу жылдарында арнаулы техникалық пәндерді оқыту мен өндірістік тәжірибеге орташа есеппен оқу жоспарында қаралған сағаттар 60%-ға дейін бөлінген. Сол кездегі КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы кәсіптік-техникалық білім беру Комитетінің төрағасы: «Бұның өзі оқушыларға өндіріске қажетті таңдаған арнаулы және техникалық білім алуына мүмкіндік берді», – деп қорытынды жасаған [7.2].

Әр өндірістік мамандыққа оқу жоспары мен бағдарлама жасақтап қолдануына толық мүмкіндік жасалды. Орыс тілі және әдебиетін оқытын одақтық және автономиялық республикаларға өз ана тілі және әдебиеті жоспар бойынша оқытылды. Әсіресе, жас жұмысшыларды мемлекеттегі негізгі үстем идеология аясында тәрбиелеп, олардың бойында қоғамдық меншік, коммунистік (маркстік-лениндік) дүниетаным көзқарасын қалыптастыруға зор көңіл бөлінді. Осы міндетті орындауда қоғамдық-саяси пәндерге көп көңіл бөлінді. Батыс Қазақстандағы 4 облыстағы билік басындағы партия, жастар және кәсіподақ ұйымдары қоғамтану, тарих, саяси экономия пәндері және эстетикалық тәрбие курсы оқытудың жәйін алқаның 27 мәжілісінде талдап тұжырымдаған [7.2].

Жаңа типтегі кәсіптік-техникалық училищелердің оқу үрдісінде жастарды кәсіби еңбекке баулу арқылы олардың бойында еңбексүйгіштік, еңбек адамын құрметтеу сезімін ұялатуға бас көңіл бөлінді. Сонымен қатар өнерге, еңбек өнімділігін арттыруға да оқу мен тәрбие ісінде сүбелі орын берілген. 60-ші жылдардың екінші жартысы мен 70-ші жылдардың бірінші бөлігінде мемлекет экономикасын жеделдету мәселесі қайта-қайта көтерілді. Зерттелген құжаттарда осы міндетті орындаудағы ұмтылыстар баяндалған. Кәсіптік-техникалық училищелерде аталмыш міндет жалпы

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. XX ғ. 60-80 жж. жас жұмысшылар даярлаушы жүйедегі реформалар

тәрбие шараларымен қатар оқу үрдісінде де орнын тапты. Мысалы, оқу жоспарына «Еңбек және өндіріс экономикасының негіздері» курсы енгізілді. Бұдан былай кәсіптік-техникалық училище түлектері осы пәнді оқып емтихан тапсыруға міндетті болды.

Зерттеліп отырған кезде бүкіл әлем, соның ішінде Еуропа елдерімен қатар КСРО-да жастар арасындағы қылмыстық көріністер қоғамды қатты

ойға салды. Әсіресе, жас жұмысшылар және кәсіптік-техникалық училище оқушылары арасында қоғамдық, өндірістік тәртіпті өрескел бұзу, ұрлық жасау, жастар арасындағы жанжал, нашақорлық, ішімділік көріністері күрт өскен. Бұның өзі училищелердің инженер-педагогикалық ұжымдары алдына жаңа міндет қойып, оларды оқушылардың құқықтық тәрбиесін жандандыруға мәжбүр етті. Оқу үрдісіне «Құқықтану негіздері» пәні енгізіліп, олар емтихан және сынып тапсыратын болды, ал сабақтан тыс уақытта жүйелі тәрбие шаралары жүргізілетін болды. Оқушылардың дене тәрбиесіне тоқталсақ, ол екі бағытта өрбіді: бірі белгілі мамандықтарға байланысты жеке дайындықты талап етсе, екіншісі жалпы дүниетаным мәселелерін қамтыды.

Жаңа бағдарламаларда министрліктің, кәсіпорындардың, училище қызметкерлерінің ұсыныстары және тілектері жиындарда, баспасөзде кең жарияланып жиі талдауға түскен. Ондай шараларда жүйелеу, арнаулы технологияны мазмұндау және өндірістік оқыту жөніндегі мәселелер де орын алған. Осындай «жанжақты қамтылған» бағдарламалар оқу материалдарының барлық талаптарын орындау және мазмұнын анықтауда шешуші рөл атқарды. Сондықтан, бағдарламада оқушыларды техника және еңбек жетістіктермен хабардар ету, өндірістік техника мен технологияның озық түрлерімен таныстыруға үлкен мән берілген.

Сол замандағы жұмысшыларды кәсіби дайындаудың маңызды құрамдас бөлігі – өндірістегі оқу болған. Бұл іске бөлінген көңіл дәрежесін сол жылдары үкімет және жергілікті атқарушы билік тарапынан қабылданған саяси-мемлекеттік құжаттардан анық көруге болады. Біз талдаған Ақтөбе қаласындағы 1,5,7, Орал қаласындағы 6,15,11, Атырау қаласындағы 7,9,12, Жаңа Өзен қаласындағы 162 училищенің құжаттарында арнаулы пәндерді оқытуда жаңа техника және технология жүйелерін сипаттаған 3-5 минуттік шолу беру міндеті қойылған. Тіпті техника жабдықтарының өндіріс сұранысын қанағаттандыру дәрежесі, сапасы, озықтық құрылымы, диагностикалық белгілерін тыңдаушыларға жеткізу талабы да аталған [7.2]. Талданған іс құжаттарында оқуға қажетті схемалар, құрылғылар және соған ұқсас техника туралы мәліметтер келтірілген. Осыдан соң бағдарламаларға айқын түсінік және кең көлемді жоспарлар жасақталып қысқа мерзімде оқу үрдісіне енгізілетін болған.

Жалпы ағарту және кәсіптік-техникалық дайындықтың бағдарламалары жалпы техникалық білімнің тірегі болуымен қатар арнайы пәндермен өндірістік оқытуларға негіз болды. Енді кәсіптік-техникалық цикл

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Оразаева Ж.Ж. XX ғ. 60-80 жж. жас жұмысшылар даярлаушы жүйедегі реформалар

бағдарламалары жалпы ағарту жүйелеріне тәріздес кезекпен оқытылып, соның ішінде физика, математика, химия, т.б. жалпы білім пәндері енгізілді.

Бағдарламаның сұранымы кәсіптік-техникалық училищені бітірген жас жұмысшылардың білім деңгейін біршама көтеруге септігін тигізді. Бағдарламалар біртұтас тарифтік-квалификациялық анықтамалар (ЕТКС) аясында жасалды. Үш жыл сайын кәсіптік-техникалық училищелердегі оқу жоспарлары мен бағдарламалары қайтадан қаралып оған техника және өндірістегі озық тәжірибе мен жаңалықтар енгізіліп отырған. Біздің талдаған құжаттарымызда кәсіптік-техникалық училищелердегі өскелең

жұмысшылардың жалпы орта және кәсіптік білімін шыңдауға жол ашқаны анық байқалады.

Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасаған жөн деп есептейміз:

Біріншіден, КСРО мемлекеттік саясаты XX ғасырдың 60-80-жылдарында ел экономикасын қайта құрып, оның тиімділігі мен өнімділігін жетілдірунің сыры өндірісте қызмет ететін кәсіби дайындығы бар жұмысшы кадрларда деген түйінге келген;

Екіншіден, өндіріс және ауыл шаруашылық саласына маманданған жұмысшы кадрларды арнаулы кәсіптік-техникалық білім беру училищелерінде даярлауға бетбұрыс жасалған;

Үшіншіден, осы жылдары жастарға кәсіптік-техникалық білім беру жүйесінің жаңа сатысының негізі қаланып, бұдан былай жас жұмысшыларға кәсіби мамандықпен бірге жалпы орта білім алуға жол ашылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Еркін елдің ертеңі – кемел білім мен кенен ғылымда // Егемен Қазақстан, 13 қазан, 2004 ж.
2. АО ММ. 1064 қор, 1 тіз, 9 іс, 44 б.
3. БҚО ММ. 2039 қор, 1 тіз, 172 іс, 33 б.
4. БҚО ММ. 2039 қор, 1 тіз, 39 іс, 8 б.
5. АО ММ. 1263 қор, 1 тіз, 84 іс, 5 б.
6. БҚО ММ. 1282 қор, 4 тіз, 65 іс, 6 б.
7. БҚО ММ. 2039 қор, 1 тіз, 5 іс, 2 б.
8. Булгаков А.А. Профессионально-техническое образование в СССР на современном этапе. -М.: 1977.

Г.А.САРБАСОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аспиранты

АЛТЫН ОРДА ТҰСЫНДАҒЫ ХОРЕЗМ

В этой статье рассматривается вопрос о денежно-весовой системе Хорезма золотоординского периода.

This article deals with the matter of Khorasm monetary and weight system in the period of the government of the Golden Horde.

Орта Азияның оңтүстік өңірінде X-XII ғасырларда дәуірленген Ғазнауи сұлтандығы өз ішінде жеке-жеке иеліктерге бөлінген кезде, сол иеліктердің бірінің басында отырған Мұхаммед Ғазнауи өзгеден мойын оздырып, болашақ Хорезмшахтар атанған әулеттің негізін қалап, 951 жылдан бастап саяси-әлеуметтік дербестікте өмір сүре бастады. Мұнан кейін таққа отырған Алтыншаш, Ануштегін, Гуршах, Атсыз сияқты әулет ұрпақтары Хорезмшах мемлекетінің даңқын көтеріп, селжұқтардың билігінен біржолата азат болып, шекарасын Каспийдің солтүстік жағалауынан бастап Парсы шығанағына дейін, Кавказдан бастап Гиндукушке дейін кеңейтті. Өмір салтында ішінара көшпенділік сақталғанымен, негізінен отырықшылық, суармалы егіс шаруашылығы бел алып жатты. Қалашық өмір халықтың біраз бөлігін қамтыды. Ислам дінін ұстанып, парсы жазуын тұтынды. Жазу тілінде түркішені, парсышаны, арабшаны қатар қолданды.

Біздің жыл санауымызға дейінгі II ғасырдың ортасында Шығыс пен Европаны жалғастырып, дипломатиялық және сауда-саттық жүйесін орнықтырған Ұлы Жібек жолының XIII ғасырда Исфиджаб-Арсубаникет-Васиж-Сүткент-Хорезм-Үргеніш-Сарайшық-Сарай-Бату-Каффа бағыты керуен жолдарының ірі тармақтарының біріне айналуы Хорезмшах мемлекетінің жалпы экономикасының өсуіне және ірі сауда орталықтарына айналуына зор әсерін тигізді [1.82]. Монғол шапқыншылығына дейін Хорезмшах қаласындағы елдің аузында мынандай мәтел болған: «Бесқаладан (Аралдың жағалауы) Таразға дейін қашқан лақ тек қана үйдің үстімен жүгіріп жетеді», «Сырдың басынан сағасына дейін ұшқан бұлбұл тек қана гүлге қонып жетеді».

Шыңғыс ханның қарқынды жорығы XIII ғасырдың 40-жылдарына дейін Евразияның Ұлы Даласына толық үстемдік жасап үлгерді. 1207-1228 жылдар аралығында Шыңғыс ханның ұрпақтары Ұлы Даланы өз қалауларына бөлшектеп, жеке-жеке иеліктерге айналдырды. Алғашқыда Жошы ұлысы деген атпен шаңырақ көтерген мемлекет кешікпей-ақ Алтын Орда атанып, Ертіс бойынан бастап, Жетісудың солтүстік бөлігін ала Қара теңіз бен Дунай өзеніне дейінгі өңірді алып жатты. Ордасы Еділ өзені жағалауындағы Сарай-Бату қаласы болды. Оңтүстік Алтайдан бастап Амударияның оң қаптынына дейінгі өңір Шыңғыс Ханның екінші баласы Шағатайға тиіп, ордасын Іле бойына тікті. Иелігін Шағатай ұлысы деп атады. Міне, осы тұста Үргеніш пен Хорезмнің сол жағалауындағы билігі Алтын Орда хандығының қол астына қарайды, ал Кият пен Хорезмнің оң жағалауындағы бөлігі (Ташқала) Шағатай ұлысына тәуелді болды [2.199].

Әсіресе, Жошының бел баласы Батудан (1236-1256ж.ж.) бастап Жәнібек (1342-1357ж.ж.) сияқты хандарға дейінгі тұста Алтын Орда даңқы аспандап,

Алтын Орданың астанасы Бату сарайы, Үргеніш, Хорезм, Сығанақ сияқты қалаларында ғылыми ізденістер, қол өнері, әдебиет айтарлықтай дамыды.

Алтын Орданың Европа қалаларымен, сонымен бірге Орта Азиямен салыстырғанда, Хорезмде шығарылған теңге-ақшалардың (монеталардың) типтері мен өлшем бірліктерінің салмақ дәрежелері дербестігімен ерекшеленеді, сондықтан да оларды анықтау өз қиыншылықтарын туғызады. Хорезм теңге-ақшаларының ақшалай-салмақтық жүйесін анықтауға Наджмад-дин ал-Газминидің «Приобретение желаемого для пополнения достаточного» еңбегінің 237-ші авторы белгісіз қолжазба шешуші роль атқарады. Сөйлем түрінде берілген мағлұматтарды математикалық теңдеу жүйесіне келтіретін болсақ, Мекке салмақ өлшемін пайдалана отырып шешуді ұсынады [3.197].

1. $9 \frac{3}{4}$ Хорезм мысқалы = 10 Мекке мысқалы;
2. 1 Хорезм динары = 6 дирхем = $2 \frac{2}{3}$ мысқал = 15 даник;
3. 1 Хорезм дирхемы = $\frac{4}{1} + \frac{6}{1}$ мысқал = $2 \frac{2}{3}$ даник;
4. $\frac{3}{2}$ мысқал = $\frac{4}{1}$ динар + $\frac{5}{2}$ тасуж = $1 \frac{5}{3}$ дирхем = $\frac{4}{1}$ динар + $1 \frac{5}{3}$ шаир;
5. $1 \frac{5}{3}$ шаир = $\frac{5}{2}$ тасуж, себебі 1 тасуж = 4 шаир;
6. $\frac{5}{4}$ тасуж = $\frac{5}{1}$ дирхем;
7. $\frac{2}{1}$ мысқал = $1 \frac{5}{1}$ дирхем;
8. $\frac{6}{1}$ мысқал = $\frac{5}{2}$ дирхем;
9. $\frac{5}{2}$ дирхем + $\frac{5}{4}$ тасуж = $\frac{5}{3}$ дирхем;
10. $\frac{10}{1}$ дирхем = $\frac{5}{2}$ тасуж.

Орта Азия мен Араб елдерінде 1 мысқалдың салмағы 4,25 болса, Хорезм мысқалының салмағы 4,55 гр тең (№1 теңдеу). Хорезм мысқалының басқа өлшем-бірліктермен әр түрлі арақатынаста болуы, олардың салмақ-дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен өлшем-бірліктерінің салмағы:

1. 1 динар 11,38 гр;
2. 1 мысқал
3. 1 дирхем
4. 1 даник
5. 1 тасуж
6. 1 шаир

Айта кету керек, шын мәтінде теңге (монета) есебінде қолданыста болғаны тек қана дирхем болды, қалған өлшем бірліктері сандық немесе салмақтық өлшемдер есебінде қолданылды.

Бұлардан басқа Хорезмде ірі салмақ өлшем-бірліктері есебінде төмендегі өлшемдер пайдаланылды [2,199].

1. 1 салмақтық дирхем = 3,185 гр;
2. 1 ратл немесе фунт = 458,64 гр;
3. 1 ман = 1187,85 гр.

Хорезмде, сондай-ақ Иран мен Орта Азияда динар = 6 дирхем = 11,38 гр тең болды. Иран мен Орта Азияда динар үлкен күміс теңге (монета) түрінде кездеседі, ал Алтын Орда да ол тек сандық немесе есептік бірлік есебінде қолданыста болды [3.201].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Сарбасова Г.А. Алтын орда тұсындағы Хорезм

Алтын Орданың басқа қалаларынан ерекше Хорезм 1363-1384 жылдары салмағы 1,13 г, яғни мыс – $\frac{4}{1}$ бөлісіндей болатын алтын теңгенің 13 түр (типі)

шығарылды және ол салмағы $2 \frac{2}{1}$ мысқал болатын 1 күміс динарға теңдестіріліп, құндылығы бойынша алтын мен күмістің арақатынасын 1:10 көлемінде сақтады.

Хорезмнің жер өңдеушілігі дамыған оазис ретінде және көшпенділік мәдениеттердің қиылысында орналасуы қаланың көлемі жағынан тез арада өсіп, қарым-қатынастың молаюы ішкі сауда ісінде ұсақ номинациялы теңгелердің (монета) қажеттілігіне алып келді. Ол үшін жоғарыдағы теңдеулерде көрсетілгендей, 1 дирхем = 4 тасуж = 16 шаир теңдеуге сүйене отырып, тасуж бен шаир салмақтық өлшемдерге қатысты болғанымен, шаирдың $\frac{5}{2}$ және $\frac{5}{3}$ бөліктері бұл жүйеде ең ұсақ салмақтағы мыс теңгелердің (монета) өлшем-бірліктері есебінде саналды. Сонымен мыс пұл мен күміс дирхемінің салмақтары жобамен бірдей деп алынды және күміс пен мыстың құндылығы бойынша арақатынасы 1:40 деп есептелінді.

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған Хорезм теңгелерінің (монета) Хорезм оазисінде, қалған бөлігі Түркістан өлкесінің елді-мекендерімен табылған, және оларды салмақ дәрежесіне қарай бөлетін болсақ, негізінен 4 топқа жатады [3.204]:

I – топ = 1 пұл ($\frac{5}{2}$ шаир);

II – топ = $\frac{5}{1}$ пұл ($\frac{5}{3}$ шаир);

III – топ = 2,0 пұл ($\frac{5}{4}$ шаир);

IV – топ = 3,0 пұл ($1 \frac{5}{1}$ күміс шаир).

Қорыта айтқанда, Хорезм теңге (монета) шығару жүйесінде төменде көрсетілген арақатынас сақталды [2.205].

1 сандық динар = 6 дирхем = 1 алтын теңге (монета);

1 дирхем = 40 пұл = 1,896 гр.

1388 жылы Ақсақ Темір Үргенішті талқандап, Хорезмді өзіне қаратты. Алайда, Алтын Орда хандығы да қол астындағы елді оңайлықпен уысынан шығарғысы келмей, мұндай талас-тартыстың зардабын бір ғасыр тартты. Хорезмді 1505-1512 жылдар аралығында аз ғана уақыт Шайбани хан биледі де, мұнан әрі Жошыдан тараған Өзбек әулеті иелік етті. Алайда, негізгі биліктің тізгіні Қоңырат тайпасының ақылына қайратты сай ерлердің қолында болды.

XV ғасырдың соңын ала, біріншіден, этникалық-эртектіліктен туған сеперациялық ұсыныстар, екіншіден, ақсүйектер арасындағы билікке таласушылық, үшіншіден, сырт күштің бел алуы салдарынан Алтын Орда өз ішінде Қазан, Қырым, Астрахань (Ноғай), Қазақ, Өзбек хандықтарына бөлініп кетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. НАН РК ИИиЭ ИА, -Алматы: Дәуір, 2003.
2. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. -Алматы: Жалын, 1994.
3. Федоров Г.А. Нумизматика Хорезма золотоординского периода, ИА АН СССР, Нумизматика и эпиграфика, том V, -М.: Наука, 1965.

СОЦИОЛОГИЯ

А.Ж.АЙМЕНОВ

магистрант Академии Государственного управления при Президенте РК

СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ДИНАМИКА ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ

Жұмыста қазіргі Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер мен саяси процестердің динамикасын жүйелі сараптаудың нәтижелері келтірілген.

The system of analysis of social changes and dynamics of political processes in the contemporary society of Kazakhstan has been given in this work.

Политический процесс можно определить как смену состояний политической системы, ее функционирование в режиме времени. Он отображает реальное взаимодействие субъектов политики, показывает как институты власти, прежде всего государство, индивиды, социальные страты, вместе со своими целями взаимодействуют друг с другом. Для политического процесса характерны три режима протекания: функционирование, развитие, упадок. Развитие казахстанской государственности представляет собой яркое проявление политического процесса, в котором раскрываются интересы, с одной стороны, властных структур, а с другой – классов, общественных организаций.

Формами существования политического процесса являются политические изменения и политическое развитие. В зависимости от используемых критериев выделяют несколько типов политических процессов: повседневный, исторический, эволюционный, базовый, периферийный, стабильный, переходный. Структура политического процесса может быть описана с помощью анализа взаимодействия между различными политическими акторами [1.15].

Применительно к Казахстану в XXI в. можно говорить о политическом процессе в смешанном обществе (традиционная и харизматическая власть). Для такого политического процесса характерны патриархальность политической жизни, низкий уровень участия в ней населения, отсутствие у него ярко выраженных политических интересов, консенсус общества в отношении определенной формы правления. Начавшиеся в конце XX в. политические реформы, модернизация, либеральный импорт политических институтов привели к тому, что политический процесс в этот период характеризуется интенсификацией, вовлечением в политическую жизнь населения, созданием институтов, позволяющим оказывать влияние на процесс принятия политических решений.

В целях изучения происходящих в Казахстане процессов рассмотрим положения авторской работы Лавриненко В.Н., Путилова Л.М. «Исследование социально-экономических и политических процессов» [2.17-26].

Наиболее распространенными в современном мире являются либеральное, консервативное, социал-демократическое и марксистское направления исследований.

Влияние каждого из этих направлений постоянно менялось и меняется – главным образом в связи с изменением конъюнктуры в области экономической и политической жизни общества и в развитии самой науки. Как уже отмечалось, научные предпосылки исследования социально-экономических и политических процессов тесно переплетаются с социальными предпосылками, коренящимися в характере взаимодействия различных социальных сил, в конечном счете, в содержании сложившихся общественных отношений.

Казахстан, как исторически сложившееся образование в результате распада СССР, имело свои особенности социального, политического, экономического и культурного развития. Новые конституции были приняты в разных экономических, социальных и политических условиях, а потому привели к различным результатам. В странах Центральной и Восточной Европы, государствах Балтии социально-экономические условия были более благоприятными по сравнению с нашей республикой. Так, если в странах Центральной и Юго-Восточной Европы и Балтии спад производства за десять лет составил около 15%, то у нас – около 50%. В постсоветских государствах в отличие от государств Восточной Европы до сих пор не произошло разделения власти и собственности, отсутствует заметная дифференциация на политическую и экономическую элиту, что оказывало серьезное влияние на содержание формируемых политических и экономических институтов, рыночную экономику.

Но и в рамках стран бывшего Советского Союза социально-экономические условия существенно различались. К примеру, наличие у Казахстана значительных природных ресурсов и их отсутствие у Кыргызстана не могло не отразиться на жизненном уровне населения этих государств.

Постсоветская трансформация характеризуется борьбой различных социально-политических сил за реализацию отвечающих их интересам сценариев институционального развития. Путь к политической и экономической либерализации, по мнению Ф. Фукуямы, не один – страны, которые проходили через процесс модернизации недавно, шли совершенно иначе (более заметная и существенная роль государства), чем их предшественники. Многие государства, в особенности в Азии, успешно перешли к демократии «авторитарным» путем. Опыт развития государственности в странах Азии говорит, в частности, о том, что добившиеся успеха страны проделали это не в условиях либеральной демократии. Большая роль принадлежала автократическим режимам, поддерживающим развитие экономики [3.25].

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Айменов А.Ж. Социальные изменения и динамика политических процессов в современном...

Анализируя опыт стран Юго-Восточной Азии и Латинской Америки, исследователи оценивают авторитарные режимы как эффективную форму антикризисного управления.

Сторонники теории «нового авторитаризма» считают, что сильная авторитарная власть для обществ, в которых переход к демократии и рынку осуществляется сверху, является закономерной необходимостью (С. Хантингтон, А. Мигранян и др.). Объективное сочетание элементов авторитаризма и демократии вполне способно реально обеспечить политическую стабильность, общественный порядок и мобилизацию общества в достижении общих целей. Для проведения реформ в трансформируемых обществах необходима сильная политическая власть, в связи с чем возникает проблема предела такой власти, необходимости гарантий того, что сильная власть будет действовать только в рамках провозглашенных целей и реформ [4.31-40].

Актуализируются механизмы, способные выступить противовесом авторитаризму власти в случае ее выхода за пределы провозглашенных целей, реформ, методов.

Рассматривая постсоветские государства как переходные системы «от тоталитаризма к демократии», ряд исследователей уточняют: «через стадию авторитаризма» [5.7].

Профессор Р. Сакве пишет о политической системе постсоветских государств, что это «не полномасштабный авторитаризм, а, скорее, синкретическая помесь авторитарных, корпоративистских, либеральных и демократических элементов, которые можно определить как авторитарную демократию» [6.61].

В шкале автократия-демократия новые независимые государства были ближе к автократии. Власть рассматривала создание авторитарного режима необходимым способом сохранения стабильности.

С. Хантингтон, описывая «третью волну демократизации» в странах Центральной Азии, отмечал, что процесс демократизации идет преимущественно сверху вниз, а «существующие международные, социально-экономические, культурные и, в первую очередь, политические факторы действуют вместе, часто противоречивым образом, либо облегчая создание демократии, либо способствуя авторитаризму».

К международным факторам влияния на трансформационные процессы, характера формируемых политических режимов можно отнести, например, политику иностранных инвесторов. Деятельность инвесторов и международных финансовых институтов была направлена, главным образом, на создание рынка, благоприятных условий для инвестиций и предотвращения отдельных видов коррупции. В общем, международные политические институты (ООН, ОБСЕ, Совет Европы и др.), финансовые и экономические структуры (МВФ, ЕБРР и др.) серьезно влияли на

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Айменов А.Ж. Социальные изменения и динамика политических процессов в современном...

реформирование политико-правовых и финансово-экономических систем постсоветских государств.

События 1990-х гг., развернувшиеся в Центральной Азии, показали, что для нее характерны общерегиональные конфликты из-за низкого уровня жизни, нехватки воды, территорий и обрабатываемой земли и т.д. В центральноазиатском регионе при определенных обстоятельствах возросли риски и угрозы (например, религиозный экстремизм, терроризм, контрабанда наркотиков и оружия), обусловленные как традиционными факторами (особенности социально-политической структуры местных обществ, соперничество элит и т.п.), так и относительно новыми. Все они, взятые вместе, в различных вариациях могут привести и приводят (события в Кыргызстане и Узбекистане 2005-2006 гг.) к серьезным социально-политическим конфликтам. В «посттрадиционных» обществах Центральной Азии, как правило, руководящим органом страны является политический лидер харизматического типа, наделенный нередко неограниченными полномочиями (Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан).

Особенностями институционального пространства постсоветских государств явились также нестабильность законодательства, постоянное воспроизводство административно-командных методов управления, социальная инертность и слабость протестного потенциала граждан, зависимость отдельной личности от государства. Центральным вопросом политической трансформации является политико-правовой характер государственной власти и ее способность обеспечить устойчивость функционирования политической системы. Реформы в постсоветских государствах тормозились именно вследствие нерешенности вопроса о власти, демократической по форме и авторитарной по существу (об этом свидетельствуют война в Чечне, события в Узбекистане в 2005 г., в Кыргызстане в 2002 г., 2005-2006 гг. и др.).

Факторами, представляющими угрозу для легитимации политических процессов в постсоветских государствах, явились отсутствие равновесия между исполнительной и законодательной ветвями власти. Слабость и неэффективность функционирования ветвей власти служит благоприятным фоном для усиления авторитаризма. Управленческая и экономическая власть была сосредоточена в руках исполнительных органов, а полномочия парламента и судебных органов заметно ограничены. Политическая элита формировалась сверху, а новые социальные и политические структуры были слабыми и не имели широкой поддержки среди населения. Представители центральных органов власти, в руках которых сосредоточена большая часть административно-правовых и экономических ресурсов общества, влияли на содержание нормативно-правового пространства и выбор сценариев развития общества и государства. Представляется актуальным и необходимым адекватно существующим условиям и возможностям выбор

модели реализации принципа разделения власти, оптимальное разграничение полномочий органов власти и управления с реально действующей системой сдержек и противовесов. При этом важно учитывать в каждом конкретном случае исторический опыт и традиции государства, внутривластную ситуацию, зрелость политической культуры населения и гражданского общества, наличие (или отсутствие) демократических институтов, задачи, которые решает государство на конкретном этапе развития.

Важной проблемой для выяснения особенностей политического развития Казахстана выступает его соотношения с социальным развитием Республики. Формы и масштабы социального развития могут быть неадекватны политическому развитию. В истории развития государств немало примеров, когда политические и социальные процессы развивались неоднозначно. Например, Веймарская республика прогрессивной политической системы, пала в результате социальной почвы для ее функционирования. Немало примеров в истории, когда опережающие социальные реформы противоречили политической системе. Так было в 60-70-х годах в Иране, тогда была предпринята попытка осуществить крупные социально-экономические преобразования в рамках консервативной политической системы. Оба примера свидетельствуют об опасности неравномерного и социального развития. В связи с этим правомерно предположить, что важнейшим условием политического развития выступает достижение определенного минимума социального развития общества.

Социальное развитие – одно из главных направлений политики Республики Казахстан, призванного обеспечить воспроизводство тех социальных ресурсов, из которых оно черпает себе поддержку. Одним из главных вопросов борьбы за власть в Казахстане является пути решения социальных проблем государства. Соответственно, требования страны и качество решения социальных проблем и государственной власти усиливается.

На протяжении всего периода тоталитарной системы не было недостатков в социальных реформах, однако существенных изменений они не внесли в процессы улучшения благосостояния народа. Социальная сфера была доведена до состояния деградации и кризиса. Отношение к социальной сфере явилось одним из факторов роста социальной напряженности в Казахстане, усиления апатии и отчужденности населения от системы власти и управления. Социальный кризис нарастал по мере падения жизненного уровня населения.

При переходе от командной, тоталитарной системы власти и демократической в Казахстане происходит падение жизненного уровня населения, вследствие экономического кризиса. Экономический кризис неизбежен и является следствием перехода от одной системы к другой, падения уровня и темпов общественного производства, усиления инфляции и безработицы, снижения социальных гарантий со стороны государства. При переходе страны от тоталитарной модели к демократической допускается две крайности: одна сводится к тому, что переход будет осуществляться без экономических конфликтов и снижения жизненного уровня населения, другая – переход будет осуществляться довольно быстро, сложный и трудный путь

можно преодолеть за короткий промежуток времени истории без достаточного развития уровня менталитета народа. Практика показала несостоятельность подобных утверждений, переход всегда сложный и трудный процесс, сопряжен с тяжелыми социальными последствиями, как для страны, так и народа в целом.

Политика социального развития в Республике должна обеспечивать определенный уровень равновесия в общественной жизни посредством:

а) предоставления государственных гарантий при последствиях природных бедствий, стихии, голода, болезней, демографического «взрыва»;

б) перераспределения материальных средств и организационных усилий, направленных на улучшение жизненного уровня и изменения его качества в направлении, снижающим социальную напряженность в обществе;

в) регулирования социальной сферы посредством налоговой системы, средствами благотворительности, предпринимательской инициативой.

Социальная сфера регулирует отношения между обществом и личностью, способствует раскрытию интересов людей. Проблемы изучения и исследования интересов личности в условиях демократизации государства приобретает особую значимость. Общественный прогресс во многом обуславливается заинтересованностью людей и их объективностью. Мировая практика показывает, что никакого прогресса общества не происходит в условиях падения активности и социальной апатии и деградации личности. Интересы личности однозначно проявляются посредством трудовой деятельности людей. Создавать все необходимые экономические и социальные условия для трудовой деятельности, чтобы каждый человек мог полностью раскрыться и зарабатывать справедливо свой трудовой доход. Принцип распределение является эквивалентом концепции «каждому по труду», т.е. каждому в зависимости от его вклада в общественное достояние. Он требует, чтобы результаты труда работников справедливо распределялись между ними по труду. Принцип гармонии, или равновесия, требует поиска нарушения этого принципа для восстановления справедливого экономического порядка для всех членов общества.

Побудительные мотивы интересов личности проявляются посредством реализации и осуществления принципов справедливости и равенства. Французский ученый А.Токвиль отмечал, что стремление людей к равенству значительно сильнее их стремления к свободе, они готовы получить его в рабстве. С этой безудержной тягой людей к равенству страна не может не считаться [8.131-138].

ЛИТЕРАТУРА

1. *Начапкин М.Н.* Автореферат. Эволюция российской государственности (XIX- начало XX в.) и ее отражение в консерватизме. -Екатеринбург: 2004.
2. *Лавриненко В.Н., Путилова Л.М.* Исследование социально-экономических и политических процессов. -М.: 2005.
3. *Сысоев В.О.* Новые демократии Центральной и Восточной Европы: проблемы политической трансформации // Политическая наука. Динамика политического сознания и поведения. -М.: РАН. ИНИОН. 2002. №2.
4. *Ахметов К.* Казахстанская демократия в оценках политологов // Мысль. 2002. № 9. С.31-40.
5. *Точинов Ф.* Демократизм, национализм и регионализм в странах Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №4 (10).
6. *Сакве Р.* Режимная система и гражданское общество // Полис. 1997. №3. С.61.
7. *Искакова Г.* Политические процессы на постсоветском пространстве: тенденции, противоречия и перспективы // Саясат. 2007.
8. *Биекенов М.А.* Политическое развитие Казахстана. -Алматы: 1997.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

ФИЛОСОФИЯ

С.ӘБУШӘРІП

тарих ғылымдарының кандидаты,

ДҮНИЕДЕ ЕҢ ҚАЖЕТТІ ЖӘНЕ ТАБЫЛУЫ ҚИЫН ЖАРАТЫЛЫС, ОЛ – ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ

В статье прослежены теории и подходы, позволяющие увидеть корни, глубины, фундаментальную сущность и дальнейшую динамику культуры.

The article deals with the theory and approach, allowing to find roots, fundamental essence and further dynamics of culture.

Тақырыптың зерттеу бағыттарын таңдаудың негіздемесі.

Әрбір соны мәдениеттану теориясы дүниені танып-білудің өзіндік тұжырымдамасын ұсынады. Мәдениеттану тарихты, өнердің танымал шығармаларын, олардың жасаушыларын жаңаша соны да, соқпақты жолмен түсіндірудің амалын көрсетіп беруге тырысады. Тіпті философияның да атқаратын функциясын ішінара болса да өз мойнына алуға бейіл, яғни дүниені тұтастай қабылдаудың жүйесін беруге дайын тұрады, мәдениеттанушылық ойлау жүйесі мен дүние түйсігі қазіргі уақытта адамдардың өмірінде маңызды рөл атқарады және де гуманитарлық ғылымдардың негізі ретінде көрінуде. Нақ мәдениеттанудың ұғымдары біздің заманымызда «евроцентризмнің» негізсіз екендігіне көз жеткізіп, «көпполюстік өркениет» пен мәдениеттердің өзіндік құндылығын жұртшылыққа мойындатуға мұрындық болды. Мәдениет жөніндегі ғылымның пайда болуы басқа халықтардың мәдениеттілігін европалық мәдениет стандарттарына сай келуі немесе келмеуіне байланыстырып бағалау мен түсіндіру әдісінің, яғни мәдени евроцентризмнің күйреуіне себепші болды [1.35].

Қазіргі мәдениет – диалогтық қатынаста болатын, өзіне тән ерекшелігімен ажыратылып тұратын көптеген мәдениеттердің жиынтығы ғана емес, бұл сонымен қатар дүниежүзілік мәдениет, шумерлерден бастау алып, бүгінгі күнге дейін жеткен, Шығыстан Батысқа, Батыстан Шығысқа дейін тараған біртұтас мәдени ағым.

Бүгіндері мәдениет тағдыры жөнінде екі көзқарас белең алған: оптимистік және пессимистік. Оптимистер дүниежүзілік мәдениет дұрыс жолда, келешек ғылым, техника, ақпарат, рационалдық ойлау тұрғысынан ұйымдастырылған экономикаға байланысты, батыс мәдениетінің құндылықтары (табыс, жетістік, өкімет, жеке тұлғалық еркіндік, күш және т.б.) архетиптік және ақиқаттық сипат алған, ал батыстық тұрмыс салты – бірден-бір дұрыс салт болып табылады, деп біледі. Шпенглерден басталған сыни көзқарас, керісінше, қазіргі дүниежүзілік мәдениеттің күйреуге бет алғандығын көлденең тартады. Бұл дилемманы шешу жолында бүгіндері екі қарама-қарсы бағыт өкілдері айқындалған. Бірі – біздің мәдениетіміздің дағдарыстық құбылыстарынан ақыл-парасат, ғылым, білім беру, барлық нәрсеге саналы түрде қарау, ғылым мен технологияның бағыттарын икемдей өзгерту арқылы арылуға болады деген үміт жетегінде кеткендер. Екінші жолды альтернативті деуге болады. Оны таңдағандар адамзатты діни мәдениеттің түрлеріне (мысалы, Бердяев) немесе адамның салауатты да үйлесімді өмір сүруі үшін қажетті табиғи ортаға, яғни техника қысымынан азат болатын болмысына қайта оралуға шақырып, табиғат және ғарышпен бірлік және үйлесімділікті орнатуды түйсінудің аса қажеттілігін уағыздауда.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбушәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

Қазіргі мәдениеттің тағы бір ерекшелігі – дәстүрлі салтты орнықты етумен бір қатарда ғарыштық және экологиялық идеямен, адамзат және оның тағдырының біртұтастығының эстетикалық идеясымен қабысатын мәдениеттің жаңа бейнесінің қалыптасуы дер едік. Базбіреулер «жасылдар» қозғалыстары, экологиялық қозғалыстар, өмірдің эзотериялық тәжірибелері, педагогикалық эксперименттер, дененің жаңа сипат алуы үшін қажетті қозғалысты (музыкалдық қозғалыс, йога,

каратэ, медитацияның жаңа түрлері) үдету, жаңа моралдық құндылықтарды іздестіру әрекеті – мұның бәрі дүниежүзілік мәдениеттің жаңа баламалы күртектері мен ошақтары деп біледі.

Дербес ғылыми пән ретіндегі мәдениеттанудың негіздері, оның зерттеу зерзаты философиялық немесе басқа тұғырлармен толығымен сәйкестене бермейтінін американдық ғалым Лесли Уайт айтып кеткен. Дегенмен де мәдениеттану әлі де болса өзінің зерзаты мен әдістерін айқындау кезеңін бастан кешіруде, ол ғылыми пән ретінде теориялық деңгейдің биігіне күні бүгінге дейін шыға алмай отыр.

Қазіргі уақытта мәдениеттануды, мәдениетті зерттейтін ғылымдардың кешені ретінде қарайтын авторлар бар. Олар мәдениеттің тарихи дамуы мен әлеуметтік қызметін көрсету маңызды деп біледі. Екінші бір авторлар мәдениеттану мәдениетті зерделейтін пәндердің бір бөлімдерінен құралады деп есептейді. Мысалы, мәдениет философиясы оны тұтастай алып түсіндіруге тырысады. Сондай-ақ, мәдениеттану мәдениеттердің түрлі тұрпатының мәселесін зерттейтін мәдениет философиясының бір бөлімін құрайды деп тұжырады.

Ақырында, мәдениеттануды дербес ғылым санап, оның зерттеу әдістерін, оның гуманитарлық білімдер жүйесіндегі орнын анықтау керек деп қарайтын авторлардың қарасы бір төбе.

Г.В.Драчтың пікірінше, мәдениеттанудың мәдениет жөніндегі айрықша білім ретінде ХХ ғасырда пайда болуы мәдениет философиясының бай эмпирикалық материалды (этнографиялық) толығымен бағамдай алуға қабілетсіздік танытуына байланысты; түрлі мәдениеттердің байланыстарының күрт өсуімен (коммуникация құралдарының дамуына байланысты), олардың біртұтас табиғатын тануға деген ұмтылыстың қарқын алуына; сондай-ақ олардың салыстырылуына орай субординация мәселесін анықтауға деген құлшынысқа байланысты; отаршылдық жүйе күйреп, «үшінші дүние» елдерінің ұлттық сана-сезімінің өсуіне байланысты, сондай-ақ мәдениет мәселесіне жаңа көзқарасты қалыптастырудың маңыздылығымен; мемлекеттік саясаттың саласы ретінде қарастырылатын мәдениетті жүйелік талдаудың мақсатқа сай екендігімен; тұтынушылық қоғамда адамның мәдени қажеттіліктерін қалыптастырумен, бұқаралық мәдениет саласында табысты экономикалық іс-әрекетті негіздеу қажеттілігімен; ҒТП-нің қарқын алуына байланысты технократизмнің, рационализмнің алаңдатарлықтай дәрежеде белең алуы және адамның тұрақты өмір сүруін сақтап қалу үшін гуманитарлық тепе-теңдікті табудың маңызының арта түсуімен анықталды.

Бұдан тысқары, мәдениеттің өзінің мәнін дұрыс түсінудің маңызы зор. Өйткені мәдениеттің қоғамдық құбылыстарды кең көлемде қамтуына байланысты әр түрлі ғылымдар өкілдерінің оған көптеген мағыналық рең беріп түсіндіруге тырысатыны белгілі.

Осы уақытқа дейін мәдениет мәселелері түрлі ғылымдар, пәндер аясында оқытылып келді. Бірақ олардың мәдениет дамуының жалпы заңдылықтарын қарастырмағаны анық еді. Кейбір авторлар (П.С.Гуревич) мәдениеттануды гуманитарлық білімдердің интеграциялық бейнеленуі ретінде қарастырады. Жакын

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбуиәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

уақытқа дейін нақты ғылымдардың асығы алшысынан түсіп тұрған еді. Гуманитарлық нақты да дәлелді бола бермей, сенімді білімді бере алмайды деп есептелініп келінген еді. Қазіргі уақытта бұл білімнің философия, қоғамтану, адамтану, құқық, мораль, өнер, аңыз, дін, педагогика мен филологияға, «адамдық» қатынастарға, білім мен тәрбие беру, ағарту ісіне қатысы болғандықтан, оның рөлі күннен-күнге артып барады. Осыған байланысты мәдениеттанудың да қоғам мен адам өміріндегі алатын орны, өзектілігі, көкейкестілігі мен маңыздылығының арта түсуіне шәк келтіруге болмайды. Ол тұтқиылдан болатын сыртқы араласулар мен

әсерлерді былай қойғанда, кез келген әлеуметтік өзгерістің, түрлі әлеуметтік-мәдени заңдылықтардың нақ мәдениеттің ішкі қозғалысының нәтижесі ретінде басталатынын түсінуге жәрдемдесуге тиіс.

Қазіргі гуманитарлық мәдениеттің жасалуы үшін өткен замандардың тәжірибесі баға жетпес құндылық болып табылады. Ол өткеннің актуалдық санадағы үнемі қатыстылығын қамтамасыз етеді және оны ауыстыруға немесе ойдан қосып таратудың жолын бөгейді; қазір де жоқ адамдардың өздері қалдырған мұрасы арқылы бізбен мәміле жасауын жалғастыра береді. Осылайша, сабақтастық жалғасын тауып жатады. Өткенді мансұқтауға, елемеуге тосқауыл болып, оның қазіргі адамдар рухының өшіп қалмауының кепілі бола алады.

Жалпы алғанда, М.Гершензонның жазғанындай, алғашқы қауымдық даналықта барлық діндер мен білімдердің негіздері жинақталған. Ежелгі замандардағы адамдар біздер сияқты ойлап, тәжірибе жинақтаған. Көптеген ғалымдар (Л.Леви-Брюль, А.П.Окладников, С.А.Токарев, Э.Тейлор, Дж.Фрэзер және т.б.) мораль, дін, өнер және басқа мәдениет түрлері кроманьондықтар өмір сүрген кезде (б.з.б. 40-20 мың жыл бұрын) жоғарғы палеолит кезеңінде пайда болған деп біледі. Бұл мәліметтер мәдениеттердің көптүрпаттылығын, олардың бір-біріне ұқсамайтындығы және өзіне ғана тәндігін түсініп жетуге жол сілтейді. Мәдениеттің жойылуымен бірге халық елдігін де жоғалтады, міне мәдениет теориясы оқырманның көзін осыған жеткізеді.

Тақырыптың өзектілігі. Бүгіндері Қазақстан өзінің тарихында шұғыл бетбұрыс жасаған кезде, әсіресе билік тізгінін ұстағандарға, жалпы жамиятқа гуманитарлық ойлаудың жетіспей тұрғандығы айқын көрінуде. Нақты тарихи және әлеуметтік жағдайлармен айқындалған, басшылардың мүдделер қақтығысы және біліп-білмей әрекет етуімен байланысты жүзеге асқан тиісті білімнің және әлеуметтік тәжірибенің тапшылығы – надандық тұрмыстың көптеген салаларында көрініс беріп жатыр: кейбіреулерге тән менталитет – интеллекті, білімді, мәдениетті, шығармашылықты, тәжірибені (дәстүрлі) елемеушілік, қоғамдық, табиғи, ғылыми байланыстардың көптүрлілігі мен көпқабаттылығын қамтуға қабілетсіздік таныту, халықтың санасын мифтендіру мен фетиштендіру, қоғамдық процестерді мистикациялау, өз елінің тарихы, мәдениеті мен тілін жаппай кемсіту, жерге ұру, батыс-орыс өркениетін, оның материалдық, әсіресе әлеуметтік-мәдени жетістіктерін әсірелеу; ақша, билік және күшке ие банкирлер, әкімшілік басшылары, президенттер және «мықты» тұлғаларды ұлықтауға құлшыныс; жаппай жағымпаздық пен бас июдің үдерістері. Надандық тек теріс-жағымсыз жиіркенішті және құбыжық қана емес, жалған-тартымды бейнелерде де көрінеді. Кейбір ақындардың ойлау жүйесінен орын алған құлшыныс – барлық іс-әрекетке ізгіліктің шапанын жауып, ақтай көрсету, мысалы сатқындықты тұрақтылықты қамтамасыз етумен түсіндіру, көпұлттылық жағдайдың орын алуына байланысты ұлтсыздандыруды діни ұстамдылықты сақтау мен үш тұғырлы тіл саясатын

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбуиәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

насихаттаумен бүркемелеу, авторитаризмді – демократияға балау, ұлттық мүдделерді қорғауды – конституциялық құрылымның негізіне балта шабу деп қарау, отандық мәдениетті жоюды жаңғырту немесе жаңа жағдайға икемдеу, дүниежүзілік өркениет көшінен қалмау, деп жар салу – надандықтың көрінестері [2.1]. Гельвеций айтқандай, надандық әрқашан қоғамдық кесапат-апаттардың ең көбісін тудыратын қайнаркөз болып табылады. Отандық-ұлттық бірлік дәстүрлерінің жойылуы, болмыс пен адамгершіліктің ғасырлар бойы жинақтаған нормаларының адам айтқысыз түрде бұзылуы, адамдық тұлға құндылығының шексіз төмендетілуі, технократизм мен дүниеқоңыздылықтың өрши өсуі – ұлттық гуманитарлық дәстүрлерді елемеудің және имандылықтың жұкаруының көріністері. Мұндай жағдайда тиісінше шұғыл

шаралар қолданылмайтын болса, жойқын жойымпаздықтың ақырын күтуден басқа ылажың қалмас.

Бүгіндері мәдениет, «мәдениеттілік» мәселесі біздің Отанымыздың прогрессивтік дамуы үшін басты фактор болып қала береді. ХХІ ғасырда халық мәдениетінің интеллектуалдық, адамгершілік әлеуетін еселей арттыру шын мәнінде ұлтымыздың өзіндігін сақтап қалудың шешуші факторына айналды. Білім және тәрбие беру саласында сапалық өзгерістерсіз мұндай дамуға қол жеткізу қиын болмақ, өйткені білім беру дегеніміз мәдениеттің бір ұрпақтан екіншісіне берілуі деген сөз. Мұндай білім беру жүйесі адамның кең көлемдегі рухани, адамгершілік, эстетикалық, этикалық дамуын қамтиды. Бұл жерде гуманитарлық құндылықтардың, діл мен діннің, тіл мен дәстүрдің, мінез бен құлықтың алатын орны айрықша.

Осыншама сорақылықтардың пайда болуының себебі неде, адамзат тарихындағы қателік-қатыгездіктердің көзі қайсы? Бұларды өзіміздің қоғамымыздың, халқымыздың ішінен де іздегеніміз жөн сияқты. Олардан арылмай әділетті де қайырымды қоғам құра алмақ емеспіз. Ең ауыр да апатты жағдай адамның азғындауымен, оның тәрбиесіздігімен, мәңгірттенуімен байланысты екенін байқауға болады. Сондықтан өзіміздің дәстүрлі мәдениетімізге оралып, ел тізгінін жер-жерлерде алауыздықтың, сатқындықтың, опасыздықтың, зұлымдықтың жолын кесе алатын, жаңаша һәм қазақша ойлайтын толыққанды жандардың қолына алуына жағдай жасалуы керек. Этикалық, эстетикалық танымнан жұрдай, табиғи және қоғам байлығын тағылықпен тонаудан басқа тәлімі жоқ, бүтін халықты аздыртудан бір танбайтын жер-жерлердегі адам бейнесіндегі жексұрын зұлым топтың өкімі, әр-әр жерде әлі дағы жүріп жатқандардың беделі күшпен орнықтырылып, жұртқа танылып жатқан бүгінгі таңда зиялылардың, алдыңғы қатардағы сауатты жандардың ұйқысынан оянып дұрыс бағытты табуға, қоғамды тазартуға деген талаптары мен дәттері жетер емес. Бұған тосқауыл қойылмаса қоғамдағы тәртіпсіздік, бей-берекетсіздік пен әділетсіздік апатты жағдайға жеткізері хақ. «Біздің сақтанатын тұсымыз, – деп жазады Ш.Пәттеев, – «қазақстандық ұлт» болып, оның мәдениеті орыс мәдениетінің негізінде болуы. Себебі, халықтың 99 пайызы орысша біледі де, көпшілігі қазақ тілінде сөйлемейді. Бұл – біздің жасаған қатеміз. Біріншіден, біз отарсыздандыру саясатын жүргізбедік. Екіншіден, мемлекетті құрған тұста басымдық қазақ мәдениетіне берілетінін ашық айтпадық. Соған әу бастан ден қоюымыз керек еді. Ұлтқа, ұлысқа бөлінуді қойып, қазақ мәдениетіне көшуіміз керек еді... Қазір басқалардың қазақ мәдениетінің негізінде құрылған мемлекет дегенге ешқайсысы мойынсұнғысы келмейді» [3]. Қашанда ағат жасалған әрекеттер мен қастандықтар міндетті түрде ұрпағыңның алдынан шығары анық. Сондықтан да жастарды еліктеуден сақтайтын әрекет,

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбушәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

тәрбие, өмір салтының салауатты жүйесін ойластырған жөн. Оған жетудің амалы, шарасы ұлттық дәстүрлерді шаң жуытпай сақтай отырып, солардың аясы мен тұғырында тіршілігімізді жалғастыра білуде. Мұны қамтамасыз етуге қажетті қолы таза, ары таза, білікті, терең танымды кадрлар күндіз көзілдірікпен, қолға шам алып іздестірілуі керек. Қазақтардың төл тілінен, мәдениетінен, ділінен алшақтап қалмас үшін жанын салатын азаматтарды қызмет сатыларына жоғарылата беру ләзім. Тек ол үшін су жаңа күш – Қоғамды ылас-настар мен жексұрын надандардан, сыбайлас жемқорлықтан тазартатын күш керек. «Су түбінде жатқан тас жел толқытса шығады, ой түбінде жатқан сөз шер толқыса шығады», демекші, өзгеріссіз ештеңе де оңалмайды, оңбайды. Барлық мәселе, тағдыр-таным, талап, түп-тамыр осыған келіп тіреліп тұр.

Мәдениет тақырыбына бағышталып жазылған отандық авторлардың еңбектері баршылық, бірақ олар бүгінгі таңда тарихы аса бай мәдениетіміздің – халқымыздың

өткенін, тіпті бүгінгі жай-күйін, салт-дәстүрі мен мінез-құлқын білуге, үйренуге талап етушілердің сұранысын толық қанағаттандыра алмай отырғандығы жасырын емес. Сонымен бірге авторлардың мәдениет туралы тұжырымдамаларының бәрі бірдей біздің ой-пікірімізбен барлық жағдайда сәйкес келе бермейді. Бұл еңбектерде мәдениеттің мән-мағынасын терең түсініп жетуге ой-тамызық боларлықтай материалдар берілуі тиіс еді.

Дәстүрлі мәдениетімізді сақтап қалу жайлы атқамінерлер мен зерттеушілердің біреуінің де ойлануға, әрекеттенуге не дәті жетпейді, не уақыты жоқ. Бұл реттегі қатырамыз деп уәде берген талай жұмыстар қатпаған күйінде қалды. Сондықтан да мұндай еңбекті жазып, жер-жерлерге тарату арқылы жастардың намысын шабақтауға болады деп білеміз.

Бұл тақырыптың ғылыми және практикалық құндылығы мынада:

– мәдениеттің мәнін және атқаратын қызметін білу, адамзаттың жинақтаған рухани тәжірибесінен хабардар болу дүниежүзілік тарихтың даму тенденцияларын бағамдай алуға жәрдемдеседі;

– оқу құралында қарастырылатын мәселелер өткендегі және қазіргі мәдениеттердің қайнар көздері, тағдыры жөніндегі пайымдауларды қамтыса игі;

– студенттерді мәдениеттану тұрғысынан дайындаудың мемлекеттік стандарттарына сәйкес оқыту мәдениет теориясының негізгі ұғымдарымен, дүниежүзілік және отандық мәдениеттанудың негізгі бағыттары, мектептері және теорияларымен танысуды, олардың логикасын түсінуді, XX-XXI ғасырлар мәдениеті дамуының сипаты мен қайшылықтарын білуді, өмірлік ситуациялар мен көркем шығармалардың эстетикалық және этикалық талдауының әдістерін, кәсіпқойлық этиканың негіздерін игеруді көздейді. Бұл пәнді игеру барысында студенттер мәдениет теориясының негіздері жөнінде түсінік алуы керек;

– бұл жерде ең басты проблема – студенттерді евроцентризмнің саясында қалмай, Европа мәдениетін универсалдық (эмбебаптық) феномен ретінде біржақты түсінуден бойын аулақ салып, оны Еуропаның табиғи-географиялық жағдайында қалыптасқан, тарихи дамудың айрықша бір өркениеті деп қабылдау керектігін ұқтыру болып табылады. Осыдан барып мәдениеттің көпварианттық генезисін қалпына келтіру, ежелгі мәдениеттердің негізгі типтерін (Үндістан, Қытай, Египет, Вавилония, Тұран) қарастыру қажеттілігі туындайды. Осы жөнінде Европа (антикалық) мәдениетінің ерекшелігін де анықтауға мүмкіндік туылады. Әрине, келешекте жазылатын осындай еңбекте мәдениеттің барлық типтерін қарастыра алмайтындығымызды ескертіп өтуіміз керек.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбушәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

Тілге алынған тақырыпты зерттеу ісі мына мәселелерді шешуді қажетсінеді:

Өмірді түсіну, оқиғалар ағыны бізді қай жаққа әкетіп баратынын көре білу керек. Өзіңе және басқаларға бұл әлемді, адамдық әлемді түсіндіру қажет. Сондықтан мәдениет ұғымын түсіну қаншалықты күрделі болмасын, оның мәнін терең пайымдаудың маңызы зор.

Бұл мәселелерді шешу үшін мына міндеттерді қолға алуды жөн көрдік. Мәдениет дегеніміз не, оның табиғат, қоғам және адаммен арақатынасы қандай, көптеген мәдениеттер қалайша пайда болады, олар қалай өзара ықпалдасады деген сұрақтарға жауап іздеу керек-ақ. Мәдениеттің мән-мағынасына, құрылымына, атқаратын қызметтеріне, түрлері мен типтеріне, мәдениет жөніндегі тұжырымдамаларға тоқталып, қазіргі дүниежүзілік (батыстық) мәдениеттің дағдарысы және сондай-ақ өркениеттің тарихи типтері сөз етуге тұрарлық мәселелер. Әсіресе, қазіргі батыс, орыс-славян және жалпы шығыс өркениетінің ерекшеліктеріне назар аударып, бұлардың басқа халықтар мен мәдениеттерге, оның

ішінде қазақ мәдениетіне тигізген оң және теріс ықпалы кеңінен әңгімелеу; қазақ мәдениетінің Батыс және Орыс өркениеттерінің өрісі ықпалына тартылу ауқымы, көлемі мен деңгейіне байланысты оның келешегін дәлме-дәл болжауға септесетін тұжырымдар мен фактілер дәйектелінуі керек.

Тақырыпты зерттеудің жаңалығы мен болашағы туралы бірер сөз.

Осынау мәселелердің баяны мәдениет мәні жөніндегі барлық теориялық ұғымдарды мүмкіндігінше дәріс беру практикасына енгізуге мұрындық болады. Бұл жерде мәдениетті түрлі тұрғыдан қарастыратын теориялар мен келістер (тұрғылар) ұмыт қалмауы тиіс. Сондықтан іс-қызметтілік және құндылықтық келістер, сондай-ақ фактологиялық көзқарас, мәдениеттің гуманистік, адамгершіліктік мазмұны студенттердің назарынан тыс қалмауы керек. Бұл үшін мәдениеттің эмоционалдық-эстетикалық жағынан импульс беретін әлеуетін пайдалану өте қажет. Бұл мақсатқа жету үшін еңбекте тарихтың көркем мәдениетте көрінісін тапқан кез-келген кезеңіне және әрбір адам үшін мәңгілік маңызы бар ізгілік және жауыздық, махаббат және өшпенділік, қадір-қасиет және намыс, т.б. сияқты құндылықтарға мән берілуі ләзімдігі дәйектелінеді. Қарастырылатын материалды отандық мәдени дамудың өткір мәселелерімен байланыстырып, мейлінше өзектендіру керек. Түрлі салаларда өтіп жатқан процестердің тарихи, мәдени тамырларын көрсете отырып, оларды түсінуді жеңілдететін ұқсас аналогтарды табу маңызды. Біздің еліміздегі әлеуметтік практикада жалпы мәдени тенденциялар қалайша нақтыланғанын талдау қажет. Бұл ретте еліміздің мәдени дамуының батыс және шығыс қайнарларының өзара қатынастары, жасалынып жатқан өзгеріс – реформалардың тарихи-мәдени дәйектелінуін кіндікті мәселе болып табылады.

– Осы мәселе бойынша іргелі зерттеудің нәтижесінде, мәдениеттің барысын анықтайтын оның бір-екі компоненті ажыратып алынып, жалпы мәдениеттің дамуы жөнінде жаңа тұжырымдар жасалынып, ғылыми айналымға енеді.

– Іргелі зерттеудің нәтижесінде еңбек («Мәдениет пен өркениет теориялары» және «Өркениет және оның тарихи типтері» атты еңбектер) оқу құралдары жарық көрсе игі іс болар еді.

Сондай-ақ, мәдениет пен өркениетті рухани тұрғыдан қарастырудың аса маңыздылығы мен оң нәтижеге қол жеткізілетіндігінің тұжырымдамасын берудің маңызы зор.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбуиәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

– Зерттеулерде, оқулықтарда, оқу құралдарында мәдениеттің мән-мағынасын, құрылымы мен түрлері-типтерін, оның атқаратын қызметін, сондай-ақ адам, қоғам, табиғат және мәдениеттің арақатынасы мен өзара ықпалдасуын тереңнен және жан-жақты түсінуге жәрдемдесетін мәдениеттанудың теориялары мен негізгі тұғыр-тұрғылары қарастырылуы керек. Әңгіме мәдениеттің түрлі тәбәріктерін санамалап беруде емес, керісінше ұлттық мәдениет пен қазіргі әлемдік жағдайды, әсіресе батыс қоғамының рухани жағынан құлдырауының себеп-салдарларын, тарихтың тылсым сырларын жете түсінуге негіз болатын жинақталып, жүйеленген мәдениет жөніндегі білім таратылып айтылса мақсатқа сай болмақ.

– Жалпы алғанда, қолға алынуы тиіс осынау тақырып қазіргі уақытта Батыста, әсіресе АҚШ-та, Британияда, Германияда, сондай-ақ Жапония мен Кореяда және т.б. орын алған ұлы тоқырау, дағдарыс пен күйзелістің себептерін, әсіресе капиталистік сипаттас нарықтық экономикаға бет бұрған біздің елімізде (осы жолмен кете беретін болса) болмай қоймайтын апаттың, азып тозудың алдын алудың қажеттілігін тереңнен, кеңінен, жан-жақты түйсініп-түсінуге, оған дер кезінде тосқауыл қоя білуге үндейтін ой тамызық бере алады. Бұған сенімдіміз. «Мудрый не тот, кто все знает, а тот, кто знает, что именно сейчас нужно» («Бәрі білетін адам дана емес,

нақ қазіргі күнде не қажет, не істеу керек екендігін білетін жан ғана дана саналады») деген афоризмнің жаны бар. Ендеше, мәдениеттің сан қырлы саласын емес, оның барлық мән-мазмұнын анықтайтын бірді-екілі өзекті бөлшегін ғана көрсету ләзім және мақсатқа сай болмақ.

Қайталап айтайық, осынау тақырыпта назар аударуға тиісті бірнеше түйін бар. Олар – бастап айтар болсақ, мәдениеттің өзі не, оның мән-мазмұны қандай деген сұраққа жауап бере отырып, оның құрылымы, түрлері мен атқаратын қызметтерін тілге тиек ету, сондай-ақ, мәдениет пен өркениеттің алуан түрлі теорияларын егжей-тегжейлі сөз ету қажет-ақ. Мәдениетті түсінудің бірінші қадамы дін, діл, тіл және мінез-құлық аясындағы гуманистік идеялардан басталуы тиіс. Түбін қуып келгенде, біз мәдени құндылықтарды не үшін зерделеп, бойға сіңіреміз деген сұрақ көлденең тартыла береді. Құндылықтарды біліп-тану барысында олардың болмысына үңілуге ықпал етіп, өзіміз үшін, өзімізді тереңірек білу үшін қажет екендігін сезіне аламыз.

Біз экономикалық, инвестициялық кесім-шешімді баса айтып, экология және имандылық – мәдени құндылықтарды ескермей, әміршілдік-әкімшілдік **дөкір** психология ауылынан әлі алыс кете қоймай, ұсақ-түйек мүдделерге қамшы басып, бар байлығымызды халықтың игілігіне пайдалана алмай жүргеніміз тар пайымның салдары екенін шынымен ұға алар емеспіз бе? Кешегінің, бүгінгінің кінәрат-кәтелігінің зардабын, салдарын бүгінгі ұрпақ тартып жатыр. Сірә, ұрпақтарға жалғасатын себеп-салдар қатынасы, уақыттар сабақтастығы, тарих сыны, қастандық-кәтелік өкімінің бір көрінісін күнде көріп жүрміз. Ендігісін, оқырмандар мен зерттеушілердің өздеріне қалдырамыз. Мәселе мынада: XX-XXI ғасырлар трагедиясы – имансыздық трагедиясы. Қазіргі уақытта дүниеде имандылыққа жетудің жолын іздестіру белсенділікпен жүргізілуде. Сондықтан, қоғамның қалпын, әсіресе мәдениетін рухани тұрғыдан түсініп түйсінудің әлеуметтік-саяси және экономикалық мәні зор. Осыны көрсету жұмысымыздың жаңа бір қыры болып табылады.

Ғылымды және техниканы бірінші орынға қойып, басымдылықты беру оларды күллі адамзатқа қарсы бағытталған дүлей күшке айналдырды. Бұл талас тудырмайтын шындық. Абай қоғамның шайқалмауы үшін екі нәрсеге: иман мен

А.Я. Сауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбуиәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

білімге ден қою керек десе, Иман Жүсіп «Құдай білім берген екен деп біліміңе ғана емес, иманыңа сен» деген еді. Дағдарыстардың баршасы исламға билік айта алмайды. Рухани апатқа ұшыраған елдерде экономикалық дағдарыстар ғана емес, адамдардың жан күйзелісі, торығуы мен психикалық ауруларға ұшырауы белең алуда. Өйткені оларда рухани ауытқушылыққа жол берілген. Әрине, харам тірлікке барғандар Алланың қаһарына ұшырамай қоймайды. «Адам, – деген еді Фараби, – барлық әрекеттерінің ішінде тамаша әрекеттерді қалайтын болса ғана бақытқа жетеді». Адамда жақсы қасиеттер болса бақыт та, бақ та оның басына қонады (Ж.Баласағұни). Бұл елдерге, мемлекеттерге де қаратыла айтылған сөз және өсиет. Бұған АҚШ пен Еуропаның қазіргі жағдайы мысал бола алады. «Америка ұлықтығының күл-паршасы шықты», – деп жазды «Овсервер» басылымы. (1-4 қазан, 2008 жыл.). АҚШ гегемониясының уақыты бітті. Совет Одағының құлауы сияқты Американың құлдырап, құлауына көп уақыт қалған жоқ (Джон Грет). Бұл ретте Вэнссуэла президенті, бізде экономикалық дағдарыс жоқ, – деді, – өйткені, капитализмнен (нарықтық экономикадан) бас тартып, Иран, Қытай, Ресей сияқты елдермен қарым-қатынастарды жолға қойып дамытуға мүдделіміз.

Ал, сыбайлас жемқорлықтың батпағына батқан ел, қоғам адамгершіліктен ада, өте залалды және жойқын сипат алып дамиды. Зерттеулерде қоғамның дамуында экономиканың біріншілікке ие бола алмайтындығы, керісінше мәдениет құлдыраған

жерде қоғам да құлдырай береді деген тезис кеңінен, тереңнен дәйектелінуі, адамдардың тұла бойын материалдық байлыққа деген құлшыныс-құмарлық билесе елдің тыныштығы бұзылатыны, ынтымақтастығы ыдырайтындығы, бұларға тосқауыл жасау шаралары дәйектелінуі керек.

Алла Тағаланың жібін берік ұстанғанда ғана адамзат бұл індеттен, апаттан құтыла алады. Ол – Құран Кәрімде. Зұлымдық еткен болса да туыспен, мушрик туыспен де жақсы қарым-қатынаста болудың маңыздылығы хадистерде де айтылған. «Алла Тағала адамға қиянат жасамауды бұйырады. Басқа дін өкілдерінен немесе кәпірлерден қауіп төнбесе, мұсылман адам бірінші болып оларға қарсы қару қолданбақ былай тұрсын, балағат, лағынет сөйлемейді керек. Ондай әрекетке барған адам кұнаға батады. Алла тағала жақсылыққа жақсылықпен жауап беруді, кешірімді болуды бұйырады. Адам мұсылман болмаса да, онымен қатынаста адал болу – әр мұсылманның парызы. Алла тағала себепсіз қан төгуге, адам өлтіруге тыйым салған. Адам тұрмақ, жан-жануарды, тіпті жәндіктерді себепсіз өлтіруге тыйым салынған» [4]. Ислам – бейбіт өмірдің, достықтың, адамгершіліктің, ынтымақтастықтың, адамдарға деген сүйіспеншіліктің, сый-сыяпат пен құрметтің, білімге құштарлықтың, қараңғылыққа қарсы күрестің қайнар көзі. Оқулықтар мен оқу құралдарында басқа елдерден халықтың жан дүниесіне, көңіл күйіне қайшы келмейтін өмір салты мен заңдарды қабылдау ләзім деген тұжырым егжей-тегжейлі дәйектелінуі күтіледі.

Адамзат санасын өзгертпесе (дәстүрге қарай) тығырыққа тірелген қалыптан шыға алмасы анық. Соған сәйкес реформалар жүргізілмесе де оның салдары адам шошынарлықтай болады. Кешегі және бүгінгі өтпелі дәуірдің шикіліктері, нарықтық экономикамыздың және т.б. сиқы бірте-бірте рухани тіршілігімізден көрініс таба бастады, жастарды азып-тозуға бастады. Мәдениеттің мәнін жете түсініп-түйсіну қайсы жұрттардың тәжірибесіне қарап бой түзеу керектігін, олардың идеологиясы мен практикасына, сондай-ақ құндылықтарына мән беріп, салмақтап асықпай саралауға үндейді, олардың жақсысынан үйреніп, жаманы мен

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Әбуиәріп С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет

жасығынан жирендіреді, әлемдегі қазіргі өркениетті қауымдастықпен ұнқатысуға түсуде сақ болу керектігіне меңзейді. Сыншылдығымыз жоқ болса шет жерден бәрін талғамсыз-талдаусыз (сүзгісіз) қабылдай береміз. Шәкәрім кезінде «Европаға қарап отырсам, үлгі аларлық бір ел жоқ екендігіне көзім жетті» деген еді. Ал біз үлгі алмайтын елден, жерден үлгі алып жатырмыз. Сайып келгенде, өзімізді өзіміз тану үшін өзіміздің ғұламаларымызға, Шығыстың сұңғыла ойшылдарына ден қойғанымыз жөн болар еді деген тезис еңбектерде дәйектелінсе жақсы болар еді. «Сендердің ең ізгіліктілерің Құранды оқуды үйреніп, оны басқаларға үйреткендерің, адал мен арамды айырып, адамзатқа тура жол нұсқаған Құранды оқымай қойсаңдар, елеп-екшелемесендер адамзатқа іріп-шіруден басқа жол қалмайды» деген Хадис хикметі тұрғысынан мәдениетті және оның теориясын дәйектеуді өз зерттеуінде алдына мақсат-міндет етіп қою аса қажет.

Ислами жиһадтың мақсаты – нәпсіңмен күресу, адамдарды бірлікке шақыру, Отаныңды, үмметіңді қорғау, күнәдан арылу. Олай болса, біздің қоғамымыздың тұрақты дамуы мен көркеюі дәстүр мен көркем мінез-құлық аясында жүзеге асады міне, осынау тезисті мәдениетпен байланыстыра дәйектеу мәдениетке бағышталған жұмыстың басты жаңалығы болып табылады деп білеміз. Нәпсіні тыю, сауатсыздықпен күресу, тәкаппар болмау, дөрекіліктен ажырау және адамның басқа да исламға тура келмейтін мінез-құлқымен күресу, яғни оны жою, керісінше көркем мінезді болу, намаз оқу, ауыз бекіту, әділетті болу, өтірік айтпау, сабырлы болу, бұл қасиеттерді иелену жолында Пайғамбарға еліктеу сияқты шынайы мәдениетті болуға

үндейтін исламды ұстанудан басқа жол жоқ екендігі – ақиқат. Ислам сөзінің түбірі «салам» – бейбітшілік, қауіпсіздік, сәттілік, Аллаһқа мойынсұну.

Тақырып бойынша дәйектелінетін ой-пікірлер мен ұстанатын қағидалар.

Зерттеулерде, сондай-ақ, оқулықтарда мәдениетті Жаратушы, Әлем, Қоғамдық жүйе – орта мен адамның арақатынасына және ықпалдастығы тұрғысынан түсініп – түйсіну қағидасы алға тартылып, сондай-ақ, мәдениет құлдыраса, қоғам да құлдырайды деген тұжырым дәйектелініп; мәдениеттану мен өркениет жөніндегі теорияларды саралай отырып, Жаратушы, Әлем, қоғамдық жүйе-орта мен адамның арақатынасының мәдениеттің сипатын айқындайтынын, оған тигізетін оң немесе теріс ықпалын, мәдениеттің дамуы мен құлдырауының жалпы заңдылықтарын бағамдап, оның күллі қоғамның іргетасын не шайқалтып, не болмаса нығайта аларлықтай, тіпті ғылым мен техника – өндірістің дамуына жағымды, жарасымды әсер ете алатындай әлеуетінің барлығы көрсетілуі ләзім.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Межуев В.М.* Классическая модель культуры: проблема культуры в философии Нового времени // Культура: теории и проблемы. -М.: 1995.
2. *Медетбек Т.* Олар «Алжас!» десе, біз «Алжаспа!» дейміз. «Жас Алаш», 2008 жыл, №76, 23 қыркүйек,
3. «Қазақстандық ұлт». Бұл не? Құбыжық, эксперимент». «Жас Алаш» газеті, №50, 24 маусым 2008 ж.
4. Шыңғыс Бегімтаев. «Жиһад» Ол тек соғыс ғана емес... «Егемен Қазақстан», 24 қыркүйек, 2008 ж.

P.SOYGÜN

A.Yesevi UKTÜ Doktora öğrencisi

TASAVVUF VE TARİKAT

Бұл мақалада сопылық және тариқаттың құрылымдық ерекшеліктері қарастырылған

В статье рассматриваются структурные особенности суфизма и дервишского религиозного пути - тариката.

This article deals with the structural features of Sufism and Tarikat.

Tasavvuf kelimesinin, ilk sofilerin kaba yünden (sof) elbise giymelerinden ötürü “sofi” denilmesiyle çıktığını söyleyenler çoğunluktadır.

Tasavvuf sözü değişik görüşlerle açıklanmaktadır. Bunlardan, Tasavvuf denilince ilk akla gelen isim olan Cüneyd Bağdadi’ye göre, “tasavvuf kişinin varlığından ölmesi, Allah ile dirilmesi”dir [1.38].

İlk sufi olan Ebu Said b.Ebi’l-Hayr’a göre, «tasavvuf, perişanlık içinde azamet, fakirlik içinde zenginlik, kölelik içinde özgürlük, ölüm içinde hayat ve acılık içinde tatlılıktır...» Sufi yaptığı her şeyin Allah’ın hoşuna gitmesi için Allah’ın yaptığı her şeyden hoşlanan kişidir [2.239]. Tasavvuf insanın Allah’a ulaşması, kendi benliğinden çıkıp yok olması ve Allah’ta dirilmesidir. Tasavvuf, var olan tek Gerçeğin, Hakikatin bilincine varmaktır.

Bu tür tanımlar sadece bize fikir verebilir ve algılayabilmemiz için bize yol gösterir. Çünkü varılmak istenilen bu gerçek, dile getirilemeyen bu hakikat, herhangi bir açıklamayla anlatılamaz. Tasavvuf ancak yaşanarak öğrenilir, gerçek tarifinin yapılması mümkün değildir.

Tasavvufun başlangıcı Peygamber’e kadar uzanır, ilhamını, Kuran’da onun elçiliğiyle bildirilen Allah kelamından alır [2.40].

Bakara suresi 151.ayette; ‘Kendi içinizden size ayetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitab’ı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Resul gönderdik.’ denilmektedir. Ayet-i Kerimede geçen arınma yani «tezkiye» tasavvufun Kuran’daki adı olarak ifade edilir. Arapça kelimesiyle tezkiye, tasavvufun başlangıcının Hz.Peygamber’in yaptığı arındırma işlemlerinin, olduğunu gösterir.

Tasavvuf, Allah’ı görür gibi ibadet etmek yani, İhsan esasına dayanır. Cibril hadisi diye meşhur olan hadiste şöyle anlatılmaktadır [3.74].

Bir gün, bir adam, Hz. Peygamberin olduğu meclise gelip sordu:

– Ey Allah’ın elçisi «iman» nedir?

Peygamber efendimiz soruyu cevapladı, iman ne olduğunu (Cibril hadisini) anlattı.

Adam yine sordu:

– Ey Allah’ın elçisi «İslam» nedir?

Peygamber efendimiz soruyu cevapladı, İslam’ın ne olduğunu anlattı.

Adam yine sordu:

– Ey Allah’ın elçisi, «ihсан» nedir?

Peygamber efendimiz soruyu cevapladı:

– İhsan, Allah’ı görür gibi ibadet etmektir. Sen O’nu görmüyorsun ama O seni görür...

Tasavvuf her şeyden evvel bir gönül terbiyesidir. Gönül de insanda bulunduğu için tasavvufun konusu insandır. Gayesi ise, onun kalbi yönünü eğiterek olgunlaştırmaktır.

Tasavvuf yolunda zikir, rabıta ve sohbet vardır. Zikir kelimesi lügatte «anma, söyleme, sözünü etme» anlamındadır. Tasavvufta zikir son derece önemlidir. İslam dini de bu husus üzerinde önemle durmuştur. Kur'an-ı Kerim'de, 'Beni anın ki, ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın bana nankörlük etmeyin.' [5]. Bu anlamda Zikir, Allah'ı daima anmak, verdiği nimetleri hatırlayarak şükretmektir.

Tasavvufun başlıca amacı; insanın nefsini terbiye ederek nefsin esaretinden kurtulmak, temizlenmek, olgun insan haline gelmek, ilahi sırlara erişmek ve en yüksek mertebeye, Allah'a ulaşmaktır. Allah'ı zikreden kişi Allah'a yaklaşır ve kalbindeki Allah sevgisi artar.

Nefs insana kötülüğü emreder, insanı "Hakk"tan uzaklaştırır. Kendi isteklerini yaptırmaya zorlar. Bazı tarikatlarda nefsi terbiye etmek için çok az yemek, çok az uyku ve zor gelen işler yaptırarak nefsi terbiye etmeye çalışılır. Bunlara riyazet ve mücadele denilir. Nefsi terbiye etmenin bir başka yolu da zikir ve ibadetleri arttırarak ruhaniyeti güçlendirmektir. Genellikle bu iki yöntem bir arada kullanılarak nefis terbiye edilir. Nakşibendilik daha çok bu ikinci yolu takip eder ve Nakşibendiliğin İslam Peygamberi'nin en yakın dostlarından birisi olan Hz. Ebubekir'in yöntemini takip ettiğine inanılır.

Nefs için Kur'an-ı Kerim'de kullanılan yedi deyim nefsin yedi kademesini gösteriyor. Nefs-i Emmare, Nefs-i Levvame, Nefs-i Mühimme, Nefs-i Mutmainne, Nefs-i Raziye, Nefs-i Merziye, Nefs-i Safiye [3.80].

Tasavvufu iyice anlayabilmek için, önemli bir konu olan dört kapı kırk makam kavramını bilmek gerekir. Bu dört kapı: Şeriat, Tarikat, Marifet, Hakikat. Ahmet Yesevi'nin Fakr-namesinde geçen dört kapı kırk makam esası Hacı Bektaş Veli'nin «Makalat» adlı eserinde açıklanmıştır. Bu mertebelerden geçenler "kâmil insan" olurlar. Olgunlaşmanın tamamlandığı en son devre marifet'tir. Bu mertebede artık insan kâmil olmuştur.

Makalat'ta da açıklandığı gibi bu dört kapıya bağlı kırk makam bulunmaktadır. Sayın Celalettin Ulusoy bunları şöyle sıralar: [5.295].

Şeriat Makamları: 1) İman etmek; 2) İlim öğrenmek; 3) İbadet etmek;

4) Haramdan uzaklaşmak; 5) Ailesine faydalı olmak; 6) Çevreye zarar vermemek; 7) Peygamberin emirlerine uymak; 8) Şefkatli olmak; 9) Nimet dağıtmak; 10) Yaramaz işlerden sakınmak.

Tarikat Makamları: 1) Tövbe etmek; 2) Mürşidin isteğine uymak; 3) Temiz giyinmek; 4) İyilik yolunda savaşmak; 5) Hizmetli olmak; 6) Haksızlıktan korkmak; 7) Ümitsizliğe düşmemek; 8) İbret almak; 9) Nimet dağıtmak, 10) Özünü fakir görmek.

Marifet makamları: 1) Edeb; 2) Masiva'dan tecerrüd (bencillik, kin, garezden uzak olmak); 3) Perhizkârlık; 4) Sabır ve kanaat; 5) Hayâ (utanma); 6) Cömertlik; 7) İlim; 8) Hoşgörü; 9) Özünü bilmek; 10) Ariflik.

Hakikat Makamları: 1) Tevazü (alçak gönüllü olmak); 2) Kimsenin ayıbını görmemek; 3) Yapabileceği hiçbir iyiliği esirgememek; 4) Allah'ın her yarattığını

sevmek, 5) Tüm insanları bir görmek; 6) Birliğe yönelmek ve yöneltmek; 7) Gerçeği gizlememek; 8) Mana'yı bilmek; 9) Sırrı öğrenmek; 10) Allah'ın varlığına ulaşmak.

Kaygusuz Abdal dört kapı ile ilgili tarifi şöyle yapar: [6.289].

Şeriat bile tarikat anlaya
Hakikat Piri ne dirse dinleye

Her kimde kim ola bu üç hasiyet
Şeriat ü tarikat ü hakikat

Marifet anda biter kan oldurur
Marifet cevher ü ma'den oldurur.

Dört kapı ve kırk makamı aşmanın amacı Allah'a ulaşmaktır. Hacı Bektaş bu konuyla ilgili düşüncesini Makalat'ta şu sözleriyle anlatır:

«Ariflerin taatı tefekkür ile dünya ve ahireti terk etmek ve dahi himmet nazarıyla velayet beklemek ve en büyük arzuları Cenab-ı Hakk'a ulaşmaktır» [7.172].

Şeriat bir ağaçtır, tarikat onun dalları, marifet yaprakları, hakikat de meyvalarıdır. Ağaç mevcut olmazsa, dalları ve meyveleri de var olmaz. Bu suretle anlaşılır ki şeriat asıl, diğerleri teferruatıdır; teferruatın varlığı ancak aslın varlığı sayesinde olur, asıl olmayınca, teferruat da olmaz.

«Şeriat, Hz.

Muhammed'in ahkâmıdır. Din içinde tarikat ef'alidir. Hak yolda hakikat ahvalidir. Ve iman marifet erkânıdır. «Şeriat, âlem-i nasût; tarikat, âlem-i ceberût; marifet, âlem-i melekût; hakikat; âlem-i lahût'tür. Ayrıca şeriat, yel; tarikat, ateş; marifet, su; hakikat ise topraktır. Bektaşilere göre ise, Şeriat, anasından doğmak; tarikat, ikrar vermek; marifet, nefisini bilmek; hakikat, Hakk'ı kendi özünde bulmaktır [5.293].

İslam tasavvufunun ve tarikatların en önemli konularından biri de Vahdet-i vücüt konusudur. Vahdet-i vücüt tasavvufun direği haline gelmiştir.

Vahdet, lügatte bir olma, tek olma, birlik, teklik anlamındadır. Vahdetin temel esası da tevhit'tir. Tevhit'in sözlük anlamı ise, Allah'ın varlığına, birliğine inanmak, eşi benzeri olmadığını bilmektir.

Vahdet-i vücüt'un İslam'daki açık anlamını şöyle özetlersek; Kâinatta görünen ve görünmeyen, bilinen ve bilinmeyen, yerde ve gökte ne varsa hepsini yaratan ancak «Allah»tır. Âlem ve ondaki bütün varlıklar sonradan yaratılmışlardır [1.118].

Vahdet-i vücüt inancına göre, kâinatta ve kendimizde gördüğümüz her şey Tanrı'nın zatının yansımasıdır. Yani kâinatta bulunan bütün varlıklar O'nun kendisidir ve bulunan her şey ondandır.

Vahdet-i vücüt anlayışına gelebilmek, sadece aşk'ın gücüyle olabilir. Aşk'ın gücüyle Tevhit'e ulaşmayı isteyen kişinin ona yol gösterecek, yanlış yollara sapmaması için onun elinden tutacak gerçek bir mürşide ihtiyacı vardır. İşte Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli gibi mürşitlerin görevi budur. Mürşid; irşad edici, yol gösterici anlamına gelir. Nasıl İslam Peygamberi yakın çevresini arındırmışsa, mürşitler de ondan öğrenilen uygulamaları yaparak kendilerine bağlananları arındırırlar. Tasavvufta çok önemli olan konulardan biri de budur. Allah'a ulaşmak için çıkılan bu yolculukta mürşidin "kâmil kişi" olması gerekmektedir.

Şeyhlik ve mürşitlik babadan oğla geçmez, devredilemez ve seçim veya herhangi bir yolla olunamaz. Bu ancak kişinin ruhi olgunluk mertebesine bağlı olarak, kendi gayretleriyle elde edilebilir.

Makalat'ta «Vahdet-i vücud» bir terim olarak geçmemesine rağmen esrin tamamında bu fikir hâkimdir.

Esasen Hakk'ın varlığından ayrı olmayan insan, ilme'l yakın, ayne'l yakın ve hakka'l yakın (bilmek, görmek, olmak) mertebelerinden geçerek Allah'ın birliğine ulaşır. Çünkü salık'ın amacı Allah'a ulaşmak ve onunla bir olmaktır. Şeriat, tarikat, hakikat makamlarını geçen kişi ma'rifet makamından Tanrı'nın Birlik (Vahdet) ini idrak eder [7.105].

O yüce mertebede artık insan, zaman, mekân olgusu yoktur. İnsan yoktur. Her şey O'dur. İnsan Allah'ta yok olmuştur, kaybolmuştur. Varlığın sırlarına erişmiştir ve yeniden var olmuştur. Yani, varlıkta ölüm, Hakk'ta diriliş.

Tasavvufta ön plana çıkan diğer bir konu da Aşk'tır. İlahi aşkın gücüyle ancak o yüce mertebeye ulaşılabılır. Aşk, Allah'a olan büyük sevgi demektir.

TARİKAT

Tarikat, «yol» anlamındadır. İzlenilen, gidilen, takip edilen yol. Arapça bir kelimedir.

Tasavvuf uygulamasındaki farklar tarikatların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Tarikat yolunu tutan ve ona bağlanan kişi sofilere göre varlığını kayıtsız şartsız «Allah'a adar. Kendini kayıtsız ve şartsız olarak Allah'a adanmış bulunan bu kişi tabii olarak her şeyde onun kudret ve hikmetlerini görür. Tuttuğu yola göre kendini fani varlığını ve bütün fani varlıkları gerçek ve ebedi olan Allah'da yok eder ki bu duruma da en son merhale demek olan «Fena fillah» (Allah'da Allah olma) mertebesi denir [1.62].

Başlıca büyük tarikatlar şunlardır: Yeseviyye, Kadiriyye, Rifaiyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Bektaşilik, Nakşibendiyye, Halvetiyye, Bayramiyye.

Bütün mezhepler içerisinde dağılım gösteren tarikatlar kendilerine iki temel kişiyi başlangıç alarak Hz. Muhammed'e varırlar ve tarikatlarını ona bağlarlar. Hz.Ebubekir'i başlangıç olarak kabul edenler zikirlerini sessiz, gizli, yalnız ve

gece yaparlar. Bunların zikirlerine «zikr-i hafi» denir. Hz. Ali yoluyla Hz. Muhammed'e varanlar ise zikirlerini sesli, açık ve toplu olarak yaparlar. Bunların zikirlerine de «cehri zikir» denir. Bunun için, bu tarikatlara «cehri tarikatlar» denir.

Tarikatların çoğunluğu ise Hz. Aliye bağlanır. İnanışa göre, Hz. Muhammed Hz. Aliye, Hz. Ali'de Hasan Basri'ye olmak üzere birçok kişiye arınma (tezkiye) yöntemlerini öğretmiş ve mürşitten mürşide öğreti anlatılarak günümüze kadar gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. Küçük, Dr. Hasan, Tarikatlar, İstanbul, 1976.
2. Schimmel, Annemarie, Çev. Ergun Kocabıyık, İslam'ın Mistik Boyutları, İstanbul, 2001, Kabalcı Yayınevi.
3. Zeybek, Namık Kemal, Ahmet Yesevi Yolu ve Hikmetler, Ankara, 2003.
4. Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, 152. ayet
5. Fığlalı, Prof. Dr. Ethem Ruhi, Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik, Ankara, 1996.
6. Güzel, Prof. Dr. Abdurrahman, Kaygusuz Abdal.
7. Güzel, Prof. Dr. Abdurrahman, Hacı Bektaş Veli ve Makalat, Ankara, 2002.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

ҚҰҚЫҚТАНУ

Е.МЕРГЕНБАЕВ

заң ғылымдарының кандидаты

**ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН АДАМДАРДЫ ҰСТАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ
ШЕГІНЕН АСЫП ЗИЯН КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕСІ**

В данной статье рассматривается проблема чрезмерного использования вреда при задержании лиц, совершивших преступление.

This article deals with the problem of excessive using of harm during detention of people committed a crime.

Қылмыс жасаған адамды ұстау барысында ұстау шегінен асып зиян келтіру қоғамға қауіпті іс-әрекет ретінде бағаланып, қылмыс ретінде қарастырылады. Қылмыс жасаған адамды ұстау барысында оған ұстау шегінен асып зиян келтіру қажетті қорғанудағы сияқты қорғану шегінен асса, ол да қоғамға қауіпті әрекет болып саналады. Қылмыс жасаған адамды ұстауда оған ұстау шегінен шығып зиян келтірілді ме, жоқ па бұл мәселе зерттеу жүргізіп отырған тақырыбымыздың негізгі мәселесі болып табылады. Практикада бұл көбінесе істің мән-жайларының жиынтығын таразылай отырып шешіледі. Қылмыстық-құқықтық мәселе ретінде және практика көрсетіп отырғандай, қылмыскерге зиян келтіруде ұстау әрекеттерін жасаған адамның шектен асқанын немесе аспағанын анықтау қиынға соқтыруда. Бұл мәселеде судьялардың көпшілігі үкім шығару барысында қиыншылықтарға кездеседі және көптеген сот-тергеу қызметкерлері іс-әрекеттің қылмыстылығын жоятын мән-жайлардың бір-біріне ұқсас болып кездесуіне байланысты оларды ажырата алмайды. Бұл шатасу көбінесе, қылмыс жасаған адамдарды ұстау барысында қылмыскердің қарсылық көрсетуіне байланысты ұстаушы адамда қажетті қорғанудың қолданылуына байланысты кездеседі, яғни осы ұқсас екі институттың қайсысын қолдану туралы мәселе туындайды.

Мұндай мәселені шешкенде қылмыс жасаған адамның қауіптілік деңгейі, оның күш-қуаты мен қарулану шамасы, жасаған қылмысының түрі, қарсылық көрсету кезіндегі белсенділігі, өзге адамдарға зардап келу мүмкіндігі, сондай-ақ ұстаушы адамның қылмыскермен салыстырғанда күш-қуат шамасы, қарулану түрі, қылмыскерді ұстау туралы сауаттылық деңгейі сияқты т.б. жағдайлар ескерілуі керек. Қарастырылып отырған мәселенің күрделілігі, қылмыстың заңда қылмыс жасаған адамды ұстау мақсатын және зиян келтірудің шегін көрсетуге тырысқанымен, бірақ осы шектен асудың толық сипаттамасын немесе белгілерін анықтамаған. Заңның бұл осалдығы кеңестік дәуірден қазіргі заңдылыққа көшкен сияқты. Ал қылмыскерді ұстау шегінен шығуды заңда толық және анық бейнелеудің теория және практика жүзіндегі маңызы зор. Бұл түсінік қылмыскерге келтірілген шектен асқан зиянның азамат үшін жауаптылығын ғана білдірмей, сонымен қатар заңды зиян келтіру мен заңсыз зиян келтірудің шегін анық көрсетуі тиіс. К.Халиковпен Э.Ф.Побегайлоның «шектен шығу қылмыскердің қауіптілік деңгейінен зиянның асуы» дегені заңға негізделмеген [1].

Қылмыскерді ұстау барысында зиян келтіру мәселесі азаматтардың қылмыстылықпен күресу белсенділігі дәрежесіне өз әсерін тигізбей қоймайды.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мергенбаев Е., Мұратқызы А. Қылмыс жасаған адамдарды ұстау шараларының шегінен...

Ең алдымен, қылмыскерге шектен асып зиян келтірудің бір белгісі – бұл ұстау барысында қылмыс жасаған адамның немесе оның қылмысының ауырлық дәрежесіне сай келмейтін зиян келтіру болып табылады. Мысалы ұсақ ұрлық немесе жай бұзақылық жасаған адамды ұстау үшін оның денсаулығына немесе өміріне зардап келтіру. Яғни, қылмыскерді ұстаушы адамның әрекеттері, оның келтірген зияны қылмыс оқиғасының бағытына, қауіптілігіне сай келуі тиіс. Мысалы, егер

кылмыскер адамның өміріне немесе денсаулығына қарсы қылмыс жасаған немесе жасап жатқан болса, онда қылмысты тоқтату немесе қылмыскерді ұстау мақсатында, өзге амалдар қалмағанда осындай зардаптар келтіруді жасалған қылмыстың бағытына сәйкес деуге болады.

Г.В.Бушуев қылмыс жасаған адамды зиян келтірмей-ақ ұстау мүмкін болып, бірақ оның денсаулығына ауыр зиян келгенде қылмыс жасаған адамды ұстау шаралары шегінен шығу ретінде сараланады деп көкейге қонымды шешім келтіреді. Осындай шешімді И.С.Тишкевич те келтіреді. Ол төменде келтірілген мысалдағы Б-ның әрекеттерін сынға алады [2].

Ұрлық жасағаны үшін К. деген ұсталып, бірақ қашып шығып жақын жерде орналасқан үйдің подъезіне кіріп, баспалдақпен жоғары көтеріле бастаған. Осы кезде жәбірленуші Б. ұрының артынан қуып келе жатып атып, жаралаған. Бұл жерде оқ атып жаралау қажет емесе еді, өйткені қылмыскер үйге кірген соң оның ұсталатындығы түсінікті еді. Б. денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені үшін сотталған. И.С.Тишкевич «біздің ойымызша, Б-ның әрекетін, қылмыс жасаған адамды ұстау шегінен шығып зиян келтіру деп түсініп, оны БКСР Қылмыстық кодексінің 109-бабымен саралау дұрыс сияқты дейді. Өйткені К-ға қатысты ұстау әрекеттерін жасауға негіз болды. Бірақ мұндай жағдайда К-ға ауыр дене жарақатын келтіру қажет емес еді, сондықтан да Б-ның әрекеті шектен шығып, қылмыскерді ұстау барысында зиян келтіру ретінде сараланады», – дейді.

Демек, қылмыскерге ұстау барысында шектен асып зиян келтірудің келесі бір белгісі – бұл ұстап алу жағдайын қажет етпейтін зардап келтіру болып табылады.

Қылмыскердің жеке басының қауіптілігі қашанда болады, оны дәлелдеп жату артық, бірақ оның қауіптілік дәрежесін ескеру қажет тәрізді, өйткені қылмыскердің қауіптілігі оның жасаған қылмысының қауіптілігінің дәрежесі мен сипатын көрсете алады және бұл белгілер ұстау жағдайын бағалағанда ескерілуі керек.

Қылмыскерге шектен тыс зиян келтіру өзінің объективтік белгілерімен ерекшелінеді. Бұл келтірілген зияның нақты қауіпке және ұстау жағдайына сәйкес келмеуі. Мысалы, ұрының денсаулығына ауыр зиян келтіру оның қауіптілігіне сәйкес келмейді. Зиянның қауіпке және ұстаудың жағдайына сәйкес келмеуі ұстаушының өзі келтірген зиянға субъективтік көзқарасын білдіреді. Ұстаушының бұл қатынасы қылмыскерді ұстау барысында жалған ойының пайда болуын көрсетеді.

Келтірілген ұйғарымнан мынаны көруге болады, қылмыскерді ұстау барысында шектен асып зиян келтіру, яғни келген зиян төніп тұрған қауіпке немесе ұстаудың мән-жайына сай болмауын көрсетеді. Өзге сөзбен жеткізгенде, қылмыскерді ұстау кезінде шектен шығулық немесе шектен асып зиян келтіру:

- 1) ұстаудың жағдайына сай келіп, бірақ қылмысының қауіптілігіне сай келмегенде;
- 2) келтірілген зиян қылмыскердің қауіпіне сай болып, бірақ орын алған жағдайға сай болмағанда көрініс табады.

Бірінші жағдайда зияның шектен тыс келтірілуі жайлы болса, екіншісінде зиянның дұрыс келтіріліп, бірақ істің мән-жайына сәйкес еместігін көрсетеді.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мергенбаев Е., Мұратқызы А. Қылмыс жасаған адамдарды ұстау шараларының шегінен...

Осы айтылғандарды ескере отырып, қылмыскерді ұстау барысында оған шектен асып зиян келтірудің екі түріне мынадай сипаттама беруге болады.

Келтіруге болатын зиян шегінен асу дегеніміз, бұл қолайсыз ұстау жағдайында төніп тұрған қауіпке сай келмейтін зиян келтіру болып табылады.

Жеткілікті зиян шегінен асу дегеніміз – бұл қолайлы ұстау жағдайында қылмыскерге ол төндірген қауіптен асатын ауыр зиян келтіру болып табылады.

Алғаш рет қылмыскерді ұстау барысында оған шектен асып зиян келтіруді В.Н.Кудрявцев екіге бөліп қарастырған еді. Оның пікірінше «егер де қылмыскерді өзге жеңіл құралдармен тоқтатуға мүмкіндік болса немесе ол қылмыстың қауіптілігі келтірілген зияннан төменірек дәрежеде болса, онда келтірілген зиян заңға сай

болмайды».

Зерттеу әдебиеттерінде осы пікірді көптеген ғалымдар қолдайды. Мысалы, И.С.Тишкевич қылмыскерді ұстауда шектен шығушылықтың мынадай түрлерін бөліп қарастырады:

1. Қылмыскердің жасаған қылмысының қауіптілігінен асатын ауыр зиян келтіру;
2. Ұстауды жүзеге асыруда келтірілетін зиянның шегінен асып, ауыр дәрежедегі зиян келтіру.

Негізінде осы айтылған ұйғарымдар дұрыс. Бұл көптеген авторлардың 1969 жылдың 4 желтоқсанындағы КСРО Жоғарғы Соты қаулысының 5-бөліміне сүйенетіндігін көрсетеді. Бұл қаулыға сәйкес, «Қылмыскерге шектен асып зиян келтіру, – келтірілген зиянның төнген қауіптің сипатына және жасалған қылмыстың қауіптілігіне, сонымен қатар ұстаудың мән-жайына сәйкес келмейтіндігін білдіреді».

Сонымен, қылмыскерді ұстау барысында шектен асып зиян келтірудің келесі белгісі-жасалған қылмыстың зардабынан ұстау кезінде келтірілген зардаптың асып кетуі болып табылады. Қылмыскерді ұстау шаралары шегінен асу үшін жауаптылық мына белгілер орын алғанда қолданылады:

1. Қылмыскерді ұстау заңды негіздерде жүргізілмегенде.
2. Қылмыскерді ұстау кезінде келтірілген зиян арнайы мақсатқа сай болмағанда, яғни жасалып жатқан қылмысты тоқтату немесе қылмыскерді тиісті органдарға тапсыруды көздемегенде.
3. Қылмыскерге келтірілген зиян мәжбүрлі немесе қажетті болмағанда.
4. Қылмыскерге келтірілген зиян жасалған қылмыстың немесе қылмыскердің қауіптілік дәрежесінен немесе қылмыстың бағытынан асып кеткенде.

Тек қана осы аталған белгілер орын алғанда ғана жауаптылық жайлы сөз болмақ. Ал қылмыскердің жеке бостандығын шектегені үшін жауаптылық орын алмайды, өйткені ұстау заңды негіздерде жүзеге асырылады және материалдық зардаптар болмайды.

Ұстау шаралары шегінен шығуды немесе төнген қауіпке, ұстау жағдайына сай емес, әрекеттерді саралау мәселесі маңызды болып табылады, өйткені оның әрекетіне дұрыс баға беру-қылмыскердің және ұстаушы адамның жауаптылығын ғана анықтап қоймай, сонымен қатар шектен шығушылықтың қасақаналықпен немесе абайсыздықпен жасалғанын көрсетеді.

Бұрынғы Кеңестік Республикалардың Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінде қылмыскерге шектен асып зиян келтіргені үшін жауаптылықтың арнайы баптарда қарастырылмауы, сол кездегі заңдылықты жүйелік және логикалық тұрғыдан қолдануды қажет етті. Қазіргі Қазақстан Республикасы ҚК Ерекше бөлімінің 100

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мергенбаев Е., Мұратқызы А. Қылмыс жасаған адамдарды ұстау шараларының шегінен...

және 110-баптарында қылмыс жасаған адамға ұстау шаралары шегінен шығып өлтіргені және денсаулығына зардап келтіргені үшін жауаптылық қарастырылған.

Қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың шегінен шығу кезінде жасалған кісі өлтіру жеке адамға қарсы қылмыстар тарауында қарастырылады. Бұл баптың қылмыстық кодекске енгізілуі еліміздегі қылмыспен күрес жүргізу шараларына біршама көңіл бөлініп келе жатқандығын байқатады. Осыған байланысты, қылмыспен күрес жүргізетін органдардың алдына құқықтық нормаларға негізделген жаңа міндеттер қойылады. Қылмыстылықпен күресудің бір тиімді жолы қылмыскерді дер кезінде ұстау екендігі анық. Алайда, қылмыскерді ұстау кезіндегі келтірілетін зиянға құқықтық және саяси бағаны дұрыс беру керек. Қасақаналықпен немесе абайсыздықта қылмыс жасаған адамдарды ұстау кезінде зиян келтіру мәселесін бірдей деңгейде қарастыру қылмыскерлерді ұстаудағы құқықтық бағаны дұрыс белгілемеуді білдірген болар еді. Біздің ойымызша абайсыздықпен қылмыс жасаған адамдар ұстау кезінде қарсылық көрсеткенде

немесе бой тасалағысы келгенде, ұстау амалдары ретінде адамның өліміне соқтыратын зардап келтіруге болмайды. Өйткені кінәнің абайсыздық түрімен қылмыс жасағандарға өлім жазасы, өмір бойына бас бостандығынан айыру қолданылмайды. Тіпті ҚК 10-бабына сәйкес, абайсыздықпен сипатталатын қылмыстар ауыр және аса ауыр қылмыстардың санатына жатпайды. Себебі қылмысты абайсыздықпен жасаған адамдардың қауіптілігі субъективтік белгілер тұрғысынан алғанда төмен деп бағалауға болады. ҚР ҚК 33-бабына сәйкес, қол сұғушылық жасаған адамды ұстау адамға келтірілген зиянды жағдай мәжбүр етпейтін анық шектен тыс зиян қажетсіз келтірілген кезде, олардың ұсталатын адам жасаған қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және ұстаудың мән-жайына қасақана сай келмеуі ұстау шараларын асыра сілтеу деп танылады. Жоғарыда жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін ескере отырып, осы анықтамаға талдау жасап көрейік. Бұл анықтамада қылмыс жасаған адамды ұстау шаралары шегінен шығудың белгілері жағдай мәжбүр етпейтін анық шектен тыс зиянды қажетсіз келтіру, қылмыстың қауіптілік дәрежесіне, қасақана сай келмеу ұстаудың мән-жайына қасақана сай келмеу түрінде белгіленген. Бұл белгілердің кейбіреулерін сынға алу әділеттілік болатын тәрізді. Ең бірінші «жағдай мәжбүр етпейтін анық шектен тыс зиянды қажетсіз келтіру» белгісін түсіндіріп көрсек, онда бұл қылмыскерге зардап келтірмей-ақ ұстау әрекеттерін жасаудың мүмкіндігін білдіреді. «Жағдай мәжбүр етпейтін зардап келтіру» ретінде қылмыскердің әйел жынысты немесе мүгедек, жасөспірім, ауру адам тәрізді әлсіз жағдайлары алынады. Сондай-ақ ұстау кезінде қарсылық көрсетпеген немесе жасырыну әрекеттерін жасамаған адамға зардап келтіруді де білдіре алады. Мұндай жағдайда қылмыскерге зардап келтіру ұстау ережелері түгіл, ұстау жағдайына да жатпайды. Онда бұл белгі неліктен қылмыскерді ұстау шаралары шегінен шығуды білдіру керек деген сұрақ туындайды. Екінші белгі, «қылмыстың қауіптілік дәрежесіне көрінеу сай келмеу» жоғарыда айтқанымыздай әкімшілік құқық бұзушылық жасаған немесе қылмыстың түрі мен оның сипаты қылмыскерді қоғамға аса дөрекі, жауыз етіп көрсетпейтін ұрлық тәрізді немесе объектісі адам өмірі, денсаулығы, жыныстық бостандығы сияқты болып табылмайтын қылмыстарды жасауын білдіреді. Әрине ұсталуға жататын қылмыскердің жасаған қылмысының түрі қасақана кісі өлтіру, денсаулыққа зардап келтіру, әйел зорлау, террористік әрекеттер, есірткіге байланысты қылмыстар болса, онда қажеттілігіне қарай қылмыскердің өміріне немесе денсаулығына зардаптар келтіре отырып ұстауға болады. Бұл белгінің

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Мергенбаев Е., Мұратқызы А. Қылмыс жасаған адамдарды ұстау шараларының шегінен...

сапсына біздің алып қосарымыз жоқ.

Ал «ұстаудың мән жайына көрінеу сай келмеу» деп аталатын қылмыс жасаған адамды ұстау шаралары шегінен шығуды сипаттайтын үшінші белгі, біздің түсінігімізше ұстау уақытының сәйкес келмеуін білдіреді, яғни жауаптылықтың талап мерзімінің ескіруі немесе кешірім беру немесе рақымшылық актілері жасалғаннан кейін ғана емес, сондай-ақ басында қашқанмен бірақ құтылмасын білгеннен кейін тоқтап бағынған немесе алғашқыда қарсылық көрсеткеннен кейін қарсылықты тоқтатқан қылмыскерге зардап келтіруді білдіреді. Осы айтылғандарды ескере отырып, қылмыскерді ұстау жағдайына көрінуіне сай келмейтін әрекет болса, онда неліктен мұндай әрекеттер қылмыскерді ұстау туралы ережелермен қарастырылуы, салыстырылуы керек. Ұстау жағдайына жатпайтын әрекет болса, онда қылмыс жасаған адамдарды ұстау шаралары шегінен шығу ретінде емес, жеке адамға қарсы қылмыс ретінде ҚК 96 баптың 1 бөлімімен жай кісі өлтіру немесе 103 баппен денсаулыққа қасақана ауыр зардап келтіру деп саралануы керек деген шешімге жетелейді [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құлжабаева Р.Б. Қылмыстық құрамы. Оқу құралы. -Қарағанды: 2000.
2. Тишкевич И.С. Приготовление и покушени по уголовному праву. -М.: 1958.
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық ерекше бөлімі. -Алматы: «Жеті жарғы» 2003.

Ж.А.ЖАКИПОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**МАЛ ҰРЛАУ ҚЫЛМЫСЫ ҮШІН ЖАЗА
ТАҒАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

В этой статье указаны вопросы правильного рассмотрения преступлений, связанных с кражей скота, а также определения наказаний для указанных преступлений.

This article deals with some problems of cattle stealing crime and the ways of its punishment.

Қылмысты дұрыс саралау – мемлекеттің жаза мәселесін қолдану саласындағы қызметінің дұрыс жүзеге асырылуының алғашқы шарты болып табылады. Қылмыстық заңның 19-бабының 3-бөлігінде көрсетілгендей, қасақана немесе абайсызда әрекет жасаған адам ғана қылмысқа кінәлі деп танылады. Қылмыстық заңның осы нормасының өзі адамды қылмыстық жауапқа тарту үшін немесе кінәлі деп тану үшін, оның жасаған іс-әрекетінде белгілі бір қылмыс құрамының белгілері болуы керек екендігін және қылмыстық заңда көрсетілген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекетті істеу қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылатыны Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабында көрсетілген. Осыған ұқсас нормалар Қазақстан Республикасының Қылмыстық істер жүргізу кодексінің көптеген нормаларында да көрсетілген. Іс-әрекетінде қылмыстың белгілері жоқ адамдар жауапқа және жазаға тартылмайды. Адамды қылмыстық жауапқа тарту оның іс-әрекетінде белгілі, нақты немесе бірнеше қылмыс құрамының белгілері бар болған жағдайда ғана жүзеге асырылады [1.151].

Қылмысты дұрыс саралауға және жазалауға қатысты біршама авторлар өз пікірлерін ұсынғаны белгілі. Соның ішінде әсіресе қылмысты саралау мәселесін Қазақстан Республикасы бойынша ауқымды қарастырған профессор А.Н.Ағыбаев және А.Ш.Мәликова. Қылмысты дұрыс саралау – қылмыстылықтың жағдайын, деңгейін, құрылысын, қозғалысын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Ал, қылмысты дұрыс сараламаудың өзі қылмыстық құқықтың алдына қойған мақсаттарының бірі жасалған іс-әрекеттерге дұрыс, әділ жаза тағайындау қағидасына қайшы келеді [2].

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі қарастырылып отырған қылмыс үшін жаза түрлерін елеулі түрде кеңейтті. Қылмыстық кодекстің 38 бабының 1-бөлігі “Жаза дегеніміз соттың үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады [3.15].

Жаза қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға ғана қолданылады” деп көрсеткен. Қылмыстық жаза мемлекеттің қылмыспен қарсы күрес жүргізу құралдарының бірі ретінде қолданылады. Мемлекет қылмысқа қарсы күрес жүргізуде әр түрлі ұйымдастырушылық, тәрбиелік, экономикалық, рухани шаралардың барлық түрін кеңінен қолданады, сөйтіп қылмыстан сақтандыру мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Сондықтан да қылмыстық шара мемлекеттік күштеу шарасы ретінде тек арнаулы, заңда

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жакипова Ж.А. Мал ұрлау қылмысы үшін жаза тағайындау мәселелері

көрсетілген жағдайда ғана жүзеге асырылады. Қылмыстық кодекстің 38 бабының 2-бөлігінде “жазаның мақсаты – әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстарды жасауынан алдын ала сақтандыру” екендігі айтылған.

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру дегеніміз, қылмыс істеген адамға әділетті жаза тағайындау, істелген қылмыстың қоғамға қауіптілігі, келтірілген зиян мөлшері, жаза тағайындаудың басты негіздері, кінәлінің жеке басының ерекшеліктері ескеріле отырып, қылмысына сай келетін, әділ жаза тағайындау болып табылады.

Бұл мақалада біз ұсынып отырған 175-1 бап мал ұрлау қылмыс құрамының санкцияларында келесі жазалар белгіленген:

1) бес жүзден сегіз жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде немесе сотталған адамның бес айдан сегіз айға дейінгі кезеңдегі жалақысының немесе өзге табысының мөлшерінде айыппұл салуға;

2) екі жүзден екі жүз елу сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға;

3) үш жылға дейінгі түзеу жұмыстарына;

4) не төрт жылға дейінгі бас бостандығын шектеуге;

5) алты айға дейінгі мерзімге қамауға;

6) төрт жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылады;

7) мүлкі тәркіленуге жазаланады.

Енді осы жазаның жекелеген түрлеріне сипаттама беріп көрейік. Қылмыстық заңның өзінде барлық соттар үшін міндетті болып табылатын жекелеген жазаларды қолданудың шарты, шегі және тәртібі белгіленген. Мұның өзі республика аумағында қылмысқа қарсы күрес саласында біркелкі жазалау қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қылмыстық кодекстің 40-бабы бойынша: “айыппұл осы Кодексте көрсетілген шекте, заңмен белгіленген және жаза тағайындау сәтіне қолданылып жүрген айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сәйкес келетін мөлшерде не сотталған адамның жалақысынан немесе ол қылмыс жасаған сәтіне белгілі бір кезең ішіндегі өзге де табысының мөлшерінде тағайындалатын ақша өндіріп алу” (40-баптың, 1-бөлігі). Айыппұл негізгі немесе қосымша жаза ретінде тек қана заңда көрсетілген ретте және соның шегінде ғана қолданылады және Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленген айлық көрсеткіштің жиырма бестен жиырма мыңға дейінгі шегінде немесе сотталған адамның жалақысының немесе екі аптадан бір жылға дейінгі кезеңдегі өзге де табысының мөлшерінде тағайындалады. Айыппұлдың мөлшерін жасалған қылмыстың ауырлығы мен сотталған адамның мүлктік жағдайын ескере отырып сот белгілейді.

Қоғамдық жұмыстар сотталған адамның негізгі жұмыстан немесе бос уақытта тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауынан тұрады, олардың түрлерін жергілікті атқарушы органдар немесе жергілікті өзін-өзі

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жакипова Ж.А. Мал ұрлау қылмысы үшін жаза тағайындау мәселелері

басқару органдары белгілейді. Жазаның бұл түрі негізгі жаза ретінде санкцияларда тікелей көрсетілген жағдайларда қолданылады. ҚРҚК 45, 46 және 48 баптарында көзделген мерзімдер шегінде, егер сотталған адам

356

қоғамдық жұмыстарды орындаудан жалтарған ретте бас бостандығын шектеумен, қамауға алумен немесе бас бостандығынан айырумен ауыстырылады. Бұл орайда сотталған адамның қоғамдық жұмыстарды өтеген уақытын есептеген кезде, бас бостандығын шектеудің немесе қамауға алудың немесе бас бостандығынан айырудың бір күні қоғамдық жұмыстардың төрт сағатына есептеледі.

ҚР ҚК-ң 43-бабына сәйкес түзеу жұмыстары сотталған адамды мәжбүрлеп еңбекке тарта отырып, үкімде көрсетілген оның ай сайынғы табысының бір бөлегін мемлекет пайдасына ұстауды білдіретін қылмыстық жазаның бір түрі болып табылады. Түзеу жұмыстары екі айдан екі жылға дейінгі мерзімге белгіленеді және сотталған адамның жұмыс орны бойынша өтеледі [4.36].

Бас бостандығынан шектеу ҚРҚК-нің 45-бабына сәйкес бір жылдан бес жылға дейінгі мерзімге тағайындалады. Оның тәртібі ҚРҚК-тің 45-бабында көрсетілген.

ҚРҚК 46-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қамау бұл сотталған адамды қатаң оқшаулау жағдайында ұстау болып табылады. Қамау бір айдан алты айға дейінгі мерзімге белгіленеді. Қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстары немесе айыппұл салу қамаумен ауыстырылған жағдайда ол кемінде бір ай мерзімге тағайындалуы мүмкін.

Бас бостандығынан айыру дегеніміз, сотталған адамды сот белгілеген мерзімде күшпен қоғамнан оқшаулап, оны арнайы белгіленген түзеу мекемелеріне орналастыру болып табылады (ҚРҚК-ң 48 бабы). Бас бостандығынан айыру алты айдан он бес жылға дейінгі мерзімге тағайындалады. Қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстарын немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айырумен ауыстырған жағдайда ол алты айға жетпейтін мерзімге тағайындалуы мүмкін.

Мүлікті тәркілеу дегеніміз сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрін немесе бір бөлігін мемлекеттің меншігіне мәжбүрлеп өтеусіз алу болып табылады (ҚРҚК-ң 51 бабы).

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі “Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің күшіне енгізу туралы” заңына сәйкес, қамауға алу түріндегі жаза туралы ережелер Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі күшіне енгізілгеннен кейін жазалаудың осы түрін орындау үшін қажетті жағдайлар жасалуына қарай, бірақ 2008 жылдан кешіктірілмей күшіне енгізіледі.

Тәжірибеде туындап жатқан тағы бір маңызды мәселенің бірі –аса ірі мөлшерде бөтеннің мүлкін ұрлау, талан-таражға салғаны үшін жауаптылық мәселесі.

А.Ясауи университетінің хабаршысы, №1, 2009

Жақипова Ж.А. Мал ұрлау қылмысы үшін жаза тағайындау мәселелері

Кейбір зерттеушілер бөтеннің мүлкін талан-тараждаудағы келтірілген зиянның мөлшеріне қарай жауаптылықты әрі қарай дифференциялау керек деген мәселені алға тартады. Біздің пікірімізше, жалпы алғанда бұл ұсыныстар орынды. Қазіргі жағдайларға сәйкес қылмыстық-құқықтық нормаларда бөтеннің мүлкін аса ірі мөлшерде талан-таражға салғаны үшін жауаптылықты қарау қажеттілігі бар. Тәжірибеде талан-таражға салынған

бөтен мүлiктiң мөлшерi Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексiнiң 175-бабындағы ескертуде көрсетiлген iрi мөлшерден, яғни 500 айлық есептiк көрсеткiштен асып кететiн жағдайлар кездесетiнi сирек емес. Бөтеннiң мүлкiн ұрлау жолымен мұндай әдiспен аса iрi мөлшерде талан-тараж ету, iрi мөлшердегi талан-тараж етуден қоғамдық қауiптiлiгi өте жоғары.

Бұдан шығаратынымыз, бөтеннiң мүлкiн ерекше елеулi iрi мөлшерде талан-тараж ету сияқты ерекше сараланушы белгi Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексiне енгiзiлуi тиiс.

Көршi мемлекеттердiң заңдарын талдағанымызда, ТМД мемлекеттерiнiң кейбiрiнiң Қылмыстық кодексiнде аса iрi мөлшерде талан-тараж ету ерекше сараланушы белгi ретiнде қарастырылған. Мысалы: Өзбекстанның Қылмыстық кодексiнiң 164,167,168,169-баптары; 76,187-194 баптары немесе Украинаның Қылмыстық кодексiнiң 185,186,187,199,191-баптары; 77,16-169 баптары [5].

Бұл ұсынысты есепке алу айлық есептiк көрсеткiштi екi мың есе асатын мөлшерде бөтен мүлiктi аса iрi мөлшердегi талан-тараж ету үшiн қылмыстық жауаптылықты күшейтуге мүмкiндiк берер едi, яғни айлық есептiк көрсеткiштен екi мың есе асатын талан-тараж Қазақстан Республикасының заңдылығында қылмыс жасау кезiнде бекiтiлуi керек.

Бұдан шығаратын қорытындымыз, бiздiң ойымызша, бөтеннiң мүлкiн ұрлау арқылы аса iрi мөлшерде талан-таражға салғаны немесе ұйымдасқан топтың талан-тараждағаны үшiн жетi жылдан он бес жылға дейiнгi мерзiмге бас бостандығынан айыру және мiндеттi түрде мүлкiн тәркiлеу түрiндегi қылмыстық жаза тағайындалған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексi. -Алматы: Жетi жарғы, 2005.
2. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. -Алматы: Жетi жарғы, 1999. -320 б.
3. Маликова А.Ш. автореферат. -Алматы: 2003.
4. Рахметов А. М. Жаза. -Алматы: 2000. 36 б.
5. Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года № 2012-ХІІ; Введен в действие с 1 апреля 1995 года. Примечание: По состоянию на 13 декабря 2002 года.
6. Принят Верховной Радой Украины 5 апреля 2001 года №2341-ІІІ; Вступает в силу с 1 сентября 2001 года. Дата принятия: 05.04.2001.

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ФИЛОЛОГИЯ

БЕРДІБАЙ Р. Қарақалпақ қазақтары ақын, жырау, жыршыларының шығармашылығындағы көркемдік дәстүр Художественная традиция в творчестве казахских акынов, жырау, жыршы Каракалпакии	3-7
BERDIBAI R. Art Traditions in the Works of Kazakh Akyns, Zhyrau, Zhyrshy of Karakalpakstan	
ӘБІЛҚАСЫМОВ Б. ҚАБАТАЕВА Қ.Т. «Дала уалаяты газеті» – қазақ халқының әдеби-мәдени, саяси рөл атқарған басылымы Газета «Дала уалаяты» – издание, сыгравшая литературно- культурную, политическую роль в жизни казахского народа	8-13
ABILKASSYMOV B. KABATAYEVA K.T. The “Dala ualayaty” Newspaper – a Publication Which Played a Literary, Cultural and Political Role in the Life of Kazakh People	
ҚОШАНОВА Н. Қ.Есенов еңбектерінде сабақтас құрмалас сөйлемнің қарастырылуы Научные взгляды Х.Есенова о сложноподчиненных предложениях	14-18
KOSHANOVA N. Kh.Essenov’s Scientific Views of Complex Sentences	
ЕРГӨБЕК С. Ш.Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» шығармасы (жариялануы, зерттелуі, мәтінтанулық мәселелері) Произведение Ш.Жангирулы «Назым сияр шариф» (публикации, исследования, проблемы текстологии)	19-25
YERGOBEK S. Shadi Zhangir’s poem «Nazym Siyar Sharif»	
КАМАЛҚЫЗЫ Ж. Романдағы характердің жағдаймен байланысы Связь характера с ситуацией в романах	26-33
KAMALKYZY Zh. The Connection Between a Character and a Situation in Novels	
ӘЛМАШҰЛЫ Ж. Ауыз әдебиетіндегі ащы сатира туралы О горькой сатире в фольклоре	34-40
ALMASHULY Zh. About the Bitter Satire in Folk-lore	

ИСЛАМ Д. Отаншылдықтан гуманизмге дейін От патриотизма к гуманизму ISLAM D. From Patriotism to Humanism	41-45
БАЛАУБЕКОВ М. ИСАЕВА Ж. Әбіш Кекілбай шығармаларының тілі Язык произведений Абиша Кекилбаева BALAUBEKOV M. ISSAYEVA Zh. The Language Structure of A.Kekilbayev's Works	46-48
УМИРЗАКОВА Н. Место поэтического образа в изображении психологизма (В поэзии узбекского поэта Усмана Насыра) Поэтикалық образдың кейіпкердің ішкі жан дүниесін бейнелеудегі орны (Өзбек ақыны У.Насырдың поэзиясында) UMIRZAKOVA N. The Place of a Poetic Character in Psychological Delineation	49-52
АНДАБАЕВА К.Т. К вопросу о некоторых проблемах обучения студентов экономических специальностей профессиональному английскому языку Экономикалық мамандықтар студенттеріне кәсіби ағылшын тілін үйретудің кейбір мәселелері ANDABAEVA K.T. About Some Problems of Teaching English for Special Purposes at the Economy Faculty	53-55
БАЛАУБЕКОВ М. Тынысбек Қоңыратбаев еңбектеріндегі ономастикалық атаулардың берілу сипаты Характеристика ономастических названий в трудах Тынысбека Коныратбаева BALAUBEKOV M. Description of Onomastic Titles in the Works of T. Konyratbayev	56-58
ӘДІЛБЕКОВА Э. Қазақ әдебиетінде дастан жанрының зерттелуі және эпикалық дәстүр Исследование жанра дастан в казахской литературе и эпические традиции ADILBEKOVA E. The Research of Dastan Genre and Epic Traditions in the Kazakh Literature	59-64
ОШТАНОВА М.С. Ағылшын тілі пәні бойынша студенттің өзіндік жұмыстарының маңызы Значение самостоятельной работы студентов по английскому языку OSHTANOVA M.S. The Importance of the Students' Self- Study Work at the English Lessons	65-67

ӘДІЛБЕКОВА Ә.	Түркі халықтарының үйлену салт-дәстүрлері	68-72
ADILBEKOVA E.	Свадебные обряды тюркских народов	
	Wedding Customs of Turkic Peoples	
БАЙНИЯЗОВА Ж.Т.	Лексикография теориясы мен ұғымы туралы	73-77
	О теории и понятии лексикографии	
BAINIYAZOVA Zh.T.	About Theory and Conception of Lexicography	
АБЕНОВА Л.У.	С.Мұқанов шығармашылығын оқытудың жолдары	78-81
	Методы преподавания творчества С.Муканова	
ABENOVA L.U.	The Methods of Teaching S.Mukanov's Creation	
ЖОЛДАСОВА Ұ.	Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы көркемдік астар	82-86
	Художественный контекст романа Ж.Аймауытова «Акбилек»	
ZHOLDASSOVA U.	The Context of Art of Zh.Aimaulytov's Novel "Akbilek"	
ЖАМАНТАЕВА Г.	Қытай және қазақ тілі зат есімдерінің салғастырмалы зерттелуі	87-89
	Сравнительно-сопоставительный анализ имен существительных китайского и казахского языков	
ZHAMANTAYEVA G.	The Comparative Research of Nouns in Chinese and Kazakh	
ӘМЕТ Р.Т.	«Қазақ әдебиеті» газетінің алғашқы қадамдары	90-92
	Первые издания газеты «Қазақ әдебиеті»	
АМЕТ R.T.	The First Editions of the «Kazakh Adebyeti» Newspaper	
БАЗАРБЕКОВА Н.Ш.	Халқын сүйген қаламгердің суреткерлік тұлғасы	93-96
	Личность писателя, почитающего свой народ	
BAZARBEOVA N.Sh.	The Writer Respecting His Nation	
КӨПБАЕВА М.Р.	«Ай мен Айша» эссесіндегі образ бен характердің жасалу жолдары	97-103
	Пути создания образа и характера в эссе «Ай мен Айша» («Луна и Айша»)	
KOPBAYEVA M.R.	The Ways of Creation of Character in "The Moon and Aisha" Essay	
МАХАШ Г.	Ә.Жәмішевтің шығыс үлгісіндегі туындылары	104-109
	Произведения А.Жамишева в восточном стиле	
MAKHASH G.	A.Zhamishev's Works in the Oriental Style	

ПЕДАГОГИКА

БЕРКІМБАЕВ К.М.

БАЙТЕРЕКОВА Н.И.

110-113

Оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық
технологияларды пайдаланудың әдістемелік негіздері
Методические основы использования информационно-
коммуникационных технологий в учебном процессе

BERKIMBAYEV K.M.

BAITEREKOVA N.I.

Methodical Principles of Employment of Informational and
Communicational Technologies in the Teaching Process

СЫДЫҚОВ Б.Д.

114-119

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және
математикалық модельдеу негізінде кәсіби дайындаудың
теориялық аспектілері
Теоретические аспекты профессиональной подготовки будущих
учителей на основе информационно-компьютерного и
математического моделирования

SYDYKOV B.D.

Theoretical Aspects of Professional Training of Future Teachers on the
Basis of Informational, Computer and Mathematical Modeling

ОСПАНОВА Б.А.

ДАЙРАБАЕВА Г.

120-123

Инновациялық педагогикалық технологиялардың мәні
Сущность инновационных педагогических технологий

OSPANOVA B.A.

DAIRABAYEVA G.

The Essence of Innovative Pedagogical Technologies

ЖЕТІБАЕВ К.М.

124-130

Қоғамдық және тәлімдік жүйелерді зерттеудің әдіснамалық
принциптері
Методологические принципы исследования общественных и
воспитательных систем

ZHETUYBAYEV K.M.

The Methodological Principles of Study of Social and Educational
Systems

БЕРКІМБАЕВ К.М.

КЕНДЖАЕВА Б.Б.

131-135

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзырлылығын қалыптастырудың
педагогикалық негіздері
Педагогические основы формирования профессиональной
компетентности будущих учителей

BERKIMBAYEV K.M.

KENDZHAYEVA B.B.

Pedagogical Principles of Formation of Professional Competence of
Future Teachers

СМАНОВ Л.С. АЛИПХАН Г. Формирование ценностных ориентаций студентов Студентердің құндылық бағдарларын қалыптастыру SMANOV L.S. ALIPKHAN G. Formation of Valuable Orientations of Students	136-140
ЖАХИНА Б.Б. Сөзжасамды дамыта оқытудың психологиялық негізі Психологическая основа углубленного обучения словообразования ЗНАКНИНА В.В. Psychological Basis of the Profound Study of Word Formation	141-146
ТҰРЫСҚҰЛОВ Ө. Қазақ күресінің жетістіктері арқылы жасөспірімдерді отансүйгіштікке тәрбиелеу үрдісінің теориялық моделі Теоретическая модель процесса патриотического воспитания подростков через достижения казахской борьбы TURYSKULOV O. Theoretical Model of Process of Patriotic Education of Teenagers Through Achievements of Kazakh Wrestling	147-152
ТАУБАЕВА Г.З. Қазақ балалар фольклорының зерттелуі Исследование казахского детского фольклора ТАУБАЕВА G.Z. The study of Kazakh Children's Folk-lore	153-157
ЖЕТЕБАЕВ К.М. АБДУЛЛИНА Г.Т. Маман дайындаудағы «Ұлттық модель» қалыптастырудың маңыздылығы Значимость формирования «Национальной модели» в подготовке специалистов ZHETYBAYEV К.М. ABDULLINA G.T. The Importance of Forming the "National Model" in the Training of Specialists	158-163
МЕТЕРБАЕВА К.М. Ауыз әдебиеті үлгілері арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытудың жолдары Пути развития речи у детей дошкольного возраста средствами устного народного творчества METERBAYEVA K.M. The Ways of Speech Development of Children under School Age with the Help of Folk-lore	164-169

<hr/>	
САРЫБАЕВ М. БҮРКІТ Ә.	
Болашақ мұғалімдердің компьютерлік технологияны пайдаланып оқыту әдістемесін жетілдірудің өзектілігі Актуальность усовершенствования методов обучения будущих учителей сиспользованием компьбтерных технологий	170-174
SARYBAYEV M. BURKIT A.	
The Methods of Realization of the Principle of Visual Aids with the Employment of Computer Technologies	
<hr/>	
ҚАДІРБАЕВА Р.І.	
Болашақ математика-информатика мамандарын даярлауда оқу үдерісін технологияландыру Создание новых технологий в учебном процессе подготовки будущих специалистов по математике-информатике	175-179
KADYRBAYEVA R.I.	
The Creation of New Technologies in the Teaching Process of Future Specialists in Mathematics and Computer Sciences	
<hr/>	
ДҮЙСЕНОВ О. АЙТУГАНОВ А.	
Содержание системы воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Республики Казахстан Қазақстан Республикасы қарулы күштер әскери қызметкерлерінің тәрбие жүйесінің мазмұны	180-182
DUYSSENOV O. AITUGANOV A.	
The Content of Educational System of Military Men of the Armed Forces of Kazakhstan	
<hr/>	
АРЫМБАЕВА К.М.	
Тенденции роста девиантного поведения подростков в Республике Казахстан Қазақстан Республикасындағы жасөспірімдердің ауытқу тәртібінің өсуі	183-189
ARYMBAYEVA K.M.	
The Growth Tendencies of Deviantional Behavior of Teenagers in the Republic of Kazakhstan	
<hr/>	
ҚҰРМАНБАЙ К.С.	
Жаңа мектеп – гумандық мектеп Новая школа – гуманистическая школа	190-197
KURMANBAI K.S.	
New school is a School of Humanism	
<hr/>	
МЕЛДЕБЕКОВА Ү.	
Жыр-дастандардың жастарды тәрбиелеудегі орны Роль эпосов-дастанов в воспитании молодежи	198-199
MELDEBEKOVA U.	
The Role of Epos-Dastans in the Education of Youth	
<hr/>	

ДАУЛЕТБЕКОВА Б.	
Пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру	200-201
Формирование мировоззрения школьников через межпредметную связь	
DAULETBЕКOVA B.	
The Formation of World Outlook of Pupils through Inter Subject Connection	
КІШІБАЕВА Д.Ж.	
Бастауыш сыныпта пәнаралық байланысты жүзеге асыру жолдары	202-204
Пути реализации межпредметной связи в начальных классах	
KISHIBAYEVA D.Zh.	
The Ways of Realization of Inter Subject Connection at Primary School	
ХУДАЙБЕРГЕНОВА Г.А.	
Қосымша білім беру ұйымдарында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту	205-206
Развитие творческих способностей у школьников в дополнительных образовательных организациях	
KHOUDAIBERGENOVA G.A.	
The Development of Pupils' Creative Abilities in Supplementary Educational Institutions	
АҚНАЗАРОВ С.Б.	
«Тоғызқұмалақ» ойыны – түркі әлеміне ортақ дүние	207-209
«Тоғызқұмалақ» – общая игра тюркского мира	
AKNAZAROV S.B.	
The Togyzkumalak Game as the Common Game of the Turkic World	
СЕЙТМЕТОВА А.А.	
Оқушылардың оқу-танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілетін дамыту жолдары	210-214
Пути развития учебно-познавательной заинтересованности и творческих способностей у школьников	
SEITMETOVA A.A.	
The Ways of Development of School and Cognitive Interest and Creative Abilities of Pupils	
ДҮЙСЕНОВА Ж.	
Гуманды педагогикалық процеске болашақ педагогтарды дайындаудың кейбір мәселелері	215-220
Некоторые проблемы подготовки будущих педагогов к гуманному педагогическому процессу	
DUYSSENOVA Zh.	
Some Problems of Training of Future Teachers for Humane and Pedagogical Process	
АБДУЛЛИНА Г.Т.	
Мұғалім – ауыл-селодағы мәдени ортаны қалыптастырушы (1960-80 жж.)	221-228
Учитель – формирователь культурной среды в селе (1960-80 гг.)	
ABDULLINA G.T.	
The Teacher in the Sphere of Mass in Villages	

АБУСЕЙТОВ Б.З.	Қазақтың ұлттық ойындары арқылы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру негіздері Основы формирования физической культуры с использованием казахских национальных игр в общеобразовательных школах	229-232
ABUSSEITOV B.Z.	The Principles of Physical Culture Formation with Employment of Kazakh National Games at Secondary Schools	
ДУЙСЕБАЕВА П.С.	Основные этапы развития математики как науки Ғылым ретіндегі математиканың дамуының негізгі сатылары	233-241
DUYSSEBAYEVA P.S.	The General Stages of Development of Mathematics as a Science	
МОМБИЕВА Г.А.	Болашақ психологтарды кәсіби даярлаудағы проективті әдістемелердің ерекшеліктері Особенности проективной методики в профессиональной подготовке будущих психологов	242-246
МОМБИЕВА Г.А.	The Peculiarities of Project Methods in Professional Training of Future Psychologists	
ЖАЙЫМБАЕВ Н.Т.	Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдерін дайындаудың педагогикалық аспектілері Педагогические аспекты подготовки учителей физической культуры	247-249
ZHAYUMBAYEV N.T.	The Pedagogical Aspects of Training of Teachers of Physical Culture	
АЙТМАҒАНБЕТОВА Т.	Йассауи мұралары негізінде бала-бақшаларда ұлттық дүниетанымды қалыптастыру Формирование национального мировоззрения в детских садах на основе наследий Иассауи	250-252
AITMAGAMBETOVA T.	The Formation of National World Outlook at Nursery Schools on the Basis of Yassawi Heritage	
ПАШТАНОВ С.	Мектептен тыс мекемелерде оқушыларға кәсіби бағдар берудің мәні мен мазмұны Суть и содержание профессиональной ориентации учащихся во внешкольных учреждениях	253-258
PASHTANOV S.	The Concept and Content of Professional Orientation of Pupils in Out-of- School Institutions	
РУСТАМБЕКОВА М.Е.	Саттар Ерубаевтың педагогикалық идеяларының қалыптасуына тарихи-мәдени жағдайлардың ықпалы Влияние исторических источников и историко-культурных событий на формирование педагогических идей С.Ерубаева	259-263
RUSTAMBEKOVA M.Ye.	The Influence of Historical Sources, Historical and Cultural Events on the Formation of Pedagogical Ideas of S.Yerubayev	

ЙЫЛДЫРЫМ И.	
«Диуани лұғат-ат түрік» шығармасында кездесетін балалар ойындары Детские игры, встречающиеся в произведении «Дивани лугат-ат турк»	264-269
YILDYRYM I.	
Children's Games in "Divany Lugat Turic" Work	
БИТҰРСЫН F.Ш.	
Дәстүрлі құқықтық мәдениет элементтерін пайдалана отырып, заңгерлердің кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру	270-274
Формирование культуры профессионального общения юристов с использованием элементов традиционной правовой культуры	
BITURSSYN G.Sh.	
Culture Formation of Professional Communication of Lawyers with Employment of Elements of Traditional Legal Culture	
ХУДИЯРОВ F.	
Балуандарды оқу-жаттығу топтарына іріктеу	275-276
Отбор борцов в учебно-тренировочные группы	
KNUDIYAROV G.	
Selection of Wrestlers to the Training Groups	
МҰСА Қ.О.	
Оқытудың жаңа акпараттық технологияларының даму кезеңдері	277-281
Этапы развития новых информационных технологий обучения	
MOUSSA K.O.	
The Stages of Development of New Informational Teaching Technologies	
АЛТЫНБЕКОВ А.	
Оқушы-жастарды елжандылыққа тәрбиелеу	282-286
Воспитание школьников патриотизму	
ALTYNBEKOV A.	
Education of Pupils in the Spirit of Patriotism	
ҚОЖАБАЕВА Ж.	
Болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде салт-дәстүрлерді	287-289
пайдаланудың маңызы	
Использование народных традиций в воспитании будущего поколения	
KOZHABAYEVA Zh.	
The Employment of National Traditions in the Education of Future Generation	
ӨНЕПТАНҰ	
БЕКБОСЫН Қ.	
Кенен мен Шәрипа қыздың айтысы	290-291
Айтыс Кенена и Шарипы	
BEKBOSSYN K.	
Aitys of Kenen and Sharipa	
ЕЛЕУОВ С.Е.	
Қазақстан музыка мәдениеті және халық әні	292-297
Музыкальная культура Казахстана и народная песня	
YELEUOV S.Ye.	
Music Culture of Kazakhstan and a Folk-Song	

ШҮКІРОВА Г.	
Бала жаста ән салудың пайдалылығы мен мүмкіндіктері	298-301
Возможности и польза пения в детском возрасте	
Shukirova G.	
Opportunities and Benefit of Singing in Childhood	
САРСЕМБАЕВА П.	
Құрманғазы күйлерін орындау ерекшеліктері	302-305
Особенности исполнения кюев Курмангазы	
SARSEMBAYEVA P.	
The Peculiarities of Performing Kuys of Kurmangazy	
ДӘРМЕНОВА Р.	
Қазақ халық музыкасының зерттелуі хақында	306-308
Об исследовании казахской народной музыки	
DARMENOVA R.	
About the Research of Kazakh National Music	
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ	
АЛЪЖАНОВА Ә.Е.	
Состояние и уровень развития здравоохранения в Казахстане в	309-313
первой половине XX века	
XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанда денсаулық	
сақтау мекемелерінің даму жағдайы мен деңгейі	
ALZHANOVA E.YE.	
The Condition and the Level of Development of Health Services in Kazakhstan	
in the First Half of the 20-th Century	
ОРАЗАЕВА Ж.Ж.	
□ткен ғасырдың 60-80 жж. Республика металлургия мнеркесібі	314-319
саласының дамуы	
Развитие металлургической промышленности республики в 60-80	
гг. прошлого столетия	
ORAZAYEVA Zh.Zh.	
Development of Metallurgic Industry of Republic 60-80 Years of Last	
Century	
ҚОШАМАНОВА Ғ.Ә.	
Нейрондық индивидуумға әсер етуші қоғамның заманауи ағымындағы	320
динамикалық тарихи ізденістерінің постреквизиттері	
Постреквизиты исторических исследований в потоках динамического	
общественного влияния к нейронному индивидууму	
KOSHAMANOVA G.A.	
Post-Properties of Historical Research in the Stream of Dynamic and Public Influence on an	
Individual	
ОРАЗАЕВА Ж.Ж.	
XX ғ. 60-80 жж. жас жұмысшылар даярлаушы жүйедегі реформалар	321-326
Реформы в системе подготовки молодых рабочих в 60-80-х гг. XX в.	
ORAZAYEVA Zh.Zh.	
Reforms in the System of Training of Young Workers in 60-80-es of the 20-th Century	
САРБАСОВА Г.А.	
Алтын Орда тұсындағы Хорезм	327-329
Хорезм в период правления Золотой Орды	
SARBASSOVA G.A.	
Khoresm in the Period of the Golden Horde Government	

СОЦИОЛОГИЯ	
АЙМЕНОВ А.Ж. Социальные изменения и динамика политических процессов в современном казахстанском обществе: системный анализ Қазіргі Қазақстан қоғамындағы саяси процестердің әлеуметтік өзгерістері мен динамикасы: жүйелік талдау АІМЕНОВ А.Ж. Social Changes and Dynamics of Political Processes in the Contemporary Society of Kazakhstan: Systematic Analysis	330-335
ФИЛОСОФИЯ	
ӘБУШӘРІП С. Дүниеде ең қажетті және табылуы қиын жаратылыс, ол – дәстүрлі мәдениет Культура – остро-необходимое и трудно-находимое создание Abusharip S. Culture as the Most Important Conception	336-344
SOYGÜN P. Tasavvuf Ve Tarikat Sufism and Tarikat	345-348
СОЙПУН П. Сопылық және тариқат Суфизм и тариқат	
ҚҰҚЫҚТАНУ	
МЕРГЕНБАЕВ Е. МҰРАТҚЫЗЫ А. Қылмыс жасаған адамдарды ұстау шараларының шегінен асып зиян келтіру мәселесі Проблема чрезмерного использования вреда при задержании лиц, совершивших преступление MERGENBAYEV YE. MURATKYZY A. The Problem of Excessive Using of Harm during Detention of People Committed a Crime	349-353
ЖАКИПОВА Ж.А. Мал ұрлау қылмысы үшін жаза тағайындау мәселелері Вопросы назначения наказаний за преступления, связанные с кражей скота ZHAKIROVA Zh.A. The Cattle Stealing Crime and the Ways of its Punishment	354-357
Мазмұны Содержание Contents	358-368